

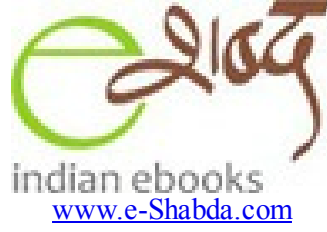
સાચા મહાપુરુષો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સાચા મહાપુરુષો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Sacha Mahapurusho
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2012
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-862-4
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

જેમને અંદરના અને બહારના માણસોએ સતત પજવ્યા છતાં જેમણે ભારતને એકતાનું અદ્ભુત કાર્ય કરી બતાવ્યું તેવા

પરમ વંદનીય

સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને

સાદર કરબદ્ધ અર્પણ.

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

મહાન થઈ ગયા તેમ તમે પણ ભાગો અને મહાન થઈ જાવ. લોકો પણ કેવા છે કે કશું નહીં કરનારાને મહાત્યાગી, વીરરાગી માની લેતા હોય છે. પ્રશ્ન થાય છે કે આવા મહાન ગણાતા લોકોએ રાષ્ટ્ર માટે, માનવતા માટે, દુઃખિયારાં લોકો માટે શું કર્યું? કશું જ નહીં. આવા લોકો પ્રશ્નોથી ભાગે છે. ભગાડે છે અને મહાપુરુષ થઈ જાય છે.

3. પ્રશ્નો ઉકેલનારા મહાપુરુષો

આ ત્રીજો પ્રકાર છે. જે લોકોના, રાષ્ટ્રના, માનવતાના પ્રશ્નો ઉકેલે છે. પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે ઝઝૂમવું પડે તો ઝઝૂમે છે. ઝઝૂમનારને શાંતિ ન હોય. અશાંતિ જ હોય. પણ આવી અશાંતિ બીજાની શાંતિ માટે હોય છે. આજ સાચા મહાપુરુષો કહેવાય. પ્રશ્નો ઉકેલવાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતમાં બહુ ઓછા સાચા મહાપુરુષો થયા છે. જે બહુ મોટો ઢગલો દેખાય છે તે કાં તો વગર જોઈતા પ્રશ્નો ઊભા કરનારાના છે કાં પછી પ્રશ્નોથી ભગાડનારાઓના છે. આ બંને પ્રકારના મહાપુરુષો દ્વારા પ્રજા સુખી ન થઈ શકે. કારણ કે વણઉકેલાયેલા પ્રશ્નો પ્રજાને સુખી થવા ન દે. માનો કે એક ગામમાં આત્મસાક્ષાત્કારી મહાપુરુષ કે કુંડલી જગાડનારો કોઈ યોગી રહે છે. પણ આખું ગામ ગંદકીથી ખદબદી રહ્યું છે. બેકારીથી કે અસુરક્ષાથી દુઃખી છે. પેલો આત્મસાક્ષાત્કારી કે યોગી કશું કરતા નથી, કશું ન કરવામાં જ તેમની મહત્તા રહે છે, આવા હજારો સાક્ષાત્કારીઓ કે યોગીઓ હોય તેથી પ્રજા સુખી ન થાય. પ્રજા તો સુખી થાય માત્ર પ્રશ્નો ઉકેલવાથી. સળગતા—ભડભડતા પ્રશ્નો શાંતિ પામવા ન દે. એટલે મારી દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નો ઉકેલનારા જ સાચા મહાપુરુષો છે. વગર જોઈતા પ્રશ્નો ઊભા કરનારા કે પ્રશ્નોથી ભગાડનારા પલાયનવાદી ગમેતેટલા મહાન બની બેઠા હોય તોપણ તે સાચા મહાપુરુષો નથી. બસ આટલી વાત સમજાવવા ‘સાચા’ શબ્દનું વિશેષણ આપ્યું છે.

પ્રશ્નો ઊભા થતા જ રહેવાના, કારણ કે જીવન અને પ્રશ્નો સાથેસાથે જ ચાલતાં હોય છે, પ્રશ્નો વિનાનું જીવન હોય જ નહીં. પોતાના આહારાદિ સામાન્ય બાબતના પ્રશ્નો પણ જો બીજા દ્વારા ઉકેલાતા હોય તો તેવા સાક્ષાત્કારી કે યોગીને ‘સાચા’ શબ્દ લગાડાય નહીં. તે યોગી હશે પણ ઉપયોગી નથી. યોગી કરતાં ઉપયોગી ઘણો મહાન હોય છે. પ્રજાને સાચા માર્ગે વાળવી હોય તો ઉપયોગી બનાવે. જે પોતે પોતાના માટે ઉપયોગી જીવન જીવે છે તે માનવ છે પણ જે બીજા ઘણાને માટે જીવન જીવે છે તે મહામાનવ છે. તે જ સાચો મહાપુરુષ છે જે પોતાના માટે પણ પરાશ્રિત કે પરાવલંબી જીવન જીવે છે. તે પામર છે. પામરોને પૂજાય નહીં. તેમની દયા ખાવાની હોય. તેમના જેવા થવાય નહીં. જે પ્રજા પામરોને પૂજશે તે પામર જ થઈ જશે. ભારતની પ્રજાને ઘણી ગુમરાહ કરવામાં આવી છે તેથી તે ગુલામ, દરિદ્ર અને કાયર બની છે. જ્યાં સુધી પ્રજા પોતે રોગના મૂળને નહીં સમજે કે નહીં સ્વીકારે ત્યાં સુધી તે સુધરવાની નથી. ભલેને હજારો યજ્ઞો કરો, સપ્તાહો કરો કે યોગશિબિરો કરો. મૂળ પ્રશ્ન સાચા નિદાનનો છે. આ પુસ્તક તે દિશામાં અલ્પપ્રયત્ન પણ કરશે તો હું ધન્ય થઈશ. પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાનો ખૂબ ખૂબ આભાર. તેમણે પુસ્તકની જોડણી તથા પ્રૂફ ઠીક કરી આપ્યું છે. શ્રી મનુભાઈ શાહે ગૂર્જર પ્રકાશનમાં ઝડપથી છાપીને સસ્તા ભાવે લોકો સમક્ષ પુસ્તક મૂક્યું તે બદલ તેમનો આભાર. છેવટમાં પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરને લાખ લાખ વંદન. આ તેણે જ લખાવ્યું છે. ભૂલો અને દોષો સિવાય આમાં મારું બીજું કંઈ નથી. ફરીથી તેને વંદન.

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તા. 23-12-2011

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,
દંતાલી, પો. બો. નં. 19.
પેટલાદ-388450 જિ. આણંદ
(ફોન : 02697-252480)

બધાં પુસ્તકો તથા પ્રવચનોનો લાભ લેવા માટે વેબસાઈટ

www.sachchidanandji.org

1. માર્ટિન લ્યુથર

ધર્મનાં બે રૂપ હોય છે : 1. ઈશ્વરીય અને 2. માનવીય. ઈશ્વરીય ધર્મને સનાતન ધર્મ કહેવાય. માનવીય ધર્મ સનાતન નથી હોતો, માનવ સિવાયની તમામ જીવસૃષ્ટિ ઈશ્વરીય ધર્મ પ્રમાણે જીવન જીવે છે, તેથી તેમાં સુધારો-વધારો કરી શકાતો નથી. પશુ-પક્ષીઓ હિંસક નથી હોતાં તેમજ દયાળુ પણ નથી હોતાં. સિંહ પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણેનો શિકાર કરે છે. તે તેની દૃષ્ટિએ હિંસા નથી. આપણી દૃષ્ટિએ ભલે હિંસા હોય પણ તેની દૃષ્ટિએ તો આહારપ્રાપ્તિની અનિવાર્યતા જ છે. સિંહ કદી હજારો-લાખો હરણોને મારીને ઢગલો કરી નાખતો નથી, માણસ કરે છે. હિટલર, સ્ટાલીન, ચંગીજખાં વગેરેએ આવા ઢગલા કર્યા હતા. કોઈ સિંહવાઘે આવા ઢગલા કર્યા જણાયા નથી. તેથી હિટલર વગેરેને તો હિંસક કહી શકાય પણ સિંહને હિંસક ન કહેવાય. ઈશ્વરીય નિર્ધારિત આહાર એ હિંસા નથી. કારણ કે તેનો વિકલ્પ નથી. સિંહાદિ પ્રાણીઓ માટે કોઈ વિકલ્પ જ નથી હોતો. તેથી સિંહાદિ પ્રાણીઓને દયાળુ પણ ન કહેવાય. ઈશ્વરીય ધર્મમાં હિંસા નથી તો દયા પણ નથી. કોઈના એકના એક બચ્ચાને કે તરત જ પ્રસૂતિ પામેલી હરણીને મારતાં સિંહને દયા નથી આવતી.

સિંહાદિ પ્રાણીઓ અતિકામી કે અતિ સંયમી પણ નથી હોતાં. ઈશ્વરીય નિર્ધારણ પ્રમાણે જ તેમનો કામ જાગે છે. અને તે કામભોગ ભોગવે છે. સમય પૂરો થતાં જ તેમનો કામભોગનો પિરિયડ પૂરો થાય છે. પછી તે સંયમી થઈ જતાં નથી. પણ તે ધારે તોપણ કામભોગ કરી શકતાં નથી, પશુ-પક્ષીઓનો કામ માદા પ્રેરિત હોય છે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી માદામાં કામવૃત્તિ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તે ગંધ છોડતી નથી તેથી કોઈ નર તેની પાછળ-પાછળ રખડતો નથી. આ રીતે નર-માદા બંને આપોઆપ કામનિવૃત્ત થઈ જાય છે. પણ માણસ માટે આવું નથી, માણસની કામનિવૃત્તિ કદી હોતી જ નથી. તેથી તેને સંયમ પાળવાનો ઉપદેશ અપાય છે. સંયમ માનવીય ધર્મ છે. ઈશ્વરીય સંયમ થોડા કાળ પૂરતો જ રહે છે. પછી નહીં, માનો કે એક વાર ભોગ ભોગવ્યા પછી નર બીજી-ત્રીજી, ચોથી-પાંચમી વાર સતત ભોગ ભોગવી શકતો નથી. બીજી વારના ભોગ માટે તેને સમય જોઈએ. આ સમયગાળો સૌનો સરખો ન હોય. સૌ સૌના પૌરુષ ઉપર આધારિત છે. તોપણ તેની સીમારેખા તો છે જ. પણ સ્ત્રી માટે આવી રેખા નથી. તે ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સતત ભોગ ભોગવી શકે છે. તેથી સ્ત્રી વેશ્યા થઈ શકે છે. નર પુરુષ વેશ્યા નથી થઈ શકતો, તેના માટે તેવો કોઈ શબ્દ જ નથી, કદાચ તેથી જ સ્ત્રી માટે પતિવ્રત ધર્મ હશે. તેનો કામભોગ પતિ પૂરતો જ સીમિત રહે તે જરૂરી છે. પુરુષ માટે પણ આ નિયમ જરૂરી કહેવાય. પણ પુરુષે બહુપત્નીત્વ પ્રથા દ્વારા આ નિયમ તો ઢીલો કરી નાખ્યો. સ્ત્રીઓ માટે બહુપતિત્વ નિયમ ન આવી શક્યો; કારણ કે આ માનવીય ધર્મની રચના પુરુષ નરોએ કરી હતી, કદાચ તેથી જ માનવીય ધર્મોમાં વ્યભિચારને મહાપાપ માનવામાં આવ્યું. પશુઓ વ્યભિચાર કરતાં જ નથી કારણ કે પતિવ્રત કે પત્નીવ્રત હોતું નથી. એક ગાય દશ વેતર સુધી જુદાજુદા સાંઢેથી વીર્ય ગ્રહણ કરે તોપણ તેને વ્યભિચારી કહેવાતી નથી, પશુઓ પાપ કરતાં જ નથી કારણ કે તે પુણ્ય પણ નથી કરતાં, પાપ-પુણ્ય માનવીય વ્યવસ્થા છે. જે દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાતી રહે છે.

પશુ-પક્ષીઓને સંસ્કૃતિ હોતી નથી. માણસોને હોય છે, સંસ્કૃતિનું મૂળ લજ્જા અને મૂલ્ય હોય છે. પશુ-પક્ષીઓ નિર્લજ્જ હોતાં નથી કારણ કે તેમને લજ્જા પણ નથી હોતી, તે શરમાતાં નથી. શરમ માત્ર માણસમાં જ મૂકેલો ગુણ છે. જે-જે કાર્યથી માણસને શરમ આવે, તે માણસને મૂલ્યહીન બનાવે. તેથી મૂલ્યવાન થવા અને રહેવા માટે સંસ્કૃતિનું પાલન જરૂરી થઈ જાય છે. દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સૌની સંસ્કૃતિ જુદીજુદી હોય છે અને તે બદલાતી રહે છે. જે સંસ્કૃતિ ઈશ્વરીય જીવનવ્યવસ્થા સાથે તાલમેલ કરીને વિકસે છે તે કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. પણ જે સંસ્કૃતિ કુદરતી વ્યવસ્થાથી દૂર-અતિદૂર ખસી જાય છે તે કલ્યાણકારી રહેતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે આજીવન બ્રહ્મચર્યનું પાલન કુદરતથી ઘણે દૂરની વ્યવસ્થા કહેવાય. ઘૂંઘટ તાણવો કે ઓઝલ—બુરખો તાણવો તે કુદરતથી દૂરની વ્યવસ્થા કહેવાય. ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ આવા ઘણા નિયમો માનવીય ધર્મ કે સંસ્કૃતિના નામે માણસ પોતાના ઉપર સ્થાપિત કરતો હોય છે અને પછી બદલતો રહે છે.

આ બાબતમાં ઘણી લાંબી વાતો કરી શકાય, ઘણાં ઉદાહરણો આપી શકાય પણ કહેવાનો મુદ્દો એટલો જ છે કે જે માત્ર ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા પ્રમાણે જીવન જીવે છે તેને સનાતન ધર્મ કહેવાય. પશુપક્ષીઓ સનાતન ધર્મી હોય છે. પણ માનવસૃષ્ટિ, માત્ર ને માત્ર માનવસૃષ્ટિ જ

પોતપોતાની ધર્મવ્યવસ્થા ગોઠવતી હોય છે જેને માનવીય ધર્મ કહેવાય. અહીં સૌથી પ્રથમ ભૂલ તે થઈ છે કે લગભગ પ્રત્યેક મોટા ધર્મે પોતાની વ્યવસ્થાને ઈશ્વરીય ધર્મ કહીને તેને ઈશ્વરીય બનાવી દીધો છે. માનવીય ધર્મોમાં ઈશ્વરીય તત્ત્વો હોઈ શકે છે, પણ સંપૂર્ણ ઈશ્વરીય તો નથી જ હોતો. ઈશ્વરીય ધર્મ માની લીધા પછી તેમાં પરિવર્તન કે સુધારા-વધારા કરી શકાતા નથી તેથી યુગ બદલાતાં પ્રાચીન વ્યવસ્થા ગૂંગળામણ પેદા કરે છે જેમાંથી મુક્ત મેળવવા પ્રજા તડપતી રહે છે. આપણે એક એવી મહાન વિભૂતિની ચર્ચા કરવાની છે જેણે તથાકથિત માની લીધેલા ઈશ્વરીય ધર્મની સામે માથું ઊંચક્યું અને મહાપરિવર્તન કર્યું.

થોડી પૃષ્ઠભૂમિ જાણીએ, તેના વિના વાતને બરાબર સમજી શકાશે નહીં, ત્યારે સિરિયામાં યહૂદી ધર્મ પ્રચલિત હતો. પણ યરુશલેમ ઉપર રોમનોનું રાજ્ય ચાલતું હતું, ત્યારે રોમન સામ્રાજ્ય સૌથી બળવાન હતું અને તેથી ઘણા પ્રદેશો તેના કબજામાં હતા. યરુશલેમ પણ તેવો જ યહૂદી ધર્મ પાળતા. આરબોનો પ્રદેશ હતો. તેનું જૂનું નામ પેલેસ્ટાઈન હતું. રોમન ગવર્નર શાસક હતો. અહીં જિસસ કાઈસ્ટનો જન્મ થયો અને તેમણે મોટી કાન્તિ કરી. બલિદાન આપીને ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના કરી, એવું લાગે છે કે કાઈસ્ટ ઉપરથી ખ્રિસ્ત શબ્દ બન્યો છે જે આપણે ત્યાં જ પ્રચલિત છે અને જિસસ ઉપરથી ઈસુ શબ્દ બન્યો લાગે છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ જેરુશલેમથી રોમનોની સાથે રોમમાં આવ્યો ત્યારે રોમનો અનેક દેવ-દેવીઓ વગેરેમાં માનતા હતા. રોમમાં આવ્યા પછી તેને એડમિનિસ્ટ્રેટિવ રૂપ અપાયું. યુરોપિયન પ્રજા વહીવટી પ્રજા છે. વહીવટી માળખાથી જ વ્યવસ્થા થઈ શકે. જો આવું માળખું ન હોય તો નેટવર્ક ન બનાવી શકાય, ન વિસ્તાર થઈ શકે. આપણે ધાર્મિક રીતે વહીવટી પ્રજા નથી. આપણી પાસે વ્યવસ્થિત ધાર્મિક માળખું નથી તેથી નેટવર્ક પણ નથી. ધર્મપ્રચારકો લગભગ પોતપોતાનો જ પ્રચાર કરતા હોય છે. કારણ કે માળખું જ નથી. ગમે તે માણસ ભગત, સાધુ-સંત થઈ શકે છે અને પોતાનો પંથ ચલાવી શકે છે. કોઈના માટે કશી રોકટોક નથી તેથી વિભાજક પ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહન મળે છે અને પ્રજા દુર્બળ થાય છે.

પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ રોમમાં આવ્યા પછી તેને વહીવટી માળખું આપવામાં આવ્યું. સર્વોચ્ચ સ્થાને પોપ રહે, પછી કાર્ડિનલો પછી આર્ચબિશપો, પછી બિશપો અને છેવટમાં પાદરીઓ આવે—આ બધા મળીને એકસૂત્રતાથી લોકો ઉપર ધર્મનું શાસન કરે.

સમય વીતતો ગયો. ધર્માચાર્ય શાસકોએ નવી-નવી પ્રથાઓ અને માન્યતાઓ દ્વારા લોકોનું શોષણ કરવા માંડ્યું. શોષણનાં ત્રણ ક્ષેત્રો છે : 1. સત્તાનું શોષણ, 2. ધનનું શોષણ અને 3. સ્ત્રીઓનું શોષણ. આ બધું ધર્મ દ્વારા થવા લાગ્યું. સર્વ પ્રથમ પોપ, રાજા-મહારાજાઓથી પણ ઊંચા અને મહાન બન્યા. ઉપરની સર્વોચ્ચ રાજસત્તા પોપની પાસે આવી ગઈ. તે ધારે તેને ગાદીએ બેસાડે અને ધારે તેને ઉઠાડી પણ શકે. પોપની મંજૂરી વિના કોઈ રાજા ન બની શકે, પછી ધનશોષણ શરૂ થયું. ખ્રિસ્તી ધર્મ જે હવે રોમન કેથોલિક બન્યો હતો તે પાપને બહુ માને, તેની રોજની પ્રાર્થનામાં પાપક્ષમાની વાત હોય જ, એટલે પાપમુક્ત માટે ઈસુના શરણે જવું અનિવાર્ય છે. ઈસુનું પ્રતિનિધિત્વ ધર્મગુરુઓ કરે એટલે તેમના શરણે જવું અનિવાર્ય થઈ જાય. ધર્માચાર્યો ધન લઈને પાપ માફ કરાવી આપે અને સ્વર્ગમાં જગ્યા અપાવે. આવો સજ્જડ રિવાજ પડી ગયો. જે ત્યાં જોઈતું હોય તે બધું અહીં ધર્માચાર્યોને આપવું પડે. આ પ્રથાથી ભારે શોષણ થવા લાગ્યું. શક્તિ ન હોય તોપણ સ્વર્ગ સુધારવા ધન તો આપવું જ પડે. આપણે કર્મવાદી છીએ કર્મના આધારે સ્વર્ગ કે નરક મળે છે તેવું માનીએ છીએ પણ આ લોકો કર્મવાદી નથી. સારામાં સારાં કર્મો કર્યા હોય પણ જો બાપ્તિસ્મા ન લીધો હોય તો સ્વર્ગ મળે જ નહીં. સ્વર્ગ માટે ખ્રિસ્તી થવું અનિવાર્ય છે. જે ખ્રિસ્તી નથી તે બધાં નરકમાં જ જવાનાં છે તેવું તે મક્કમ માને. અને નરકયાતનાની એવી ભયંકર કથાઓનું ચિત્રણ કરે કે થથરી જવાય. તેથી તેવા નરકથી બચવા માટે એક જ ઉપાય કે ધર્માચાર્યની ચિઠ્ઠી લેવાય. આવી ચિઠ્ઠી પૈસાથી મળે અને ત્યારે યુરોપમાં લોકો બહુ ગરીબ, પૈસા લાવવા ક્યાંથી?

આવા સમયમાં 1483માં જર્મનીમાં આવેલા પરિગિયન સેક્સનીમાં આઈસ્ટેબન ગામમાં તા. 10 નવેમ્બરના રોજ એક બાળકનો જન્મ થયો હતો. જેને લોકો માર્ટિન લ્યુથર નામથી ઓળખતાં થયાં. પિતાનું નામ હાન્સ હતું. તે બહુ મહત્ત્વાકાંક્ષી હતા. પિતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પુત્રમાં ઊતરે અર્થાત્ તે પોતાના પુત્રને પોતાની ધારણા પ્રમાણેનો મહાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. જો માતા-પિતામાં આવી કશી મહત્ત્વાકાંક્ષા જ ન હોય તો બાળક ગલીનાં કુરકુરિયાંની માફક ઊછરે અને પેટ ભરતું માણસ થઈને જીવન જીવે. પિતાને થતું કે, “મારે મારા બાળકને મહાન વકીલ બનાવવો છે.” પ્રત્યેક સમયમાં સમાજમાં એક મોભાદાર પદ હોય છે. જ્યાં માન અને પૈસો બંને મળે. તેને મોભાદાર પદ કહેવાય, ત્યારે જર્મનીમાં કાયદાશાસ્ત્રી થવું એ મોટામાં મોટું પદ ગણાતું. તેથી માર્ટિનને મન દઈને ભણાવવા લાગ્યા. સંતાન

પ્રત્યે કાળજી રાખીને ઉછેર કરવો તે માતા-પિતાની પ્રથમ જવાબદારી કહેવાય. સંતાનો ઢગલાબંધ પેદા કરવાં અને રખડતાં-ભટકતાં પોતાની મેળે ઊછરવા દેવાં, પછી તે ગજવાં કાપતાં થાય કે ચોરી-લૂંટ કરતાં થાય તો થાય તેવી વૃત્તિ રાખવી તે કર્તવ્યહીન માતા-પિતા કહેવાય.

સને 1905માં માર્ટિન અનુસ્નાતક થઈ ગયો. શિક્ષણસંસ્થાની ઉચ્ચ ડિગ્રી વ્યક્તિને કેરિયર, રોજી અને માન-પ્રતિષ્ઠા આપે છે. ડિગ્રી વિના પણ ગુણો ખીલી શકે છે પણ સમાજમાં તેને લઘુતાગ્રંથિ રહે છે. “હું કાંઈ ભણ્યો નથી.” માર્ટિન માટે જીવનની ઉજ્જવળ તકો ખુલ્લી હતી પણ કેટલીક વાર વ્યક્તિને થવું હોય કાંઈ અને કુદરત કરી મૂકે કાંઈ! પૂરું જીવન આપણી ધારણા કે નકશા પ્રમાણે નથી ચાલતું. આપણા માટે કોઈ બીજો પણ નકશો દોરાયેલો હોય છે. જેને પ્રારબ્ધ કહેવાય છે.

એક વાર માર્ટિન ભયાનક વાવાઝોડામાં ફસાઈ ગયો. પશ્ચિમના દેશોમાં કુદરત બહુ પ્રતિકૂળ, વારંવાર બરફનાં વાવાઝોડાં આવે. હાડ થિજાવી દે તેવી ઠંડી પડે. જીવન બહુ કઠિનાઈથી જિવાય. વાવાઝોડું એટલું ભયંકર કે જીવ નહીં બચે તેની ખાતરી થઈ ગઈ. વિપત્તિમાં ભગવાન બહુ યાદ આવે. માર્ટિને મનોમન સાચી ભાવનાથી ભગવાનને યાદ કર્યા અને કહ્યું કે “જો હું બચી જઈશ તો સાધુ થઈને જીવનભર તારું ભજન કરીશ.” પ્રાર્થના સફળ થઈ. થોડી વારમાં વાવાઝોડું વીખરાઈ ગયું. વાતાવરણ શાંત થઈ ગયું. જીવનમાં કેટલીક ઘટનાઓ મોટો વળાંક લાવી દેતી હોય છે. હવે માર્ટિનને મોટા ધારાશાસ્ત્રી થવાની જગ્યાએ સાધુ થવાની ધૂન લાગી, તેણે કાયદાનાં બધાં પુસ્તકો વેચી નાખ્યાં અને ધર્મનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. જેમજેમ તે ધર્મગ્રંથો વાંચતો ગયો તેમતેમ તેની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. પુસ્તકોનું વાચન અને અભ્યાસ તમારા ગુણ અથવા દોષો બંનેને વધારનારું થઈ શકે છે. તેમાં પુસ્તકની કક્ષા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. કક્ષાની પસંદગી રુચિથી થતી હોય છે. અને રુચિ રસમાંથી પેદા થતી હોય છે. જીવનમાં જ્યાં તમારો રસ હશે ત્યાં રુચિ થશે.

ઈ. સ. 1506માં માર્ટિને સાધુ તરીકેની દીક્ષા લીધી. અને ઈ. સ. 1507માં તેમને પાદરી બનાવાયા. ખ્રિસ્તી ધર્મ એડમિનિસ્ટ્રેટિવ ધર્મ છે તેથી બધું નિયમ પ્રમાણે જ થાય, કોઈ મનમાની ન કરી શકે. કોઈ રખડતા-ભટકતા અને લોકોને પજવતા બાવા ન હોય, જે હોય તે પ્રમાણિત હોય. તે પછી માર્ટિને પોતાનો ધાર્મિક અભ્યાસ વધાર્યો અને ઘણી ડિગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી. માર્ટિનમાં ખૂબ શ્રદ્ધાની સાથે પ્રચંડ બુદ્ધિ પણ હતી. શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનો સુયોગ સોનામાં સુગંધ થઈ જાય. પણ બંનેમાં શ્રદ્ધાની પ્રધાનતા હોવી જરૂરી છે. શ્રદ્ધા વિનાની કોરી બુદ્ધિ નાસ્તિકતા પેદા કરે છે. ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ ભીતિથી નહીં પણ પ્રીતિથી થાય છે તેવું તેમને લાગ્યું. ધર્માચાર્યો લોકોને પ્રભુના કોપથી ડરાવતા રહેતા. વારંવાર આવતી આપત્તિઓ અને દુઃખો પ્રભુના કોપનું પરિણામ છે તેવું ઠસાવતા. તેથી પ્રભુના કોપને શાંત કરવા દેવળમાં નાની-મોટી વિધિઓ કરાવવી પડતી. આપણે ત્યાં આવનારી વિપત્તિઓ અને દુઃખો માટે ત્રણ કારણો અપાય છે : 1. પૂર્વનાં પાપકર્મોનો ઉદય, 2. રાહુકેતુ વગેરે ગ્રહોનું નડતર અને 3. દેવદેવીઓનું નડતર. આ ત્રણેનું શમન કરવા માટે ઉપાયો બતાવ્યા છે. પૂર્વનાં કર્મોનું શમન કરવા તપ કરો. જેને નિર્જરા કહેવાય. તપ કરીને અર્થાત્ દેહદમન કરીને પૂર્વનાં કર્મોની નિર્જરા કરી શકાય તેથી કર્મો ખપી જાય અને શાંતિ થાય. ગ્રહો નડતા હોય તો તેના નંગ પહેરો અને જાપ કરાવો. દેવ-દેવીઓ, પૂર્વજો કે ભૂત-પ્રેતાદિનું નડતર હોય તો હોમ-હવન વગેરે વિધિ કરાવો. તેથી શાંતિ થાય. ગ્રહ-નડતરનો સમય હોય, પનોતી બેઠી હોય તો અમુક સમય પછી પનોતી ઊતરી પણ જાય. આવું બધું લોકો માને, કહેવત છે કે નડતર મૂકો તો બરકત આવે. ધર્મનું એકરૂપ જ ‘નડતર ધર્મ’ બની ગયું છે!

પશ્ચિમમાં ગ્રહોની માન્યતા ન હોવાથી, ગ્રહવિધિ નથી હોતી. કોઈને લાલ-પીળાં નંગ પહેરેલાં નહીં જોવાય. પણ ત્યાંયે આપત્તિ-વિપત્તિ અને દુઃખોનું અગમ્ય કારણ ઈશ્વરનો કોપ મનાય છે. તેથી જીવનમાં ઈશ્વરની માન્યતા ભયથી સ્થિર થાય છે. ‘પ્રભુનો કોપ’ લોકોને ડરાવતો રહે છે. માર્ટિને કહ્યું કે, “પ્રભુને ભીતિથી નહીં, પ્રીતિથી પમાય છે. પ્રભુ પ્રેમરૂપ છે. કોપરૂપ નથી.”

હવે માર્ટિન 25 વર્ષના થયા હતા. 1510માં તેઓ રોમ ગયા. રોમ ધર્મનગરી. ધર્મના વડા પોપ અને બીજા સેંકડો, હજારો ધર્માચાર્યો અહીં રહે. નગરીની ભવ્યતા અદ્ભુત, જોતાં જ રહી જાવ. ધર્માચાર્યોનાં જીવન પણ એવાં જ ભવ્ય—વૈભવશાળી. તેમનો ઠાઠમાઠ રાજા-મહારાજાઓથી પણ વધી જાય તેવો! ધર્મમાં મૂળ પુરુષ તપ કરતો હોય છે. તેનું જીવન ત્યાગી-તપસ્વીનું હોય છે. પણ પછી તેના મરણ પછી તેની ગાદી સ્થપાય છે. ગાદીપતિ ત્યાગ-તપસ્વી થવાની જગ્યાએ વૈભવ અને ભવ્યતાથી પૂજાય છે. પોતે મહાન છે તેવું બતાવવા માટે ગાદીપતિઓ ભારે ઠઠારો કરતા રહે છે. જ્યાં દર્શન ન હોય ત્યાં જ વધુ પ્રદર્શન હોય. લોકો પણ પ્રદર્શનપૂજક થઈ જતા હોય છે. પોતાના ગુરુના વૈભવથી ગૌરવ અનુભવે. કેટલા મહાન છે તેવી ધારણા ધરી લે. ગાદી આવકનું સ્રોત બની જાય. ધનના ઢગલા થાય.

ધનવૈભવ જીવવો બહુ કઠિન થઈ જાય પછી બીજાં દૂષણો પણ આવવા લાગે. આ દૂષણો છુપાવવાં પડે. જો લોકો જોઈ જાય કે જાણી જાય તો કેરિયર બગડી જાય. તેથી ઢાંકપિછોડો કરવો પડે. અહીંથી પાખંડ શરૂ થાય. વ્યક્તિ સરળ-સહજ જીવન જીવે તો પાખંડ ન કરવું પડે. પણ સરળ-સહજ જીવન જીવો તો માન-પ્રતિષ્ઠા ન મળે. જેટલું પ્રદર્શન મોટું તેટલી જ વ્યક્તિ મહાન. પ્રદર્શન પાછળ છુપાયેલું વાસ્તવિક જીવન લોકો જાણી જોઈ ન જાય તેની કાળજી રાખવી પડે. તેથી લોકોને બને તેટલા દૂર રાખવાના. માત્ર દર્શન પૂરતા જ નજીક આવવા દેવાના. કવચિત્ જ દર્શન આપવાથી મહત્તા વધે. ટોળેટોળાં ઊમટી પડે. દર્શનના પણ હોંશે હોંશે પૈસા આપે. પણ રોજ ખુલ્લામાં બેસી રહો તો કોઈ દર્શન કરવા ન આવે. લગભગ પ્રત્યેક મોટાં ધર્મસ્થાનોની આ વાસ્તવિકતા બની જતી હોય છે. પણ જે લોકો અંદરના માણસ થઈ જાય તેને અંદરની દુનિયા દેખાઈ જાય. પણ તે પણ તેવા રંગે રંગાઈ જાય અને પૂરક બની જાય. પૂરું નેટવર્ક બની જાય. કેટલાક લોકો મુખ્ય વ્યક્તિના ચમત્કારોની જ વાતો કર્યા કરે, જેથી દર્શનાર્થીઓનું બ્રેઈનવોશ થાય. પૂરું પ્રચારતંત્ર ગોઠવાઈ જાય. લ્યો, હવે લણતા રહો કણસલાં, ઢગલાબંધ, પાક ઊતરતો રહે. સૌની લીલાલહેર થઈ જાય. લગભગ બધે જ આવી સ્થિતિ હોય છે. પણ આ ભીતરિયા લોકોમાં કોઈકોઈ વિદ્રોહી પણ પેદા થઈ જાય, તે પાખંડ મિશનનો સ્કૂ ન થઈ શકે. તે વિદ્રોહ કરતો રહે. મિશનવાળા તેને કાંટો સમજે. જો સમજાવ્યો ન સમજે તો પછી કાંટાને કાઢી નાખવાનો. મોટાં મોટાં ધર્મસ્થાનોમાં અવારનવાર આવું કાંટા કાઢવાનું કામ પણ થતું રહે છે. કેટલુંક બહાર આવે. કેટલુંક ન આવે. પણ બધું ચાલ્યા કરે. કોઈ કરસનદાસ મૂળજી જેવો ભીતરિયો હોય તો બધું બહાર લાવે જેમાંથી ‘મહારાજા બાયબલ કેસ’ થાય. પણ મોટા ભાગે કાંટા કાઢી નાખવાનું જ વધારે થાય.

હવે માર્ટિન ભીતરિયો થઈ ગયા હતા. 1517માં તેઓ વિટનબર્ગમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક બનીને સૌથી મોટા દેવળમાં રહેવા લાગ્યા. મોટામાં બધું જ મોટું હોય. તેમણે અંદરની દુનિયા નજીકથી જોઈને હચમચી ઊઠ્યા. હવે શું કરવું? કેટલાક જન્મજાત વિદ્રોહી સ્વભાવના હોય છે. પણ વિદ્રોહ કદી ભય વિનાનો નથી હોતો. મોટા સાથે બાથ ભીડવા જાવ તો નિર્ભય ન રહી શકો. એટલે ઘણા લોકો માને છે કે જે જેમ ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દેવું. બને તો આપણે પણ લાભ લઈ લેવો. ન લેવો હોય તો આંખ મીંચી દેવી તો જ શાંતિથી જીવી શકાય. જો આંખ ખોલી અને લોકોને આંખ ખોલવાનું કહ્યું તો મર્યા સમજો. સ્થાપિત હિતોની પાછળ બહુ મોટું ગુંડાબળ પણ હોય છે. જે કાંટા કાઢવા કે કાંટાને કચડી નાખવાનું કામ કરતું હોય છે. વિદ્રોહ કરીને શા માટે અશાંતિ પેદા કરવી? તેના કરતાં લાભ ઉઠાવોને જેમ ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દો, ‘આપણે શું?’ આવી સમાધાનવૃત્તિવાળા શાંતિથી રહી શકતા હોય છે. પણ માર્ટિન જુદી માટીના હતા. તેમનાથી બધું જોયું ન ગયું. ન સહન થયું. ઈ. સ. 1517માં તેમણે બળવો પોકાર્યો. બળવો પોકારીને માત્ર ખસી જ જવાનું નહીં પણ સંઘર્ષ કરવાનો. તેમણે શાંતિથી 95 મુદ્દાઓ સંકલિત કર્યા અને ધર્મના નામે થતા આ 95 અત્યાચારોને ધર્મવિરોધી પાપ બતાવ્યાં. તેમણે આ 95 મુદ્દાઓનું એક તહોમતનામું ઘડીને કેસલ ચર્ચના દરવાજે ચોંટાડી દીધું!

યુદ્ધના મેદાનમાં જે વીર હોય, પરાક્રમી હોય તે જ લડી શકે, તેના કરતાં સોગણી વધુ વીરતા હોય તે સમાજ સામે લડે. અને તેના કરતાં પણ સોગણી વધુ વીરતા હોય તે જ ધર્મ સામે લડે. ધર્મ એટલે વિકૃત થયેલો ધર્મ. ધાર્મિક વિકૃતિ બે પ્રકારની હોય છે : 1. આર્થિક અને 2. વાસનિક.

આર્થિક વિકૃતિ એટલે ધર્મને કોમર્સિયલ બનાવી દેવો તે. ધનના લોભથી અનુયાયીઓનું આર્થિક શોષણ કરવું તે. ધર્મસ્થાનોમાં દુકાનો ખોલવી, વ્યાપાર કરવો, વ્યાજવટાનો ધંધો કરવો, જુદાંજુદાં નિમિત્તો ઊભાં કરીને લોકો પાસેથી પૈસા માગતા રહેવા. અનેક પ્રકારે આર્થિક શોષણ કરવું તે આર્થિક વિકૃતિ કહેવાય. ધાર્મિક સ્થળો અર્થલોલુપતાથી મુક્ત હોય તો જ પ્રભાવશાળી રહે. ભવ્ય ઇમારતોનો પ્રભાવ ક્ષણમાત્રનો જ હોય છે. ખરો પ્રભાવ તો ત્યાગ-તપસ્યાનો હોય છે, આધ્યાત્મિકતાનો અર્થ મોરાલીટી છે, તે જ ન હોય તો ભવ્ય ધર્મસ્થાનોનો પ્રભાવ રહેતો નથી.

બીજી વિકૃતિ વાસનિક હોય છે. જ્યાં કુદરત વિરોધી જીવન જીવનારાં ઘણાં સાધુ-સાધ્વીઓ રહેતાં હશે ત્યાં ગમેતેવા કઠોર નિયમો હશે તોપણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની કામવિકૃતિ આવવાની જ. કુદરત કદી હારતી નથી. કોઈ થોડો સમય તો કુદરતવિરોધી જીવન જીવી શકે પણ લાંબો સમય જીવી ન શકાય. કામનાં હજાર રૂપ છે. એક નહીં તો બીજા રૂપે પણ તે પ્રગટ થતો જ હોય છે. તેને જીવનભર રોકવાનો પ્રયત્ન નાદાની જ કહેવાય.

આ બે વિકૃતિઓમાંથી બીજી અનેક વિકૃતિઓ ફૂટી નીકળતી હોય છે. જેમજેમ વિકૃતિઓ વધે તેમતેમ વ્યક્તિનું સહજ સરળ જીવન લુપ્ત

થઈ જાય પછી તે દંભ-પાખંડ-આડંબરમાં સપડાઈ જાય.

માર્ટિન લ્યુથરે આવુંબધું ઘણું-ઘણું જોયું. તેમનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. આંખ આડા કાન કરવા અને ચૂપચાપ જીવન જીવવું તે સ્વીકારી ન શક્યા. તેમણે ઉપર કહ્યું તેમ 95 મુદ્દાઓનું તહોમતનામું, પૂરી ધર્મવ્યવસ્થા સામે કહો કે મોટા ધર્માધિકારી સામે ઘડી કાઢ્યું. અને દેવળના દરવાજે ચોંટાડી દીધું. તળાવમાં એક કાંકરી પડે તોપણ વમળ ઉત્પન્ન થાય, આ તો મોટો પથરો જ પડ્યો હતો. તેનાં બહુ મોટાં અને ગંભીર વમળો ઉત્પન્ન થયાં. પૂરી પ્રજા ખળભળી ઊઠી. ચર્ચના માણસે જ ચર્ચની સામે તહોમતનામું મૂક્યું હતું!

લોકો બે પક્ષમાં વહેંચાવા લાગ્યા. કેટલાક લાલપીળા થઈ ગયા તો કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે “વાત તો સાચી છે.” સાચી વાતને સમજનારા તો ઘણા હોય છે પણ ભયના કારણે જાહેરમાં સ્વીકારનારા થોડા જ હોય છે. પણ જો નેતૃત્વ મળે તો પાછળ જોડાનારા કેટલાક નીકળી આવતા હોય છે. ધીરેધીરે માર્ટિનનું ટોળું વધવા લાગ્યું. અને તહોમતનામાના પડઘા છેક રોમમાં વેટિકન ચર્ચ સુધી પહોંચ્યા. જેની સામે કોઈ આંગળી ઉપાડવાની હિંમત ન કરી શકે તેની સામે મુક્કો ઉગામનાર આ પાદરી છે કોણ?

રોમના ધર્મવડા પોપે તહોમતનામાનો વિરોધ કર્યો અને નોટિસ ફટકારી કે જો આઠ દિવસમાં આક્ષેપો પાછા નહીં ખેંચાય તો કાર્યવાહી થશે. અથવા ધર્મ બહાર મૂકવામાં આવશે.

કેટલાક ધર્મો આવા લોકોને ‘વિમુખ’ કરે છે. કેટલાક સાધુતાનાં ચિત્તો ખેંચી લે છે. આ રીતે વિદ્રોહીને ગોળ બહાર—ધર્મબહિષ્કૃત કરાતો હોય છે. પછી તે એકાકી થઈને દુઃખી જીવન જીવવા લાચાર થઈ જતો હોય છે. આવા ભયથી ઘણા લોકો જરાય માથું ઊંચકી શકતા નથી પણ માર્ટિન માથાના હતા. તેમણે પોપની નોટિસની જાહેરમાં હોળી કરી—“લ્યો થાય તે કરી લો.”

માર્ટિનનો ધર્મદ્રોહનો કેસ રોમન સમ્રાટ ચાર્લ્સ પાંચમા પાસે ગયો. ત્યારે ધર્મદ્રોહીને જીવતો બાળી મૂકવાની સજા થતી. યુરોપમાં 70 હજાર આવા માણસોને જીવતા બાળી મુકાયા હતા, કોણ માથું ઊંચકી શકે? આ દૃષ્ટિએ ભારત ભાગ્યશાળી કહેવાય. આપણે ત્યાંના ચાર્વાક કે બીજા કોઈ નાસ્તિકને કાંકરી પણ મારી નથી!

રોમના સમ્રાટે માર્ટિનને રાજસત્તામાં હાજર થવા ફરમાન કર્યું. હિતેચ્છુઓની ના હોવા છતાં પણ માર્ટિન રાજા સમક્ષ હાજર થયો અને મક્કમ સ્વરમાં પોતાનો પક્ષ રાખ્યો. તેણે પોતાનાં મંતવ્યો પાછાં ખેંચવાનો ઇન્કાર કરી દીધો. માર્ટિનની મક્કમતાથી સમ્રાટ છંછેડાઈ ગયો. તેણે તરત જ દેશનિકાલની સજા કરી અને પોપના ઢંઢેરાને જાહેરમાં બાળવા બદલ ફાંસીની સજા કરી, ખલાસ હવે માર્ટિન ખલાસ, મૂળ નેતા મરી જાય કે મારી નાખવામાં આવે તો પાછળના લોકો હિંમત ખોઈને આપોઆપ મરી જાય.

ફાંસીની સજા ફટકારવા માર્ટિનને કડક પહેરા નીચે લઈ જવાતા હતા ત્યાં રસ્તામાંથી જ તે ગાયબ થઈ ગયા. “ક્યાં ગયા, ક્યાં ગયા?” એમ કહેતી પોલીસ ચારે તરફ શોધવા લાગી પણ માર્ટિન મળ્યા નહીં. કાન્તિકારી વ્યક્તિને અમુક સમયે છટકી જતાં પણ આવડવું જોઈએ. જો તે છટકે નહીં તો રૂઢિવાદીઓ તેના ઉપર ઘોર અત્યાચાર કરી રિબાવી-રિબાવીને મારી નાખે. શિવાજી મહારાજ, ઔરંગઝેબની નજરકેદમાંથી જો છટક્યા ન હોત તો આખું મરાઠા સામ્રાજ્ય સમાપ્ત થઈ ગયું હોત. આવી સ્થિતિમાં છટકવું તે કાયરતા નથી પણ કુશળતા જ કહેવાય. કહેવાય છે કે માર્ટિનના એક ફેડરિક નામના મિત્રે ચતુરાઈ કરીને માર્ટિનને છટકાવી દીધા હતા. કેટલાક મિત્રો જાનજોખમે પણ સાહસ કરીને જાન બચાવતા હોય છે.

લ્યુથર પોતાના વતન ઈઝામેક ચાલ્યા ગયા અને એક વર્ષ સુધી ગુપ્તવાસમાં રહ્યા. આ સમયમાં તેમણે ઘણું અધ્યયન ચિંતન-મનન કર્યું. તે મૃત્યુના ભયથી ઢીલા ન પડ્યા, પણ વધુ મક્કમ બન્યા, ગુપ્તવાસ દરમિયાન તેમણે જાણ્યું કે બાઇબલના મૂળ સિદ્ધાંતોને કોરે મૂકીને ધર્માચાર્યોએ કેવાકેવા નવાનવા આચારો રચ્યા છે અને લોકોને કેવી રીતે ધર્મના નામે દંડિત કરતા રહે છે.

સમય આવતાં જ તે ફરીથી પ્રગટ થયા. કહેવાય છે કે તે ઇંગ્લેન્ડ પણ ભાગી ગયા હતા. બધું શાંત થતાં તે પાછા ફર્યા અને ફરી પાછો સુધારાનો ઝંડો ઉઠાવ્યો. તેમણે ઘણા સુધારા સાથે નવો ધર્મ પ્રોટેસ્ટન્ટ સ્થાપ્યો. જેમાં પોપના પદની સમાપ્તિ ઉપરાંત બ્રહ્મચર્યને પણ સમાપ્ત કરાવી દીધું. હવે ધર્મગુરુ પાદરીઓ પણ લગ્ન કરી શકતા હતા, કારણ કે તેમણે અનુભવ્યું કે બ્રહ્મચર્ય કુદરત વિરોધી તો છે જ, તેનું સર્વથા પાલન જીવનભર શક્ય જ નથી. યુવાન સાધુ-સાધ્વીઓ તેના પાલન કરવામાં નિષ્ફળ રિબાતાં હોય છે. અને પછી સ્ખલન થાય તો પાપના ભયથી દુઃખી થતાં હોય છે. અને જો જાહેર થઈ જવાય તો કલંકિત થઈ જવાય છે. જે દેવળમાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષો પોતાનાં પાપનો પસ્તાવો કરવા આવીને પોતાના પાપની કબૂલાત કરતાં હોય છે, જેની આગળ તે કબૂલાત કરતાં હોય છે તે પોતે જ જો અંદરથી

પોતાને પાપી માનતો હોય તો તે કોની પાસે કબૂલાત કરે? એવું મનાય છે કે જિસસ પરણ્યા ન હતા. તેથી અનુયાયી ધર્માચાર્યો પણ પરણે નહીં. ન પરણવું એ અલગ વાત છે અને કડક બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ અલગ વાત છે. કોઈ મહત્ત્વના કાર્ય માટે કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અપરિણીત રહી શકે. પણ તેથી તે બ્રહ્મચારી પણ છે તેવું માની લેવું તે વધારે પડતું કહેવાય, પણ આવી બ્લૂપ્રિન્ટ બની ગઈ. તેથી બધા જ ધર્માચાર્યો—સાધુ-સાધ્વીઓ—બ્રહ્મચારી થવા લાગ્યાં. પણ કુદરત વિરોધી જીવન સૌના માટે સરળ કે શક્ય ન થઈ શકે. તેથી અનર્થો થવાના જ. માર્ટિને બ્રહ્મચર્યની વિરુદ્ધમાં બંડ પોકાર્યું એટલું જ નહીં તેમણે ત્રણ-ચાર સાધ્વીઓને પરણાવી દીધી! જેમાંથી એકની સાથે સ્વયં પોતે પણ પરણ્યા. જુનવાણી લોકોમાં હાહાકાર થઈ ગયો, પણ આ જ મર્દાનગી કહેવાય કે તેમણે પરવા કર્યા વિના સત્યની કેડી પાડવા પોતે જ કરી બતાવ્યું.

માર્ટિન જ્યારે ફરીથી પ્રગટ્યા હતા ત્યાં સુધીમાં તેમના વિચારો ઘણા ફેલાઈ ચૂક્યા હતા. જર્મનીના કેટલાક નાના રાજાઓએ હેસના ફિલિપના નેતૃત્વમાં માર્ટિનનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર કર્યો. જર્મનીમાં બહુ મોટું મોજું ફરી વળ્યું. જૂના-નવા વચ્ચે ધર્મયુદ્ધ ફાટી નીકળશે તેવું લાગવા માંડ્યું પણ અંતે બંને વચ્ચે સમાધાન થયું. જૂનો ધર્મ રોમન કેથોલિક કહેવાયો અને નવો ધર્મ પ્રોટેસ્ટન્ટ કહેવાયો. બંનેનું ધર્મશાસ્ત્ર એક જ—બાઈબલ. બંનેના ભગવાન પણ એક જ જિસસ ક્રીસ્ટ. પણ બંનેની માન્યતાઓ અને આચારોમાં થોડો ફરક.

ઈ. સ. 1537માં તેઓ બીમાર પડ્યા. બીમારીમાંથી તેઓ માંડમાંડ બચ્યા. પણ કાયમ માટે તેઓ અશક્ત થઈ ગયા. તેમનું શરીર હવે કામ આપતું ન હતું. તે પીડા ભોગવતા રહ્યા. કહેવાય છે કે 18-2-1546ના રોજ તેઓ આઈસ્લેબન એક ઝઘડો બતાવવા ગયા હતા અને ત્યાં જ દેહ છોડી દીધો. જે કેસલ ચર્ચના દરવાજા ઉપર તેમણે 95 મુદ્દાઓનું તહોમતનામું ચોંટાડ્યું હતું, તે જ કેસલ ચર્ચમાં તેમની અંતિમવિધિ—દફનાવવાની થઈ. યોગાનુયોગ આ લેખકને આ ચર્ચ જોવાનો યોગ મળેલો. પૂર્વજર્મનીના પ્રવાસમાં અમે આ ચર્ચ અને માર્ટિન લ્યુથરની ભવ્ય પ્રતિમાનાં દર્શન કરેલાં. જો માર્ટિન ન થયા હોત તો જૂનો ધર્મ અને તેની શોષણ કરનારી રૂઢિઓ કદાચ હજી પણ ચાલુ રહી હોત.

કાળાન્તરમાં ઇંગ્લેન્ડના રાજા તથા પ્રજાએ પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ સ્વીકાર્યો. પણ તેમણે પોતાની અલગ વ્યવસ્થા ગોઠવી. આજે પણ આર્ચબિશપ ઓફ કેન્ટરબરી પૂરા ઇંગ્લેન્ડના વડા ધર્મગુરુ કહેવાય છે, તે નથી તો પોપને માનતા કે નથી કોઈ બીજા ધર્મગુરુને માનતા. તે ખ્રિસ્તી છે પણ તેમનું વડું મથક કેન્ટરબરી છે. મારે આ સ્થાન જોવા જવાનું થયું હતું.

જવાંમર્દ માર્ટિનને જેટલાં વંદન કરીએ તેટલા થોડાં કહેવાય. તેમના નિર્ભય અને ક્રાન્તિકારી વિચારોથી ખ્રિસ્તી ધર્મ વધુ પ્રગાઢ અને સમૃદ્ધ બન્યો કહેવાય.

22-11-11

2. સોક્રેટિસ

વિશ્વના નકશા ઉપર નજર ફેરવો. સમય-સમય ઉપર કેટલાક દેશો કેટલાક સમય માટે સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર બેઠા હતા અને પછી ગબડી પડ્યા હતા. આજે અમેરિકા સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર છે પણ તે પહેલાં બ્રિટનનો ગુલામ દેશ હતો. બહુ પ્રાચીન કાળમાં એટલે કે ઈસુના પણ પૂર્વ યુરોપના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર ગ્રીસ દેશ હતો. ફારસીવાળા તેને યુનાન કહે છે તે પછી રોમનો વારો આવ્યો, તે પછી સ્પેનનો વારો આવ્યો, તે પછી ફ્રાંસનો વારો આવ્યો, પછી ઇંગ્લેન્ડ જાગ્યું, પછી જર્મની શિખર ઉપર પહોંચ્યું, પછી રશિયા, જાપાન અને ચીન આગળ વધ્યાં પણ અત્યારે તો અમેરિકા જ સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર છે.

સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર ત્રણ રીતે પહોંચી શકાય : 1. સૈનિક-શક્તિથી, 2. આર્થિક શક્તિથી અને 3. બૌદ્ધિક શક્તિથી.

જેની પાસે સૌથી વધુ શસ્ત્રો, સેના અને સેનાપતિઓ અને મહત્ત્વાકાંક્ષા હશે તે શિખર ઉપર પહોંચશે. જે લોકો સૈન્યશક્તિની ઉપેક્ષા કરશે તે શિખર ઉપર તો શું તળેટીમાં જ ગુલામ થઈને રહેશે. પહેલાં ગ્રીસના એલેક્ઝાન્ડરે વિશ્વવિજેતા થવાનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, પછી બીજા લોકોએ આ દિશામાં પગલાં ભર્યાં હતાં. આપણે તો વિશ્વવિજેતા થવાનો પ્રયત્ન જ ન કર્યો. આપણાં યુદ્ધો મોટા ભાગે અંદર-અંદરનાં જ રહ્યાં.

શિખર ઉપર પહોંચવા માટે આર્થિક સમૃદ્ધિ જરૂરી છે. જેની પાસે પુષ્કળ ધન હશે તે શિખર ઉપર હશે—જેમકે અમેરિકા. જે દરિદ્ર હશે, અન્ન-વસ્ત્ર આદિથી લાચાર હશે તે કદી શિખર ઉપર પહોંચી નહીં શકે, તે તળેટીમાં રહીને પારકી દયા ઉપર જીવનારો દેશ થઈ જશે. એટલે રાષ્ટ્ર અને પ્રજા માટે સમૃદ્ધિ અત્યંત જરૂરી છે. જે દેશનું ચિંતન જ સમૃદ્ધિત્યાગનું હોય, જેને પોતાની દરિદ્રતા ઉપર અભિમાન હોય તે સમૃદ્ધ ન થઈ શકે.

શિખર ઉપર પહોંચવાનું ત્રીજું તત્ત્વ બૌદ્ધિક શક્તિ છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર અને પ્રજા પાસે થોડીઘણી બૌદ્ધિક પ્રતિભાઓ હોય જ છે પણ સવાલ એ છે કે તે તેની વૃદ્ધિ અને ઉપયોગ ક્યાં કેવી રીતે કરે છે તે છે. આપણી પાસે પ્રચંડ મેઘાવી પુરુષો હતા, પણ તેમનો ઉપયોગ પરલોક સુધારવાની દિશામાં થયો. આ લોકની પરવા જ ન કરી, આ લોકને મિથ્યા, નશ્વર, ક્ષણિક, દુઃખરૂપ માનવામાં આવ્યો તેથી પ્રતિભા પરલોકસિદ્ધિમાં રોકાઈ ગઈ!

તે સમયમાં ગ્રીસમાં આ ત્રણે તત્ત્વો ભરપૂર હતાં, તેની પાસે મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી, પ્રચંડ સૈન્યશક્તિ હતી, આર્થિક સમૃદ્ધિ હતી અને પ્રચંડ મેઘા પણ હતી, આપણે એવા જ એક પ્રચંડ મેઘાવી પુરુષની ચર્ચા કરવાની છે જેનું નામ સોક્રેટિસ હતું.

ઈ. સ. પૂર્વે 469માં સોક્રેટિસનો જન્મ ગ્રીસની રાજધાની એથેન્સમાં થયો હતો. ઈશ્વરકૃપાથી મારે બે વાર ગ્રીસ જવાનું થયું હતું અને સોક્રેટિસની સમાધિ જોવાનું સદ્ભાગ્ય પણ મળ્યું હતું. સોક્રેટિસનાં માતા-પિતા ગરીબ હતાં, તે મૂર્તિઓ બનાવવાનું કામ કરતાં હતાં, ગ્રીસમાં આજે પણ એટલી બધી મૂર્તિઓ રખાય છે કે મેં ખેતરોમાં પણ મૂર્તિઓ ઊભી કરાવેલી જોઈ હતી. તે સમયનાં ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરોનાં ખંડેરો હજી પણ છે અને અનેક દેવ-દેવીઓની ખંડિત કે સાજી પ્રતિમાઓ હજી પણ જોવા મળે છે.

સોક્રેટિસની માતા પ્રસૂતિ કરાવનારી સૂયાણી હતી. બંને માંડ પેટ ભરાય તેટલું કમાતાં હતાં. શિલ્પકાર, સ્થાપત્યકાર, કલાકાર, સંગીતકાર વગેરે તે સમયમાં સામાન્ય ગરીબાઈમાં જીવન જીવતા. કારણ કે તેમની કલાકસબ સ્થાનિક લોકો સુધી જ સીમિત રહી જતી. વાહનવ્યવહાર અને સંદેશા-માધ્યમનો અભાવ હોવાથી આ બધાને યોગ્ય બજાર મળતું નહીં.

તે જમાનામાં ગરીબોનાં લગ્ન થવામાં કોઈ વાંધો ન આવતો; કારણ કે કન્યાઓનું પ્રમાણ વધુ હતું અને શ્રીમંતોની માંગ પ્રબળ ન હતી. સોક્રેટિસનાં લગ્ન તેના જ જેવી એક સામાન્ય કન્યા ઝેન્ટેવી સાથે થયાં હતાં. સારી કન્યા શોધવાથી નથી મળતી. શોધવાથી રૂપાળી કન્યા તો મળી શકે પણ પ્રત્યેક રૂપાળી કન્યા સન્નારી પણ હોય તેવી કોઈ ખાતરી ન હોય. સારી કન્યા ભાગ્યથી મળતી હોય છે. જેને સારી, સદ્ગુણી કુળવધૂ મળી તેનો બેડો પાર થયો સમજો. પણ જો ખોટી કન્યા મળી તો જીવતું નરક જ મળ્યું સમજો.

ઝેન્ટેવીનો સ્વભાવ બહુ કર્કશ, તેને વાતવાતમાં ઝઘડો કરવાની ટેવ. તે સીધી વાતનો પણ ઊંધો જ અર્થ કરે. સોક્રેટિસ અને ઝેન્ટેવીનું વૈચારિક કજોડું થઈ ગયું. તે જીવનભર દુઃખ દેતું રહ્યું.

સોક્રેટિસ તત્ત્વજ્ઞાની અને દાર્શનિક. ભારતની માફક ગ્રીસે પણ અનેક ચિંતકો અને દાર્શનિકોને પેદા કર્યા છે. જેમના વિચારો આજે પણ વંચાય છે. દર્શન જેવા શુષ્ક વિષયમાં હંમેશાં ડૂબ્યો રહેતો પતિ, પત્નીની નારીસહજ અપેક્ષાની ઉપેક્ષા કરે તે સ્વાભાવિક છે. પત્નીના અરમાન હોય છે, જો તેને પતિ પૂરા ન કરે તો સ્ત્રી ચીડચીડી અને કર્કશ થઈ જતી હોય છે. કદાચ ઝેન્ટેપીનું આવું જ થયું હશે. પણ બીજી તરફ સોક્રેટિસ શાંત—ગંભીર સ્વભાવના, ઝેન્ટેપીની બધી અવળચડાઈને તે હસતાં-હસતાં સહન કરે. તેથી તો તેમનો સાથ ટકી રહ્યો. બંને ગરમ હોય તો સાથ ટકી શકે નહીં પણ જો એકાદ ઠંડું હોય તો કામ ચાલી જાય. સહન વિનાનું દામ્પત્ય હોય જ નહીં. મોટા ભાગે તેમાં સ્ત્રી જ સહન કરતી હોય, અહીં ઊલટું હતું.

સોક્રેટિસના નવા-નવા વિચારો જાણવા તેની પાસે જિજ્ઞાસુ યુવાનોની ભીડ ભરી રહેતી, જ્યાં જિજ્ઞાસુઓનું પ્રમાણ વધારે હોય ત્યાં જ વિચારક-ચિંતકની કિંમત થાય. જ્યાં જિજ્ઞાસા જ ન હોય ત્યાં વિચારક કે ચિંતક ધૂળના ઢેફા જેવો થઈ જાય. ત્યારે પ્રેસ મીડિયા કે બીજો કોઈ મીડિયા ન હતો તેથી વિચારોને વ્યાપક થતાં ઘણો સમય લાગતો, અને તે પણ એક ક્ષેત્ર પૂરતા જ રહી જતા. દાર્શનિક સોક્રેટિસ ધંધા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપી શકતો નહીં તેથી કમાણી ઓછી થતી. કમાણી ઓછી કરે અને મહેમાનો વધુ લાવે તેવા પતિથી પત્ની પ્રસન્ન ન રહે. પત્નીને ઘર ચલાવવાનું હોય, તેને વિચારો સાથે શી લેવાદેવા! એટલે ઝેન્ટેપી નારાજ રહેતી અને નારાજગી ઘણી વાર ઝઘડામાં ઉતારતી. ગ્રામ્ય સ્ત્રીની બે અપેક્ષાઓ મહત્ત્વની હોય છે : 1. પતિનું પૌરુષ અને 2. પતિની આવક. આ બેથી તૃપ્તિ ન હોય તો તે કજિયાળી થઈ જાય. પતિની વિદ્વત્તાની કદર તો સાક્ષર સ્ત્રી જ કરી શકે. પણ સાક્ષર સ્ત્રી લાવવી ક્યાંથી? ગ્રામ્ય સ્ત્રી ભલે કજિયાળી હોય પણ જો તે વફાદાર હોય તો તેમાં બે ગુણ જરૂર હોય : એક તો તે પ્રેમાળ પણ હોય અને બીજું તે ઘર સાચવે. ઘરને ભેળાવી ન દે. ઝેન્ટેપીમાં આ બંને ગુણો હતા. કજિયા કરીને પણ તે પ્રેમ તો કરતી. પતિ-પત્નીના કજિયા બે પ્રકારના હોય છે : 1. દ્વેષમૂલક અને 2. મતભેદમૂલક. દ્વેષમૂલક કજિયો, ધુમાડાથી ધૂંધવાયા કરે. તેમાં ડંખ અને વેરભાવ પણ જાગે અને અંતે વિચ્છેદ થઈ જાય. જ્યારે મતભેદ હોય પણ દ્વેષ ન હોય તો પ્રેમ જીવતો રહે. કજિયો અને પ્રેમ બંને સાથેસાથે જીવે. ઝેન્ટેપી કજિયો કરીને પણ પ્રેમ કરતી. જ્ઞાની સોક્રેટિસ તેને સમજી ચૂક્યા હતા. માત્ર ઝેન્ટેપી જ સોક્રેટિસની મહત્તાને સમજી શકી ન હતી. સૌ સૌની સમજશક્તિની સીમા હોય છે. સીમા બહારની અપેક્ષા ન કરાય.

એક વાર ઘણા યુવાન જિજ્ઞાસુઓ સોક્રેટિસના ઘરમાં એકઠા થયા હતા. લાંબો સમય ચર્ચા ચાલી, ઝેન્ટેપીને જરાય ન ગમી. પત્નીને સમય આપવાની જગ્યાએ જે પતિ આવી ચર્ચા-ભ્રમણમાં સમય વિતાવે તેની પત્ની નારાજ થાય જ. પાછું સોક્રેટિસને તો “પાઈની પેદાશ નહીં અને ઘડીની નવરાશ નહીં” જેવી દશા હતી. નારાજ પત્ની પોતાની નારાજગી અનેક રીતે વ્યક્ત કરે. પગ પછાડે, વાસણ પછાડે, એકલી જ બોલબોલ કરે. ચહેરો બગાડે અને ડોળા કાઢે. આટલું જોયા પછી પણ જે અતિથિ ન સમજે તે મૂરખ જ કહેવાય. અતિથિએ પુરુષમિત્રના ચહેરાનો ભાવો જવા કરતાં પણ મિત્રપત્નીના ભાવને વધુ જોવો જોઈએ. કારણ કે તે ઘરવાળી છે. ઘરમાં તેનું જ ચાલે છે. ચર્ચા કરીને જ્યારે બધા જિજ્ઞાસુઓ બહાર નીકળ્યા ત્યારે ઝેન્ટેપીએ તેમના ઉપર વાસણ ધોયેલું પાણી ઢોળ્યું, બીજો પતિ હોત તો સમસમી ઊઠ્યો હોત. પોતાના દેખતાં પોતાના મહેમાનનું અપમાન કોઈ પતિ સહન ન કરે. પણ સોક્રેટિસ તો હસતાં-હસતાં બોલ્યો, “મેઘગર્જના પછી વરસાદ તો થાય જ ને!”—આવી સહનશક્તિ હતી તેની. સ્ત્રી વિદ્વત્તાથી જિતાતી નથી, ધનથી પણ જિતાતી નથી, તે તો તેની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાથી જ જિતાય છે.

સોક્રેટિસ એક તરફ મહાન દાર્શનિક હતા તો બીજી તરફ મહાન યોદ્ધા પણ હતા. ત્યારે યુદ્ધો બહુ થતાં અને ગ્રીસ તો યોદ્ધાઓનો દેશ, એટલે દેશના યુવાનોને અવારનવાર યુદ્ધ કરવા જવું પડતું. સોક્રેટિસ બે વાર યુદ્ધ કરવા ગયા હતા. એકવાર 36 વર્ષની ઉંમરે અને બીજી વાર 46 વર્ષની ઉંમરે. દેશરક્ષા માટે તેમણે યુદ્ધ કરેલું. તે એવા પ્રચંડ યોદ્ધા હતા કે એક વાર તો સેનાપતિ આલ્કીબીડીઝ અને બીજા ઘણાને બચાવ્યા હતા. કલમ અને તલવાર બંને એકસાથે ચલાવવાના ગુણો બધામાં નથી હોતા. કોઈક વિરલામાં જ હોય છે.

સોક્રેટિસે કદી પણ રાજકારણમાં ભાગ લીધો ન હતો, તોપણ વૈચારિક રીતે તે પ્રેરક રહેતા હતા. ત્યારે રોમ અને ગ્રીસમાં નગર લોકતંત્ર ચાલતું હતું. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાતા અને વહીવટ કરતા. સોક્રેટિસના વિચારો સમય કરતાં ઘણા આગળના હતા તેથી રૂઢિવાદી વૃદ્ધોને ગમતા નહીં. આવું બધે જ થતું હોય છે. વૈચારિકો ત્રણ પ્રકારના હોય છે : 1. જૂના વિચારોમાં જીવનારા, 2. વર્તમાન વિચારોમાં જીવનારા અને 3. ભવિષ્યના વિચારોમાં જીવનારા.

જૂના વિચારોમાં જીવનારા જૂની ગૌરવની વાતો કરતા રહે છે. જૂનું બધું સારું હતું અને નવું બધું બગડી ગયું છે તેવી હૈયાવરાળ કાઢતા રહેતા હોય છે. તેમના ઘણા વિચારો પ્રસ્તુત નથી પણ હોતા તોપણ તે તેને ભૂતની માફક વળગી રહેતા હોય છે. બીજા જે વર્તમાનના વિચારોવાળા હોય છે તે પ્રસ્તુત તો હોય છે પણ તેમાં પ્રગતિ નથી હોતી. આજે શાની જરૂર તે તો વિચારે છે પણ 50-100 વર્ષ પછી શાની જરૂર હશે તેનો વિચાર નથી કરતા. આવા લોકો થોડા કાળના નિર્માતા હોય છે, દીર્ઘકાળના નહીં. ત્રીજા ભવિષ્યદ્રષ્ટા હોય છે. તેમને આવનારો સમય સ્પષ્ટ દેખાતો હોય છે, તેથી તે ભવિષ્યના નિર્માતા બનતા હોય છે પણ બધી પ્રજા તો ભૂતકાળમાં કે બહુબહુ તો વર્તમાનકાળમાં જીવતી હોય છે, તેમને ભવિષ્ય દેખાતું નથી હોતું. તેમની સીમા હોય છે તેથી ભવિષ્યદ્રષ્ટા સાથે સંઘર્ષ થતો હોય છે.

સોક્રેટિસના વિચારોની અસર થવા લાગી હતી, જેથી નવયુવાનોમાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન આવવા લાગ્યું હતું. જેને રૂઢિવાદી ધર્મગુરુઓ અને રાજા સહન કરી શકતા ન હતા. રૂઢિવાદ અને સ્થાપિત હિત પરસ્પરનાં પૂરક તત્ત્વો હોય છે. બધા રૂઢિવાદીઓ એક થઈ ગયા. કોઈ પણ રીતે સોક્રેટિસનું કાસળ કાઢો—તેવી ધૂન બધાને લાગી. પણ કરવું શું? અંતે બધાએ મળીને સોક્રેટિસ ઉપર રાજદ્રોહ, પ્રજાને પથભ્રષ્ટ કરવાનો આરોપ લગાવ્યો. ત્યારે એથેન્સમાં લોકશાહી હતી. મહાપંચાયત બોલાવવામાં આવી. સોક્રેટિસને અપરાધીના પાંજરામાં પૂર્યો અને કેસ ચાલ્યો. મહાપંચના 275 સભ્યોએ સોક્રેટિસને નિર્દોષ જાહેર કર્યો, પણ 281 સભ્યોએ તેને દોષી જાહેર કર્યો. બહુમતિથી સોક્રેટિસ અપરાધી ઠર્યો. તેને દેહાંતદંડની સજા ફટકારવામાં આવી. સ્વાભાવિક છે કે આવા સમયે મિત્રો અને ચાહકો દુઃખી થાય. બધા રડવા લાગ્યા, આવા સમયે જ શત્રુમિત્રની સ્પષ્ટતા થતી હોય છે. ગંભીર સોક્રેટિસે સૌને શાંત કર્યા. આવા મૃત્યુને તેણે અમરમૃત્યુ બતાવ્યું. જો શહીદ ભગતસિંહને ફાંસી ન આપી હોત અને તે બીમાર થઈને ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો મરી ગયો હોત તો તે અમર ન થાત. સોક્રેટિસનું પણ આવું જ કહેવાય.

ત્યારે ગ્રીસમાં દેહાંતદંડ—ઝેર પીવડાવીને આપવામાં આવતો, શૂળી, ફાંસી કરતાં આ ઓછી કૂરતા કહેવાય. જલ્લાદ ઝેરનો પ્યાલો લઈને આવ્યો. સભા વચ્ચે સોક્રેટિસે તે પી જવાનો હતો. વ્યક્તિના મનોબળની અનેક કસોટીઓ હોય છે પણ સૌથી પ્રબળ કસોટી મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર છે, તેમાં પણ અનિચ્છિત—અકાળમૃત્યુ ભલભલાને હચમચાવી કાઢે. ઝેરનો પ્યાલો જોઈને સોક્રેટિસ જરાય વિચલિત ન થયો પણ જલ્લાદ પીગળી ગયો! આજ સુધી તેણે અનેક અપરાધીઓને આવો પ્યાલો પીવડાવ્યો હતો, પણ આજે તેનો હાથ ધૂંજવા લાગ્યો. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. આજે તેને પોતાના ઉપર ધિક્કાર છૂટવા લાગ્યો : “પાપી પેટ માટે મારે આવી નોકરી કરવી પડે છે? ધિક્કાર છે મને.” નોકરી ધંધાની પણ જીવન ઉપર સારી-માઠી અસર પડતી જ હોય છે. સોક્રેટિસે સામે ચાલીને જલ્લાદના ધૂંજતા હાથમાંથી પ્યાલો લઈ લીધો અને કહ્યું, “તું જા ભાઈ, તારો કોઈ દોષ નથી. તારું કર્તવ્ય જ એવું છે. જે તું બજાવ્યું.” આખી સભા સોક્રેટિસ સામે ટગર-ટગર જોતી રહી. “હમણાં ઢોળી ન દે ફેંકી ન દે.” સોક્રેટિસે વિચાર્યું કે હવે વધુ તર્કવિતર્કો કરવા ન દેવાય. તેણે પ્યાલો મોઢે માંડ્યો અને એક જ શ્વાસે ગટગટાવી ગયો! ઝેર કડવું હોય છે એટલે લોકો કહેતાં હોય છે કે, “કડવું ઝેર જેવું.” કડવી વસ્તુ ગટગટાવવી સરળ નથી હોતી અને તે પણ એકશ્વાસે. પણ માણસ મરણિયો બને તો શું ન કરે?

સોક્રેટિસના શિષ્યો અને ચાહકો હાજર હતા, કીટો, પ્લેટો, એપોલોડોરસ વગેરે ધ્રુસકેને ધ્રુસકે રડી પડ્યા. વીતરાગ રડે નહીં; કારણ કે તે લાગણીહીન હોય છે. જે કદી હસે નહીં અને કદી રડે જ નહીં, તેને જીવનની શી ખબર! જીવન તો લાગણીઓમાં રહેલું છે. શુદ્ધ લાગણીઓ એ જ પરમેશ્વરનું સાકાર રૂપ છે. સોક્રેટિસે સૌને સાંત્વના આપી અને મક્કમ થવા સૂચવ્યું, “મને મરતાં આવડે છે કે નહીં તે જુઓ. આટલા માટે તો મેં અહીં સ્ત્રીઓને હાજર રહેવા દીધી ન હતી, સ્ત્રીઓ કાયા હૃદયની હોય, તે કરુણ દશ્યો જોઈ ન શકે. તમે તો સ્ત્રીઓ નથી ને! છાના રહો.”

સોક્રેટિસે સભામાં આંટા મારવા લાગ્યા. થોડી વારમાં પગ ભારે થવા લાગ્યા. આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તે સૂઈ ગયો. થોડી વાર ડચકાં ખાધાં અને આંખ મીંચી દીધી. પશ્ચિમે કેટલાય મહાપુરુષોને કૂરતાથી માર્યા છે. માત્ર વિચારભેદના કારણે. આપણે નથી માર્યા.

3. સંત ફ્રાંસિસ

જીવનના બે માર્ગો છે : 1. તળેટી તરફ ઢળતો અને 2. શિખર ઉપર ચઢતો. ઢળતા માર્ગમાં જોર નથી કરવું પડતું, પતન આપોઆપ થતું હોય છે. ઉત્થાન તો મહેનતથી—સાધનાથી થતું હોય છે. લોકો વગર મહેનતના માર્ગને પસંદ કરે છે. ઊંચાં ચઢાણ ગમતાં નથી. પતનનો માર્ગ એટલે ઇન્દ્રિયતૃપ્તિનો માર્ગ. ઇન્દ્રિયો કદી પણ કાયમ માટે પૂરેપૂરી તૃપ્ત થતી નથી. તે દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ માગ્યા કરે છે. અગ્નિમાં હોમવાથી જેમ અગ્નિ વધુ ને વધુ ભડકા કાઢે તેમ ઇન્દ્રિયોનું પણ થાય છે. આમ છતાં ઇન્દ્રિયોનો સદંતર નિગ્રહ પણ શક્ય નથી. કોઈ પણ માર્ગનો અતિરેક કલ્યાણકારી થઈ શકતો નથી.

તળેટી તરફ જતા માર્ગનું પ્રેરકબળ પરસેવા વિના પ્રાપ્ત થયેલો પૈસો હોય છે. જે લોકોએ કશી મહેનત કે કાંઈ તપ કર્યું નથી હોતું અને રાતોરાત પચાવી ન શકાય તેટલો પૈસો હાથમાં આવી જાય તો તે તળેટી તરફ દોડતા થઈ જતા હોય છે. આહાર પચાવવાનું જઠર હોય છે તેવું પૈસા પચાવવાનું જઠર બધાંની પાસે નથી હોતું. પાચનશક્તિ વિનાના માણસને સાલમપાક ખવડાવવાથી અપચો જ થાય અને જે પચતું હોય તે પણ પચતું બંધ થઈ જાય. આવું જ પૈસાનું પણ છે.

ઇટાલીના એક શહેરમાં બર્નાડો નામના એક વ્યાપારીના ત્યાં એક બાળકનો જન્મ થયો. ત્યારે બર્નાડો ફ્રાંસમાં હતો તેથી પુત્રનું નામ ફ્રાંસિસ રાખવામાં આવ્યું, પશ્ચિમમાં આપણી માફક જન્મરાશિ નથી હોતી તેથી રાશિ પ્રમાણેનાં નામ નથી રખાતાં. જે ગમે તે રાખી લેવાનાં. રાશિ ન હોવાથી જન્મકુંડળી નથી હોતી તેથી વર-કન્યાની જન્મકુંડળીઓ મેળવવામાં નથી આવતી. વર-કન્યા પોતે જે એકબીજાનો સ્વભાવ, રુચિ અને લક્ષ્ય મેળવીને લગ્નનાં કેસરિયાં કરી દેતાં હોય છે. માનો કે રાશિ સાચી છે અને રાશિફળ પણ સાચું છે, પણ તેથી ફાયદો વધુ કે નુકસાન વધુ થયું આપણને? રાશિ-કુંડળી વગેરે કશું ન હોવાથી આ લોકો બારે મહિના લગ્ન કરે છે. કોઈ વાર ચોઘડિયું જોતા નથી, નથી ચોપડાપૂજન કરતા કે નથી ગ્રહનડતર દૂર કરવા હોમહવન કરતા, છતાં આપણા કરતાં વધુ સુખી રહે છે તે વિચારવાનું ખરું. એક વાર જો તમે આ બધા ચક્કરમાંથી મુક્ત થઈ જાવ તો ઘણી વ્યર્થની પીડા ભોગવતા મટી જાવ. પણ મુક્ત થાવ તો!

શ્રદ્ધા ધર્મ અને ઈશ્વર ઉપર હોવી જોઈએ, પણ રાશિ-ગ્રહો, કુંડળીઓ, ચંત્રો, તંત્રો વગેરે ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી જરૂરી નથી, તેથી તો તમારી મૂળ શ્રદ્ધા દુર્બળ થાય છે, અને તમે વહેમીલા અને બીકણ થઈ જાવ છો. સાચી શ્રદ્ધા મનોબળ વધારે, ખોટી શ્રદ્ધા વહેમ વધારે અને બીકણ બનાવે.

ફ્રાંસિસ યુવાન થયો. બાપે તેને ખૂબ લાડકોડથી ઉછેર્યો, જે માગે તે લાવી આપે. લાડ દ્વિપક્ષીય હોવું જોઈએ, એક તરફ તમે લાડ કરો પણ બીજી તરફ ભય પણ બતાવો. ભયથી બાળક—યુવાન મર્યાદામાં માપમાં રહે. ઘોડાને લગામ જોઈએ તેમ બાળક—યુવાન સૌને લગામ જોઈએ. જો લગામ ન હોય તો અથવા ઢીલી હોય તો ઘોડો કેળવાય નહીં. વગર કેળવાયેલો ઘોડો આરોહીના કાબૂમાં ન રહે. પછાડી મૂકે.

ફ્રાંસિસનું આવું જ થયું, તેની ઉડાઉ વૃત્તિથી તેની ચારે તરફ વંઠેલા છોકરાઓનું ટોળું જામવા લાગ્યું. ફ્રાંસિસને ગમ્યું. બધા તળેટી તરફ દોડવા લાગ્યા. મજા આવી ગઈ. પતનનું ભાન ન થાય ત્યાં સુધી પતનની પણ મજા આવતી હોય છે.

પતિત લોકો બે પ્રકારના હોય છે : 1. જન્મજાત પતિત વૃત્તિનો માણસ. જેનો કદી ઉદ્ધાર ન થઈ શકે. જે જન્મજાત હોય છે તે આમરણાંત હોય છે. એટલે ‘પ્રકૃતિ અને પ્રાણ સાથે જાય’ તેવી કહેવત પડી હશે. 2. જન્મજાત નહીં પણ સંસર્ગથી પતિતવૃત્તિ જાગતી હોય છે. સંગ બહુ પ્રબળ અસર જમાવે છે, તેમાં પણ કુમળી અવસ્થામાં તો તેની બહુ જ અસર થતી હોય છે. ફ્રાંસિસમાં લહેરીપણું સંગથી આવ્યું હતું, જન્મથી તે તેવો ન હતો પણ સોબતની અસરથી તે મોજશોખ અને ભોગ-વિલાસી બની ગયો હતો. તેમ છતાં, તેનામાં એક બહુ મોટો ગુણ જન્મજાત હતો. તે દયાળુ હતો. દીન-દુઃખિયાંને જોઈને તે દ્રવી ઊઠતો અને તેમની સેવા કરતો. બધા સદ્ગુણોની માતા દયા છે. અને બધા દુર્ગુણોનો પિતા ઘમંડ છે. દયા વિના ધર્મની કલ્પના જ ન કરી શકાય. દયા વિનાની વ્યક્તિ સાધુ તો થઈ શકે પણ સંત ન થઈ શકે. ફ્રાંસિસમાં દયા જન્મજાત ગુણ હતો પણ જે દોષો આવેલા તે સંગદોષથી આવેલા.

એક વાર એક ઘટના ઘટી ગઈ. ફ્રાંસિસ પોતાના પિતાની પેઢી ઉપર બેઠો બેઠો ગ્રાહક સાથે તન્મયતાથી વ્યાપારનો સોદો કરતો હતો.

તેવામાં એક ભિખારી આવી ગયો. તેણે દીનતા ભરે ચહેરે હાથ લંબાવ્યો પણ બંને સોદામાં મશગૂલ હોવાથી તેના તરફ ધ્યાન ગયું નહીં. ધ્યાનથી કામ કરનારનું ધ્યાન કામમાં જ ઓતપ્રોત રહેતું હોય છે. વગર પ્રયત્ને તેમનું મન કામમાં તન્મય થઈ જતું હોય છે. જે નવરા છે તે કામ છોડીને ધ્યાન કરવા બેસે છે. તેમને ધ્યાન કદી લાગતું નથી. તે હેરાન-પરેશાન થઈ જાય છે. જો તેઓ તન્મય થઈને કામ કરે તો આપોઆપ મન લાગી જાય.

પેલા ભિખારીએ ચીસ પાડીને કહ્યું, “સાહેબ! મારા તરફ તો ધ્યાન આપો, કાંઈક તો આપો.” તન્મય થઈને વાતચીત થતી હતી તેમાં ભિખારીએ વિક્ષેપ પાડ્યો. બંને ત્યાં સુધી કોઈની તન્મયતામાં વિક્ષેપ ન કરવો. થોડી ધીરજ રાખવી ને તેને નવરો થવા દેવો. પણ ભિખારી પાસે એટલો વિવેક કે ધીરજ ક્યાંથી હોય!

ફાંસિસનો ક્રોધ ભિખારી ઉપર ભડકી ઊઠ્યો. ક્રોધ હંમેશાં દુર્બળો ઉપર જ ભડકતો હોય છે. પ્રબળો ઉપર ક્રોધ થાય તોપણ ઠંડો રહી જાય, કારણ કે પ્રચંડ પ્રત્યુત્તર મળવાનો ભય હોય છે. ફાંસિસના ક્રોધથી ગભરાઈને ભિખારી ચાલતો થયો. એના ગયા પછી ફાંસિસે સોદો પતાવ્યો અને ગ્રાહક વિદાય થયો, પછી ફાંસિસ એકલો રહી ગયો અને તેને ભિખારી યાદ આવ્યો. “અરેરે, મેં આ શું કર્યું?” બિચારાને કાંઈ પણ આપ્યા વિના તોછડાઈથી કાઢી મૂક્યો? પ્રત્યેક ભિખારીને આપવું જ જોઈએ તેવું તો ન કહેવાય પણ ન આપવું હોય તેને મીઠાશથી વિદાય કરાય તેવું તો જરૂર કહી શકાય. ધૂત્કારી કાઢવાની વૃત્તિ સારી નહીં. તેથી કોઈ વાર તમે વગર કારણે કોઈને શત્રુ પણ બનાવી શકો છો.

ફાંસિસ દુકાનેથી ઊભો થયો, અને જે દિશામાં પેલો ભિખારી ગયો હતો તે દિશામાં તેને શોધવા દોડવા લાગ્યો, અને ભિખારીને પકડી પાડ્યો. ગંદા-ગોબરા, ગંધ મારતા ભિખારીને તે ભેટી પડ્યો. વારંવાર ક્ષમા માગી. “મેં તમારું અપમાન કર્યું. ક્ષમા કરો.” એમ વારંવાર કહીને તેના ગજવામાં પૈસા ભરી દીધા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હવેથી કદી કોઈને હડધૂત નહીં કરું.” કહે છે કે આ પ્રતિજ્ઞા તેણે જીવનભર પાળી હતી. જે લોકો લાગણીપ્રધાન હોય છે તે ઘટનાથી જલદી પ્રભાવિત થતા હોય છે અને બદલાતા હોય છે. જે લોકો મીઠા હોય છે તેમને ઘટનાઓ પ્રભાવિત કરી શકતી નથી. તે હતા તેવા ને તેવા જ રહે છે. પથ્થર કદી પીગળે નહીં. જે પીગળે નહીં તેમાં પરિવર્તન ન આવે.

ફાંસિસ હવે 20 વર્ષનો થયો હતો. તેવામાં ઇટાલીના બે પ્રદેશો અંદર અંદર લડી પડ્યા. એકચક્રીરાજા ન હોય ત્યાં અંદરોઅંદરનાં યુદ્ધો થયા કરે. તેથી પ્રજા દુઃખી થાય અને વિકાસ ન થાય. પ્રજા ભાગંભાગ કરે. બે પ્રદેશો વચ્ચે જ્યારે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે ફાંસિસ સેનામાં જોડાઈ ગયો અને લડવા ગયો. ફાંસિસ વીર યોદ્ધો પણ હતો, જેનામાં વીરતા ન હોય તે સાધુ તો થઈ શકે પણ સંત ન થઈ શકે. શૌર્યગાથા હોય તેની જ ભક્તિગાથા હોય. પ્રેમગાથા, શૌર્યગાથા અને ભક્તિગાથા આ ત્રણે એકબીજાનાં પૂરક અને પોષક તત્ત્વો હોય છે. પણ યુદ્ધમાં ફાંસિસનો પક્ષ હારી ગયો, તે પકડાઈ ગયો. એક વર્ષ સુધી તેને જેલમાં રહેવું પડ્યું. શૌર્ય હંમેશાં વિજયી જ થાય તેવું માની લેવું ઠીક નહીં, કોઈ વાર પરાજય પણ થાય. સત્યનો જ વિજય થાય છે તે વાત પૂરેપૂરી સાચી નથી. કોઈ વાર સત્યને પણ હારવું પડતું હોય છે. સત્યને પણ બીજાં ઘણાં પરિબળોની અપેક્ષા રહેતી હોય છે. એકલું સત્ય નોંધારું પણ થઈ શકે છે.

ફાંસિસ જ્યારે જેલમાં કેદ ભોગવતો હતો ત્યારે તેની સાથેના ઘણા કેદીઓ પરાજય માટે અંદરોઅંદર લડતા રહેતા. પરાજયમાં ત્રણ દોષો આવતા હોય છે : હતોત્સાહ, પરસ્પરમાં વિખવાદ અને વિભાજન. આ ત્રણ દોષો ન આવે તો પરાજિત વર્ગ ફરીથી વિજયી થઈ શકે છે. કેદીઓએ પરાજયના બધા દોષનો ટોપલો એક કેદી ઉપર ઢોળી દીધો. “તારા કારણે જ અમે પરાજિત થયા.” બસ પછી તો બધાએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો. જેલજીવનમાં પણ સાથી મળે તો હૂંફ મળે. હૂંફ મળે તો દુઃખ હળવું થાય, પણ જો સાથીઓ જ શત્રુ બને તો દુઃખ બમણું થઈ જાય. પેલો તરછોડાયેલા કેદી સૌથી જુદો એકલો ગુમસૂમ બેસી રહે. ફાંસિસથી તેનું દુઃખ જોયું ન ગયું. તેણે તેને સાથ આપ્યો. તે તેની નજીક બેસવા લાગ્યો. વાતો કરવા લાગ્યો અને તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો. એક વર્ષ પછી બધા જેલમાંથી મુક્ત થયા. બધા પોતપોતાના ઘરે ગયા અને શાંતિથી જીવન જીવવા લાગ્યા, જેને પ્રેમાળ પરિવાર હોય તે જ્યારે જેલમાંથી મુક્ત થાય ત્યારે તેને અનહદ આનંદ થાય.

એવામાં ફરીથી યુદ્ધ છેડાયું. પ્રાચીનકાળમાં સતત યુદ્ધો થયા કરતાં, આજે જેટલી શાંતિ છે તેટલી ક્યારેય ન હતી. સતયુગમાં પણ નહીં. ફાંસિસ ફરીથી ઘોડે ચઢ્યો. શસ્ત્રધારી થઈને તે યુદ્ધભૂમિ તરફ ચાલ્યો, પણ કોઈ અગમ્ય પ્રેરણાથી તે પાછો ફર્યો. યુદ્ધવિમુખ થવું એટલે

કાયર થવું કહેવાય. કાયરતા મોટું કલંક કહેવાય પણ ફ્રાંસિસ કાયર ન હતો તે પ્રાણના ભયથી પાછો ફર્યો ન હતો. સમ્રાટ અશોકની માફક તેણે યુદ્ધમાં અંગવિચ્છિન્ન થયેલાં અનેક માણસોને લોહી નીંગળતાં અને તરફડતાં જોયાં હતાં. આ દૃશ્ય કેમે કરીને તે ભૂલી શકતો ન હતો, પ્રશ્નો ઉકેલવા યુદ્ધ જ માત્ર માર્ગ નથી. બીજા માર્ગો પણ હોવા જોઈએ. ચાણક્યે યુદ્ધને છેવટનો માર્ગ બતાવ્યો છે, બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઈ જાય તે પછી જ યુદ્ધ કરાય. તેથી પ્રથમ મંત્રણા કરવી જરૂરી છે. મંત્રણાથી વગર યુદ્ધે પણ ઘણા પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય છે પણ ઉગ્ર લોકો મંત્રણા કરવાની ધીરજ નથી રાખતા. વીરતાની આગળ-પાછળ ત્રણ વિશેષણો હોય છે : 1. ધીર, 2. વીર અને 3. ગંભીર. ધીરતા અને ગંભીરતાની વચ્ચે વીરતા શોભે. ધીરતા અને ગંભીરતા વિનાની વીરતા ઉછાંછળી કહેવાય. ફ્રાંસિસ યુદ્ધના વિકલ્પનો માર્ગ વિચારવા લાગ્યો. તેણે યુદ્ધનો ત્યાગ કરી દીધો. કેટલીકવાર સત્કર્મમાં દુષ્કર્મ અને દુષ્કર્મમાં સત્કર્મની છાપ દેખાતી હોય છે. ફ્રાંસિસ ઘરે પાછો આવ્યો. તે હંમેશાં વિચારોમાં ડૂબેલો રહેતો. મોજશોખ, ગાન-તાનમાં ચંચળ રહેનારો ફ્રાંસિસ ગંભીર થઈ ગયો. તે વિચારોમાં ડૂબ્યો રહેતો. “જીવન શા માટે છે? શું નાચ-ગાન, મોજ શોખ કરવા માટે જ છે કે પછી તેનો કોઈ મહત્ત્વનો હેતુ છે?” અંતે તેને સમજાયું કે જીવન મહત્ત્વના હેતુ માટે છે. તેને ધૂળમાં રગદોળી નાખવાનું ન હોય. તેને વૈરાગ્યનો રંગ ચઢવા લાગ્યો. વ્યક્તિને જીવનમાં જુદાજુદા રંગો ચઢતા હોય છે. જેને જેવો રંગ ચઢ્યો હોય તે તેવો થાય. વૈરાગ્ય રંગ ચઢે તો નિર્મોહી ભાવ જાગે અને સુખલાલસા ઓછી થઈ જાય. સુખલાલસા ઓછી થતાં જ અંતઃતૃપ્તિ થવા લાગે. બાહ્ય પદાર્થો માટેનાં ફાંફાં સમાપ્ત થઈ જાય. બાહ્ય સુખો તેને તુચ્છ લાગવા માંડે. તેના મિત્રો ફ્રાંસિસના પરિવર્તનને સમજી શક્યા નહીં. સૌસૌની કક્ષાઓ હોય છે. સમજવા માટે પણ સમજદારીની કક્ષા હોવી જોઈએ.

એક દિવસે ફ્રાંસિસ ઘરબાર બધું છોડીને રોમ તરફ ચાલી નીકળ્યો. તેનો આત્મા કાંઈક શોધતો હતો. ક્યાં જાઉં તો શાંતિ મળે? જવાબ મળ્યો, રોમ જા. રોમ ધર્મનગરી છે અને ત્યાં મોટામોટા ધર્મપુરુષો રહે છે તે તારું કલ્યાણ કરશે. બુદ્ધ અને મહાવીરે પણ ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. ફરક એટલો હતો કે ફ્રાંસિસ પરણ્યો ન હતો તેથી પત્નીત્યાગ કરવો પડ્યો ન હતો. ફ્રાંસિસની પાછળ ભિખારીઓ થઈ ગયા. શ્રીમંતનો દીકરો હતો તેથી તેનો દેખાવ શ્રીમંત જેવો હતો. ફ્રાંસિસે પોતાનાં વસ્ત્રો દરદાગીના જે કાંઈ હતું તે બધું ભિખારીઓને આપી દીધું અને તેણે ભિખારીઓનાં કપડાં પહેરી લીધાં. હવે તે પણ ભિખારી થઈ ગયો હતો. દુઃખ જોવું અને અનુભવવું એ બંનેમાં ઘણો ફરક છે. તેણે યુદ્ધ જોવું પણ ખરું અને અનુભવ્યું પણ ખરું, તેણે જેલવાસ જોયો ખરો અને અનુભવ્યો પણ ખરો. તેણે ભિખારીઓને ઘણા જોયા હતા પણ હવે તે ઐચ્છિકતાથી જાતે ભિખારી થઈને તેને અનુભવવા લાગ્યો. તેણે બહુ નજીકથી ભિખારીઓનાં દુઃખોને જોયાં. ભિખારીઓની પણ કક્ષાઓ હોય છે. સૌથી વધુ દુઃખી અને વધુ ઘૃણાસ્પદ ભિખારી રક્તપિત્તિયાં હોય છે. આ રોગ ચેપી રોગ મનાય છે તેથી લોકો દૂર ભાગે છે. કોઈ નજીક નથી આવતું. રૂપાળો માણસ બેડોળ બની જાય છે. હાથ-પગનાં આંગળાં ખરી પડે છે, ગાલ-નાક આંખો વગેરે પીપથી વિકૃત થઈ જાય છે. મહાદુર્દશા થઈ જાય છે, ફ્રાંસિસને એવો જ એક રક્તપિત્તિયો મળ્યો. લોકો તેનાથી ઘૃણા કરીને હૈડ-હૈડ કરતા હતા. ફ્રાંસિસ તેને ભેટી પડ્યો, તેના ચહેરાને ચૂમવા લાગ્યો. “પ્રભો, મારા પ્રભો” કહીને તે રડવા લાગ્યો. આપણે સાધુ-સંતો-ભક્તોમાં તો પ્રભુનો અનુભવ કરીએ છીએ. પર્વત, નદીઓ, વૃક્ષો અને પશુઓમાં પણ પ્રભુનાં દર્શન કરીએ છીએ. પણ રક્તપિત્તિયાંમાં તેનું દર્શન નથી કરી શકતા. આમ કહેવા ખાતર તેને સર્વવ્યાપક, કણકણ અને અણુ-અણુમાં પ્રસરેલો માનીએ છીએ પણ વ્યવહારમાં ઘૃણા કરીએ છીએ. જે માણસ જેટલો વધુ પવિત્ર તે તેટલો જ વધુ ઘૃણાથી ભરેલો હોય છે. તેને સતત અભડાવાનો અને ભ્રષ્ટ થઈ જવાનો ભય સતાવતો રહે છે. જે સીધો જ પવિત્ર હોય છે તેનામાં આ દોષ વધુ રહે છે. પણ જે પતિતમાંથી પવિત્ર થયો હોય છે તેનામાં આવી ઘૃણા ઓછી હોય છે. ફ્રાંસિસે પતિતાવસ્થા જોઈ—અનુભવી હતી. તે પેલા રક્તપિત્તિયાને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયો અને તેને દાખલ કરી તેની સેવા કરવા લાગ્યો. ભક્તિમાર્ગમાં પણ જો રોજરોજ સાફ જમવાનું મળે, માન-પ્રતિષ્ઠા અને દક્ષિણા મળે તો સારું લાગે, ભક્તોની જમાત મોટી થઈ જાય. પણ સૌથી અઘરો સેવાનો માર્ગ છે. તેમાં પણ રક્તપિત્તિયાંની સેવા તો છેલ્લી કક્ષા જ કહેવાય. ફ્રાંસિસ આ કામમાં લાગી ગયો.

બાપદાદાની સંપત્તિ તે આવા સેવાકાર્યમાં વાપરવા લાગ્યો. તેથી તેના પિતા-પરિવારને અળખો થવા લાગ્યો. કમાઉપૂત સૌને ગમે, ઉડાઉપૂત કોઈને ન ગમે. તેમાં પણ ઘૃણિત રક્તપિત્તિયાંમાં પુત્ર પડ્યો-પાથર્યો રહે તે તો ન જ ગમે. ફ્રાંસિસે દેવળમાં જઈને ધર્માધ્યક્ષની સમક્ષ બાપની તમામ સંપત્તિમાંથી પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લીધો. તેણે પહેરેલાં કપડાં પણ ઉતારી આપ્યાં. “લ્યો, હવે તો શાંતિ થઈને!” તે

બોલ્યો, આજ સુધી હું બનીડોલનો પુત્ર હતો. હવેથી હું ઈશ્વરનો પુત્ર—દાસ થયો છું. પ્રભુ જ મારો પિતા છે.” ધર્માચાર્ય તો આભો જ બની ગયો! ફ્રાંસિસ હવે સંપૂર્ણ ત્યાગી બની ગયો હતો. તે ચાલી નીકળ્યો. કડકડતી ઠંડીમાં, વનમાં એકલો ચાલતો રહ્યો. ફરી પાછું યુવાનોનું ટોળું તેની પાસે વીંટળાવા લાગ્યું પણ આ યુવાનો પહેલાં જેવા મોજશોખિયા ન હતા. ધર્મભાવનાવાળા સાત્ત્વિક હતા. ફ્રાંસિસ તેમને બાઈબલનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય વારંવાર સંભળાવતો—“તારે ગળે બાંધેલો ધનનો પથરો ફેંકી દે. તારી પાસે જે કંઈ હોય તે ગરીબોને વહેંચી દે અને પછી મારી પાસે આવ.” યુવાનોનું ટોળું વધવા લાગ્યું. પણ આ યુવાનો કાલીરોટી અને ધોળી દાળવાળા ન હતા. મુખ્ય માણસનું જીવન બ્લૂપ્રિન્ટ બનતી હોય છે. ફ્રાંસિસ કહેતો માત્ર પોતાના આત્માનું જ કલ્યાણ કરવું એ પૂરતું નથી. જે પોતાનું કલ્યાણ નથી કરી શકતા તેમનું કલ્યાણ કરવું એ જ સાચી સેવા છે. સૌ સેવામાં લાગી ગયા. જો મુખ્ય વ્યક્તિ તપસ્વી હોય તો બધા તપ કરવા બેસી જાય, યોગી હોય તો યોગ કરવા લાગે, કર્મકાંડી હોય તો યજ્ઞો કરવા લાગે, કીર્તન કરતો હોય તો ભજનકીર્તન કરે અને અહંબ્રહ્માસ્મિ બોલતો હોય તો અહંબ્રહ્માસ્મિ બોલવા લાગે. મુખ્ય વ્યક્તિ—આદિવ્યક્તિનું જીવન બહુ મહત્ત્વનું હોય છે. તેમાંથી બ્લૂપ્રિન્ટ બને છે.

ફ્રાંસિસનું ટોળું ગામેગામ ફરવા લાગ્યું. જાડાં કપડાં, સાદું જીવન, ભાર વિનાનું સ્વાવલંબી જીવન જીવનારો વર્ગ તૈયાર થયો. આ બધા સાધુઓ હતા. તેઓ આખો દિવસ કામ-મજૂરી કરે. ખેડૂતોને મદદ કરે. બધાં કામોમાં લાગી જાય. આ કર્મત્યાગી સાધુ ન હતા. પણ કર્મયોગી સાધુઓ હતા. મહેનત કરીને હક્કનો રોટલો ખાવામાં માનતા હતા. રાત્રે દેવળમાં જઈને ભજન કરતા. ફ્રાંસિસ વારંવાર પોતાના સાધુઓને કહેતો આપણે તુચ્છ છીએ. મહાન નથી, પવિત્ર નથી. તુચ્છ છીએ. મોટાઈ ન કરશો. સૌથી નાના થઈને રહેશો તો જ સેવા કરી શકશો. ગાદીપતિ થઈને મહંત થવું સરળ છે. આપણે મહંત નથી થવાનું, સંત થવાનું છે. સંતને મોટાઈ ન હોય તે તો દાસનો દાસ હોય. ફ્રાંસિસનો સંઘ વધવા લાગ્યો. તેણે કઠોર નિયમો ઘડ્યા.

1. જાડાં અને સાદાં કપડાં પહેરવાં, ભભકો ન કરવો.
2. મહેનત કરવી મફતનું ન ખાવું.
3. ધન ભેગું ન કરવું, દુઃખીઓ માટે વાપરતા રહેવું.
4. બીમાર અને સમાજથી હડધૂત થયેલાંઓની સેવા કરવી.
5. કોઈ તિરસ્કાર કરે તો શાંતિથી વિદાય લેવી.
6. પોતાનાં પાપોનો સ્વીકાર કરવો અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.
7. હંમેશાં પ્રભુભજન કરતા રહેવું.

ફ્રાંસિસના આ નિયમોથી ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ખળભળાટ મચી ગયો. કારણ કે બધા સાધુઓ ઠાઠમાઠવાળું મહંતાઈભર્યું જીવન જીવતા હતા. ફ્રાંસિસના ત્યાગી સાધુઓથી તે હલકા દેખાવા લાગ્યા. તેથી વિરોધ ઊભો થયો, બધાંએ મળીને કેસ કર્યો પણ ફ્રાંસિસ અડગ રહ્યો. પોપ અને કાર્ડિનલોને તેની વાત માનવી પડી.

ફ્રાંસિસે પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું. સારી અને સાચી વાત પણ પ્રચારની અપેક્ષા રાખે છે. પ્રચાર વિના સત્ય પણ વનપુષ્પની માફક ખીલીને ત્યાં જ કરમાઈ જાય છે.

ફ્રાંસિસ ગામેગામ ફરીને લોકોને સમજાવતો. અંદરોઅંદર લડવાનું બંધ કરો, ભાઈચારો વધારો, વ્યસનો બંધ કરો, શ્રમ કરો અને પ્રભુભજન કરો. સીધોસાદો ઉપદેશ સૌને ગમવા લાગ્યો. પંડિતાઈની ભાષાનો દુર્બોધ ઉપદેશ પરિણામશૂન્ય હોય છે.

ફ્રાંસિસ વિચરણ કરતો રહેતો તેથી ગામેગામ જાગૃતિ આવવા લાગી. ત્યારે અને આજે પણ ભવ્ય પરિષદો યોજાતી, સપ્તાહો થતી, હજાર કુંડીના યજ્ઞો થતા, યોગશિબિરો થતી અને લખલૂટ ખર્ચા કરાતા. ફ્રાંસિસે ત્યારે ‘ઝોંપડા પરિષદ’નું આયોજન કર્યું. બધા ઝોંપડાવાળાઓને ભેગા કર્યા. તેમના પ્રશ્નો ઉકેલવાના પ્રયત્નો થયા. ધર્મ પ્રશ્નોને ઉકેલે છે. સંતો પ્રશ્નો ઉકેલવાની સાધના કરે છે. સૌથી વધુ પ્રશ્નો ઝોંપડાવાસીઓના છે. સાધના અહીંથી શરૂ કરવાની છે. હવે સમજાયું હશે કે પાદરીઓ ઝોંપડાઓમાં કેમ ફરે છે. આ બ્લૂ પ્રિન્ટ છે તેથી.

4. અરસ્તુ-એરિસ્ટોટલ

ધર્મશાસ્ત્રના ત્રણ ભેદ છે : 1. આચારશાસ્ત્ર 2. સાધનાશાસ્ત્ર અને 3. દર્શનશાસ્ત્ર. કેટલાક ધર્મો આચારપ્રધાન હોય છે.

1. આચારશાસ્ત્ર—આચાર એટલે પાપ-પુણ્યનો નિર્ણય. જૈન અને ઇસ્લામ ધર્મ આચારપ્રધાન છે. જોકે બંનેના આચારોમાં ઘણા ભેદો છે. તોપણ શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો વિચાર આ ધર્મોમાં સૌથી વધુ કરાયો છે. જે ધર્મમાં નિષેધ વધુ કરાયો હોય અર્થાત્ “આ ન કરાય” તેમાં નકાર વધુ હોય. નકાર વધુ હોય તેમાં તેવું કરનારા પ્રત્યે ઘૃણા પણ વધુ હોય. તેથી ચુસ્તતા વધુ આવે.

2. સાધનાશાસ્ત્ર—પ્રત્યેક ધર્મમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની સાધના તો હોય જ છે. સાધના હોય ત્યાં સિદ્ધિ પણ હોય અને સિદ્ધિઓ હોય એટલે ચમત્કારો પણ હોય જ. ચમત્કાર વિનાની સિદ્ધિઓનો કોઈ અર્થ ન રહે, જેમાં ચમત્કારો કરનારા ઘણા સાધુ-સંતો, ઓલિયા-ફકીરો વગેરે થતા હોય તેમાં અંધશ્રદ્ધાનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય. ધર્મને સર્વથા અંધશ્રદ્ધા મુક્ત કરી શકાતો નથી. કારણ કે તેમાં શ્રદ્ધાની પ્રધાનતા રહે છે અને શ્રદ્ધાની કુક્ષિમાં થોડીઘણી અંધશ્રદ્ધા પણ રહેતી હોય છે. શ્રદ્ધા કરતાં અંધશ્રદ્ધામાં વધુ મક્કમતા અને દૃઢતા હોય છે.

3. દર્શનશાસ્ત્ર—બૌદ્ધિકો માટે હોય છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, જીવાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર વગેરે બૌદ્ધિક ચર્ચા આ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવી હોય છે. હિન્દુ, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણે ભારતીય ધર્મોમાં પ્રચુર દર્શનશાસ્ત્રો છે. જ્યાં દર્શનશાસ્ત્રોની પ્રધાનતા કે પ્રચુરતા હોય ત્યાં ચર્ચાની છૂટ હોય. ચર્ચાની છૂટ હોય ત્યાં કટ્ટરતા ઓછી હોય. બીજાની વાત સાંભળવાની અને તેને સમજવાની તૈયારી હોય એટલે થોડી ઉદારતા પણ આવે. ભારતમાં ધાર્મિક ખૂનરેજી ન થવાનું મુખ્ય કારણ તેનાં દર્શનશાસ્ત્રો છે. જે બીજાને બોલવાની છૂટ આપે છે. જે ધર્મોએ આવી છૂટછાટ આપી તે ઉદાર થઈ શક્યા નથી. પરમત સહિષ્ણુતા સૌથી મોટી ઉદારતા કહેવાય. આ ન હોવાથી કટ્ટરતા આવે અને ભયંકર ખૂનરેજી મચાવે.

ભારતની માફક ગ્રીસમાં પણ ઘણા દાર્શનિકો થયા છે. સોક્રેટિસથી શરૂઆત કરાય તો તેમનો શિષ્ય પ્લુટો અને પછી એરિસ્ટોટલ (અરસ્તુ) થયો. ફારસીવાળા સોક્રેટિસને સુક્રાત અને એરિસ્ટોટલને અરસ્તુ કહે છે. એરિસ્ટોટલ તેના સમયમાં જગદ્ગુરુ કહેવાતો. જગદ્ગુરુ લખવા માત્રથી કોઈ જગદ્ગુરુ થઈ જતો નથી. જો થતો હોય તો ભારતમાં જગદ્ગુરુઓનો ઢગલો થઈ જાય. ધાર્મિક ઉપાધિઓની પાછળ પણ રહસ્ય હોય છે. જેનામાં 108 વિદ્યાશાખાઓની પરિપક્વતા હોય તેને શ્રી 108 કહેવાય. કલાડાનો ‘ક’ પણ ન આવડતો હોય અને કોઈ પોતાની મેળે જ 108 લખે કે લખાવડાવે તે ગદ્દભ ને ગજરાજ મનાવે છે. ભલે માને કે મનાવે પણ જ્યારે અવાજ કાઢવાનો સમય આવે ત્યારે પોત પ્રકાશિત થઈ જાય. એરિસ્ટોટલ બધી વિદ્યાશાખામાં નિપુણ હતો તેથી તે 108 જ નહીં સાચા અર્થમાં જગદ્ગુરુ હતો.

એરિસ્ટોટલનો જન્મ ઈસુથી પણ પૂર્વે 384 વર્ષમાં ગ્રીસમાં આવેલા સમુદ્રકિનારે સ્ટેગીરા ગામમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ નિકોમેક્સ હતું. તે મેસિડોનિયાના રાજાના રાજવૈદ્ય હતા. સમૃદ્ધ અને કુલીન ઘરમાં જન્મ લેવાથી ઘણા લાભો આપોઆપ મળી જતા હોય છે. જે મહાપ્રયત્નો પછી પણ બીજા લોકોને નથી મળતા તે એરિસ્ટોટલને જન્મતાં જ સહજ રીતે મળી ગયા હતા. સોક્રેટિસના શિષ્ય પ્લુટોના વિદ્યાલયમાં તેમને ભણવાનું મળ્યું અને બધા શાસ્ત્રોમાં નિપુણ થયા.

મેસિડોનિયાના મહારાજા ફિલિપના ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો. તેનું નામ એલેક્ઝાંડર, જેને આપણે સિકંદર નામથી જાણીએ છીએ. રાજાએ તેને ભણવા માટે એરિસ્ટોટલના ત્યાં મોકલ્યો. જેને ભવિષ્યમાં મોટો ભાર ઉપાડવાનો હોય તેનું ઘડતર બરાબર થવું જોઈએ. ઘડાયા વિનાની વ્યક્તિને મોટી જવાબદારી સોંપાય નહીં અને કદાચ સોંપો તો બધું ધૂળધાણી કરી નાખે. પૂરું ઘડતર માત્ર માતા-પિતાથી જ નથી થઈ શકતું. આચાર્ય પણ જોઈએ. આચાર્ય એ જ ગુરુ. આચાર્યત્વ વિનાના ગુરુ જ્ઞાનગુરુ ન હોય બહુ-બહુ તો તે કાનગુરુ હોય. કાનગુરુ વાડાબંધી કરે. વાડામુક્ત ન કરે. જે વાડામુક્ત ન કરાવે તે જીવનમુક્ત પણ ન કરાવે. અરસ્તુ પાસે સિકંદરે ઘણું અધ્યયન કર્યું. મહાન આચાર્યને મેળવીને શિષ્ય ધન્ય થઈ જતો હોય છે. તેવી જ રીતે મહાન શિષ્યને મેળવીને આચાર્ય પણ ધન્ય થઈ જતા હોય છે. ગુરુ-શિષ્ય બંને ધન્ય થઈ ગયા.

ત્યારે “મારે તેની તલવાર”નો ન્યાય ચાલતો. પ્રત્યેક સ્થળે માથાભારે દબંગ લોકો જે ધારે તે કરતા અને લૂંટફાટ કરીને ગરીબોને

મહાત્માસ આપતા. એરિસ્ટોટલનું ગામ સ્ટેગીરા આવા દબંગોએ લૂંટી લીધું અને બાળી મૂક્યું, આવા સમયે રાજા ફિલિપે મદદ કરીને ગામને ફરીથી વસાવ્યું અને સુરક્ષિત કર્યું. કલમની શક્તિને પણ તલવારની શક્તિની જરૂર હોય છે. કલમ અને તલવારનો સુમેળ બહુ ઓછી જગ્યાએ થતો હોય છે. ફિલિપના અવસાન પછી સિકંદર રાજા બન્યો. અરસ્તુના સંસ્કારથી તે મહત્વાકાંક્ષી થયો. તે યૌવનની શરૂઆતમાં હતો ત્યારે અરસ્તુ વૃદ્ધ થયો હતો. વૃદ્ધ અરસ્તુને કોઈ યુવતી સાથે કીડા કરતાં સિકંદર જોઈ ગયો. તેથી અશ્રદ્ધા થઈ ગઈ. અરસ્તુ સમજી ગયો. તેણે વાત છુપાવી નહીં, તેણે સિકંદરને બોલાવીને કહ્યું કે, “જો હું આટલો જ્ઞાની છું અને વૃદ્ધ છું તો પણ વાસના મને નચાવે છે તો તું જુવાન છે. તારી તો કેવી દશા થતી હશે? માટે મારામાંથી બોધપાઠ લઈને સાવધાન રહેજે.” રૂપ-યૌવન અને સમૃદ્ધિ જોઈને યુવતીઓ દોડતી આવતી હોય છે, તારામાં બધું છે તેથી તું સાવધાન રહેજે.”

સંબંધોમાં એક અનિવાર્ય શરત હોય છે. સામેના પાત્રના સદ્ગુણો કે જમાપાસાથી આકર્ષાઈને બાંધેલા સંબંધો લાંબો સમય ટકતા નથી. પણ સામેના પાત્રના દુર્ગુણોને પણ જાણી-સમજીને બાંધેલા સંબંધો લાંબો સમય ટકતા હોય છે. પૂર્ણમાત્ર પરમાત્મા જ છે. માનવમાત્રમાં કાંઈક દોષ તો હોય જ છે. જે દોષોને સહન કરી શકે તે જ સંબંધો નિભાવી શકે. સિકંદરે, અરસ્તુની શિખામણ માન્ય રાખી.

સિકંદર હંમેશાં કહેતો કે, “મારા જન્મદાતા પિતાનો હું ઋણી છું. પણ તેમનાથી પણ વધુ ઋણી, મારા ગુરુ અરસ્તુનો છું; કારણ કે મારું ખરું ઘડતર તેમણે જ કર્યું છે.” જ્યારે ગ્રીસમાં અરસ્તુનો ઉદય થયો હતો તેના પહેલાં 150 વર્ષે ભારતમાં બુદ્ધ થયા હતા. અરસ્તુએ વિશ્વવિજેતા સિકંદરને પેદા કર્યો અને બુદ્ધે શસ્ત્રત્યાગી થવાની સમ્રાટોને પ્રેરણા આપી. અરસ્તુએ માત્ર પરલોક કે નિર્વાણ ઉપર જ ભાર ન મૂક્યો પણ તેનું ચિંતન બહુલક્ષી—સર્વલક્ષી બન્યું હતું. તે શરીર સંશોધન કરતો રહેતો. મડદાંને ચીરીને શરીરનાં ભિન્નભિન્ન અંગોને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પશુ-પક્ષી, જીવજંતુ વગેરે પ્રાણીમાત્રને પૂરેપૂરાં સમજવા તેણે ચારે તરફનું અધ્યયન કર્યું. તેણે રાજનીતિના સિદ્ધાંતો વિકસાવ્યા અને સમજાવ્યા. તે કવિ હતો, સાહિત્યકાર હતો અને મનોવૈજ્ઞાનિક હતો, એવું કોઈ મહત્ત્વનું જીવનક્ષેત્ર નહીં હોય જે વિષે તેણે ચિંતન ન કર્યું હોય. તે ઉચ્ચ કક્ષાનો અર્થશાસ્ત્રી પણ હતો. કોઈ એક જ વ્યક્તિમાં આટલા બધા વિષયોના તજજ્ઞ થવાનું ભાગ્યે જ શક્ય બને પણ તે અરસ્તુમાં શક્ય બન્યું હતું.

તેના અક્ષરો મોતીના દાણા જેવા સુંદર રહેતા ને સારા અક્ષરો લખવા માટે પ્રોત્સાહન આપતો. તેણે જ સિકંદરને વિશ્વવિજેતા થવા પ્રેરણા આપી હતી. સિકંદર છેક ભારત સુધી વિજય મેળવતો-મેળવતો ચઢી આવેલો અને અહીંથી પાછો વળેલો, પણ તે અખૂટ ધનભંડાર લઈને દેશ પાછો ફરી શક્યો નહીં, માર્ગમાં જ બીમાર થવાથી તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. તેની સાથે મહાન હકીમ લુકમાન હતો, તેને સિકંદરે કહ્યું, “લુકમાન, મને બચાવી લે, મારે મારો દેશ જોવો છે.” પણ લુકમાનના હાથ હેઠા પડ્યા, સિકંદર સમજી ગયો. હવે કાળ નજીક છે. તેણે હાથ ઊંચા આકાશ તરફ કર્યા અને કહ્યું કે, “જુઓ, ખાલી હાથે જાઉં છું. કાંઈ લઈ જતો નથી.” કહે છે કે તેની સ્મશાનયાત્રામાં તેના હાથ બહાર રખાયા હતા અને તે ખાલી હતા. પાછળ અઢળક લૂંટનો સામાન હતો. લોકો જોતાં જ રહી ગયા. એક શાયર બોલી ઊઠ્યો :

મુરૈયા ગર્વે સબ સામાન મુલકે ઔર માલીથે

સિકંદર જબ ચલા દુનિયા સે દોનો હાથ ખાલી થે||

ત્યારે સિકંદરની માત્ર 33 વર્ષની જ ઉંમર હતી. તે 23મા વર્ષે વિશ્વ-વિજય કરવા નીકળ્યો હતો, માત્ર 10 વર્ષમાં જ તેણે મહત્ત્વના દેશો જીતી લીધા હતા. બુદ્ધ મહાવીર વગેરે પ્રથમથી જ આ સંદેશો લોકોને આપતા હતા કે સાથે કશું આવવાનું નથી તેથી દીક્ષા લઈ લો. અને નિર્વાણ પામો. અરસ્તુ તેથી ભિન્ન સંદેશો આપતો : મહત્વાકાંક્ષી બનો, વિજયી બનો, સાર્વભૌમ બનો પરલોક નહીં. આ લોકને મહત્ત્વ આપો, એકમાં નિરાશાવાદ છે તેથી પલાયનવાદ પ્રગટે છે. પલાયન થઈને શાંતિ પામવાની છે. સંઘર્ષ નથી કરવો. સંઘર્ષમાં શાંતિ ન હોય. બીજામાં આશાવાદ છે. મહેચ્છા છે. તેથી મોટી પ્રવૃત્તિ છે. મહાઆરંભો છે. સંઘર્ષ જ જીવન છે તેવું સૂત્ર છે—જીવન શાંતિ પામવા નહીં. અશાંતિ દૂર કરવા છે, પોતાની નહીં લોકોની અશાંતિ. લોકોની અશાંતિ પરાક્રમથી જ દૂર થાય છે તેથી પરાક્રમી બનો, લોકોના પ્રશ્નો ઉકેલો, જીવનથી ભાગો નહીં.

આપણે કોઈ સિકંદર પેદા કરી શક્યા નહીં જે છેક યુરોપ સુધી ધ્વજ લહેરાવે. કારણ કે આપણે કોઈ અરસ્તુ પેદા ન કર્યો. જે આક્રમણ નથી કરતા તે પોતે આક્રમણનો શિકાર બનતા રહે છે. આપણને જે ચિંતન મળ્યું તે આક્રમણ કરનારું નહીં, પણ અહિંસા અને ક્ષમાનું

મળ્યું જેનું આપણે આજે પણ ગૌરવ લઈએ છીએ, પણ તેથી આપણે સતત હારતા રહ્યા અને અંતે ગુલામ થયા તે તથ્યની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. કારણ કે આક્રમણ જ સુરક્ષાનું પ્રથમ સાધન છે તે વાત આપણા ગળે ઊતરતી ન હતી, ન આજે ઊતરે છે. આપણું ચિંતન આક્રાન્તાને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડનારું સાબિત થયું. કાશ, આપણે ત્યાં પણ કોઈ અરસ્તુ પેદા થાય અને ચિંતનમાં પરિવર્તન કરાવે. આમ તો આપણી પાસે સવાયો અરસ્તુ ચાણક્ય છે જ પણ તેને દબાવી દેવાયો છે. ફરીથી ચાણક્ય જાગે. અરસ્તુ પ્રગટે. તો ભારત પણ મહાશક્તિ બની જાય.

25-11-11

*

5. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

જીવમાત્રને પરમેશ્વરે એક પ્રવૃત્તિપ્રેરક તત્ત્વ આપ્યું છે. જેનું નામ છે : ‘ઇચ્છા.’ માનો કે બધું હોય પણ ઇચ્છા જ ન હોય તો પ્રવૃત્તિ જ ન થાય, પણ માનવ સિવાયની જીવસૃષ્ટિને માત્ર આહાર અને મૈથુનની જ ઇચ્છાઓ થાય છે. તે સિવાયની કોઈ ઇચ્છા જ નથી થતી. આહાર અને મૈથુનમાં અડચણ પેદા કરનાર પ્રત્યે ક્રોધભરી પ્રતિક્રિયા થાય છે. તે સિવાય શાંતિ, તેથી તેની ઇચ્છાનું ક્ષેત્ર બહુ જ સીમિત હોય છે અને તે માત્ર કુદરતનિર્ધારિત હોય છે પણ મનુષ્યની ઇચ્છાનું ક્ષેત્ર અસીમિત છે, તેને ધનના ઢગલા કરવા છે, હજારો સ્ત્રીઓનું હરમ બનાવવું છે, તેને તાજમહેલ બનાવવો છે અને આકાશથી પાતાળ સુધી બધે જ પ્રસરવું છે. તેની ઇચ્છાનો કોઈ પાર નથી. એટલે માનવજીવનમાં ઇચ્છાનાં બીજાં બે રૂપ હોય છે : 1. મહેચ્છા અને 2. મહત્ત્વાકાંક્ષા. પશુ-પક્ષીઓને કશી મહેચ્છા કે મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી હોતી. માત્ર ઇચ્છા જ હોય છે અને તે પણ કુદરત નિર્ધારિત ઇચ્છા. તેટલી ઇચ્છા પૂરી કરવામાં જ પશુ-પક્ષીઓ, જીવજંતુઓ જીવનભર ઝઝૂમતાં રહે છે. તે શાંતિથી આહારાદિ મેળવી નથી શકતાં કે શાંતિથી આહારાદિ ભોગવી નથી શકતાં, સતત દોડાદોડી અને ભયમાં જીવન જીવતાં રહે છે. એકમાત્ર માણસ જ છે જે ટેબલ-ખુરશી ઉપર બેસીને એકસાથે અનેક લોકો સાથે અનેક વાનગીઓ ખાઈ શકે છે અને પોતાના બેડરૂમમાં નિર્ભય થઈને ભોગો ભોગવી શકે છે. આ કક્ષાએ પહોંચતાં પહેલાં માણસે અનેક કક્ષાઓ પાર કરી છે. બાકી પ્રથમ તો તે પણ પશુ જેવું જ જીવન જીવતો હતો. કમેકમે તેનામાં ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, શૈક્ષણિક વગેરે વિકાસ થયો અને આજે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે. આટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યાડનાર તત્ત્વ છે—‘મહેચ્છા.’ મહેચ્છા એટલે મોટી ઇચ્છા. જે છે તેમાં સંતોષ ન થવાથી તેણે નવુંનવું વધુ ને વધુ ઉન્નત જીવન શોધ્યું અને પામ્યું. તેથી માનવ વિકસિત થયો અને હજી આજે પણ વિકસિત થઈ રહ્યો છે. તેના વિકાસ ઉપર કોઈ પૂર્ણવિરામ નથી. પૂર્ણવિરામ એટલે મૃત્યુ. જે લોકો સંતોષી હતા જેમણે વિકાસ ઉપર પૂર્ણવિરામ મૂક્યો તે મરી ગયા, અટકી ગયા, તેથી વિકસેલા લોકોના ગુલામ થઈ ગયા.

ભારતમાં શ્રમણઅધ્યાત્મ આવ્યું. તેણે સુખ-શાંતિની શોધ કરી તો તેને જણાયું કે દુઃખનું મૂળ ઇચ્છા છે. તેથી તેની સાધનાનો પાયો ‘ઇચ્છાનાશ’ અથવા ઇચ્છાની અલ્પતા બની ગયો. જેટલી ઇચ્છા વધારે તેટલી જ પ્રવૃત્તિ વધારે, જેટલી પ્રવૃત્તિ વધારે તેટલી જ અશાંતિ વધારે. તેથી જો શાંતિ જોઈતી હોય તો ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરો. ઇચ્છાઓ ત્રિઆયામી હોય છે : 1. કુદરતી આવેગોની ઇચ્છા 2. લાગણીઓથી થતી ઇચ્છા અને 3. વધુ મેળવવાની ઇચ્છા.

1. કુદરતી આવેગોની ઇચ્છાઓને રોકવા ‘બ્રહ્મચર્ય’ની શોધ થઈ. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરો. કુદરતી આવેગોનું દમન કરો, ઇચ્છાપૂર્વકના બ્રહ્મચારીઓ સ્ત્રી-ત્યાગી થયા.

2. કુદરતી લાગણીઓથી મુક્ત થવા ‘વીતરાગ’નો આદર્શ ઊભો કર્યો. કોઈના પ્રત્યે મમત્વ ન રાખો. કોઈ મારું નથી, અહં-મમત્વભર્યો વ્યવહાર મોહભર્યો છે તેથી તેમાં પ્રચંડ રાગ-દ્વેષ વધે છે. તેથી ‘નિર્મમ, નિર્મોહી’ થઈ જાવ, કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે લાગણી ન રાખો અને વીતરાગ થઈ જાવ.

3. ભૌતિક પદાર્થો મેળવવાની ઇચ્છા ન કરો. તે બધું નશ્વર છે, ક્ષણિક છે અને દુઃખદાયી છે. તેનો ત્યાગ કરો. અકિંચન થઈ જાવ, વસ્ત્ર પણ ત્યાગી દો અને ત્યાગમય જીવન જીવો. ઇચ્છા માત્રનો ત્યાગ કરો. ઇચ્છા જ દુઃખનું મૂળ છે. જેને કશું મેળવવાની ઇચ્છા નથી તેજ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે જ મોક્ષ કે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે વગેરે.

આ ત્રણ આદર્શોથી ઇચ્છાશક્તિનું જ દમન કરવામાં આવ્યું ત્યાં મહેચ્છા કે મહત્ત્વાકાંક્ષાની તો વાત જ ક્યાં રહી?

પણ વિશ્વની બધી પ્રજા આવી ત્યાગમાર્ગી, શ્રમણમાર્ગી ન રહી. કેટલીક પ્રજાઓ મહેચ્છાભરી અને મહત્ત્વાકાંક્ષાભરી બની તેણે મોટાંમોટાં આયોજનો કરવા માંડ્યાં. જેથી ભૌતિક વિકાસ થવા લાગ્યો, આ મોટાંમોટાં આયામોમાં પૃથ્વીનો વધુમાં વધુ ભૂભાગ મેળવવો, વિશ્વવિજેતા થવું, સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો અને મહાસમ્રાટ થવું તે પણ ખરું. આ કુદરતી વૃત્તિ હતી. જો અવરોધક વૃત્તિ પેદા કરવામાં ન આવે તો કુદરતસહજ વધુ ને વધુ મેળવવાની ઇચ્છા થાય જ. અહીંના શ્રમણચિંતને અને પછી બીજા ચિંતને પણ અવરોધક વૃત્તિઓ પેદા કરી, જેથી મહેચ્છા કે મહત્ત્વાકાંક્ષાની જગ્યાએ ‘ઇચ્છાનાશ’ની વૃત્તિ વિસ્તરી, પણ પશ્ચિમમાં આવી અવરોધક વૃત્તિવાળું ચિંતન ન વિકસ્યું.

પરિણામે ત્યાં મહેચ્છા કે મહત્ત્વાકાંક્ષાને વધુ વેગ મળ્યો, તેથી ત્યાં અનેક વિશ્વવિજેતા, મહાન સાગરખેડુઓ, મહાન વૈજ્ઞાનિકો, આકાશવીરો વગેરે પેદા થયા. આપણે ત્યાં મહાન યોગીઓ, સાક્ષાત્કારીઓ, શતાવધાનીઓ વગેરે પેદા થયા.

ઈ. સ. 15મી ઓગસ્ટ 1769ના રોજ ભૂમધ્ય સાગરના કોર્સિકા ટાપુમાં એક બાળકનો જન્મ થયો. જેને આપણે નેપોલિયન બોનાપાર્ટ તરીકે ઓળખીશું. તે માત્ર બાવન વર્ષ જ જીવ્યો હતો. (સિકંદર માત્ર 33 વર્ષ જ જીવ્યો હતો) આ બાવન વર્ષમાં તેનાં 20 વર્ષ તો કોર્સિકામાં જ માછીમારી કરવામાં વીત્યાં. અને છેલ્લાં પાંચ વર્ષો એલ્બા અને સેન્ટ હેલેના ટાપુમાં નજર-કેદમાં નિષ્ક્રિય વીત્યાં. તેને મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા માટે માત્ર 22 વર્ષો જ મળ્યાં, તેમાં તેણે જે ગજબની પ્રવૃત્તિ કરી જેથી તેને વિશ્વવિજેતાનું સ્થાન મળ્યું.

નેપોલિયન ટાપુ ઉપરથી ફ્રાંસની તળભૂમિ ઉપર આવ્યો. જેણે જીવનનો વિકાસ કરવો હોય તેણે હંમેશાં ઉન્નત જગ્યાએ રહેવા જવું, પછાત પ્રદેશોમાં રહેનારા સીમિત થઈ જતા હોય છે. વનમાં જવું, ગુફાઓમાં રહેવું કે ગામડાંઓમાં રહેવાથી વિકાસ ન થાય, વિકાસ તો વિકસિત સ્થળોમાં રહેવાથી જ થાય. નેપોલિયને ફ્રાંસમાં સૈનિકશિક્ષણ લેવા માંડ્યું. યોગી થવા કરતાં ઉપયોગી થવું સારું અને સાધુ થવા કરતાં સૈનિક થવું સારું. જો પ્રજાને યોગી કે સાધુ થવાના રવાડે ચડાવી દેવામાં આવે તો રાષ્ટ્ર બળવાન ન બને. જરૂરી હોય તો થોડા પ્રમાણમાં ભલે સાધુ કે યોગીઓ થાય પણ તેનાં ટોળેટોળાં ન બનાવાય. આ ટોળાં પોતપોતાનું ટોળું વધારશે અને યુવાધનને નિષ્ક્રિય બનાવશે. યુવાધનને મંદિરોના ટોકરા ખખડાવતું કરવું કે ગુફાઓમાં ધ્યાન કરતા કરવું, તેના કરતાં તેને ખેતરોમાં હળ ચલાવતું કરવું, ફેક્ટરીઓમાં સાંચા ધમધમાવતું કરવું, પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરતાં કરવું, સમુદ્રમાં સાહસ કરતાં કરવું કે પછી રણના મેદાનમાં પરાક્રમ બતાવતું કરવું વધુ ઉત્તમ કહેવાય. મહત્ત્વ છે યુવાધનને કઈ દિશામાં વાળવામાં આવ્યું છે તેનું.

નેપોલિયને તોપખાનામાં શિક્ષણ મેળવ્યું. ત્યારે વિમાનો ન હતાં, યુદ્ધ જીતનારું મુખ્ય ઘટક તોપખાનું હતું. તેથી તેણે તોપચીની તાલીમ લીધી ત્યારે ફ્રાંસમાં ગૃહયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. ફ્રાંસમાં રાજાશાહીમાંથી લોકશાહીનું રૂપાંતર થઈ રહ્યું હતું. કદાચ ફ્રેંચ પ્રજાએ જ પ્રથમ ક્રાન્તિ કરી હતી. લૂઈ 16માની હત્યા કરીને ફ્રાંસમાં લોકશાહીની સ્થાપના કરવા માટે પ્રજા સડકો ઉપર આવી ગઈ હતી. લૂઈ સોળમો મહા વિલાસી અને પ્રજાના ધનને ભડકે બાળનારો હતો. પ્રજા ભૂખે મરતી હતી, અંતે પ્રજા વીફરી અને ક્રાન્તિ કરી બેઠી. નમાલી પ્રજા કદી વીફરતી નથી, તે અત્યાચારો સહન કરતી રહે છે. પણ ફ્રાંસની પ્રજા નમાલી ન હતી. તે એવી વીફરી કે રાજાને ખેંચીને તેના મહેલમાં જ તેની હત્યા કરી નાખી હતી. (આ મહેલ જોવાનું સૌભાગ્ય મને પેરિસમાં મળ્યું હતું.)

જ્યારે પણ કોઈ રાષ્ટ્ર કોઈ પણ રીતે નબળું પડે ત્યારે પડોશી રાષ્ટ્રો તેનો ગેરલાભ ઉઠાવવા તૈયાર જ હોય. લોકોએ રાજસત્તા તો ઉખાડી ફેંકી પણ હવે ફરીથી નવું લોકશાહીતંત્ર ગોઠવવું બહુ કઠિન હતું. પહેલું કામ તો ક્રાન્તિ માટે નીકળી પડેલા શસ્ત્રધારી યુવાનોને થાળે પાડવાનું. જો તેમને થાળે ન પડાય તો તે લૂંટફાટ કરતા થઈ જાય. શસ્ત્રધારી નિરંકુશ અને નવરો હોય તો આપત્તિ ઊભી કરે. કામ લઈ લીધા પછી તેને બેરેકમાં મોકલવો જરૂરી હોય છે. બીજું લોકશાહીમાં ઘણા પક્ષો અને ઘણા નેતાઓ હોય જે સત્તા માટે પરસ્પરમાં લડવા લાગે. તેમને થાળે પાડવા એ તો વળી બહુ જ કઠિન કહેવાય. આ બધાને કારણે ફ્રાંસમાં લોકો અંદરોઅંદર લડવા લાગ્યા. આ તકનો લાભ લેવાની ઇચ્છા પાડોશી દેશોને થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે તેથી ઇંગ્લેન્ડ, પ્રશિયા, રશિયા વગેરે રાજાશાહી દેશોએ વિચાર્યું કે આ ક્રાન્તિને કચડી નાખો નહીં તો આપણી પ્રજા પણ ક્રાન્તિના રવાડે ચઢી જશે. આ બધાએ મળીને ફ્રાંસ ઉપર હુમલો કરી દેવાનું નક્કી કર્યું, પણ આવા વિકટ સમયે ફ્રાંસને ઉદ્ધારક મળ્યો નેપોલિયન. એક સામાન્ય ઘરમાં જન્મેલા આ માણસે ફ્રાંસને બચાવી લીધું—સંભાળી લીધું. ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. તેને તક મળવી એ ભાગ્ય કહેવાય. જો રાજાશાહી ચાલુ રહી હોત તો નેપોલિયનને તક ન મળત. તમારી પાસે ક્ષમતા હોય પણ જો તક ન મળે તો ક્ષમતા પૂરો પ્રભાવ ન બતાવી શકે. તાનસેનને જો અકબરનો દરબાર ન મળ્યો હોત તો બિચારો ગ્વાલિયરમાં ગમેતેટલા રાગડા તાણતો હોત તોપણ કશું વળવાનું ન હતું.

ટુલોન બંદર ઉપર અંગ્રેજો ચઢી આવ્યા હતા. રાજાશાહીમાંથી મુક્ત થઈને ફ્રાંસ ગુલામશાહીમાં દાખલ થવાનું હતું, બીજી વ્યવસ્થા સ્થાપ્યા વિના પ્રથમ વ્યવસ્થાને ભંગ કરી નાખવાથી અંધાધૂંધી પ્રસરી જાય. પહેલી વ્યવસ્થાને ભંગ કરતાં પહેલાં બીજી વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરી દેવી જરૂરી હોય પણ તેવું થઈ શક્યું નહિ. ફ્રાંસ અંધાધૂંધીમાં ફસાઈ ગયું પણ વાદળો ચીરતી જેમ વીજળી પ્રગટ થાય તેમ ઘોર અંધાધૂંધીમાં નેપોલિયન પ્રગટ થયો. અને તે ટુલોન બંદરે પહોંચી ગયો. અંગ્રેજોને ત્યાંથી જ ખદેડી મૂક્યા. ફ્રાંસ ગુલામ થતું બચી ગયું. આ પરાક્રમથી નેપોલિયનની છાપ અને ધાક બેસી ગઈ. જેની છાપ અને ધાક બેસે તે જ રાજ કરી શકે. આ બંને તત્ત્વો પરાક્રમથી બેસતાં

હોય છે. અંગ્રેજોને કાઢીને તે જ્યારે પેરિસ પાછો ફર્યો ત્યારે રાજાના પક્ષના લોકોએ બળવો કર્યો હતો. તે ફરીથી રાજાશાહી લાવવા માગતાં હતાં. નેપોલિયને તરત જ તેમની સામે બાથ ભીડી અને બળવો દબાવી દીધો. કાન્તિથી મેળવેલી લોકશાહીને બચાવી લીધી.

ઈ. સ. 1796-97માં તે સૈન્યનો સેનાપતિ બની ગયો. લોકોએ તેનામાં ઉદ્ધારકનાં દર્શન કર્યાં. બરાબર તે જ સમયે ઓસ્ટ્રિયાએ ઇટાલીની વિરુદ્ધમાં આક્રમણ કરી દીધું. નેપોલિયન તેજ-ગતિથી પહોંચી ગયો અને શત્રુઓને ખદેડી કાઢ્યા. નેપોલિયનનાં પરાક્રમો જોઈને યુરોપના મોટા દેશો ચોંકી ઊઠ્યા. ગોરાઓની એક ખાસ ખાસિયત છે કે તે જલદી સંગઠનો બનાવી લે છે, તે ટીમમાં માને છે. આપણે એકલપંથી છીએ. તટસ્થનીતિ એટલે એકલપંથી. ઇંગ્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા અને રશિયા એક થઈ ગયાં. સૌએ મળીને નેપોલિયનની મહત્ત્વાકાંક્ષા રોકવાની તૈયારી કરી પણ સફળ ન રહ્યા. બીજી તરફ નેપોલિયન શત્રુઓને સમજી ગયો. તેણે સૈન્યશક્તિ વધારી. નવા સૈનિકોની ભરતી કરવા માંડી. નવાં નવાં શસ્ત્રો વિકસાવ્યાં. આઝાદીને સૈન્ય અને શસ્ત્રોની વાડ જરૂરી હોય છે. વાડ વિનાનું ખેતર ભેળાઈ જાય તેમ પ્રચંડ સૈન્યશક્તિ વિનાનું રાષ્ટ્ર પણ ભેળાઈ જાય. રાષ્ટ્રનેતાની દુર્બુદ્ધિનાં ત્રણ લક્ષણો હોય છે : 1. તે વફાદાર અને કુશળ તજજ્ઞોની ઉપેક્ષા કરે. 2. મિત્રોને શત્રુ માને અને શત્રુને વડાલા કરે અને 3. સૈન્યશક્તિની ઉપેક્ષા કરે. આ ત્રણ દૂષણો આવે તો તેવા રાષ્ટ્રનેતા દેશનું પતન કરાવી દે. નેપોલિયનમાં આ ત્રણે દૂષણો ન હતાં પણ ભૂષણો હતાં.

ત્યારે ઇજિપ્ત ઉપર બ્રિટીશશાસન હતું. નેપોલિયને ઇજિપ્ત લઈ લેવાનો નિર્ણય કર્યો. અને વિશાળ નૌકાસેના દ્વારા ઇજિપ્ત તરફ કૂચ કરી અને ઇજિપ્ત જીતી લીધું. તેણે પોતાના સૈનિકોને ખાસ હુકમ કર્યો કે અહીંની પ્રજા મુસલમાન છે તે બહુ ધર્મકટ્ટર હોય છે એટલે તેમની ધાર્મિક લાગણી દુભાય તેવું કશું કરવું નહીં. આ પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ભાવ હજી જાગ્યા નથી તેથી ગમે તે રાજ કરે તેમાં બહુ વાંધો નહીં ઉઠાવે. પણ જો ધર્મમાં છેડછાડ કરી તો સહન નહીં કરે. પારકી પ્રજા ઉપર બે રીતે રાજ કરી શકાય 1. તેને દબાવીને કચડીને અને 2. તેને મનાવીને રાજી કરીને. આ બીજો રસ્તો દીર્ઘજીવી હોય છે. તેણે પિરામિડોની રક્ષા કરી, ત્યારે તેણે પવનચક્કીઓ અને જળચક્કીઓ બનાવડાવી, નાઈલ નદીમાંથી ખેતરોમાં પાણી વહેતું કર્યું. ખેતી સુધારી. છાપખાનું ચાલુ કરાવ્યું. બે સમુદ્રોને જોડનારી સુએજ નહેર બાંધવાની યોજના પ્રસ્તુત કરી. તેનાં વિકાસ કામોથી ઇજિપ્તની પ્રજા પ્રસન્ન થઈ ગઈ. તેને ‘નાઈલનો પુત્ર’ બિરુદ આપ્યું. પણ અંગ્રેજો ચૂપ ન રહ્યા. તેમણે ઘણા દેશો સાથે મળીને ફ્રાંસ ઉપર હુમલો કરી દીધો. રાજા જ્યારે દૂરના વિદેશ ઉપર ચઢાઈ કરવા જાય ત્યારે 1/3 સેના દેશની રક્ષા માટે મૂકીને જાય. બધી સેના સાથે ન લઈ જવાય. નેપોલિયને ભૂલ કરી અને બધી સેના ઇજિપ્ત જીતવા સાથે લઈ ગયો હતો. ચતુર અંગ્રેજોએ લાભ ઉઠાવ્યો. તે ફ્રાંસ ઉપર તૂટી પડ્યા. પણ જેવી નેપોલિયનને ખબર પડી કે તરત જ મારતે જહાજ તે પાછો ફ્રાંસ આવ્યો. નેપોલિયનને જોઈને પ્રજા ઘેલીઘેલી થઈ ગઈ. પ્રજાએ તેને સેનાપતિની જગ્યાથી સીધો જ પ્રમુખ બનાવી દીધો. ચૂંટણી થઈ તેમાં નેપોલિયનને 30 લાખ મતો મળ્યા. જ્યારે વિરોધી ઉમેદવારને માત્ર દોઢ હજાર મતો જ મળ્યા. લોકશાહી હતી ને!

અંગ્રેજોએ પોતાના એડમિરલ નેલ્સનના નેતૃત્વમાં વિશાળ જળસેના આફ્રિકાના સમુદ્રમાં મોકલી. તેમની ઇચ્છા નેપોલિયનની જળસેનાનો નાશ કરવાની હતી. નેલ્સન અને જૈંચ એડમિરલ પોતપોતાની મનવારો સાથે સમુદ્રમાં ઘમાસાણ મચાવવા લાગ્યા પણ નેલ્સન વધુ કુશળ નીકળ્યો. તેણે જૈંચ જળસેનાને પારાવાર નુકસાન પહોંચાડ્યું. તેની યાદમાં લંડનના પિકાડેલી સર્કલમાં આજે પણ ઊંચા થાંભલા ઉપર એડમિરલ નેલ્સનનું પૂતળું પ્રેરણા આપવા ઊભું છે. જેને બે વાર જોવાનો મને મોકો મળ્યો હતો. અંગ્રેજ પ્રજા ગુણોની કદર કરનારી પ્રજા છે, તે પોતાના વીર પુરુષને છાજે તેવું તેનું સ્મારક બનાવે છે. આપણે ગુણપૂજક કરતાં વંશપૂજક વધારે છીએ તેથી બધાં પૂતળાં એક જ વંશનાં લગાવી દઈએ છીએ.

એક બાજુ સમુદ્રમાં મહાપ્રલય મચ્યો હતો તો બીજી બાજુ ભૂમિ ઉપર સૈન્યો સામસામાં ધસી આવ્યાં હતાં. નેપોલિયને અસંભવ અને દુર્ગમ મનાતો આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગવાનો સેનાને હુકમ કર્યો. હિમાલય જેવો બરફથી આચ્છાદિત આ દુર્ગમ પર્વત નેપોલિયનની સેનાએ પાર કર્યો. (અમે પણ આ પર્વત પાર કર્યો હતો) અને સામે ઓસ્ટ્રિયામાં આ ધમકી, ભયંકર ઘમાસાણ યુદ્ધ થયું. નેપોલિયનની સેના હારવા લાગી. હવે ફરીથી આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગીને ફ્રાંસ જવું અતિકઠિન હતું તેથી પાછા પડીને ફરીથી નેપોલિયને સેનામાં જુસ્સો ભરી આક્રમણ કર્યું અને વિજય મેળવી લીધો. સેનાપતિના મનોબળની કસોટી પરાજયની ક્ષણોમાં થતી હોય છે. વિજયી નેપોલિયન જ્યારે વિએના પહોંચ્યો ત્યારે ઓસ્ટ્રિયાના રાજાને સુલેહ કરી લેવા સમજાવ્યો. વિજય પછી સંધિ કરીને જ સત્તાને સ્થાયી બનાવી શકાય.

ઓસ્ટ્રિયાનો રાજા પણ પોતાની સ્થિતિ સમજી ગયો. તેણે ખંડિયા રાજાથવાનું સ્વીકારી લીધું. વિજય પછી નેપોલિયને ઓસ્ટ્રિયામાં સુધારા અને વિકાસકામો શરૂ કરાવ્યાં. મોટી નદીઓ ઉપર પુલો બંધાવ્યા. વિજેતાઓ જો ધર્મઝનૂની હલકી કક્ષાના હોય તો વિધ્વંસ કરે, પ્રજાનું ઉત્પીડન કરે. તે અળખા થઈને રાજ કરે અને જાય ત્યારે પ્રજામાં પોતાના માટે ધિક્કાર મૂકતા જાય પણ જો વિજેતા ખાનદાન હોય તો વિજય પછી વિકાસ કરે અને પ્રજાને સુખી કરે. તે જાય તોપણ પોતાની ચાહના મૂકતા જાય.

નેપોલિયનના વિજયને જોઈને ઇંગ્લેન્ડ, રશિયા અને પ્રશિયા દાઝી ઊઠ્યાં. તેમણે સ્પેનને પણ પોતાની સાથે ભેળવ્યું અને ચારે તરફથી ફ્રાંસ ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. નેપોલિયનને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે શત્રુઓના આવવાની રાહ જોયા વિના પોતાની સેનાને રોજના 60 માઈલની ઝડપે ચલાવીને રીહાઈન્ડ નદી પાર કરી શત્રુસેનાની સામે જઈને ઊભો થઈ ગયો. આપણે આક્રમણ તો નથી કરતા પણ પ્રત્યાક્રમણ પણ નથી કરતા. શત્રુઓ છોક કિલ્લાના દરવાજા સુધી આવે ત્યાં સુધી રાહ જોઈએ છીએ અને પછી હારીએ છીએ. નેપોલિયન માત્ર છ દિવસમાં જ શત્રુપ્રદેશમાં સામે જઈને ઊભો રહ્યો. શત્રુસેના ચકિત થઈ ગઈ. બીજા જ દિવસે યુદ્ધ છોડાઈ ગયું અને શત્રુના બે લાખ સૈન્યને હરાવી દીધું. પણ આ તો એક જ મોરચો હતો. હજી બીજા ઘણા મોરચા બાકી હતા.

નેપોલિયને પોતાની સેનાને રશિયા તરફ વાળી અને છોક મોસ્કો પહોંચી ગયો. ઇતિહાસમાં આ ઉતાવળિયા ચઢાઈને એક ગંભીર ભૂલ માનવામાં આવી છે. વિજય પછી ઉન્માદ ચઢે અને ઉન્માદમાં ખોટા નિર્ણયો લેવાઈ જાય. નેપોલિયને બે ભૂલો કરી : 1. વિજય પછી ફરીથી પૂરી તૈયારી કરીને પછી જ મોટું આક્રમણ થાય. 2. જીતેલા પ્રદેશો ઉપર પોતાના પરિવારને મોટા મોટા હોદ્દાઓ ઉપર બેસાડી દીધા જે યોગ્ય સાબિત ન થયા. નેપોલિયન મોસ્કો તો પહોંચ્યો પણ રશિયાના ઝારે મોસ્કોને આગ લગાડી આખું નગર બાળી મૂક્યું. રાજધાની શત્રુના હાથમાં પડે તેના કરતાં તેને બાળી નાખવી સારી. રશિયનો બહાદુર પ્રજા છે. ભલે તે હાર્યા પણ મચક ન આપી. રશિયાની વહારે કુદરત આવી. પુષ્કળ બરફ પડ્યો. પુષ્કળ ઠંડી અને કાદવ થઈ જવાથી નેપોલિયનની સેના ફસાઈ ગઈ. તેણે પાછા ફરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે પાંચ લાખની સેના લઈને મોસ્કો જીતવા ગયો હતો પાછો આવ્યો ત્યારે તેની પાસે માંડ પચાસ હજાર સૈનિકો બચ્યા હતા. આટલી મોટી સેનાની ખુવારી કોઈ મોટી પેઢીની મૂડીની ખુવારી કરતાં પણ ભયંકર સાબિત થઈ. બીજી તરફ નેપોલિયનના ભયંકર પરાજયથી બ્રિટન વગેરે શત્રુઓ ખુશમાં આવી ગયા. તેમણે પેરિસ તરફ આક્રમણ કરી દીધું. યુદ્ધના વ્યૂહમાં મોસમનું જ્ઞાન પણ અનિવાર્ય હોય છે. પ્રતિકૂળ મોસમમાં આક્રમણ ન કરાય પણ વિજયનો ઉન્માદ વિવેકબુદ્ધિનો નાશ કરી નાખે. તેનું પરિણામ નેપોલિયનને ભોગવવું પડ્યું. વિજેતાઓએ નેપોલિયનને પદચ્યૂત કરી નાખ્યો અને લૂઈ રાજાના વંશજને ગાદીએ બેસાડી દીધો. ફરીથી ફ્રાંસ રાજાશાહીમાં આવી ગયું. સારું એટલું થયું કે શત્રુઓએ નેપોલિયનને જીવતો રહેવા દીધો. તેને એક 16x12 માઈલના એલ્બા ટાપુ ઉપર રહેવા મોકલી દીધો. ક્યાં ફ્રાંસનું વિશાળ સામ્રાજ્ય અને ક્યાં 16x12 માઈલનો નિર્જન ટાપુ. નેપોલિયન ટાપુ ઉપર રહેવા લાગ્યો. અંગ્રેજોની કેટલીક ખાસિયતો સમજવા જેવી છે તે પરાજિત શત્રુને મારી નથી નાખતા. તેની સાથે સંધિ કરીને તેને વર્ષાસન બાંધી આપીને તેના રાજ્યથી દૂર કોઈ જગ્યાએ વસાવી દે છે જેથી તે બંડ ન કરે. મારી નાખે તો પ્રજા કે સાથીદારો બંડ કરે. સંધિ કરીને સ્થાયી રાજ્ય કરાય.

નેપોલિયન એલ્બામાં માંડ દશ મહિના રહ્યો હશે. એક દિવસ તેને શું સૂઝયું કે ચૂપચાપ બધાની નજર ચૂકવીને દરિયો વટાવીને ફ્રાંસ પહોંચી ગયો. ફરી પ્રજા ઘેલીઘેલી થઈ ગઈ. નેપોલિયન આવ્યો. નેપોલિયન આવ્યો. પ્રજામાં આનંદ છલકાવા લાગ્યો. તે ફરીથી ફ્રાંસનો સત્તાધીશ થઈ ગયો. પણ હવે તેની પાસે પહેલાં જેવી સેના ન હતી. બધું વેરવિખેર થઈ ગયું હતું. અંગ્રેજો સફાળા જાગ્યા અને બધાએ મળીને ફરીથી આક્રમણ કર્યું. વોટર્લૂના યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાપતિ વેલિંગ્ટને તેનો કારમો પરાજય કર્યો. ફરી પાછો તેને મારી ન નાખ્યો પણ બંદી બનાવીને સેન્ટહેલેના ટાપુ ઉપર મોકલી આપ્યો. સેન્ટહેલેના એટલે આપણા આંદામાન-નિકોબાર જેવો. તેની સાથે 10-20 સેવકો આવ્યા અને ત્યાં જ નજરકેદ બનાવ્યો. તેને કેન્સરનો રોગ થયો અને છ વર્ષ રહીને 5-5-1821ના રોજ તે આ ટાપુ ઉપર મૃત્યુ પામ્યો. તેની અંતિમ ઇચ્છા હતી કે તેને ફ્રાંસમાં દફનાવવામાં આવે પણ અંગ્રેજોએ તે ઇચ્છા પૂરી ન થવા દીધી. અંગ્રેજોને ભય હતો કે કદાચ ફ્રાંસની પ્રજા તેની પાછળ વીફરે અને ઉત્પાત મચાવે તેથી તેની કબર સેન્ટહેલેનામાં જ કરી દીધી.

તેના બધા સેવકો પાછા ફ્રાંસ આવી ગયા પણ એક વફાદાર સાર્જન્ટ હ્યુબર્ટ ત્યાંથી ખસ્યો નહીં. તે 19 વર્ષ સુધી કબર પાસે જ રહ્યો. વીસમા વર્ષે અંગ્રેજો ફ્રાંસની પ્રજા આગળ ઝૂક્યા અને નેપોલિયનનું શબ કબરમાંથી કાઢીને પેરિસ લાવવામાં આવ્યું. 16 ઘોડાની ગાડીના

સન્માન સાથે તેના શબને પૂરા રાજકીય સન્માન સાથે પેરિસમાં ફરીથી દફનાવવામાં આવ્યું. હવે સાર્જન્ટ હ્યુબર્ટ સેન્ટહેલેના છોકરું. સંબંધોના ચાર પ્રકાર છે : 1. સુખના સંબંધો. 2. સુખદુઃખના સંબંધો, 3. જીવતાના સંબંધો અને 4. મૃત્યુ પછીના પણ સંબંધો. સામાન્ય લોકો સુખના જ સંબંધો રાખતા હોય છે. તેમને સુખ મળતું મટી જાય તો સંબંધ કાપી નાખે. બીજા કેટલાક સુખ-દુઃખ બંનેમાં સંબંધ રાખતા હોય છે. તે દુઃખમાં પણ સાથે ઊભા રહે છે. ત્રીજા જીવતાં સુધી તો સંબંધ રાખે છે પણ માણસ મરે તેની સાથે જ નાહી નાખે છે. ચોથા મૃત્યુ પછી પણ સંબંધ જાળવે છે. વિધવા પત્ની કે અનાથ બાળકોને હૂંફ આપે છે. તેમાં પણ વિપત્તિથી મરાયેલા મિત્ર કે માલિકનો કોઈ સગો થવા તૈયાર રહેતો નથી. કારણ કે મરનારની વિપત્તિના છાંટા તેને પણ ઊડે, પણ સાર્જન્ટ હ્યુબર્ટ 20 વર્ષ સુધી નેપોલિયનની કબર પાસે જ રહ્યો તે તેની મહાન દિલેરી કહેવાય. આજે ફ્રાંસમાં નેપોલિયનની મહાન સમાધિ કરવામાં આવી છે. તેની નિષ્ફળતાથી તેની મહાનતા ઓછી થતી નથી. આપણે કેમ કોઈ નેપોલિયન પેદા ન કર્યો? આપણે મહત્ત્વાકાંક્ષા વિનાનું ઇચ્છાનાશ કરનારું દર્શન વાળી પ્રજા હતી એટલે ને!

26-11-11

*

6. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન

વિશ્વના પ્રત્યેક દેશના ઇતિહાસની બે બાજુઓ હોય છે : 1. ગુલામી અને 2. આઝાદી. લગભગ પ્રત્યેક દેશ કોઈ ને કોઈ સમયે કોઈનો ગુલામ રહ્યો હોય છે અને પછી આઝાદ થયો હોય છે. વિશ્વ ઉપર રાજ્ય કરનાર ઇંગ્લેન્ડ કોઈ સમયે રોમનોનો ગુલામ હતો. આજે પણ ત્યાં રોમન સામ્રાજ્યની નિશાની સ્વરૂપ વ્હાઈટફોર્ટ રોમન કિલ્લો છે. કદાચ કોઈ દેશ કદી પણ કોઈનો ગુલામ થયો જ ન હોય તેવું ભાગ્યે જ બને. ગુલામીનાં નિશ્ચિત કારણો હોય છે અને આઝાદીનાં પણ નિશ્ચિત કારણો હોય છે. પહેલાં ગુલામીનું એક જ કારણ રહેતું—દુર્બળતા. ત્યારે પ્રબળો, દુર્બળો ઉપર રાજ કરતા. જ્યારથી યુનો સંસ્થા થઈ છે, ત્યારથી દુર્બળો પણ આઝાદી ભોગવી રહ્યા છે. બે વિશ્વયુદ્ધોની મહાવિનાશકારી ખુવારી વેઠ્યા પછી, વિશ્વની મહાસત્તાઓએ યુનો અને તેની પેટા સંસ્થાઓની રચના કરી છે અને સૌને પોતપોતાના રાજ્યની સ્વતંત્રતાની ગેરંટી આપી છે. તેથી ઘણાં યુદ્ધો ઓછાં થઈ ગયાં છે. આ યુનોની દેન પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની છે.

આજનું સર્વસમર્થ રાષ્ટ્ર અમેરિકા ત્યારે બ્રિટેનનું ગુલામ હતું. આ એક નવાઈ જ કહેવાય કે અંગ્રેજો, અંગ્રેજોના ગુલામ હતા. જે અંગ્રેજો બ્રિટેનથી ભાગ્યા અને અમેરિકામાં વસ્યા તેમના ઉપર શાસન તો અંગ્રેજો જ કરતા હતા! અંગ્રેજોનું સામર્થ્ય તો જુઓ, અમેરિકા-કેનેડાથી માંડીને છેક ભારત-સિંગાપોર-હોંગકોંગ સુધી તે અનેક દેશો ઉપર સફળતાપૂર્વક રાજ્ય કરતા હતા. આવી અને આટલી ક્ષમતા બધી પ્રજાઓમાં નથી હોતી. આપણે માનીએ કે ન માનીએ પ્રત્યેક પ્રજામાં કેટલીક જન્મજાત ક્ષમતાઓ હોય છે, ત્યારે આજના અમેરિકાનો નકશો અધૂરો હતો. એક પછી એક તેર રાજ્યો ઉપર બ્રિટેનનો યુનિયન જેક લહેરાતો હતો. ભારતની માફક ત્યાં પણ વાઈસરોય અથવા ગવર્નર-જનરલ બ્રિટેન વતી શાસન કરતો હતો. બધા કાયદા-કાનૂન બ્રિટેનથી બનાવાતા હતા. આ તેર વસાહતો આ પ્રમાણે હતી : 1. કેનેકટકટ, 2. ન્યૂજર્સી, 3. ન્યુયોર્ક, 4. નોર્થ કેરોલિના, 5. જ્યોર્જિયા, 6. મેરિલેન્ડ, 7. મેલેચ્યુસેટ, 8. ડેલએવર, 9. ન્યૂ હેમ્પ શાયર, 10. પેનસિલ્વેનિયા, 11. રહોડ આયર્લેન્ડ, 12. સાઉથ કેરોલિના અને 13. વર્જિનિયા. આ કોલોનીઓમાં જૂની પ્રજા રેડ ઇન્ડિયનોને મારીને હઠાવીને ગોરી પ્રજા વસતી હતી. રેડ ઇન્ડિયન પ્રજા 20 હજાર વર્ષોથી છૂટી-છવાઈ જુદા જુદા કબીલાઓમાં વસતી હતી. પણ તે વિકસિત થઈ ન હતી. મૂળમાં તો તે ભારતના છેક ઉત્તરી ભાગમાંથી સ્થળાંતર કરીને અમેરિકા મહાખંડમાં પહોંચી હતી. ચીન, માંગોલિયા, સાઇબિરિયા અને અલાસ્કા થઈને તે કેનેડા ઉત્તરી પડી હતી અને પછી છેક દક્ષિણ સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી. ત્યારે ઉત્તર અમેરિકા પૂરો ખાલી પડ્યો હતો, કોઈ માનવજાતિ-વસતી જ ન હતી. માનવ વસવાટની વ્યાપકતા સમુદ્રીયાત્રાથી થઈ. કોલંબસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો. અને પછી ધાડે ધાડાં ઉતરવા લાગ્યાં. સ્થળાંતર કરનારી પ્રજા વિજિગીપુ હોય છે. બાપના ગામમાં જ વસનારી અને પોતાનું સ્થાન વિશ્વનું સૌથી પવિત્ર અને મહાન છે તેવું માનનારી પ્રજા સ્થળાંતર નથી કરતી. હજારો અગવડો અને કષ્ટો વેઠીને પણ ત્યાંની ત્યાં જ પડી રહે છે. તે વિકાસ તો નથી કરી શકતી આઝાદી પણ નથી સાચવી શકતી. ગુલામીનું એક મહત્ત્વનું કારણ આ પણ હોય છે કે પ્રજામાં ઐચ્છિક સ્થળાંતરની કેટલી ક્ષમતા છે. આ સુપર પ્રજા હોય છે. જ્યાં સમૃદ્ધિની તકો હોય છે ત્યાં આ પ્રજા પહોંચી જતી હોય છે અને સમૃદ્ધ થતી હોય છે. જે વતનથી ખસતી જ નથી તે પગ ઘસતી જીવે છે અને મરે છે.

ઓગસ્ટીન અને મેરી વર્જિનિયામાં આવીને વસી ગયાં. પહેલાં પ્રજા નદીના કિનારે વસતી. મોટો પ્રશ્ન પાણીનો રહેતો જે નદી દ્વારા ઉકેલાયો. ઋષિમુનિઓ પણ નદીકિનારે વસતા. અહીં કાંપવાળી ફળદ્રુપ જમીન હતી. બુદ્ધિપૂર્વકની મહેનત કરનારો વર્ગ ક્યાંય ભૂખે નથી મરતો. બુદ્ધિ વિનાનો માત્ર મહેનત કરનારો વર્ગ માત્ર શ્રમજીવી બની જતો હોય છે. ઓગસ્ટીને શ્રમ કરીને જમીનને ખેતીને લાયક બનાવી. અને તેમાં તમાકુની ખેતી કરી. તમાકુ આપણી નથી. તમાકુ, ચા, બટાકાં વગેરે ઘણી વસ્તુઓ ગોરાઓ ભારતમાં લાવ્યા છે. વર્જિનિયામાં તમાકુનું મબલક ઉત્પાદન થતું હોવાથી તેની ઓળખ વર્જિનિયા તરીકે પણ થઈ.

ઓગસ્ટીન અને મેરીને ત્રણ પુત્રો હતા—લોરેન્સ, ઓસ્ટીન અને જ્યોર્જ. ત્યારે બધાં બાળકો પ્રાથમિક શિક્ષણ અમેરિકામાં લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ઇંગ્લેન્ડ ભણવા જતાં. ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા અમેરિકામાં ન હતી. જોકે ઉચ્ચ શિક્ષમનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું રહેતું. જીવનવ્યવહાર માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ પર્યાપ્ત મનાતું. પણ કોઈ કોઈ માતા-પિતા પોતાનાં બાળકોને વધુ શિક્ષણ માટે ઇંગ્લેન્ડ મોકલતાં. જે ઉચ્ચ પદો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થતાં.

મોટો લોરેન્સ ઇંગ્લેન્ડ ભણવા ગયો ત્યારે વિશાળ સમુદ્ર સઢવાળાં જહાજોથી પાર કરતો. 1-2 મહિને જહાજ ઇંગ્લેન્ડ પહોંચતું. લોરેન્સ ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈને બ્રિટિશસેનામાં ઉચ્ચ હોદ્દો ધારણ કરીને પાછો અમેરિકા આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર 23 વર્ષની હતી અને નાનો જ્યોર્જ આઠ જ વર્ષનો હતો. ગોરી પ્રજામાં વર્ણવ્યવસ્થા ન હોવાથી બધા લોકો યોદ્ધા બનતા, બધા પ્રોફેસરો થઈ શકતા અને બધા વ્યાપારીઓ પણ થઈ શકતા. બધા ખેતી અને કારમી મજૂરી કરતા પણ કોઈ શૂદ્ર ન કહેવાતા. ધર્મવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થા, વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રના જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. આભડછેટિયા ધર્મવ્યવસ્થાના કારણે આપણે વાસ્કોડીગામા કે કોલંબસ પેદા ન કરી શક્યા. આ વાત જો સમજાય તો ઘણી આત્મશ્લાઘા ઓછી થઈ જાય. લોરેન્સ જ્યારે સેનાનાયકનો રુઆબદાર પોશાક પહેરીને ઘરે આવ્યો ત્યારે નાનકડા જ્યોર્જને તે બહુ આકર્ષક લાગ્યો. તે તેની કમ્મરે બાંધેલી તલવાર ઉપર હાથ ફેરવતો રહ્યો. કિશોરાવસ્થા પ્રેરણા ઝીલનારી અવસ્થા હોય છે. આ અવસ્થામાં કિશોરને જેવું વાતાવરણ મળે તેવી તેને પ્રેરણા મળે. જો ઘરમાં સાધુ-ભક્તોની વધુ આવ-જા હોય તો તેવું થવાની પ્રેરણા મળે. જો ઘરમાં દારૂડિયા કે જુગારિયાની વધુ અવરજવર હોય તો તેવી પ્રેરણા મળે. પણ જો ઘરમાં વીરતાનું વાતાવરણ હોય તો વીર થવાની પ્રેરણા મળે. જ્યોર્જને યોદ્ધા થવાની પ્રેરણા પોતાના ભાઈ લોરેન્સ તરફથી મળી.

તે વખતે ઇંગ્લેન્ડ અને સ્પેન વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. વિજિંગીયુ પ્રજા મોટા ભાગે યુદ્ધરત રહેતી હોય છે. મુમુર્ષુ પ્રજા યુદ્ધવિમુખ વિચારો વાળી હોવાથી જ્યાં યુદ્ધ ન હોય તેવી શાંતિવાળી જગ્યામાં કુટિયા બાંધીને ભજન કરતી હોય છે. તે કદાચ ભજન કરીને શાંતિ તો મેળવે પણ રાષ્ટ્રની રક્ષા કે વૃદ્ધિ ન કરી શકે. સ્પેન અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે ભયંકર સમુદ્રીયુદ્ધ ચાલતું હતું તેથી લોરેન્સને તરત જ યુદ્ધમાં ઝંપલાવવાનો હુકમ મળ્યો. તેના જેવા બીજા પણ કેટલાય યોદ્ધાઓને વાજતેગાજતે જહાજ ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યા, જ્યોર્જ વહાણને જોતો જ રહી ગયો! “મારે પણ આવા થવું છે” તેવા વિચારો વાગોળતો રહ્યો. લોરેન્સની વિદાયથી કોઈએ રોકકળ ન કરી. અરે, મરી જશે તો! કોઈએ તેના ગળામાં કે કાંડા ઉપર નાનાંમોટાં તાવીજ કે માદળિયાં ન બાંધ્યાં.

જ્યોર્જ પાછો ઘરે આવ્યો અને તેની ઉંમરના કિશોરની ટુકડી બનાવીને સૌના હાથમાં લાકડી આપીને સેનાની નકલ કરવા લાગ્યો. આ બાળકનું ઘડતર જ કહેવાય. આ અવસ્થામાં તે કોની નકલ કરે છે તે મહત્ત્વનું છે. તે જો ડાહ્યોડમરો થઈને માળા ફેરવતો થઈ જશે તો નક્કી સમજો ઘરમાં એક ભગત થશે પણ તે જો તલવાર ફેરવતો થશે તો કદાચ યોદ્ધો થશે. ભગત કદાચ આત્મકલ્યાણ કરશે પણ યોદ્ધો થશે તો રાષ્ટ્રકલ્યાણ કરશે.

ઇંગ્લેન્ડ-સ્પેનનું યુદ્ધ બે વરસ ચાલ્યું. ગોરાઓનું યુદ્ધ વર્ષો સુધી ચાલતું. કારણ કે સમજણ પૂર્વક યોજનાબદ્ધ લડાતું. હાર-જીત થયા કરતી પણ અંતિમ નિર્ણય તો ઘણો મોડો આવતો. રાજપૂતી યુદ્ધ મોટા ભાગે ઈમોશનલ રહેતું. મોટા ભાગે કોઈ સ્ત્રી પ્રસંગથી યુદ્ધ થતું અને કશી યોજના કે વ્યૂહ વિના સામી છાતીએ લડી લેવાનું, સાંજ પડતાં-પડતાં તો હારજીતનો નિર્ણય થઈ જતો. હારનારો પક્ષ લગભગ સમાપ્ત થઈ જતો, પુરુષો કેસરિયાં કરીને અને સ્ત્રીઓ જૌહર કરીને પોતે જ પોતાની રોયલબ્લડની સમાપ્તિ કરી બેસતા. ગોરાઓ ન તો કેસરિયાં કરતાં ન કદી જૌહર કરતા. બંનેના ફરકને સમજવો જરૂરી છે.

યાત્રાથી પાછો આવેલો અને યુદ્ધના મોરચાથી પાછો આવેલો માણસ બહુ વાતોડી હોય. કારણ કે તેની પાસે વાતો કરવાનો મસાલો ઘણો હોય. લોરેન્સ પોતાના યુદ્ધના અનુભવો નાના જ્યોર્જને સંભળાવ્યા કરતો. જ્યોર્જને તેમાંથી પ્રેરણા મળતી અને મનોમન સેનાપતિ થવાનાં સ્વપ્નો સેવવા લાગ્યો.

જ્યોર્જ હજી તો માંડ અગિયાર વર્ષનો થયો હશે ત્યાં તો તેના પિતાનું અવસાન થઈ ગયું. મા મેરી વિધવા થઈ ગઈ. પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધુ રડે છે અને વધુ હસે પણ છે. જે વધુ રડે અને વધુ હસે તે લાગણીપ્રધાન હોય. લાગણીપ્રધાન જીવનને હંમેશાં બે વસ્તુઓની આવશ્યકતા રહે. હૂંફ અને નિયંત્રણ. જો આ બે તત્ત્વો ન હોય તો લાગણીઓ પાળ તોડી શકે છે.

અગિયાર વર્ષના જ્યોર્જ રડતી માને આશ્વાસન આપ્યું કે : “મા તું રડીશ નહીં, હું છું ને! હવે હું ઇંગ્લેન્ડ ભણવા નહીં જાઉં. તારી પાસે રડીશ અને ખેતી કરીશ. જમીન વધારીશ.” મેરીને જ્યોર્જની કાલીઘેલી બોલી સારી લાગી. જેને આશ્વાસન કે હૂંફ આપનાર કોઈ નથી હોતું તેવી વિધવા સ્ત્રીનું શું થતું હશે?

ખરેખર જ્યોર્જ ઇંગ્લેન્ડ ભણવા ન ગયો. માતાની ખાતર તેણે પોતાનું કેરિયર જતું કર્યું. કેરિયર સૌથી મોટી મૂડી છે અને કોઈની ખાતર તેને જતું કરવું તે મોટામાં મોટો ત્યાગ કહેવાય. જે યુવાનો રોતીકકળતી માતા કે પત્નીને ત્યાગીને મોક્ષ માટે ત્યાગી થઈ જાય તેમને કદી

મોક્ષ ન મળે. અરે, જીવન પણ ન મળે. જ્યોર્જ જીવન માતાના ચરણે ધરી દીધું. પણ તે નિષ્ફળ ન નીવડ્યું. માએ તેને અંતરનો આશીર્વાદ આપ્યો. તેનું કેરિયર દેશમાં જ બનવા લાગ્યું.

ત્યાં લોર્ડ ફેરફેક્સ કરીને એક બહુ મોટા જમીનદાર હતા. તેમની પાસે પાંચ લાખ એકર જમીન હતી. અમેરિકાની સમૃદ્ધિનું મૂળ પૂંજીપતિઓ છે. જેટલા પૂંજીપતિઓ વધારે તેટલી સમૃદ્ધિ વધારે. કારણ કે પૂંજીપતિઓ હજારોને રોજીઓ આપે છે. જેટલા પૂંજી વિનાના મજૂરો વધારે તેટલી જ બેકારી વધારે, કારણ કે મજૂરો, મજૂરોને રોજી નથી આપતા, પૂંજીપતિઓ આપે છે. પાંચ લાખ એકર જમીનનો વહીવટ અને માપણી કરવાનું કામ જ્યોર્જને મળી ગયું. તેણે કુશળતાપૂર્વક બધું કામ પૂરું કર્યું. તેમાંથી તેને સારી કમાણી થઈ અને ફેરફેક્સ સાથે સારા સંબંધ પણ બંધાયા. મોટા પુરુષોના સહયોગથી નાનાનો ઉદ્ધાર થતો હોય છે પણ નાનામાં આવડત અને ગુણો હોવા જોઈએ. જ્યોર્જ એક હજાર એકર જમીન ખરીદી. હવે તે મોટો ખેડૂત બન્યો હતો. મા પ્રસન્ન હતી પણ એવામાં મોટા ભાઈ લોરેન્સનું અકાળે અવસાન થઈ ગયું. આ બીજો આઘાત હતો, જે જ્યોર્જ સહન કર્યો.

જ્યોર્જ હવે 21 વર્ષનો યુવાન થયો હતો. એક દિવસ ગવર્નરનું તેને તેડું આવ્યું. ત્યારે ફેંચો અને અંગ્રેજો વચ્ચે ગજગ્રાહ ચાલતો હતો. ઓહિયો નદીના કિનારા ઉપર અંગ્રેજોની વસાહત હતી. તેનો વહીવટ ઓહિયો કંપનીને સોંપ્યો હતો. તેનો ગવર્નર લોરેન્સ હતો. જેનું અવસાન થઈ ગયું હતું. તેની જગ્યા ખાલી પડી હતી. ઓહિયો કંપનીએ તે જગ્યા જ્યોર્જને આપી અને કિલ્લો બાંધી ફેંચોથી વસાહતની રક્ષા કરવાની જવાબદારી સોંપી પણ જ્યોર્જના જતા પહેલાં જ ફેંચોએ એ પ્રદેશ જીતી લીધો, એટલું જ નહીં પોતાના રક્ષણ માટે ત્યાં કિલ્લો પણ બાંધી દીધો. જ્યોર્જ પત્ર લખીને કિલ્લો ખાલી કરી જતા રહેવાની ચેતવણી આપી પણ ફેંચો ઉપર તેની કશી અસર ન થઈ. હવે શું કરવું? જ્યોર્જ પૂરી તૈયારી કરીને કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી દીધો. આ તેનું પ્રથમ યુદ્ધ હતું. યુદ્ધમાં તે વિજયી થયો. ફેંચો પાસેથી કિલ્લો પાછો પડાવી લીધો. ફેંચો ભાગી ગયા. પછી તો જ્યોર્જ બેત્રણ યુદ્ધો કર્યા અને સફળ રહ્યો. પ્રત્યેક સફળતા આગળની ઊંચાઈ માટેનું પગથિયું બનતી હોય છે. વિલિયમ્સબર્ગમાં મોટી સભામાં તેનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું.

હવે જ્યોર્જ 27 વર્ષનો થયો હતો. ગોરાઓ પ્રથમથી જ પુખ્તવયે લગ્ન કરતા હતા. ત્યાં બાળલગ્નોનો રિવાજ જ ન હતો. જ્યોર્જ, માર્થા કસ્ટીસ નામની એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યા. ગોરાઓના ત્યાં વિધવાવિવાહ સ્વીકાર્યો હતો. તેનો નિષેધ ન હતો. જ્યોર્જને અનેક કુમારિકાઓ પરણવા તૈયાર હતી પણ તેણે માર્થા ઉપર કળશ ઢોળ્યો. બંનેનું લગ્નજીવન ખૂબ સુખી રહ્યું. તેમને પાસ્ટી નામની પુત્રી અને જેકી નામનો પુત્ર થયો. આ બધાં ખેતી કરતાં, જ્યોર્જ હળ ચલાવતો, કોદાળી-પાવડો ચલાવતો, બધું કામ કરતો અને તમાકુની ખેતીમાં તે સારું કમાતો હતો.

તેવામાં ત્યાંની ધારાસભામાં તેની ચૂંટણી થઈ. અંગ્રેજોએ પ્રદેશોને પોતપોતાની સરકાર ચલાવવાની અમુક છૂટો આપેલી પણ ઉપરની પૂરી સત્તા અંગ્રેજોએ પોતાના હાથમાં રાખેલી. તેવામાં ઇંગ્લેન્ડના રાજા તરફથી એક નવો કાયદો આવ્યો. ત્યારે કાયદાઓ ઇંગ્લેન્ડમાં ઘડાતા અને તેનો અમલ જે તે કોલોનીઓમાં થતો. સ્ટેમ્પ એક્ટ નામના આ કાયદા પ્રમાણે હવેથી ઇંગ્લેન્ડથી જે માલ આવતો તે બધા ઉપર કર લગાડવામાં આવ્યો હતો. વર્જિનિયાથી તમાકુ ઇંગ્લેન્ડ જતી અને તેના બદલામાં જે જે માલ આવતો તે બધા ઉપર ડ્યૂટી લગાવી દીધી. અંગ્રેજ પ્રજા મૂળ તો વ્યાપારી પ્રજા હતી પણ તે ભારતીય વ્યાપારીઓ જેવી માત્ર વ્યાપારી જ ન હતી. તે યોદ્ધા પણ હતી તેથી ત્રાજવાં અને તલવાર બંનેમાં પાવરધી હતી. વર્જિનિયાની તમાકુના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડથી ચા આવતી, લોકો ઉશ્કેરાયા અને ચાની બધી પેટીઓ દરિયામાં ફેંકી દીધી. જેમ ભારતમાં વિલાયતી કપડાંની હોળી થઈ હતી તેમ અમેરિકામાં પણ ચાનો બહિષ્કાર થયો.

ઉદ્યોગપ્રધાન રાષ્ટ્રો નિકાસના જોરે સમૃદ્ધ થતાં હોય છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો નિકાસ આંકડો જોઈને તેની સમૃદ્ધિ માપી શકાય. જો નિકાસને જ ફટકો મારવામાં આવે તો તે રાષ્ટ્ર ભાંગી પડે. અંગ્રેજોએ બોસ્ટનનું બંદર બંધ કરી દીધું. જેથી આવકજાવક બંને બંધ થઈ ગયાં. રાજ કરવું હોય તેણે હાથ મરોડતાં અને નાક દબાવતાં આવડવું જોઈએ. જો આ બે તત્ત્વો ન આવડે તો તે રાજ કરી શકે નહીં. બંદર એ પ્રજાનું પેટ છે. ત્યાંથી જો આવકજાવક ન થાય તો પ્રજા મરી જાય. જ્યોર્જ ઊકળી ઊઠ્યો. તેણે કહ્યું કે, “હું એક હજાર સૈનિકોને મારા ખર્ચે લઈ જઈશ અને બોસ્ટન બંદર ચાલુ કરાવીશ.”

થોમસ જેફરસન નામના એક વકીલે કહ્યું કે, “બંદર બંધ થાય તેના વિરોધમાં આપણે સૌ ઉપવાસ કરીએ અને પ્રાર્થના કરીએ.” પ્રજા અન્યાય કરે તો સરકાર દંડ આપે પણ સરકાર અન્યાય કરે તો શું થાય? પહેલાં ઉપવાસ અને પ્રાર્થના થાય જો તેમ છતાં પણ સરકારને

સદ્બુદ્ધિ ન આવે તો પછી કાન્તિ થાય.

પ્રત્યેક કાન્તિનું મૂળ અન્યાય અને અત્યાચાર હોય છે. નમાલી પ્રજા બધું સહ્યા જ કરે છે. તે કદી કાન્તિ નથી કરતી. કાન્તિ તો બહાદુર પ્રજા કરતી હોય છે. ઇતિહાસ નમાલી પ્રજાનો નથી હોતો. બહાદુર પ્રજાનો જ હોય છે.

અહીંથી મુક્તસંગ્રામ શરૂ થઈ ગયો. પ્રજા વીફરે તો કોઈ રાજા લાંબો સમય રાજ્ય ન કરી શકે. તેમાં ત્રણ હજાર કિલોમીટર દૂર બેઠેલી અંગ્રેજ સત્તા તો કેવી રીતે કરી શકે?

સન 1774ના જુલાઈ માસમાં ફિલાડેલ્ફિયામાં બધા વિદ્રોહીઓ ભેગા થયા. વિશાળ સભા ભરાઈ. સૌએ સર્વાનુમતથી જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનને સેનાપતિ ચૂંટી કાઢ્યો. અંગ્રેજોનો સૌથી મોટો ગુણ અનુશાસન અને ટીમબદ્ધ કામ કરવાનો છે. આપણે હજી પણ ટીમબદ્ધ અનુશાસિત થઈ શકતા નથી. કારણ કે પ્રત્યેકને નેતા થવું હોય છે.

સશસ્ત્ર સંગ્રામ ચાલ્યો, જ્યોર્જ ખેડૂતો, કારીગરો, મજૂરો વગેરે સૌને સાથે લીધા. આ બિન કેળવાયેલા યુવાનો બ્રિટીશના કેળવાયેલા સૈન્ય સામે કેવી રીતે લડી શકે? પણ જ્યોર્જ લડાવ્યા. ત્યારે અંગ્રેજોનો સેનાપતિ લોર્ડ કોર્નવોલિસ હતો આજ માણસ ભારતમાં ગવર્નર જનરલ પણ થયો હતો. ગોરાઓનાં બધાં રાજકીય ઉચ્ચ પદો સેનામાં કેળવાયેલા સેનાપતિઓ શોભાવતા હોય છે. સેનામાંથી ત્રણ ગુણો મળે છે :

1. અનુશાસન, 2. નિર્ણયશક્તિ અને 3. વ્યૂહરચના. આપણી મુશ્કેલી એ છે કે આપણાં રાજકીય ઉચ્ચ પદો ઉપર ત્રણે પ્રકારના ગુણોથી રહિત, સામાન્ય તુચ્છ માણસો બેસી જતા હોય છે જેથી તે પદોને ન્યાય આપી શકતા નથી. એક યુદ્ધમાં જ્યોર્જ લોર્ડ કોર્નવોલિસને હરાવી દીધો, એટલું જ નહીં તેને નજરકેદ પણ કરી દીધો. બ્રિટેનને ભાન થઈ ગયું કે હવે બાજી હાથમાં રહી નથી, અંગ્રેજોને યુદ્ધ કરતાં આવડે તો સંધિ કરતાં પણ આવડે. બ્રિટેને નમતું જોખ્યું અને અમેરિકાથી યુનિયન જેક ઉતારી લીધો. હવે અમેરિકા સાર્વભૌમ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હતું, ત્યારે 3-8-1783નો દિવસ હતો. અમેરિકાનો પ્રથમ પ્રમુખ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન બન્યો.

રાષ્ટ્રપ્રમુખ બન્યા પછી ખરું કામ કરવાનું થયું. સૌને એક કરવા, અને નવું ઘડતર કરવું, જો યોગ્ય ઘડતર કરવામાં ન આવે તો મળેલા સ્વરાજ્યને કથળતાં વાર ન લાગે. બરાબર આજ સમયે ફ્રાંસમાં હિંસક કાન્તિ થઈ ગઈ. પ્રજાએ રાજારાણીને મારી નાખ્યાં. અને લોકશાહીની સ્થાપના કરી દીધી. કેટલાંક સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો રાજતરફી થઈ ગયાં, તેમને ભય હતો કે અમારી પ્રજા પણ આવી જ કાન્તિ કરી અમે મારી નાખશે. અમેરિકન પ્રજા પણ ફ્રાંસ સામેના યુદ્ધમાં ભળવા માગતી હતી પણ જ્યોર્જ લોકમતનો સ્વીકાર ન કર્યો. તે ચાર ચાર વર્ષની બે ટર્મ સુધી રાષ્ટ્રપતિ રહ્યો હતો. તેને ત્રીજી વાર ચૂંટવા લોકો તૈયાર હતા પણ તેણે કહ્યું કે, “આપણે વિકાસ કરવો છે. યુરોપના ઝઘડામાં આપણાથી સક્રિય દખલ કરાય નહીં.” તેથી તે પ્રમુખપદ ઉપરથી ખસી ગયો. ગોરી પ્રજા ખાસ કરીને અંગ્રેજ-અમેરિકન લોકોની ખાસિયત એવી છે કે મહત્ત્વનો મતભેદ થતાં જ તે રાજીનામું આપીને સ્વયં ખસી જાય. આપણે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ખસી શકતા નથી. આપણને બળજબરીથી ખસેડવા પડે છે. બળજબરી કરવામાં હિંસક આંદોલનો જ સફળ રહેતાં હોય છે. તેથી દેશમાં સતત અરાજકતા છવાયેલી રહે છે.

અમેરિકાની સ્વતંત્રતા પૂરા વિશ્વની સ્વતંત્રતા માટે માર્ગદર્શક બની રહી છે. સર્વપ્રથમ તે માણસને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે પણ સાથેસાથે જવાબદારી પણ આપે છે. 250 વર્ષની આઝાદીમાં એક વાર ત્યાં સૈનિકશાસન કે કોઈ ડિક્ટેટર આવ્યો નથી, તેમ છતાં ત્યાંના પ્રમુખને સૌથી વધુ અધિકારો મળેલા છે.

આમ એક ખેડૂતનો દીકરો આપમેળે છોક ઊંચામાં ઊંચા પદ સુધી પહોંચીને અમેરિકાને મહાન બનાવવાનો પાયો નાખવામાં પ્રથમ નિમિત્ત બન્યો. રાજધાનીનું નામ તેના નામ ઉપરથી વોશિંગ્ટન D. C. રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રમુખ અને પ્રજા બંને વંદનને પાત્ર કહી શકાય. તા. 13-12-1799ના રોજ 67 વર્ષની વયે તેનું અવસાન થયું. પૂરો દેશ શોકાકુલ થઈ ગયો. પૂરા રાજકીય સન્માન સાથે તેની અંતિમ વિધિ થઈ.

7. અબ્રાહમ લિંકન

કેટલાક લોકો ઘણાં કાર્યો કર્યા પછી મહાન બનતા હોય છે તો કેટલાક ઘણાં કાર્યો કરવા છતાં મહાન નથી બની શકતા. તો કેટલાક માત્ર એક જ કાર્ય કરીને મહાન બની જતા હોય છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું માત્ર એક જ કાર્ય 600 જેટલાં રજવાડાંને એક કરીને અખંડ ભારત બનાવવાનું ગણવામાં આવે તો આજ સુધીના તેમની સમકક્ષના બધા મહાન લોકો કરતાં પણ ઘણા મહાન કહેવાય. કેટલાક લોકો મહાન હોતા નથી પણ પ્રચારના જોરે તેમને મહાન ચીતરવામાં આવે છે તો કેટલાક ખરેખર મહાન હોય છે પણ તેમને પૂરતો પ્રચાર ન મળવાથી અથવા કહો કે પ્રચાર દાબી દેવાથી તેમની મહાનતા લોકો સુધી પૂરેપૂરી ખીલતી નથી. સત્યને શોધવામાં પ્રગટાવવામાં અને સ્થાપિત કરવામાં સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય મીડિયા કરતું હોય છે. જે મીડિયા જ ભ્રષ્ટ થઈ જાય તો સત્યનું પતન થઈ જાય અને રાષ્ટ્રનું પણ પતન થઈ જાય. મીડિયાનું તંત્ર કાયર અને લુચ્ચા લોકોના હાથમાં ન આવી જાય તેની તકેદારી મીડિયાના રક્ષણનો પ્રથમ પાયો કહેવાય. સરદાર પટેલની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે. કરાવવામાં આવી રહી છે કારણ કે ઠિંગુજીઓ તેમના કદ આગળ દેખાતા પણ નથી, આવા ઠિંગુજીઓ જ્યારે નેતા બને ત્યારે ઠિંગુજીઓની વણજાર લાગી જાય. જે દેશને પણ ઠિંગુજી બનાવી મૂકે. ભારતનું કાંઈક આવું જ થયું છે. અમેરિકામાં ઘણા પ્રમુખો થયા. લગભગ બધા મહાન હતા તોપણ એક પ્રમુખ સૌથી નિરાલા અને અદ્ભુત થઈ ગયા છે. તેમનું એક જ કાર્ય તેમને મહાન બનાવનારું બની ગયું છે. તેમનું નામ અબ્રાહમ લિંકન હતું. આવો આપણે તેમના વિશે થોડું જાણીએ.

મોટો વારસો કદી પણ સળગતા પ્રશ્નો વિનાનો નથી હોતો તેથી વારસદારમાં વારસાનો ભાર ઉપાડવાની ક્ષમતા કરતાં પણ વારસામાં મળેલા સળગતા પ્રશ્નોને ઉકેલવાની ક્ષમતા પ્રથમ યોગ્યતા કહેવાય. જે લોકો સળગતા પ્રશ્નો ઉકેલી શકતા નથી તેમને તે પ્રશ્નો જ બાળી મૂકતા હોય છે. અમેરિકાની આઝાદીના વારસામાં સૌથી ભીષણ પ્રશ્ન આફ્રિકાથી જબરજસ્તી લાવેલા અને પશુઓની માફક તેમને ગુલામ બનાવીને તેમની પાસેથી અમાનવીય કાર્યો કરાવવાનો હતો. ભારતમાં આવો જ પ્રશ્ન અસ્પૃશ્યતાનો હતો. અહીંની કરોડો પ્રજા અસ્પૃશ્ય હતી અને તે ધર્મથી હતી. તેને પૂરેપૂરું માન-સન્માન મળે અને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિકાસની સમાન તકો મળે જે જરૂરી હતું. તેના માટે પ્રાચીન કાળથી કેટલાક લોકો અળખા થઈને પણ બળભળાટ મચાવતા હતા પણ તેનાં યોગ્ય પરિણામ આવતાં ન હતાં. આ પ્રશ્નને પૂરેપૂરી વાચા આવી તથા પરિણામદાયી બનાવ્યો. મહાત્મા ગાંધીજીએ. તેમની સાથે ડો. આંબેડકર ભણ્યા અને ઘણું પરિણામ આવ્યું. ભારતમાં અને અમેરિકામાં આવા પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં કાર્યપદ્ધતિનો ફરક છે. ભારતમાં કદી પણ કોઈ કટ્ટરવાદીએ અસ્પૃશ્યોને જીવતા સળગાવીને ભયંકર હિંસા કરી જાણી નથી. હા, સ્થાનિક ઘટનાઓમાં કોઈ કોઈ વાર છૂટીછવાઈ નાનીમોટી ઘટના ઘટે ખરી પણ પૂરો વર્ગવિગ્રહ થયો જાણ્યો નથી કારણ કે હિન્દુ પ્રજાના લોહીમાં હિંસા નથી. જ્યારે અમેરિકામાં આવા પ્રશ્નો પાછળ ઘણી મોટી હિંસા થઈ છે, થતી રહે છે. હિંસાથી કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી તે વાત પૂરેપૂરી સાચી નથી. હિંસાથી પણ પ્રશ્નો ઉકેલાય છે તેનું પ્રમાણ અમેરિકાનો આંતરવિગ્રહ છે.

જરા વિચારીએ : ચાર વર્ષ ચાલેલા લોહિયાળ ગૃહયુદ્ધમાં સાડાત્રણ લાખ માણસો મરાયા હતા. આપણે દેશની આઝાદી તો અહિંસાથી લીધી હતી પણ પછી ભાગલા પડતી વખતે દશ લાખ માણસો માર્યા ગયાં. આપણી અહિંસા અંગ્રેજોના સામે તો ચાલી પણ અંદર-અંદર ન ચાલી. દશ લાખ માણસો મરાયા પછી પણ કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાયો નહીં. હિન્દુ-મુસલમાનના ઝઘડા હજી પણ ચાલતા રહે છે. પેલાં સાડાત્રણ લાખ માણસોની શહીદી પછી કાયમ-કાયમ માટે પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો. ફરી કદી ગૃહયુદ્ધ થયું નહીં અને અમેરિકા બળવાન અને સંગઠિત બન્યું. ગાંધીજી તો અહિંસાવાદ સમજવા જેવો છે. વિરોધી હિંસા કરે તો તેની સામે હિંસા કરવાની નહીં. સહન કરવાનું. પછી કોર્ટકચેરીનો પ્રસંગ આવે તો સમાધાન કરી લેવાનું; કારણ કે તે પણ આપણા ભાઈઓ જ છે. આથી તત્કાલીન વિરોધીના હિંતમાં શાંતિ થઈ જાય પણ આ ઉપરછલ્લી શાંતિ હોય. કાયમી ઉકેલ ન હોય. થોડા થોડા અંતરે આવાં નાનાં-મોટાં છમકલાં થયા જ કરે. ચરુ ઊકળતો જ રહે. સમાધાન કાયમી હોવું જોઈએ. તો જ કાયમી ઉકેલ આવી શકે.

ગોરી અને ઈઝરાયેલની પદ્ધતિને સમજો, પહેલાં પૂરી શક્તિથી શત્રુ ઉપર તૂટી પડો, તે જ ડૂચા કાઢી નાખશે. પછી તેને ટેબલ ઉપર લઈ આવો. હવે સંધિ કરો. હવે જે સંધિ થશે તે ચિરસ્થાયી થશે. પણ આવું ચિંતન લાવવું ક્યાંથી? આમાં દઢ મક્કમતા, પૂરું પરાક્રમ અને

ચૂડબાજી હોવી જોઈએ.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. ઓહિયો નદીના કિનારે નોલીનકીક નામના ગામમાં 12-2-1808ના રોજ એક બાળકનો જન્મ થયો હતો. પિતાનું નામ ટોમસ અને માતાનું નામ નેન્સી હતું. સુથારીકામ કરીને આજીવિકા ચલાવે. કામની સાથે આવક અને પ્રતિષ્ઠા બંને જોડાયેલાં હોય. 18'x14'ના રૂમમાં બધાં રહે. ટોમસ આખો દિવસ રંધો અને કરવતી ખેંચતો રહે. નેન્સી ઘરકામ કરે અને બાળકનો સંસ્કારપૂર્વકનો ઉછેર કરે. જે સ્ત્રીઓ પોતે પણ નોકરી-ધંધો કરતી હોય છે તેને પતિ અને બાળકો માટે પૂરો સમય મળતો નથી હોતો. તેમની આવક તો વધે છે પણ તેમણે ઘણું ઘણું ગુમાવવું પણ પડે છે. પણ આવકનો પ્રત્યક્ષ લાભ એટલો પ્રબળ હોય છે કે સ્ત્રીઓ પોતે જ આવું જીવન સ્વીકારે છે.

નેન્સી ધાર્મિક વૃત્તિની સ્ત્રી હતી. તે દર રવિવારે દેવળમાં જાય. બાળકને પગે લાગતાં શિખવાડે અને કથા-વાર્તા સંભળાવે. તેથી સંસ્કાર પડે. ધાર્મિક અને સદાચારી માતા મળવી એ બહુ મોટું સૌભાગ્ય કહેવાય. જેને નાસ્તિક માતા મળી હોય તેમાં ઘણા કુસંસ્કારો બચપણથી જ આવી જાય. બચપણમાં માતા કે દાદીના મુખેથી સાંભળેલી ધર્મકથાઓ બહુ પ્રભાવશાળી બનતી હોય છે. બાળક અબ્રાહમનું આ રીતે સહજ ઘડતર થતું રહેતું હતું. અબ્રાહમનું ટૂંકું નામ 'એબ' હતું. અમેરિકામાં ટૂંકા નામથી વ્યવહાર કરવાની ખાસ પદ્ધતિ હોય છે. આપણે લાંબાં લાંબાં નામો રાખીએ અને બોલીએ છીએ તેમાં પણ ધાર્મિક પુરુષો તો અનાવશ્યક અને અર્થશૂન્ય વિશેષણો લગાવતા રહે છે. જે પોતાની જાતે જ વધુ વિશેષણો લગાવે કે લગાવડાવે તો નક્કી સમજવું કે તે આડંબરી માણસ છે. સંતને આડંબર ન ગમે.

એબ બહુ ભણી શક્યો નહીં. દરિદ્રતાના કારણે ત્યારે ભણવાની સ્થિતિ જ ન હતી, પ્રત્યેક વ્યક્તિની ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. જો તેને શિક્ષણ મળે તો તે દીપી ઊઠે પણ કદાચ શિક્ષણ ન મળે તોપણ તેની ક્ષમતા તો રહેવાની જ. કહેવાય છે કે અકબર અને શિવાજી અભણ હતા.

બુદ્ધને રોગી, વૃદ્ધ અને મૃતકનાં દશ્યો નજરે પડ્યાં અને તેમાંથી નવું સિંચન શરૂ થયું તેમ એબને પણ તેના યુવાકાળમાં વારંવાર ગુલામોનાં દશ્યો જોવા મળતાં, તે જોઈ જ રહેતો અને પછી ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડતો. અમેરિકાને સમૃદ્ધ બનાવવા મજૂરોની જરૂર હતી. મજૂરો આફ્રિકાથી ગુલામોના રૂપમાં પકડી લવાતા. તેમના ઉપર ભયંકર અત્યાચારો થતા અને પેલા ગુલામો દિવસ-રાત કાળી મજૂરી કરતા રહેતા. આજની તુલનામાં પ્રાચીનકાળનું જગત ઘણું ભયંકર અને દુઃખદાયી હતું. ભલે કેટલાક લોકો સતયુગની મીઠી કલ્પનામાં રાચ્યા કરે પણ વાસ્તવિકતા બહુ જ ભયંકર રહેતી. ખાસ કરીને રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં ભારે અવ્યવસ્થા રહેતી હતી.

એબના નાનકડા ઘરની નજીકમાં જ એક બહુ મોટા જમીનદાર રહેતા હતા. તેમનો વિશાળ બંગલો, બાગ-બગીચો, નોકર-ચાકર, વૈભવ-વિલાસ અને રુઆબદાર જીવનપદ્ધતિ એબ જોતો રહેતો. તેના પિતા તે બંગલામાં પણ સુથારીકામ કરવા અવારનવાર જતા. બંગલાનું બધું ફર્નિચર એબના પિતાએ જ બનાવેલું. એબ પણ સુથારીકામ શીખી ગયેલો અને પિતાને મદદ કરતો. આ પણ એક વિચિત્રતા જ કહેવાય કે ત્યારે શ્રીમંતોને ફર્નિચર બનાવી આપનાર સુથારના ઘરમાં સારું ફર્નિચર ન હોય. મહેલ બનાવી આપનાર કડિયાનું પોતાનું ઘર સારું ન હોય, સુંદર કપડાં સીવી આપનાર દરજ્જાનાં કપડાં સારાં ન હોય, બૂટ બનાવી આપનાર મોચી બૂટ વિનાનો હોય. લગભગ બધો કારીગર વર્ગ શ્રીમંતોની શ્રીમંતાઈનો પોષક હોય પણ પોતે દરિદ્ર હોય.

જમીનદારને ત્યાં ઘણા કાળા ગુલામો હતા. આમાં વિશેષતા એ હતી કે કોઈ ગોરાને ગુલામ બનાવી શકાય નહીં. માત્ર કાળાને જ બનાવાય. ગોરા ગરીબ હોય તો નોકરી કરે અને કાળા તો ગુલામો જ હોય. એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે જો આ સૃષ્ટિ ભગવાનની રચના છે તો તેણે કાળા અને ગોરા કેમ બનાવ્યા? બનાવ્યા તો બનાવ્યા પણ બંનેની ક્ષમતામાં ભેદ કેમ કર્યો? આપણી પાસે બધા પ્રશ્નોના સંતોષકારક જવાબ નથી. માનો કે આ સૃષ્ટિ ઈશ્વરે નથી બનાવી, પોતાની મેળે જ થઈ છે તોપણ પ્રશ્ન છે કે પોતાની મેળે જ કાળી-ગોરી કેમ થઈ છે? શું પૂરી સૃષ્ટિને ગોરી કે પૂરી સૃષ્ટિને કાળી ન કરી શકાય? માનવ સિવાયની બીજી જીવસૃષ્ટિમાં તો આવો રંગભેદ જોવા મળતો નથી. માત્ર માનવમાં જ આવો રંગભેદ અને ક્ષમતાભેદ કેમ છે? એ યાદ રહે કે ગોરા અને કાળામાં જન્મજાત ક્ષમતાભેદ પણ હોય જ છે.

એક વાર એબ ન્યૂ ઓટલેમ્સમાં વસવાટ કરતો હતો ત્યારે તેને ગુલામોને વધુ નજીકથી જોવા-જાણવાનો અનુભવ થયો. અમેરિકન પ્રજાની અનેક ખાસિયતોમાંની એક ખાસ ખાસિયત એ છે કે તે સતત સ્થળાંતર કરતી રહે છે. જીવનભર તે એક જ જગ્યાએ ભાગ્યે જ રહે છે.

મોટો વિશાળ દેશ એટલે જ્યાં જીવનની વધુ સારી શક્યતા હોય ત્યાં પહોંચી જાય. ઇચ્છાપૂર્વકનું સ્થળાંતર કરનારી પ્રજા વધુ બાહોશ હોય છે. એબ હવે મોટો થઈ ગયો હતો તેથી આપણે હવે તેને અબ્રાહમ કહીશું. અબ્રાહમ ફરતો-ફરતો ગુલામોની ગુજરીમાં પહોંચી ગયો. ત્યારે ત્યાં ગુલામોની ગુજરી ભરાતી. માલીકો પોતપોતાના ગુલામોને સાંકળોથી બાંધીને ગુજરીમાં લાવતા અને ખરીદ કરનારા તેમને જોઈતપાસીને ખરીદતા. કોઈ વાર તેમાં એવું પણ થાય કે પુરુષને બીજો ખરીદે અને સ્ત્રીને કોઈ બીજો ખરીદે. બંને જુદાં થઈ જાય. ગુલામો નાસી ન જાય તથા બરાબર આજ્ઞામાં રહે તે માટે બધા ગોરાઓના હાથમાં ચાબુક રહેતો. જે જરૂર પડે ત્યારે સટાક દઈને ફટકારતો. અબ્રાહમથી આ દૃશ્ય જોવાયું નહીં. તમારી સંવેદનશીલતા તમારું વ્યક્તિત્વ નક્કી કરે છે. સૌથી પ્રબળ સંવેદન કરુણાનું હોય છે. કોઈનાં દુઃખો-અત્યાચારો જોઈને તમને કરુણા નથી જાગતી, તમે હચમચી જતા નથી તો તમે ભલે વીતરાગ હોવ પણ સંત તો નથી જ. સંતત્વ વિનાનું વીતરાગપણું પ્રાણ વિનાના રૂપાળા શરીર જેવું છે. સંવેદનહીન વીતરાગો પેદા કરવા તેના કરતાં સંવેદનશીલ સંતો પેદા કરવા વધુ આવકાર્ય ગણાવું જોઈએ. જેણે રાષ્ટ્ર, ધર્મ કે સમાજના પ્રબળ અત્યાચારો સામે આંખ પણ ન ઉઘાડી હોય અને આંખ મીંચીને પોતાની શાંતિને જ જાળવી હોય તેની પાસેથી શી પ્રેરણા લેવી? આંખ મીંચો અને શાંતિ પામો, આંખો ઉઘાડશો તો દુનિયા દેખાશે અને દુનિયા તો દુઃખો અને અત્યાચારોથી ખદબદી રહે છે તમે પણ દુઃખી થઈ જશો. માટે આંખ મીંચો, પલાંઠીવાળો અને અંતર્મુખ થઈ જાવ. આ શાંતિમાર્ગ સંવેદનાહીનતાનો માર્ગ છે. સાચો માર્ગ તો એ છે કે આંખો ઉઘાડો, ચારે તરફની દુનિયા જુઓ અને તમારાથી જે કંઈ બની શકે તે કરો, તમે સુખી થવા કરતાં સુખી કરવા જન્મ્યા છો. સંવેદનહીન ના બનો. લોકોનાં દુઃખો અને અત્યાચારોને પોતે અનુભવો અને તેને દૂર કરવા મથામણ કરો. પલાંઠી વાળીને અને આંખ મીંચીને બેસી જવું સરળ છે કારણ કે તેમાં કશું કરવાનું નથી. પણ સામી છાતીએ અન્યાય-અત્યાચારો સામે યુદ્ધ કરતા રહેવું બહુ કઠિન છે. અબ્રાહમે બીજો માર્ગ અપનાવ્યો.

અબ્રાહમનું શિક્ષણ બહુ થોડું જ હતું. કહો કે માત્ર પ્રાથમિક કક્ષાનું જ હતું. તેથી બાપદાદાનો સુથારી ધંધો કર્યા પછી તે એક દુકાનમાં ગુમાસ્તો થઈ ગયો. પછી આપમેળે વકીલાતનાં પુસ્તકો વાંચીને વકીલ થઈ ગયો પણ તે આદર્શવાદી હતો. વકીલાતનો ધંધો અને આદર્શવાદનો બહુ મેળ જામે નહીં. એટલે તો લોકોએ કહેવત ગોઠવી દીધી હશે કે : ‘વૈદ્ય-વકીલ અને વેશ્યા એ ત્રણે માત્ર સ્વાર્થનાં જ સગાં હોય.’

આજીવિકા માટે ધંધો કરવો જરૂરી હોય છે, પણ તેમાં પણ વ્યક્તિ પોતાને ઊંચો-નીચો બનાવી શકે છે. જે લોકો આદર્શવાદી અને સિદ્ધાંતવાદી હોય છે તે ઝટપટ બહુ કમાણી કરી શકતા નથી પણ તેમનું આદર્શ અને સિદ્ધાંતવાદી જીવન જ બહુ મોટી મૂડી બની જતું હોય છે. સિદ્ધાંતહીન કે આદર્શહીન લોકો ભલે ખોટા માર્ગે ધનના ઢગલા ભેગા કરી લે પણ તેમનું જીવન લોકચાહના વિનાનું ધૂળ જેવું હોય છે. જીવન માટે પૈસો જરૂરી છે પણ પૈસા કરતાં પણ જીવન માટે આદર્શો અને સિદ્ધાંતો વધુ જરૂરી હોય છે.

અબ્રાહમનો સિદ્ધાંત હતો કે માત્ર સાચા કેસ જ લેવા અને લડવા. સત્યને સત્ય સાબિત કરવું. અસત્યને સત્ય કે સત્યને અસત્ય સાબિત ન કરવું. ભલે ધન થોડું કમાવાય.

લગભગ બધા વકીલો એવી દલીલ કરતા હોય છે કે, “અમારે તો અમારા અસીલને જિતાડવો એ જ અમારો ધર્મ હોય છે. પછી અસીલ ખરો હોય કે ખોટો હોય, તેને જિતાડવાના જ અમે પૈસા લઈએ છીએ.” આ વાત બધા અંશમાં યોગ્ય ન કહેવાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિના ધર્મની ચાર કક્ષાઓ હોય છે : 1. માનવધર્મ, 2. રાષ્ટ્રધર્મ, 3. સમાજધર્મ અને 4. વ્યક્તિધર્મ. આજીવિકા માટે સ્વીકારેલો વ્યક્તિધર્મ, માનવતાનો દ્રોહી તો નથી ને? તમારો ધર્મ રાષ્ટ્રદ્રોહી તો નથી ને! તમારો ધર્મ સમાજદ્રોહી તો નથી ને? જો વ્યક્તિ ધર્મ, માનવ, રાષ્ટ્ર કે સમાજનો દ્રોહ કરતો હોય તો તે નીંદનીય કહેવાય. તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

એક વાર તો અબ્રાહમને ખબર પડી કે પોતે ખોટો કેસ લીધો છે એટલે તેણે તરત જ કોર્ટમાં જ તે કેસ છોડી દીધો. સિદ્ધાંત માટે કે આદર્શ માટે આવકનું બલિદાન કરી દેવું એ પણ મોટું બલિદાન કહેવાય. આદર્શો અને સિદ્ધાંતોને નેવે મૂકીને આવક વધારનારા કદાચ પૈસાદાર તો થઈ શકે પણ ધર્માત્મા ન થઈ શકે. ભલેને એવી આવકથી મંદિરો કે દેરાસરો બંધાવે. બધાંની આંખમાં ધૂળ નાખી શકાય પણ ભગવાનની આંખમાં ધૂળ ન નાખી શકાય. આવા લોકો પ્રજાની દીવાદાંડી ન થઈ શકે. કદાચ થાય તો પ્રજાનું જહાજ ટકરાઈને ચકનાચૂર થઈ જાય. દીવાદાંડી તો પેલો આદર્શવાદી સિદ્ધાંતવાદી જ થઈ શકે.

વકીલાતના ધંધામાં ઘણું મોટું સામર્થ્ય છે. તે ધારે તો ઘણા અન્યાયો દૂર કરાવી શકે છે. મોટા ભાગના રાજકીય પુરુષો વકીલ થઈને પછી

રાજનેતા થયા હોય છે તેથી તેમનામાં કાયદાકીય સૂઝ-બૂઝ વધારે હોય છે. અબ્રાહમે વકીલાતનો ધંધો ગુલામોને અર્પણ કર્યો. ‘હું આ અભાગિયા લોકો માટે ઝઝૂમીશ.’ તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી પણ તે માટે રાજકારણમાં ઝંપલાવવું જરૂરી હતું. વિચારોને મૂર્તરૂપ આપવું હોય તો રાજકારણમાં ઝંપલાવવું જરૂરી છે. રાજકારણ ગંદું છે તેમ કહીને દૂર ભાગનારા કદાચ ગંદકીથી તો બચી જતા હશે, પણ તે ગંદકી દૂર કરવાનું કામ કરી શકતા નથી. ગંદકી દૂર કરવા ગંદકીમાં ઊતરવું જરૂરી છે. શુદ્ધ અને ચોખ્ખા લોકો દૂર ઊભાઊભા નાક ઉપર રૂમાલ દાબીને માત્ર દર્શક જ થઈ શકે, પણ જે જવાંમદ ગંદકીમાં ઊતરીને ગંદકીને ઉલેચવા લાગે છે તે જ સમાજને શુદ્ધતા આપે છે.

અબ્રાહમે રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું. તે સિદ્ધાંતવાદી હતો. તેણે કશો જ ખોટો ખર્ચ કર્યો નહીં. તે જાતે ગામેગામ ફરતો, પ્રવચન કરતો અને વિદાય થતો. પૂરી ચૂંટણીનો ખર્ચ માત્ર 200 ડોલર થયો. તે પણ વિજય પછી મિત્રોને મિજબાની આપવામાં થયો. અબ્રાહમ ભારે બહુમતીથી ચૂંટાઈ આવ્યો. લોકશાહીમાં મતદાતા મહત્ત્વનું ઘટક છે. પણ મતદાતા મોરલવાળો હોય તો જ લોકશાહી, શુદ્ધ લોકશાહી થઈ શકે અને રહી શકે. જો મતદાતા મોરલ વિનાનો હોય તો લોકશાહી ગુંડાશાહી કે ભ્રષ્ટાચારશાહી થઈ શકે છે. મોરલ વિનાના બેજવાબદાર મતદાતાઓ કદી શુદ્ધ લોકશાહી સ્થાપી ન શકે ન ભોગવી શકે.

ગંદકીમાં રહીને પણ જે ગંદો ન થાય તેને સંત કહેવાય. રાજકારણ ગંદું છે તે વાત સાચી પણ પ્રજાને સુખી અને શુદ્ધ કરવાનો માર્ગ પણ અહીંથી જ નીકળે છે. તે વાત પણ તેટલી જ સાચી છે, હવે અબ્રાહમ ધારાસભાના વિરોધ પક્ષનો નેતા બન્યો હતો. પણ તેની આર્થિક સ્થિતિ તો દરિદ્ર જ હતી. તેને રહેવાનું ઘર નહોતું તેથી એક મિત્રના ત્યાં રહેતો અને બીજા મિત્રના ત્યાં જમતો. જો તમે સાધુ-સંન્યાસી થઈ જાવ અને પ્રભાવશાળી બનો તો તમને જમાડનારાની લાઈન લાગે. અને કદાચ ધનના પણ ઢગલા થઈ જાય પણ જો તમે કાર્યકર્તા માત્ર બનો અને તે પણ સિદ્ધાંતવાદી બનો તો કોઈ તમારાં દર્શન કરવા ન આવે. તમારે લોકોનાં દર્શન કરવા જવું પડે. પણ આવું સ્વીકાર્યું હોય તે જ કાર્યકર્તા બની શકે અને ટકી શકે.

હવે અબ્રાહમ ત્રીસ વર્ષનો થયો હતો. સૌએ લગ્ન કરી લેવાનો આગ્રહ કર્યો. અબ્રાહમને પણ લાગ્યું કે જીવનમાં પત્ની જરૂરી છે. સમર્થ પુરુષ પણ પીઠબળ વિના આગળ વધી ન શકે. અને પત્નીના પીઠબળથી વધારે બીજું કોઈ પીઠબળ નથી.

પ્રેંગિફિલ્ડમાં વસતા એડવર્ડઝ નામના એક શ્રીમંત સદ્ગૃહસ્થની દીકરી મેરી ટોડ સાથે પ્રણય થયો, પહેલાં પ્રણય અને પછી લગ્ન એ પશ્ચિમી પદ્ધતિ છે. આપણે પહેલાં લગ્ન અને પછી થાય તો પ્રણય નહીં તો... રામ રામ... ગરીબ વરે શ્રીમંત કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં નહીં. પણ કરવાં જ હોય તો પોતાની શરતે કરવાં, કદી પણ કન્યાની શરતે તો લગ્ન ન જ કરવાં. કુમારી મેરીએ અબ્રાહમની બધી શરતો સ્વીકાર કરી. વરની શરતો સ્વીકારવી તેને સમર્પણ કહેવાય. પોતાની શરતો વર પાસે સ્વીકારાવવી તે વરનું ગુલામીખત કહેવાય. મેરી અને અબ્રાહમનું દામ્પત્ય સારું જામ્યું અને જીવનભર ટક્યું. પશ્ચિમમાં લગ્નજીવન લાંબું ટકે તો નવાઈ લાગે. તેમાં દામ્પત્ય જામે તો તો અનહદ આશ્ચર્ય થાય. બધા જ પોતાને સ્વતંત્ર માને તો દામ્પત્ય જામે જ નહીં. લગ્ન પોતે જ પરતંત્રતાનો દસ્તાવેજ છે. તમારે સાથીદારની પરતંત્રતા સ્વીકારવી જ પડે. તો જ સાથીદાર થવાય. નહીં તો ફક્કડ થવાય. ફક્કડને ન કોઈ સાથીદાર હોય ન કોઈ મિત્ર હોય. ફક્કડ એટલે ફક્કડ.

અબ્રાહમે નક્કી કર્યું કે મેરીના કામમાં માથું મારવું નહીં. તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા દેવું. મેરી પણ ડાહી હતી. તે પણ અબ્રાહમના કાર્યમાં કદી આડી થતી નહિ. પતિ-પત્નીનો કલહ પરસ્પરના આડા થવાથી થતો હોય છે. જો તમે આડા ન થાવ અને તે પણ વાતવાતમાં આડાં ન થાવ તો બહુ વાંધો ન આવે. આ નમતું જોખવું એ જ મીઠી ગુલામી છે. પતિ-પત્નીના કલહના ત્રણ પ્રકાર છે : 1. સ્વાર્થકલહ 2. વિચારકલહ અને 3. આચારકલહ.

1. પતિપત્ની જો પરસ્પરના સ્વાર્થ માટે લડતાંઝઘડતાં હશે તો તે ઝઘડો બહુ દુઃખદાયી થઈ જશે. તે પ્રેમને ભરખી જશે.
2. પતિ-પત્ની વચ્ચે વૈચારિક મનભેદ હશે તો એકબીજાએ સહિષ્ણુ થવું જ પડશે. આ વૈચારિક ઉદારતા બુદ્ધિવાદી દંપતીમાં અનિવાર્ય હોય છે. નહીં તો લગ્ન તૂટી જાય.
3. આચારકલહ, વધુ ગંભીર હોય છે. એક આસ્તિક છે બીજું નાસ્તિક છે, એક નિર્વ્યસની છે બીજું વ્યસની છે, એક જુગાર-કલબોથી મુક્ત છે બીજું તેમાં રચ્યુંપચ્યું રહે છે. એક શાકાહારી છે બીજું માંસાહારી છે—આવા વિષમ આચારથી થનારા ઝઘડા વધુ દુઃખદાયી થતા હોય છે.

પણ એક પ્રેમકલહ હોય છે. કોઈ ખાસ મહત્ત્વનું કારણ ન હોય તોપણ પરસ્પરમાં રિસામણાં થાય, જે મનાવે તે મહાન હોય. પતિ-પત્નીનાં રિસામણાં જોઈને કોઈ એમ ન માની બેસે કે હવે લગ્ન તૂટી જશે. જો કોઈ વચ્ચે સારું મધ્યસ્થી મળી જાય તો પ્રથમ કરતાં પણ સવાયું લગ્ન થઈ જાય. મધ્યસ્થીનું ઘણું મહત્ત્વ છે. શકુનિ અને કૃષ્ણ બંને મધ્યસ્થી છે. બંનેનો ફરક સમજો તો બેડો પાર થઈ જાય. અબ્રાહમ લિંકન આગળ વધતા વધતા અમેરિકાના પ્રમુખ બન્યા. રોજની માફક તે સવારે ગાયો દોહવા નીકળ્યા ત્યારે મેરીએ કહ્યું કે, “હવે તો જંપો, તમે દેશના પ્રમુખ બન્યા છો. તમારે ગાયો દોહવાની ન હોય.”

અબ્રાહમે શાંતિથી જવાબ આપ્યો, “મારો પાડોશી મોચી જો ગાય દોહતો હોય તો હું કેમ ન દોહું” પશ્ચિમની જીવનપદ્ધતિનું એક બહુ મોટું જમા પાસું છે. ગમે તે કામ કરવામાં લાજ-મેણું ન લાગે. આપણી જીવનપદ્ધતિ આવી નથી. આપણે મહેનત-મજૂરી કરતાં લાજએ છીએ. કારણ કે કામ વહેંચી લીધાં છે. કામની સાથે પ્રતિષ્ઠા-અપ્રતિષ્ઠા જોડાઈ છે. વાળંદ કે મોચીનું કામ કરનાર કરોડપતિ હોય તોપણ માનનીય કે પૂજ્ય ન હોય.

એક નાનકડી દુકાનનો નાનો સરખો ગુમાસ્તો પોતાની મેળે આપબળે છોક પૂરા દેશનો પ્રમુખ બને તે કેટલું મોટું જમા પાસું કહેવાય! અબ્રાહમ ઉપર સરસ્વતીની કૃપા હતી. લોકો મંત્રમુગ્ધ થઈને તેનું પ્રવચન સાંભળતા. પ્રમુખ થયા પછી પહેલા જ પ્રવચનમાં તેમણે ગુલામીપ્રથાને નાબૂદ કરવાનું વચન આપ્યું અને કહ્યું કે, “આવું કરવા જતાં કદાચ હું ગોળીએ દેવાઉં તોપણ ધન્ય થઈ જઈશ.”

આજ સમયમાં લેખિકા હેરિયેટ સ્ટોવની નવલકથા “અંકલ ટેમ્સ કેબિન” પ્રગટ થઈ. પ્રથમ આવૃત્તિમાં જ ત્રણ લાખ પ્રતો વેચાઈ ગઈ. જે વાંચે તે ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રહે. આ પુસ્તકમાં ગુલામો ઉપર થતા અત્યાચારોનું ચિત્રણ હતું. લેખિકાએ એક જ પુસ્તકથી આખા અમેરિકાને હચમચાવી નાખ્યું હતું. પુસ્તક અબ્રાહમે પણ વાંચ્યું. તેને પૂરતું બળ મળ્યું. ઉત્તરનાં રાજ્યોએ ગુલામપ્રથા નાબૂદ કરવાનું બિલ પાસ કર્યું. 1805માં ઉત્તરનાં સાત રાજ્યોમાં ગુલામ પ્રથા નિષિદ્ધ થઈ ગઈ હતી, પણ દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં તે ચાલુ હતી, જે દિવસે અબ્રાહમ રાષ્ટ્રપ્રમુખ બન્યા તે જ દિવસે દક્ષિણનાં અગિયાર રાજ્યોએ સંઘમાંથી બહાર નીકળી જવાનું નક્કી કર્યું અને પોતાનું નવું નામ “ધી કોનફીડરેટ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા” રાખ્યું.

અબ્રાહમ માટે પ્રમુખપદ કાંટાનો તાજ બની ગયો. મોટું પદ કદી પડકાર વિનાનું ન હોય, પડકાર વિનાનું પદ તો કિન્નરેને જ શોભે, મર્દાનગી તો પડકાર ઝીલવામાં જ શોભતી હોય છે. અબ્રાહમ સામે અમેરિકાના બે ટુકડા થવા દેવા કે દેશને એક ખંડ રાખવો, તેનો વિકલ્પ હતો. દક્ષિણનાં 11 રાજ્યોએ તો પોતાનો અલગ દેશ બનાવી દીધો હતો. તેમને માન્યતા આપવી કે પછી ઝઝૂમીને તેમને જુદાં થતાં અટકાવવાં. આ 11 રાજ્યો આ હતાં : 1. અલ્લામા, અર્કાન્સ, ફ્લોરિડા, જોર્જિયા, નાર્થકેરોલીના, લુઈસિયાના, મિસિસિપી, સાઉથકેરોલીના, ટેક્સાસ, વર્જિનિયા.

આ બધાં બળવાન રાજ્યો હતાં તેથી તેમને પરાજિત કરીને સંઘમાં પાછાં જોડી દેવાં કઠિન કામ હતું પણ અબ્રાહમે નમતું ન જોખ્યું. રાષ્ટ્રના બંધારણ પ્રમાણે તેણે તરત જ દક્ષિણનાં રાજ્યો વિરુદ્ધ સૈનિક કાર્યવાહી શરૂ કરી દીધી. બે વર્ષ સુધી અબ્રાહમની સેનાને કશી સફળતા ન મળી. એવું લાગવા માંડ્યું કે દેશના ટુકડા થઈ જ જશે. વિદ્રોહી સેનાનો સેનાનાયક લી હતો તે મહાન સેનાપતિ હતો, તેને હરાવવો સરળ કામ ન હતું. બીજી તરફ અબ્રાહમની મુદત ચાર વર્ષની પૂરી થવા આવી હતી જો તે ફરીથી ચૂંટાય નહીં તો ગુલામીની આઝાદીનું આંદોલન તૂટી પડે. ગુલામ પ્રથા ચાલુ રહે તો જ દેશની એકતા રહે તેવી સ્થિતિમાં પણ અબ્રાહમે મચક ન આપી. તે બીજી વાર ચૂંટાયા. અને પુરજોરથી યુદ્ધ ચલાવ્યું. અમેરિકન—અમેરિકનોને ગોળીઓ મારતા હતા. સાડા ત્રણ લાખ માણસો માર્યા ગયા. ત્યારે અમેરિકાની વસ્તી માંડ પાંચ-સાત કરોડની હશે. મરણનું પ્રમાણ ઘણું મોટું કહેવાય. અંતે 9-4-1865ના રોજ લીની સેના હારી ગઈ અને શરણે આવી. ગૃહયુદ્ધ પૂરું થયું. હિંસાથી હિંસાની સમાપ્તિ થઈ. જો કરતાં આવડે તો હિંસાથી પણ પ્રશ્ન ઉકેલાય છે તે આ પ્રમાણ હતું. જો અબ્રાહમ અહિંસક રહ્યા હોત તો દેશના બે ટુકડા થઈ ગયા હોત એટલું જ નહીં તે પછી તૂટવાની પ્રક્રિયા ચાલુ રહી હોત. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનને આઝાદી મેળવનાર (તે પણ યુદ્ધના દ્વારા) અને અબ્રાહમ લિંકનને દેશને તૂટતો બચાવી અખંડ રાખનાર રાષ્ટ્રપતિ તરીકે હંમેશાં ઇતિહાસ યાદ કરશે.

શસ્ત્રોથી યુદ્ધ જીત્યા પછી પણ જો પ્રજાનાં મન ન જિતાય તો જીત અધૂરી જ કહેવાય. પ્રજાનાં મન તો સદ્ભાવ અને ન્યાયથી જ જીતી શકાય. દક્ષિણની પ્રજાના મનમાં હજી પણ જવાળામુખી ધધકી રહ્યો હતો. તેને ઠારવાનું કામ બાકી હતું.

તા. 14-4-1865ના રોજ અબ્રાહમ લિંકન એક નાટ્યગૃહમાં નાટક જોતા હતા. આખું નાટ્યગૃહ તલ્લીન હતું એવામાં પાછળથી ધડામ ધડામ ગોળીઓ છૂટી, જોન વિલ્કિજ બૂથ નામના યુવાને ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવી દીધો. લિંકન નાટ્યગૃહમાં જ ઢળી પડ્યા. પ્રત્યેક સત્ય બલિદાન પછી જ સ્થાપિત થતું હોય છે. અબ્રાહમ લિંકનનું બલિદાન એળે ન ગયું. તે પછી અમેરિકામાં એકતા વધી, આજે અમેરિકા જ્યાં છે ત્યાં પહોંચાડવામાં જે અનેક મહાપુરુષો નિમિત્ત બન્યા તેમાં અબ્રાહમ લિંકન પ્રમુખ ગણાય છે. અબ્રાહમ ગોરા હતા પણ કાળા માટે લડ્યા, જીત્યા અને મર્યા. પણ અમેરિકાના મારા અનેક પ્રવાસોમાં મેં કાળા ભાઈઓના ઘરોમાં લિંકનનું ચિત્ર ઓછું જોયું. ખબર નહીં આવું કેમ હશે?

અબ્રાહમ લિંકનનું પ્રસિદ્ધ લોકશાહીની વ્યાખ્યા કરતું વાક્ય આવું છે, “લોકોની, લોકો માટેની લોકો દ્વારા ચલાવવામાં આવતી સરકાર એટલે લોકશાહી.”

એક અજાણ જેવો સુથારનો દીકરો રાષ્ટ્રપતિ બને તે શું ઓછી વાત કહેવાય?

29-11-11

*

8. આલ્બર્ટ આઈનસ્ટાઈન

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે પ્રજાને ગૌરવ અપાવનાર સાત વ્યક્તિઓ હોય છે : 1. વિશ્વવિજેતા સમ્રાટો, 2. મહાન કવિઓ, સાહિત્યકારો, કલાકારો વગેરે 3. મહાન સાહસિકો, સાગરખેડુઓ, પર્વતારોહકો વગેરે, 4. મહાન દાર્શનિકો, તત્ત્વચિંતકો, વગેરે 5. મહાન સ્થપતિઓ, 6. મહાન માનવતાવાદીઓ અને 7. મહાન શોધો કરનારા મહાન વૈજ્ઞાનિકો. જે રાષ્ટ્રમાં આ સાતમાંથી એક પણ થયો હોય તે ગૌરવ લઈ શકશે પણ જો એકે ન થયો હોય તો શાનું ગૌરવ લેવાય?

1. મહાન સમ્રાટો

વીરભોગ્યા વસુંધરા. એ ન્યાયે સિકંદર, નેપોલિયન તથા યુરોપની બ્રિટિશ જેવી સત્તાઓ વિશ્વવ્યાપી વિજેતા થઈને વિશ્વ ઉપર આધિપત્ય ભોગવતી રહી તે ઓછા ગૌરવની વાત ન કહેવાય. સિકંદર અને નેપોલિયન જેવા તો આંધીની માફક આવ્યા, ઘણાં વૃક્ષો હચમચાવીને પાડી નાખ્યાં અને ચાલ્યા ગયા. બંનેનો અંત બહુ સારો ન કહેવાય, પણ બ્રિટિશ જેવી સત્તા તો પૂરાં 200 વર્ષ સુધી વિશ્વ ઉપર જામી રહી. તે જ્યાં જામી ત્યાં ઘણા સુધારા કર્યા અને પાછી ગઈ તો મેળ રાખીને મિત્રતા રાખીને કશું ઉજાડ્યા વિના, આબાદી છોડીને ગઈ. તેનું ગૌરવ તે લઈ ન શકે તો શું ગુલામ રહેનારી પ્રજા ગૌરવ લઈ શકે? જેણે બબ્બે વિશ્વયુદ્ધો લડ્યાં અને જીત્યાં તે ગૌરવ ન લઈ શકે તો શું હારનારા ગૌરવ લઈ શકે?

2. મહાન કવિઓ વગેરે

જે રાષ્ટ્ર કે પ્રજા મહાન કવિઓ, સાહિત્યકારો, કલાકારો, સંગીતકારો પેદા કરે છે તે પણ ગૌરવ લેવાને પાત્ર કહેવાય. શેક્સપિયર, કાલિદાસ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ વગેરે આ ક્ષેત્રમાં આવી શકે, મહાન કવિઓ દૈવી પ્રતિભા જ કહેવાય. વિચાર કરી-કરીને લખે તે રાજકીય સંધિ કહેવાય. જેની ધોધની માફક ઊછળતી વાણી પ્રગટે તે દૈવી કહેવાય.

3. મહાન સાહસિકો

વિશ્વ સાહસિકોથી પ્રગતિ કરતું હોય છે. કયા દેશે, કઈ પ્રજાએ કેટલા સાહસિકો પેદા કર્યા તે જાણવાથી તે દેશ કે પ્રજાનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય. અફ઼ાટ સમુદ્રને ચીરીને પારની દુનિયા શોધનારા વાસ્કોડીગામા, ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ, જેમ્સકૂક જેવા અનેક સાગરખેડુઓ, એડમન્ડ હિલેરી જેવા અનેક પર્વતારોહકો પેદા કરનારા દેશો ગૌરવ લઈ શકે. અંતરિક્ષમાં છલાંગ મારનાર દેશો પણ ગૌરવ લઈ શકે. જેમણે આમાંનું કશું જ ન કર્યું હોય તે શાનું ગૌરવ લે? યાદ રહે આ સાહસથી તેમણે પોતાના દેશને માલામાલ કરી દીધો હતો, આવા સાહસના પરિણામે તે દેશો વિશ્વવ્યાપી રાજસત્તા ભોગવે, પ્રચુર સમૃદ્ધિ ભોગવે અને આવું નહીં કરી શકનારા ગુલામ થઈને દરિદ્રતા ભોગવે અને પાછા પોતે મહાન હોવાનો દાવો કરતા રહે તો તે હાસ્યાસ્પદ જ કહેવાય.

4. મહાન દાર્શનિકો

દાર્શનિક અને તત્ત્વચિંતકો વિશ્વની વાસ્તવિક સ્થિતિનું ચિંતન કરીને લોકોને સત્ય જણાવતા હોય છે. સોક્રેટિસથી માંડીને અનેક દાર્શનિકોએ પોતાનાં દર્શનો પ્રગટાવ્યાં છે અને સત્યને ઉજાગર કરવાનું કામ કર્યું છે. ભારતમાં યાજ્ઞક્ય મહાન રાજનીતિનો અને જીવનનો પણ દાર્શનિક છે કણ્ઠ-કપિલ-ગૌતમ-વ્યાસ વગેરે પણ દાર્શનિક છે. આ બધાનાં ચિંતનો લોકો સુધી પહોંચ્યાં નહીં કાં પછી, સ્વીકારાયાં નહીં. જે સ્વીકારાયું તે ઊલટું હતું તેથી ભારતમાં સૌથી મોટો દોષ ચિંતનદોષ આવ્યો જેના પરિણામે ઘણા અનર્થો પ્રજા ભોગવતી થઈ.

5. સ્થપતિઓ

રાષ્ટ્રનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પ તેનું ગૌરવ બની શકે છે. અમેરિકામાં એક નહીં અનેક ગગનચુંબી ઇમારતો આજે પણ સ્થાપત્યનો અદ્ભુત નમૂનો કહી શકાય. ફ્રાંસનું એફિલ ટાવર, રોમનું 4 હજાર વર્ષ જૂનું કોલોલિયમ, મિસરના પિરામિડ, ભારતનો તાજમહાલ, કંબોડિયાનું અંકુરવાટ દેવળ, કેટલાંક જૈન દેરાસરો, બૌદ્ધ પેંગોડાઓ વગેરે સ્થાપત્યો એક તરફ ગૌરવ આપે છે તો બીજી તરફ પ્રજાને અને રાષ્ટ્રને મબલક રોજગાર પણ આપે છે. ધર્મનો પૈસો સ્થાપત્યોના નિર્માણમાં વપરાય અને સ્થાપત્યો અદ્ભુત હોય તો સદીઓ સુધી પ્રજા તેનું ગૌરવ લઈ શકે. પણ અઢળક ધન યજ્ઞના નામે અગ્નિમાં હોમાતું રહે તો ભસ્મ કર્યાનું ગૌરવ ન લેવાય.

6. માનવતાવાદીઓ

પ્રાચીનકાળમાં પૂરું વિશ્વ વર્ણવાદી, જાતિવાદી, કોમવાદી, સંપ્રદાયવાદી હતું. બધા નિર્ણયો અને દાન-પુણ્યના નિર્ણયો, પાપ અને સ્વર્ગનર્કના નિર્ણયો વર્ણ જાતિ કે સંપ્રદાય ભેદથી કરાતા હતા. તેવી સ્થિતિમાં આવાબધા ભેદોને ત્યજીને માત્ર માનવતાના આધારે જ માનવને જોવાનો-સમજવાનો અને તેના હિત માટે સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિ કરનારા માનવતાવાદી કહેવાય. કયા રાષ્ટ્રે કેટલા માનવતાવાદીઓ પેદા કર્યા તેનું પણ ગૌરવ હોય. બાકી કોમવાદી, સંપ્રદાયવાદી, પ્રાંતવાદી તો ઠેર-ઠેર હોય જ છે.

7. વૈજ્ઞાનિકો

વિશ્વના વિકાસની ગુરુચાવી વિજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાન સ્વતઃ સ્ફૂર્ત નથી હોતું. તે શોધવાથી મળે છે. તેને શોધનારા લોકોને વૈજ્ઞાનિક કહેવાય છે. પ્રત્યેક જ્ઞાનનું વિજ્ઞાન હોય જ છે. વિજ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન જૂનું થઈને પછાત થઈ જાય છે એટલે પ્રતિક્ષણ તેમાં નવું નવું વિજ્ઞાન ઉમેરાવું જરૂરી છે.

જે લોકો કટ્ટર સંપ્રદાયબદ્ધ હોય છે તે વૈજ્ઞાનિક નથી થઈ શકતા. જે લોકો ચુસ્ત ગ્રંથબદ્ધ કે વ્યક્તિબદ્ધ હોય છે તે પણ વિજ્ઞાન શોધી શકતા નથી. આ બધાથી મુક્ત થયા હોય તે જ વૈજ્ઞાનિક બની શકે છે.

દાર્શનિક—ચિંતક અને વૈજ્ઞાનિકમાં એક મહત્ત્વનો પાયાનો ભેદ હોય છે. દાર્શનિક પ્રતિભાના જોરે તત્ત્વનિર્ણય કરતો હોય છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાના જોરે તત્ત્વનિર્ણય કરતો હોય છે, તેથી દાર્શનિકોમાં પરસ્પરમાં મતભેદ હોઈ શકે છે પણ વૈજ્ઞાનિકોમાં મનભેદ ન હોય. કારણ કે પ્રત્યેક પ્રયોગશાળા સરખું જ પરિણામ આપે. આ તથ્યને સમજી શકાય તો ઘણી ગેરસમજ દૂર થઈ જાય. ભારતમાં મહાન દાર્શનિકો થયા પણ બધા પ્રતિભાના જોરે પોતપોતાની વાતો કહેતા રહ્યા. કોઈની પાસે પ્રયોગશાળા ન હતી, બુદ્ધ, મહાવીર, શંકરાચાર્ય, કણાદ, કપિલ, વ્યાસ વગેરે બધા જ મહાન દાર્શનિકો છે. તેમાં શંકા નહીં. પણ આ બધા મહાન વૈજ્ઞાનિકો પણ હતા તેવું કહી શકાય નહીં. કારણ કે વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળાથી જ આગળ ચાલે. આપણી પાસે પ્રયોગશાળા ન હતી, તેથી આ બધાના પરસ્પરમાં મતભેદો છે. પ્રયોગશાળા સૌના માટે પરિણામ એકસરખું આપે કારણ કે પ્રયોગશાળાને રાગ-દ્વેષ હોતો નથી.

આપણે આવા જ એક મહાન વૈજ્ઞાનિક વિશે વિચાર કરવાનો છે. ઈ. સ. 1879ના માર્ચ મહિનાની ચૌદમી તારીખે એક બાળકનો જન્મ દક્ષિણ જર્મનીના ઉલ્મ ગામમાં થયો. પિતા રાસાયણિક કારખાનાના સંચાલક હતા અને માતા સંગીતની દેવી હતી. અને એક કાકા હતા તે એન્જિનિયર હતા. ત્યારે જર્મનીમાં પણ શિક્ષણવ્યવસ્થા નાનાં ગામડાંઓ સુધી પહોંચી ન હતી તેથી બાળકને સારું શિક્ષણ આપવા પરિવાર મોટા શહેર મ્યુનિક રહેવા ગયો. લોકો આદર્શની ખાતર ભલે ગામડાંના જીવનને ઉત્તમ માને પણ વિકાસની દૃષ્ટિએ ગામડાંઓમાં પૂરતી તકો નથી હોતી તેથી જેને પોતાનો કે સંતાનોનો વિકાસ કરવો હોય તેણે નગરો તરફ દોડવું જ પડે. ત્યારે શિક્ષણનું કાર્ય ધાર્મિક સંસ્થાઓ ચલાવતી. ખ્રિસ્તી ધર્મની સાથે શાળાઓ અને દવાખાનાં તો જાણે અનિવાર્ય જોડાયેલાં જ હોય, મુસ્લિમો પણ મસ્જિદોમાં કે આજુબાજુ મદરેસા સ્થાપિત કરે, પણ બંનેમાં એક મહત્ત્વનો ફરક એ હોય કે મુસ્લિમો માત્ર ધાર્મિક શિક્ષણ જ આપે જ્યારે ખ્રિસ્તી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ધર્મ બહારનું પણ બધું શિક્ષણ અપાય. જેના પરિણામે ખ્રિસ્તી શિક્ષણસંસ્થાઓમાંથી બહાર પડનારા સ્નાતકો પાસે વ્યાપક જ્ઞાન હોય અને તે સરકારી સેવાના કાર્યમાં સક્ષમ બને જ્યારે મુસ્લિમ સંસ્થાઓના સ્નાતક પોતાના ધર્મ પૂરતા જ સક્ષમ હોવાથી ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જ સેવા આપતા થાય. હિન્દુ ધર્મની પણ પાઠશાળા રહેતી, તે પણ ધાર્મિક ક્ષેત્ર પૂરતી જ સીમિત રહે અને માત્ર એક વર્ગ પૂરતી જ વ્યવસ્થા કરે. આ રીતે પ્રાચીનકાળમાં વિશ્વભરમાં લગભગ બધા ધર્મો પોતપોતાની રીતે ધર્મની સાથે શિક્ષણ પણ આપતા હતા. બાળક આલ્બર્ટને જે સ્કૂલમાં ભણવા મોકલ્યો હતો તે કેથોલિક ખ્રિસ્તી ધર્મની હતી. આલ્બર્ટને સદાય એક કડવો અનુભવ થયા કરતો, પોતે યહૂદી ધર્મ પાળતો અને ખ્રિસ્તીઓ યહૂદીઓ પ્રત્યે ભારે નફરત કરતા. તેથી આલ્બર્ટને હંમેશાં અતડાપણું લાગતું. ભારતમાં શારીરિક અસ્પૃશ્યતા હતી, પણ વૈચારિક અસ્પૃશ્યતા ન હતી. પશ્ચિમમાં સાંપ્રદાયિક અસ્પૃશ્યતા બહુ ગંભીર હતી. ખ્રિસ્તીઓ એવું માનતા હતા કે તેમના ભગવાન ઈસુને વધસ્તંભે જડી દેનારા યહૂદીઓ હતા. (યહૂદી રબબાઈઓના આગ્રહથી જેરુસલેમના રોમન ગવર્નરે ઈસુને ફાંસીની સજા આપેલી) તેથી યહૂદીઓ પ્રત્યે તેમના મનમાં ઘોર ધિક્કાર રહે તે સ્વાભાવિક છે. સાંપ્રદાયિક ધિક્કાર સૌથી પ્રબળ હોય છે અને તે મૂળ ધર્મગ્રંથ કરતાં તેના વ્યાખ્યાતાઓમાંથી વધુ આવતા હોય છે.

શાળાના વિદ્યાર્થીઓ આલ્બર્ટ યહૂદી હોવાના કારણે તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર રાખતા. તિરસ્કારભર્યા વાતાવરણમાં સ્વમાની વ્યક્તિને જીવવું ઘણું કઠિન થઈ જતું હોય છે. સંપ્રદાયતિરસ્કાર, વર્ણતિરસ્કાર, જાતિતિરસ્કાર, દેશતિરસ્કાર અને પરિવારતિરસ્કાર આમ ઘણા

તિરસ્કારો આપણે પેદા કર્યા છે. ખરો અને સાચો તિરસ્કાર તો દોષ-દુર્ગુણ તિરસ્કાર હોવો જોઈએ પણ તે તો હોતો નથી અને કદાચ હોય તો થોડી માત્રામાં જ હોય. આલ્બર્ટને શાળામાં ગમતું નહીં. પણ તેના કાકા જ્ઞાની હતા. તે સમજતા હતા કે : “આપણે આ રીતે જ જીવન જીવવાનું છે તથા આવી પરિસ્થિતિ સ્વીકારીને જ વિકાસ કરવાનો છે.” જોણે આગળ વધવું હોય તેણે બધી પ્રતિકૂળતા સહી લેવી જોઈએ. આવી સહનવૃત્તિ એ પણ તપ જ કહેવાય. તેથી કાકાની સમજાવટથી આલ્બર્ટ મ્યુનિકની તે ખ્રિસ્તી શાળામાં ભણતો રહ્યો. જેની પ્રગતિ થવાની હોય છે તેને કોઈ એકાદ સાચું સમજાવનારો માણસ જરૂર મળતો હોય છે. કાકાના સમજાવવાથી તે અનિચ્છાએ પણ મ્યુનિકમાં ભણતો રહ્યો. પણ એક દિવસ તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો જ્યારે તેને ખબર પડી કે : “હવે મારે ઇટાલીના મિલાનનગરમાં ભણવા માટે જવાનું છે.” સાસરિયાંના ત્રાસથી ત્રાસેલી વહુને પિયર જવાનો જે આનંદ થાય તેવો હરખ આલ્બર્ટને મિલાન જવાનો થયો. બધાં મિલાન પહોંચ્યાં. અહીં વાતાવરણ કંઈક ઠીક હતું. દેશ બદલાતાં વાતાવરણ બદલાય છે. દક્ષિણ ભારતમાં જે અસ્પૃશ્યતા હતી તે ઉત્તર ભારતમાં ન હતી. તેથી દક્ષિણ ભારતમાં જે મોટા પ્રમાણમાં ધર્મીતરણ થયું તે ઉત્તરમાં ન થયું. નાનકડો આલ્બર્ટ પોતાના કાકાને પૂછતો કે, “આ લોકો આપણા પ્રત્યે તિરસ્કાર કેમ રાખે છે?” કાકા તેને સમજાવતા કે, “આપણે યહૂદી છીએ એટલા માટે.” કર્મનો સિદ્ધાંત છે કે “જે કરે તે ભરે” પણ પૂરેપૂરો સાચો નથી. સેંકડો વર્ષ ઉપર કોઈ યહૂદીઓએ કાંઈક પાપ કર્યું હતું પણ તેનાં ફળ તો હવેના યહૂદીઓ પેઢી દર પેઢી ભોગવી રહ્યા છે. કરનાર બીજા અને ભોગવનાર બીજા થઈ ગયા છે. એવું મનાય છે કે પાપ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : 1. વ્યક્તિપાપ, જે વ્યક્તિ કરે અને વ્યક્તિ ભોગવે. 2. સમૂહ પાપ, જે સમૂહ કરે અને સમૂહ ભોગવે. અને 3. સંપ્રદાય પાપ જે સંપ્રદાય કરે અને પૂરો સંપ્રદાય ભોગવે, પછી તે ગમે તે દેશ કે કાળમાં રહેતો હોય તોપણ ભોગવે. યહૂદી સંપ્રદાયે ઈસુવધનું પાપ કર્યું હતું તે હવે પૂરો સંપ્રદાય દેશ-કાળ વ્યાપી થઈને ભોગવી રહ્યો છે. આ ઉપરથી પૂર્વજોનાં કર્મો અને છાપ ઉત્તરવર્તી પેઢી માટે પણ જમા-ઉધાર પક્ષ બનાવતો હોય છે તેવું થયું.

આલ્બર્ટ હવે મોટો થયો હતો, તે મૂળ તો જર્મન હતો પણ જર્મનીમાં યહૂદીઓ પ્રત્યે ઘૃણા ફેલાવવામાં આવી રહી હતી. નાત્સીવાદનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો. જેનું નેતૃત્વ હિટલર કરતો હતો. જ્યાં પૂરા ધર્મ કે જાતિ પ્રત્યે ઘોર તિરસ્કાર પ્રયત્નપૂર્વક ફેલાવાતો હોય ત્યાં રહેવું હિતાવહ ન કહેવાય. સાંપ્રદાયિક ઘૃણાનો ઉપયોગ રાજકીય ક્ષેત્રે થવા લાગે. એટલે દુર્બળ સંપ્રદાયોને ભારે સહન કરવાનું થાય. આપણા માટે પાકિસ્તાન તેનો નમૂનો છે. આલ્બર્ટ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના નાગરિક થવાનું પસંદ કર્યું. આ દેશ એવો હતો જ્યાં આવી સાંપ્રદાયિક ઘૃણા ન હતી. તે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ગયો, પણ નાગરિક થવા માટે તેની ઉંમર હજી નાની હતી. તેની બુદ્ધિપ્રતિભા જોઈને ત્યાંના પ્રાધ્યાપકો મુગ્ધ થઈ ગયા! “આ છોકરો કોઈ મહાન વૈજ્ઞાનિક થશે” તેવું તેમને લાગ્યું. સૌએ મળીને તેને આરો નગરમાં ચાલતી શાળામાં દાખલ કરવાની ભલામણ કરી. જો કોઈ સાચા અને નિર્દોષ વ્યક્તિનું ભલું થતું હોય તો સમર્થ પુરુષો તેની યોગ્ય રીતે ભલામણ કરવી જોઈએ. સાચી વ્યક્તિ માટે સાચી ભલામણ તેના જીવન-ઉદ્ધાર માટે તેનો હાથ પકડવા બરાબર બની શકે છે. જે લોકો સમર્થ થઈને પણ યોગ્ય પાત્રનું ભલું નથી કરી શકતા તેમનું સામર્થ્ય વાંઝીયું કહેવાય. તે હોય તો શું અને ન હોય તોય શું? પણ કોઈ ખોટા માણસ માટે ખોટી ભલામણ કરતાં હંમેશાં અટકાવું જોઈએ.

માતા-પિતાની મંજૂરી લીધા વિના જ આલ્બર્ટ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ભણવા લાગ્યો. ત્યારે તે સત્તર વર્ષનો હતો. ત્યાં વિશ્વભરના છાત્રો ભણવા આવતા એટલે વૈશ્વિક વાતાવરણ હતું. ગૂંગળામણાં વાતાવરણમાં જીવવું કઠિન થઈ જાય. સારા વાતાવરણમાં જીવવાનું પ્રાપ્ત થવું એ સદ્ભાગ્ય જ કહેવાય.

આલ્બર્ટ ઝુરિચમાં ચાર વર્ષ સુધી રહ્યો અને ભણ્યો. ત્યાં તેને ઘણા મિત્રો મળ્યા. મિત્રો ચાર પ્રકારના હોય છે : 1. ખાવું-પીવું, મોજ-મસ્તી કરનારા મિત્રો, જે જીવન બગાડનારા પણ થઈ શકે છે. જીવન ન બગડે તોપણ તેવી મૈત્રીનો પ્રભાવ લાંબો નથી હોતો. 2. બીજો પ્રકાર સ્વાર્થ સાધનારાઓનો હોય છે. જે માત્ર પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા જ મિત્રો થતા હોય છે. સ્વાર્થ પૂરો થતાં જ મૈત્રી પૂરી થઈ જતી હોય છે. 3. ત્રીજા મિત્રો લાગણીથી થતા હોય છે. લાગણી, આત્મીયતામાં બદલાય ત્યારે મૈત્રી ગાઢ થતી હોય છે. આવી મૈત્રી જીવનભર ટકતી હોય છે અને આપત્તિ-વિપત્તિમાં પણ ઉપયોગી થતી હોય છે. 4. ચોથી મૈત્રી વૈચારિક સમાનતાથી થતી હોય છે. જેની પાસે વિચારો હોય છે, તેની પાસે સિદ્ધાંતો હોય છે. આવી વ્યક્તિ સમાન કક્ષાને શોધતો હોય છે અને મળ્યા પછી આનંદ પામતો હોય છે. વિચારોને પ્રચારની ઝંખના હોય છે. પ્રચાર વિનાના વિચારો ગમેતેટલા પ્રબળ હોય તોપણ સમય જતા જળ વિનાના વૃક્ષની માફક સુકાઈ જતા હોય છે.

આલ્બર્ટને વૈચારિક વ્યક્તિઓ સાથે મૈત્રી થઈ હતી. એવું તો બને જ નહીં. પ્રત્યેક વૈચારિક વ્યક્તિ તમારી સાથે શતપ્રતિશત સંમત થઈ જાય, તેવું તો માત્ર સંપ્રદાયોમાં જ થઈ શકે. સંપ્રદાયો અને વૈચારિકતા સાથે નથી રહી શકતી, કદાચ કોઈ આમ કરવા માગે તો સંપ્રદાયમાંથી ફેંકાઈ જ જાય.

આલ્બર્ટને જે મિત્રો મળ્યા તેમાં કાર્લ પણ એક હતો. તે માજા નામની યુવતી સાથે પરણી ગયો. માજા રૂપ અને ગુણ બંનેમાં શ્રેષ્ઠ હતી. રૂપ અને ગુણનો એકસાથે એક જ વ્યક્તિમાં ભાગ્યે જ મેળ જામતો હોય છે. રૂપ હોય તો ગુણ ન હોય અને ગુણ હોય તો રૂપ ન હોય. પણ માજામાં બંને સાથે હતાં. રૂપાળી સ્ત્રીને સાચવવી બહુ કઠિન હોય છે. તેમાં પણ ગુણ વિનાની રૂપાળી હોય તો તે પોતે જ પોતાને નષ્ટ કરી નાખે. સ્ત્રીનો નાશ કદી એકલો હોતો નથી તે બીજા કેટલાયનો નાશ કરીને નષ્ટ થાય. પણ પશ્ચિમમાં પુરુષ વર્ગ અપેક્ષાકૃત ઓછો આક્રમક હોય છે. તેઓ રાજ્યખુશીથી ગમે તે કરે, પણ કોઈની અનિચ્છાએ કોઈ પાછળ ન પડી જાય તેથી છેડતીના, તેજાબના, બળાત્કારના, નાક કાપવાના પ્રસંગો લગભગ બનતા નથી.

આલ્બર્ટ હજુ કુંવારો હતો, પણ કાર્લનું સુખી જીવન જોઈને તેને પણ લગ્ન કરવાના વિચાર આવવા લાગ્યા. કુંવારા લોકોના વિચારો હંમેશાં સકારાત્મક હોય છે. અર્થાત્ પત્નીના જમાપાસાના જ વિચારો આવ્યા કરે. કદાચ કુંવારી સ્ત્રીઓનું પણ આવું જ હશે. પરણ્યા પછી અણચિંતવ્યું ઉધાર પાસું દેખાવા માંડે ત્યારે ગજબ થઈ જાય. તેમાં પણ ઉધાર પાસું દેખાવા માંડે ત્યારે ગજબ થઈ જાય. તેમાં પણ ઉધાર પાસું ઘણું મોટું હોય તો પસ્તાવાનો પાર ન રહે. પૂરો દષ્ટિકોણ જ બદલાઈ જાય. જેની બહુ ઊંચી ધારણા હોય અને બહુ નીચી કક્ષા પ્રાપ્ત થાય તેનું તો આવી જ બને, પછી તેના ત્રણ રસ્તા નીકળે : 1. પડ્યું પનારું પાર પાડી દો, 2. જ્યારે જુઓ ત્યારે કકળાટ કરતા રહો અને 3. છૂટાં થઈ જાવ. પશ્ચિમવાળા ત્રીજો રસ્તો વધારે પસંદ કરે કારણ કે જીવન સુખ ભોગવવા માટે છે, જાણીકરીને દુઃખી થવાનો કશો અર્થ નથી. “તું તારે રસ્તે અને હું મારે રસ્તે.”

ઝુરિયમાં તેને મિલેવા નામની યુવતી સાથે પરિચય થયો, પરિચય પ્રેમમાં બદલાયો અને પ્રેમ લગ્નમાં પરિણમ્યો. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. પરમેશ્વરે જ નર-નારીમાં પરસ્પરમાં પ્રચંડ આકર્ષણ મૂક્યું છે. જો કોઈ કહે કે : “મને જીવનમાં કદી કોઈ સ્ત્રીનું કે કોઈ પુરુષનું આકર્ષણ થયું જ નથી તો તેના જેવો જુદો બીજો માણસ નથી તેમ માનવું. આપણે આ દષ્ટિએ ઘણું છુપાવનારા ઢોંગી છીએ. સાચું બતાવી શકતા નથી. બતાવીએ તો કોડીના થઈ જવાની બીક હોય છે.

આલ્બર્ટ અને મિલેવાનું લગ્નજીવન સારું જામ્યું. તેમને બે પુત્રો થયા. હેન્સ અને એડવર્ડ. યાદ રહે, આઈસ્ટાઈનના ઘરે આઈસ્ટાઈન પેદા ન થાય. આ બંને બાળકો પિતા જેવા કે સવાયા વૈજ્ઞાનિક બન્યા હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. સંતાનપ્રાપ્તિ પછી દામ્પત્યમાં એક ભારે પરિવર્તન આવતું હોય છે. પત્ની બાળઉછેરમાં લાગી જાય, તેને વ્હાલ ઢોળવાની અદ્ભુત જગ્યા મળી જાય તેથી તે બાળકમય થઈ જાય. જે પત્ની પહેલાં પતિમય હતી તે હવે બાળકમય થઈ જાય તેથી પતિ પ્રત્યેનું આકર્ષણ ઓછું થઈ જાય. પતિને આ ન ગમે. તેની તડપ અને ઝંખના અધૂરી રહે. તેમાંથી અસંતોષ થાય. આ પણ કુદરતી જ પ્રક્રિયા છે. તેથી કામલોલુપ સ્ત્રીઓ પ્રસૂતિ અને બાળઉછેરને વાંધાજનક માનીને તેનાથી બચતી રહે છે. તે પોતાના યૌવનને ભરપૂર માણવા માટે પ્રસૂતિથી બચે છે. તે માતા થવા કરતાં કામિની બની રહેવાનું વધુ પસંદ કરે છે. આવી સ્ત્રીઓ સ્તનકેન્સર કે બીજા રોગોથી બરબાદ થઈ જાય તો નવાઈ ન પામવી. પત્ની થવા કરતાં પણ માતા થવાનું તત્ત્વ વધુ અહોભાગ્ય ભર્યું હોય છે. રાધાકૃષ્ણની જોડી કરતાં જશોદા-કૃષ્ણની જોડી ઘણી મહાન છે. જશોદાની ધન્યતા જશોદા જ જાણે. પતિ-પત્ની કદાચ જુદાં થાય તો ભલે થાય પણ માતા અને બાળક જુદાં ન થાય.

મિલેવા બાળકોમાં તન્મય થવા લાગી. તેને બાળઉછેરમાં એટલો રસ જાગ્યો કે તેનો પતિરસ ઓછો થઈ ગયો! આલ્બર્ટને આ સારું ન લાગ્યું. પણ પછી તેણે મન મનાવી લીધું. કારણ કે તેને ભૌતિકશાસ્ત્રમાં તન્મય થવાની જરૂર હતી જે પત્નીએ સહજ રીતે કરી આપી. અતિ કામાસક્ત વ્યક્તિ મહાન ચિંતક કે શોધક તો ન થઈ શકે. તેનું મન કામમાંથી નવરું થાય તો ચિંતન-શોધ કરે ને! પતિ-પત્ની બંનેને પોતપોતાને ગમતો રસનો વિષય મળી ગયો.

આલ્બર્ટ આઈસ્ટાઈનની ખ્યાતિ વધવા લાગી. ચારે તરફથી તેને આમંત્રણો મળવા લાગ્યાં. ચાણક્યે લખ્યું છે કે :

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્યતે

રાજા તો માત્ર પોતાના રાજ્યમાં જ પૂજાય પણ વિદ્વાન તો પૂરા વિશ્વમાં પૂજાય. એક વર્ષ ઝેકોસ્લાવાકિયામાં રહ્યા પછી તે ઝુરિય

યુનિવર્સિટીમાં પહોંચી ગયો. થોડા જ સમયમાં પિતાના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. પિતા જર્મનીમાં રહે. જર્મનીમાં પણ ઘણી ઊંચી નોકરીઓ મળવા લાગી. તેને થયું કે, “મારી પાસે જે જ્ઞાન છે તેની ખરી ફળદ્રુપ ભૂમિ જર્મની છે. જર્મની મને જેટલું સમજી શકશે તેટલું બીજા દેશો સમજી શકશે નહીં.” ઊંચા જ્ઞાનને પણ સમજનારો એક વર્ગ હોય છે અને આવો વર્ગ જ્યાં રહેતો હોય છે તે ભૂમિ તેવા જ્ઞાન માટેની કાશી બનતી હોય છે. આલ્બર્ટ આઈસ્ટાઈને જર્મની જવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ એક નવું વિદ્યન ઊભું થયું. પત્ની મિલેવા સર્બિયાની હતી. સર્બિયાવાળા જર્મનીને ભારે ધિક્કારે. વળી જર્મની યુદ્ધખોર દેશ બની ગયો હતો. તેથી નવયુવાનોને ફરજિયાત સેનામાં ભરતી કરાવતા. મિલેવાને ભય હતો કે તેના બંને પુત્રોને સેનામાં ખેંચી લઈ જશે. આવો તેનો ભય ખોટો ન હતો. તેણે જર્મની આવવાની ઘસીને ના પાડી દીધી. “તમારે જવું હોય તો જાવ હું અને મારાં બાળકો નહીં આવીએ.” પશ્ચિમમાં લગ્ન છે દામ્પત્ય પણ છે પણ પતિવ્રતાનો આદર્શ નથી. અર્થાત્ પતિની પ્રત્યેક ઇચ્છા અને આજ્ઞા માથે ચઢાવવાની વૃત્તિ નથી. સ્ત્રીનું પોતાનું પણ અસ્તિત્વ છે જ. તે પોતાની ઇચ્છા પણ ધરાવે છે, તેથી પતિ-પત્ની બંનેની સંમતિથી જ મહત્ત્વનું કાર્ય થઈ શકે. બંને પોતપોતાની વાત ઉપર મક્કમ રહ્યાં. સંતાનપરાયણ થઈ ગયેલી પત્ની-મિલેવા પતિપરાયણ ઓછી થઈ ગઈ હતી. તેથી તેણે જ રસ્તો કાઢ્યો : “તમે જાવ મને છૂટાછેડા આપો, હું બાળકો સાથે અહીં જ રહીશ.” આઈસ્ટાઈનેને પણ તેની વાત ગમી. બંને રાજીખુશી અને પૂરી સમજણથી છૂટાં થયાં. પશ્ચિમમાં છૂટાછેડાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. હવે આપણે ત્યાં પણ આ પ્રમાણ ઘણું વધવા લાગ્યું છે. તેનું મહત્ત્વનું કારણ સ્ત્રીનું પગભર થવું છે. બીજાં બે ગૌણ કારણો છે ધર્મ અને સમાજની પક્કડ ઢીલી થઈ જવી તે. ભારતમાં આ ત્રણે કારણો પહેલાં પ્રબળ હતાં, સ્ત્રી કદી પગભર હતી જ નહીં. તે આર્થિક રીતે સંપૂર્ણપણે પતિ-આધારિત હતી તેથી છૂટી થઈને જાય તો ક્યાં જાય? ધાર્મિક દૃષ્ટિએ બીજાં લગ્ન મહાપાપ અને સામાજિક દૃષ્ટિએ આબરૂના કાંકરા થઈ જાય, હવે આ ત્રણે કારણો ભારતમાં પણ ઓછાં થઈ ગયાં છે. તેથી છૂટાછેડા વધવાના જ છે. પણ ભારતમાં અને પશ્ચિમમાં છૂટાછેડાનું ભારે અંતર છે. પશ્ચિમમાં જ્યારે પતિ-પત્નીને સમજાય કે હવે તેઓ સાથે રહી શકે તેમ નથી, તો સાથે બેસીને સમજી વિચારીને સંબંધ બગાડ્યા વિના હસતાં-હસતાં હાથ મેળવીને છૂટાં થાય છે. કોઈ કકળાટ થતો નથી. આપણે આવું કરી શકતા નથી. અહીં વર્ષો સુધી કાયદાનો દુરુપયોગ કરીને એકબીજાને હેરાન કરવાં, પૈસા પડાવવા અને કઠોર શરતો મનાવવામાં જાય છે. જ્યારે વ્યક્તિ ઘરડો પણ થઈ જાય છે અને વાતાવરણ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ નહીં. બે પરિવારો વચ્ચે કડવું ઝેર થઈ જાય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગ માટેના એકપક્ષીય કાયદાઓ કેટલીક વાર વરપક્ષના પૂરા પરિવારને જેલની હવા ખાતા કરી દે છે. એટલે એક કહેવત છે કે :

“માસ્તરને આપવી નહીં અને વકીલની લાવવી નહીં.”

અર્થાત્ કોઈ શિક્ષકને કન્યા આપવી નહીં કારણ કે તે ઉદાર નથી હોતો અને કોઈ વકીલની કન્યા લાવવી નહીં. કારણ કે તે કાયદાબાજ હોવાથી વાત-વાતમાં કાયદાની ધમકી આપતો રહેશે. જોકે આમાં ઘણા અપવાદ પણ હોય જ છે. પણ આવી લોકવાયકા ઘણા ભુક્તભોગીઓએ બાંધી હશે. પશ્ચિમમાં છૂટાછેડાની જરાય નવાઈ નથી હોતી. મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એકબીજાની કેરિયરનો હોય છે. પોતાના કેરિયરનો વિકાસ અટકે કે ગૂંગળાય તો તે જુદાં થઈ જાય. ત્યાં બંનેનાં પતિ-પત્નીનાં કેરિયર અલગ-અલગ હોય છે. આપણે ત્યાં એક જ હોય છે.

મિલેવા અને આઈસ્ટાઈને જુદાં થયાં. પ્રેમભંગ સાથે લગ્નભંગ થાય તો આઘાત લાગે, પણ પ્રેમભંગ વિનાનો લગ્નભંગ થાય તો આઘાત ન લાગે અથવા ઓછો લાગે. લગ્નજીવન પ્રેમપ્રધાન હોય તો વિચ્છેદ સહન ન થાય પણ લગ્નજીવન ગણતરીપ્રધાન હોય તો પ્રેમ ગૌણ થઈ જાય. પ્રેમ અને ગણતરી સાથે ન રહી શકે. હા, ગણતરી અને સમજણ સાથે રહી શકે, બંને સમજુ હતાં તેથી એકબીજાની ગણતરીને દાદ આપવા બંને અનુકૂળ થયાં અને છૂટાં પડ્યાં.

હવે આઈસ્ટાઈને જર્મની રહેવા એકલા ચાલ્યા ગયા. ઊંચી જગ્યાએ ગોઠવાઈ પણ ગયા પણ તેમને એકલતા સાલવા લાગી. મહાનમાં મહાન પુરુષને પણ સ્ત્રીની ઝંખના હોય જ છે અને મહાન સ્ત્રીને પણ પુરુષની ઝંખના રહેતી હોય છે. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. એવું બને કે દાઝેલા લોકોના મનમાં ધિક્કાર પેદા થાય પણ સમય જતાં તેમાં રુઝ આવે અને ઝંખના શરૂ થઈ જાય. આઈસ્ટાઈનેને લાગ્યું કે સાથીદાર તો જોઈએ જ. તેના વિના જીવન નીરસ થઈ જાય છે. પશ્ચિમમાં વર-કન્યા શોધવાં નથી પડતાં. સામેથી ભટકાય છે. બધાં જ ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રી-પુરુષો સાથે કામ કરતાં હોય એટલે તેમની અપેક્ષાઓ તેમને નજીકથી જ મળી જાય.

આઈસ્ટાઈનેને એક બીજી કન્યા મળી ગઈ. તેનું નામ એલ્સા, એલ્સા આઈસ્ટાઈનેની પિતરાઈ બહેન થાય પણ આપણી માફક પશ્ચિમમાં

સગોત્ર વિવાદ કે નજીકનાં સગાંનો વિવાહ પ્રતિબંધિત નથી. મુસ્લિમોમાં પણ નથી, ગોત્ર પ્રક્રિયા આપણી પાસે જ છે. તે હવે બીજા કોઈ કામમાં નથી આવતી. માત્ર વિવાહ અવરોધવાના કામમાં આવે છે. વૈશ્યો અને શૂદ્રો પાસે ગોત્ર નથી, એટલે તેમને ગોત્ર અવરોધક બનતું નથી. દિલ્લી-હરિયાણા તરફ સગોત્ર વિવાહના કારણે કેટલાંય પ્રેમી જોડાંની હત્યા કરી નાખવામાં આવે છે. સગોત્ર વિવાહથી ઊતરતી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તેવી ધારણા જો સાચી હોય તો સગોત્રી લગ્નવાળા મુસ્લિમોએ આપણા ઉપર રાજ કેમ કર્યું? અને આપણે ગુલામ કેમ થયા? વિચાર કરો.

આઈસ્ટાઈને પિતરાઈ બહેન એલ્સા સાથે વિવાહ કર્યા. આ વિવાહ બહુ સફળ રહ્યો. એલ્સા પતિની મહાનતાને જાણતી હતી, તે પતિને અહોભાવથી જોતી અને પોતાને ધન્ય માનતી. પતિ-પત્ની બંને ખૂબ જ્ઞાનચર્યા કરતાં.

આઈસ્ટાઈનમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સાથે સંતપણું પણ હતું. બધા વિદ્વાનોમાં વિદ્વત્તા તો પ્રચુર હોય પણ બધામાં સંતત્વ ન હોય. સંતત્વ હોય તેની ત્રણ નિશાનીઓ હોય : 1. તે લોભી ન હોય, ઉદાર હોય, 2. તે અભિમાની ન હોય, નિરભિમાની હોય અને 3. તે ખુશામદભૂખ્યો ન હોય. આઈસ્ટાઈનને પૈસાની લોલુપતા જરાય ન રહેતી. ધનનો બધો કારભાર એલ્સા કરતી. જરૂર પડે ત્યારે એલ્સા પાસે બે ડોલર માગતા. તેમનું મન નવીનવી શોધોમાં જ લાગ્યું રહેતું. કોઈ પદવી, માન-પ્રતિષ્ઠા, પારિતોષિકો વગેરે બાબતોમાં જરાય ધ્યાન આપતા નહીં. પોતાનો દેખાવ સીધોસાદો સરળ રહેતો. કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવે કે આ વિશ્વનો કોઈ મહાન વૈજ્ઞાનિક હશે. કહેવાય છે કે એક વાર કોઈ બહુ મહત્ત્વના અધિવેશનમાં તેમને વિદેશ જવાનું થયું, એલ્સાએ તેમની બેગમાં ત્રણ દિવસના ત્રણ જુદાજુદા શૂટ તારીખ લખીને મૂક્યા અને ખાસ તાકીદ કરી કે રોજ નવો શૂટ પહેરીને સભામાં જજો. આઈસ્ટાઈન જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે જે શૂટ પહેરીને ગયા હતા તે જ પહેરેલો હતો. એલ્સાએ જોયું કે ત્રણે શૂટો બેગમાં અકબંધ પડ્યા છે. પહેર્યા જ નથી. તેણે માથું કૂટ્યું—“તમે કેવા લાગતા હશો?” રોજ નવો-નવો શૂટ પહેરવો હતો ને!” આઈસ્ટાઈને શાંતિથી જવાબ આપ્યો : “ગાંડી, એ લોકો મારો શૂટ જોવા નહોતા આવ્યા. મારી બુદ્ધિ-પ્રતિભા જોવા આવ્યા હતા. તે તો મેં બરાબર બતાવી હતી.” સ્ત્રીઓ વસ્ત્રપ્રેમી—શૃંગાર પ્રેમી હોય છે. તે પોતાના ગજથી સૌને માપે છે. પાર્ટી કે સભામાં કોણે શું પહેર્યું છે તે જ જોયા કરતી હોય છે. તેથી એલ્સાને આઈસ્ટાઈનના બાહ્ય દેખાવની હંમેશાં ચિંતા રહેતી. જે વ્યક્તિ અંદરથી ઠોસ હોય છે તેણે બાહ્ય પ્રદર્શન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ જે અંદરથી પોલો હોય છે તેને બાહ્ય પ્રદર્શન—આડંબર વધુ કરવાં પડતાં હોય છે. જેટલી પોલ વધારે તેટલો આડંબર વધારે. પોતાના નામની આગળ અને પાછળ વધુમાં વધુ વિશેષણો અને ઉપજાવી કાઢેલી ડિગ્રીઓ લખનારા અંદરથી પોલા હોય છે. જેટલું પ્રદર્શન વધારે તેટલું દર્શન ઓછું હોય. દર્શનને પ્રદર્શનની જરૂર જ ન હોય. બેડોળ સ્ત્રીઓ વધુ મેકઅપના લપેડા કરતી હોય છે, કારણ કે બેડોળતા છુપાવવી હોય છે. મેકઅપ ધોયા પછીનું દર્શન ઊલટી કરાવે તેવું હોય છે. સંતને મેકઅપ ન હોય.

આઈસ્ટાઈનનાં બે રૂપ છે : 1. માનવીય જીવન અને 2. વૈજ્ઞાનિક જીવન. વૈજ્ઞાનિક જીવન વિશે મારાથી કશું લખી શકાય તેમ નથી કારણ કે મારો અધિકાર નથી. હું તેમને ન્યાય આપી ન શકું. તે તો કોઈ વૈજ્ઞાનિક જ લખી શકે. એટલે તેમની વૈજ્ઞાનિક શોધોની જે પ્રચંડ અસર થઈ તે બાબત બહુ ચર્ચા કરવી નથી પણ તેઓ અવારનવાર વિજ્ઞાનલેખો લખતા અને લોકોને સ્તબ્ધ કરી દેતા. તેમણે છ પાનાંનું પોતાનું શોધપત્ર લખ્યું. તેને લેવા માટે એટલી પડાપડી થઈ કે મુદ્રણાલયની બહાર ભીડ ઊમટી પડી. પ્રેસ થાકી ગયો તેટલી માગણી થતી રહી. આ છ પાનાની હસ્તલિખિત પ્રત મેળવવા અમેરિકાએ તે સમયમાં ભારે રકમ ચૂકવી સંગ્રહસ્થાનમાં સાચવી લીધી. અમેરિકા ગુણગ્રાહી દેશ છે. વિશ્વભરમાંથી તે ગુણીજનોને વીણી-વીણીને પોતાને ત્યાં બોલાવે છે અને રાખે છે. તે પ્રતિભાપૂજક છે. વિશ્વની મહાન પ્રતિભાઓ ભેગી કરે છે. આ પ્રતિભાઓએ જ અમેરિકાને મહાન બનાવ્યો કહેવાય. આપણી પ્રતિભાઓ ભારત બહાર ભાગે છે. કારણ કે અહીં તેમની કદર કિંમત નથી થતી. મોટાં પદો લાગવગ, વંશવાદ અને અનામતોથી ભરાય છે. તેથી પ્રતિભાઓ ઠોકરો ખાય છે. જો વિવેકાનંદ અમેરિકા ન ગયા હોત તો કદાચ આપણે તેમને ઓળખી ન શક્યા હોત આપણે તેમને અમેરિકા દ્વારા જ ઓળખ્યા. જો આઈસ્ટાઈન ભારતમાં જન્મ્યા હોત તો કદાચ સો-બસો વર્ષ પછી લોકો તેમને ઓળખતા થયા હોત. આપણે આપણાં રત્નોને વર્તમાનમાં ઓળખી શકતા નથી. ઘણો કાળ વીતી જાય પછી કદાચ ઓળખીએ છીએ.

આઈસ્ટાઈન હવે અમેરિકામાં પ્રિન્સ્ટનમાં સંશોધન કરવા લાગ્યો. તેમનો પગાર એલ્સા નક્કી કરતી. ત્યાં તેઓ અમેરિકન નાગરિક થયા. આઈસ્ટાઈને જ્યારે જર્મની છોડ્યું ત્યારે તેમના બે મહત્ત્વના શિષ્યો હતા—ઓટોહાન અને લાઈસ, આ બંનેએ મળીને અણુ વિખંડનની

પ્રક્રિયા આગળ ચલાવી હતી. તેમણે આઈસ્ટાઈનના માર્ગદર્શન નીચે ઈલેક્ટ્રોન, ન્યૂટ્રોન અને પ્રોટોન એમ ત્રણ કણોને શોધ્યા હતા, જે વિશ્વમાં ભારે ખળભળાટ મચાવવાના હતા. તેમાંથી એકનું વિખંડન કરવામાં આવે તો તેમાંથી અતિપ્રચંડ ઊર્જા પેદા થાય. આઈસ્ટાઈન કહેતા કે, “જો મને માત્ર એક જ ચમચી ખાંડ આપવામાં આવે અને હું તેના કણોનું વિખંડન કરી શકું તો તેમાંથી એટલી ઊર્જા પેદા થાય કે એક મોટી સ્ટીમર વિશ્વનું ચક્કર લગાવી શકે!” તેમની અણુશોધથી અણુબોમ્બ બનવાનો હતો અને અણુ રિએક્ટરોના દ્વારા કોલસાના ઢગલાબંધ ઈંધણ વિના મબલક વીજળી ઉત્પન્ન થવાની હતી.

ત્યારે જર્મનીમાં નાત્સીવાદ ચાલતો હતો યહૂદીઓને પકડી-પકડીને ગેસચેમ્બરમાં બાળી મૂકવામાં આવતા હતા. લાઈસ યહૂદી હતી. તેને શંકા થઈ કે જર્મનો ગેસ કેમ્પમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી રહ્યા છે. તેણે જલદી જલદીમાં બધી નોંધો ભેગી કરી અને ડેન્માર્કમાં ભાગી ગઈ. તેણે બધી શોધો ગુપ્ત રીતે અમેરિકા મોકલી દીધી. ગુણગ્રાહી અમેરિકાએ તરત જ તેના ઉપર સંશોધન કર્યું. જેમાં આઈસ્ટાઈનને પણ જોડવામાં આવ્યા. આઈસ્ટાઈને પ્રમુખ રુઝવેલ્ટને કહ્યું કે, “અણુ વિખંડન થઈ શકે છે, તેમાંથી અણુબોમ્બ બની શકે છે.” આ એક મોટો ઘડાકો જ હતો. તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે જર્મનીના હિટલરે હમણાં જ મોટા પ્રમાણમાં યુરેનિયમ મંગાવ્યું છે. તેજીને ટકોરો બસ થઈ જાય. જો જર્મની અણુબોમ્બ બનાવી લે તો પશ્ચિમ અને અમેરિકાનું આવી જ બને. જેણે પોતાને સમર્થ રાષ્ટ્ર બનાવવું હોય તેણે શસ્ત્રદોડમાં કદી પણ પાછળ ન રહેવું જોઈએ. આર્થિક પછાતપણું બહુ બહુ તો દરિદ્રતા લાવે. પણ શસ્ત્રોનું પછાતપણું તો ગુલામી લાવે. દરિદ્રતા કરતાં પણ ગુલામી તો બહુ ભૂંડી. જે ગુલામ થવા સર્જાયા હોય છે તે શસ્ત્રોની ઉપેક્ષા કરતા રહે છે.

અમેરિકા તરત જ કામે વળગ્યું અને જર્મની અણુબોમ્બ બનાવે તેના પહેલાં જ તેણે અણુબોમ્બ બનાવી લીધા. ત્યારે જાપાને પર્લહાર્બર ઉપર ભયંકર હુમલો કરીને હવાઈ દ્વિપમાંનો અમેરિકન અડો નષ્ટ કરી નાખ્યો હતો. (પર્લહાર્બર જોવાનો મોકો મને મળ્યો હતો.) અમેરિકાની સૈનિકશક્તિને પ્રચંડ નુકસાન કર્યું હતું તેના કરતાં તેની સર્વોચ્ચ શક્તિની પ્રતિષ્ઠાનું નાક કપાઈ ગયું હતું. આખું અમેરિકા ધૂંઆપૂંઆં થઈ ગયું હતું. બટકા જાપાનીઓ જરાય મચક આપતા ન હતા, હવે તેમનો હોંસલો ઘણો વધી ગયો હતો. પ્રમુખ રુઝવેલ્ટે કઠોર નિર્ણય કર્યો. જે અણુબોમ્બ બનાવ્યા છે તેને જાપાન ઉપર ઝીંકી દો. એક પછી એક નાગાશાકી અને હિરોશીમા ઉપર બોમ્બ ઝીંકાયા. બંને નગરો વરાળ થઈ ગયાં. વિશ્વભરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. પણ જાપાને હથિયાર નાખી દીધાં. અણુબોમ્બની સફળતાએ પરિણામ આપ્યું. યુદ્ધ બંધ થયું. ભયંકર હિંસાના દ્વારા ભયંકર હિંસાનો અંત આવ્યો. એક પ્રશ્ન થાય કે અણુબોમ્બ ન વપરાયો હોત તો? વિજયક્રૂર કરતા જાપાનીઓ ક્યાંય અટકવાના ન હતા. તેમને અટકાવવા પ્રચંડ સૈનિકશક્તિ અને ભયંકર માનવ-સંહાર થવાનો જ હતો. એમ કહેવાય કે આ થોડેથી પત્યું. આવો કઠોર નિર્ણય લેનાર રુઝવેલ્ટ જ હોઈ શકે. આવા કઠોર નિર્ણયને ક્રિયાત્મક રૂપ દેનારા બંને વિમાનોના પાયલોટો પણ વજના જ હોવા જોઈએ. માખણ નાસ્તામાં જ કામ આવે. મહાયુદ્ધમાં વજ જ કામ આવે. મહાન રાષ્ટ્ર માટે એકલું માખણ જ નહીં વજો પણ જોઈએ. ઇતિહાસ વજોનો હોય છે. માખણનો નહીં. પણ હા, વજતા સમય ઉપર જ હોય. કાયમ નહીં. દુનિયા ભલે ગમે તે કહે પણ અણુબોમ્બના પ્રયોગથી અમેરિકા બચી ગયું. વિશ્વ બચી ગયું. 70 વર્ષની વયે આઈસ્ટાઈન નિવૃત્ત થયા તો પણ તેઓ લેખો લખતા રહ્યા. 18-4-1955ના રોજ 76 વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું. તેઓ તેમના સમયના જ નહીં પૂરી સદીના સૌથી મહાન બૌદ્ધિક પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ હતા. તેમની કેટલીક શોધો હજી પણ વણઉકેલી પડી છે. આવા મહાન વૈજ્ઞાનિકને શત શત વંદન.

9. ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ

કોઈ પણ પ્રજાને વગર તલવારે, વગર બંદૂકે વગર તોપના ગોળાએ મારી નાખવી હોય તો એક જ કામ કરવાનું કે તેને શાંતિની શોધમાં લગાવી દેવી, પ્રજા આપોઆપ મરી જશે. કારણ કે પ્રજા અશાંતિથી દૂર ભાગશે. અશાંતિથી દૂર ભાગવાથી તેને કદાચ ઉપલક્ષ્ય શાંતિ તો મળે પણ તે પલાયનવાદી થઈ જાય. આપણા કેટલાક મનીષિઓએ શોધી કાઢ્યું કે ‘અશાંતિનું મૂળ ઇચ્છા છે.’ ઇચ્છા પૂરી ન થાય એટલે અશાંતિ અને દુઃખ થાય. એટલે ઇચ્છા માત્રનો ત્યાગ કરો તો સહજ રીતે શાંતિ પ્રાપ્ત થાય. શાંતિને શોધનારા એટલા માટે ઘર-બાર-પત્ની-પરિવાર-નોકરી-ધંધો બધું છોડીને શાંતિ શોધવા વનમાં—હિમાલયમાં ચાલ્યા જતા હોય છે. લોકો તેમને ધન્ય-ધન્ય માને છે અને શ્રદ્ધાથી પૂજીને તેમના પગલે-પગલે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

શોધવા જેવી છ વસ્તુઓ છે : 1. ધનની શોધ, 2. સત્તાની શોધ, 3. જ્ઞાનની શોધ, 4. સુખ-શાંતિની શોધ 5. ઈશ્વરની શોધ અને 6. ભૂગોળ અને ખગોળની શોધ.

1. ધનની શોધ

ધનેચ્છા સૌને હોય છે. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. ધનપ્રાપ્તિ દેશ-વિદેશમાં વ્યાપારથી થતી હોય છે. અતિસંતોષી અને સાહસ વિનાની આળસુ પ્રજા ગામ બહાર નીકળતી નથી. તે અડધો રોટલો ખાઈને ગામમાં જ પડી રહેતી હોય છે, તે ઉદરલક્ષી જીવન જીવીને મરી જતી હોય છે. પણ જેને વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિથી સંતોષ ન હોય, જે વધુ મેળવવા ચાહતા હોય તે દેશ-વિદેશમાં નીકળી પડે છે. વિદ્વનો અને કષ્ટો વેઠીને તેઓ ધન કમાતા હોય છે. ન્યાય-નીતિથી ધન કમાવું એ પણ એક પ્રકારનું તપ જ કહેવાય. જેનાથી આ લોક ધન્ય થઈ જાય.

2. સત્તાની શોધ

પરાક્રમી લોકો સત્તા શોધતા હોય છે. સત્તાની પ્રાપ્તિ પણ સાહસ-પરાક્રમ, મુત્સદ્દીગીરી અને ભાગ્યથી થતી હોય છે. કેટલાક બાપને મારીને રાજા થતા હોય છે તો કેટલાક દેશ સાથે ગદ્દારી કરીને રાજા થતા હોય છે. તો કેટલાકને સામે ચાલીને સત્તા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. તો કેટલાક જીવનભર સત્તાની શોધમાં ભટક્યા પછી નિષ્ફળ-નિરાશ થઈ જતા હોય છે.

3. જ્ઞાનની શોધ

ઈત્સંગિ, ફાલ્ગુન, હુએનસાંગ જેવા કેટલાક ઘરબાર છોડીને જ્ઞાનની શોધમાં નીકળી પડતા હોય છે. તેમનું આખું જીવન જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને શોધમાં જ લાગી જતું હોય છે.

4. સુખ-શાંતિની શોધ

કેટલાક ધન, સત્તા, વૈભવ સર્વસ્વ ત્યાગીને સુખ-શાંતિની શોધમાં નીકળી પડતા હોય છે. તેમને સંસારનો કડવો અનુભવ થયો હોય છે તેથી ઘોર અશાંતિ ભોગવતા હોય છે. આ અશાંતિમાંથી છૂટવા તેઓ સંસારત્યાગી થઈને શાંતિ—પરમશાંતિની શોધમાં નીકળી પડતા હોય છે.

5. ઈશ્વરની શોધ

કેટલાક ઈશ્વરને શોધવા નીકળી પડતા હોય છે. કોઈ પશુ-પક્ષી, જીવ-જંતુ ઈશ્વરની શોધમાં નીકળતું નથી. તેને તેવી જરૂર જ નથી જણાતી, પણ માણસને શારીરિક, આર્થિક વગેરે અનેક જરૂરિયાતોની સાથે એક માનસિક જરૂરિયાત પણ હોય છે. મન પણ કાંઈક માગતું રહે છે. તેમાં ઈશ્વરનાં દર્શન માગનારું મન જ્યારે તીવ્રતાની કક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે વ્યક્તિ ઈશ્વરની શોધમાં પાગલ થઈને નીકળી પડે છે. આવો માણસ લોકકક્ષાથી ભિન્ન થઈ જવાથી, લોકોમાં ભળી શકતો નથી. કદાચ લોકો તેને ગાંડો-ગાંડો પણ કરી દે. પણ આવા ગાંડા જ કદાચ ભવિષ્યના ઉદ્ધારક થાય તો નવાઈ નહીં. બેશક, તે સાચા હોવા જોઈએ.

6. ભૂગોળ-ખગોળના શોધનારા

કેટલાક ભૂગોળના દૂર-દૂરના ભાગો અને ખગોળના દૂરદૂરના નક્ષત્રો તારાઓને શોધવામાં જીવન પૂરું કરી દેતા હોય છે. જે કશું જ શોધતા નથી, જ્યાં છે જેવા છે તેવા જ બેસી રહે છે તે બેસકોર ઢોરાં જેવા તરફડિયાં મારી મારીને જીવન પૂરું કરતા હોય છે.

આપણે એક ભૂગોળના જુદાજુદા ભાગોને શોધનારની વાત કરવાની છે. ચૌદમી શતાબ્દી સુધી યુરોપની પ્રજા એમ માનતી હતી કે પૃથ્વી

સપાટ છે. તેથી સમુદ્ર પણ સપાટ છે. જો સમુદ્ર સપાટ હોય તો કોઈ ને કોઈ જગ્યાએ તેનો અંત હોવો જોઈએ. જ્યાં અંત હશે ત્યાં ઊંડી ખાઈ હશે. જેથી ત્યાં જનારાં બધાં જહાજો નીચે પડી જતાં હશે. આવા ભયથી યુરોપનાં જહાજો બહુ દૂર સુધી જતાં નહીં. પણ એવામાં એક શોધ થઈ કે પૃથ્વી ચપટી નહીં પણ ગોળ છે. તેથી તેનો કોઈ છેડો જ નથી. અર્થાત્ સમુદ્રનો પણ છેડો નથી. બીજી ઘટના એવી ઘટી કે યુરોપ-એશિયા વચ્ચે જે વ્યાપાર થતો તે સ્થળમાર્ગે થતો. એક તો ચીન-માંગોલિયાથી છેક યુરોપ સુધી ચીનના ઊંટો ભરી-ભરીને સિલ્ક વગેરે વસ્તુઓની અવર-જવર થતી. હજારોની સંખ્યામાં ઊંટોના કાફલા આવજા કરતા. આ વણજારા જ કહેવાય. તેમને ડાકુઓ લૂંટી ન લે એટલા માટે સશસ્ત્ર સૈનિકોની વ્યવસ્થા પણ રહેતી. બીજો માર્ગ ભારત-યુરોપ વચ્ચેનો હતો. ભારતનો માલ કોન્સ્ટંટીનોપલ શહેરમાં ઠલવાતો અને ત્યાંથી પૂરા યુરોપમાં ફેલાઈ જતો. ત્યાંથી ભારતમાં ઘણી આયાત પણ થતી. આ બધી આવક-જાવક જમીનમાર્ગે થતી રહેતી પણ ઈ. સ. 1453માં તુર્કોએ કોન્સ્ટંટીનોપલ જીતી લીધું. તુર્કોએ આ નગરમાર્ગ યુરોપ માટે બંધ કરી દીધો. જેથી ભારત સાથેનો વ્યાપાર બંધ થઈ ગયો. વ્યાપારની સલામતી માટે ત્રણ તત્ત્વો જરૂરી હોય છે : 1. માર્ગોની સલામતી 2. નાણાંની સલામતી અને 3. માલની સલામતી. આ ત્રણે તત્ત્વો પ્રભાવશાળી શાસન હોય તો જ રહી શકે. જો માર્ગોની સલામતી ન રહે તો વિદેશવ્યાપાર તૂટી જાય. તો દેશનું અર્થતંત્ર કથળી જાય અને પ્રજાની અગવડો વધી જાય. તેથી યુરોપવાસીઓ ભારત જવા-આવવા માટે કોઈ બીજો રસ્તો શોધી રહ્યા હતા. પૃથ્વી ચપટી નહીં પણ ગોળ છે. એવું સિદ્ધ થવાથી સમુદ્ર પણ ગોળ જ હોય તેવું નિર્ધારણ થયું. જે સમુદ્ર યુરોપમાં છે તે કોઈને કોઈ રીતે ભારતમાં પણ હશે જ. એટલે સમુદ્રના રસ્તે ભારત પહોંચવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા. ત્યારે હોકાયંત્ર શોધાઈ ચૂક્યું હતું. અનેક લોકો આ કામમાં લાગ્યા હતા પણ કોઈને ભારત મળતો ન હતો, ઘણા શોધનારા તો પાછા જ ન આવ્યા. સમુદ્રમાં જ સમાઈ ગયા. કોઈ પણ મહત્ત્વની શોધ પહેલા પ્રયત્નથી જ મળી જતી નથી, ઘણા પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા પછી કદાચ. સફળતા મળે. જો ભૌતિક પદાર્થોની શોધમાં આવી સ્થિતિ હોય તો પરમાત્માની શોધમાં તો કેટલી નિષ્ફળતા પછી સફળતા મળતી હશે?

આ ક્ષેત્રમાં વાસ્કો-ડી-ગામા (1469-1525) અને કોલંબસ (1451-1506) બંને સમકાલીન જ કહેવાય. આપણે કોલંબસ ક્રિસ્ટોફરની વાત કરીશું.

કોલંબસનો જન્મ ઈ. સ. 1451માં જિનિવામાં થયો હતો, તેના પિતા વણકરનું કામ કરતા. પશ્ચિમમાં વણકર અસ્પૃશ્ય નથી હોતા, કોઈ જ અસ્પૃશ્ય નથી હોતું, તેમજ કોઈ ધંધાને હલકો માનવામાં નથી આવતો. બાપદાદાનો જ ધંધો કરવો જોઈએ તેવું ત્યાં નથી. તેથી કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ ધંધો કરી શકે છે. કોલંબસ બચપણમાં પિતાના ધંધામાં સહાયક થતો, તેને સ્કૂલનું શિક્ષણ ખાસ મળ્યું ન હતું. પણ જિજ્ઞાસુવૃત્તિના કારણે તેનું વાચન વિશાળ હતું. તે પ્રત્યેક વિષયનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચતો. બહુશ્રુત, બહુપઠિત અને બહુવાચક સહજ રીતે જ્ઞાનનો ભંડાર થઈ જતા હોય છે. તેને સમુદ્રી જીવન તરફ રુચિ થઈ. ત્યારે વિશ્વભરમાં જીવન જલદી શરૂ થઈ જતું. અર્થાત્ ક્રિશ્ચીયવાસી જ લોકો કમાણીના કામમાં લાગી જતા. કોલંબસ પણ નાવિકના કામમાં લાગી ગયો. આપણે જેને ખારવા, માછીમાર વગેરે શબ્દોથી ઓળખીએ છીએ, તેને પશ્ચિમમાં માત્ર નાવિક જ કહેવાય છે. પણ નાવિકનું સ્થાન આપણા ખારવા જેવું નીચું નથી હોતું. તેમજ તે બાપદાદા-પરંપરાનો ધંધો પણ નથી હોતો. કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ ધંધો કરે. ના તેની પ્રતિષ્ઠામાં આંચ આવે ન કન્યાપ્રાપ્તિમાં વાંધો આવે. આપણે આવો સમાજ રચી શક્યા નથી તેથી પ્રથમ તો ધંધા પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા-અપ્રતિષ્ઠા મળે. અને કન્યાઓનું પણ તેવું જ વળી, આ પાછું વંશ-પરંપરા-બાપદાદાથી ચાલી આવતું હોવાથી વ્યક્તિનું સ્થાન તેની જ્ઞાતિ-જાતિ કે વર્ણને આધારિત થઈ જાય. આપણા ખારવાઓ સમુદ્રીજીવન જીવે પણ માછીમારી પૂરતું જ. બહુ બહુ તો વાહનવ્યવહાર કરતા થાય, પણ તે જુદાજુદા દેશો શોધવાનું સાહસ ન કરે. તેને તેવી પ્રેરણા જ ન હોય. તેથી તેની ઇચ્છા-મહેચ્છા સીમિત હોય. સીમિત ઇચ્છાથી સીમિત કાર્યો થાય. મોટાં કાર્યો ન થાય. તેથી આપણા ખારવાઓની દુનિયા—આપણે ભલા અને આપણાં માછલાં ભલાં. બસ, વાત પૂરી થઈ જાય. સીમિત ઇચ્છાથી સામર્થ્ય પણ સીમિત જ પ્રગટે, સામર્થ્ય પ્રગટતું હોય છે પડકારોથી. પડકારો કદી અશાંતિ વિનાના હોય નહીં. અને આપણો શિખરી વર્ગ સતત શાંતિનો ઉપદેશ આપે એટલે કોઈ પડકારભર્યું અશાંતિમય જીવન પસંદ જ ન કરે, અધૂરામાં પૂરું ખરું મહત્ત્વ આ લોકનું નહીં. પરલોકનું જ હોય, તેથી પડકાર વહોરીને કોણ જાણીકરીને અશાંતિ ઊભી કરે?

14 વર્ષના કોલંબસને ફ્રેંચ ચાંચિયાની નાવોમાં નોકરી મળી ગઈ. આતો એવું થયું કે સૌરાષ્ટ્રનો કોઈ છોકરો નોકરીની શોધમાં મુંબઈ જાય અને કોઈ ગેંગમાં નોકરી મળી જાય. ત્યારે પશ્ચિમના સમુદ્રમાં ચાંચિયાગીરી બહુ ચાલતી. ભારતીય સમુદ્રમાં પણ આરબ લોકોની

ચાંચિયાગીરી પ્રસિદ્ધ હતી. અત્યારે સોમાલિયાના ચાંચિયાઓ મોટામોટા દેશોને રાડ પડાવે છે. પશ્ચિમના ચાંચિયાઓ તો રાજા-મહારાજા જેવી સત્તા ધરાવતા. તેમના ટાપુઓ હતા, કિલ્લાઓ હતા અને આધુનિક શસ્ત્રસજ્જ જહાજો હતાં. તેઓ સમુદ્રમાં વ્યાપારિક જહાજોને આંતરતા અને લૂંટતા અને હત્યાઓ પણ કરતા. પાછા પોતાના કિલ્લામાં ચાલ્યા જતા. કોઈ તેમનું કશું બગાડી શકતું નહીં પણ જે સાહસિક, શૂરવીર અને મરણિયા હોય તે જ ચાંચિયા બની શકે.

કોલંબસ ચાંચિયા ગેંગમાં દાખલ થઈ ગયો! તેણે ઇંગ્લેન્ડ, આયર્લેન્ડ, આઈસલેન્ડ વગેરે ટાપુઓથી છેક આફ્રિકાના ટાપુઓ સુધી સમુદ્રી અનુભવ થયો. જે લોકો માત્ર ઉદરલક્ષી જીવન જીવતા હોય છે તેમની મહેચ્છા બહુ-બહુ તો પગારવધારા સુધીની જ હોય છે. તેથી વધારે નહીં. ત્યારે તુર્ક લોકોએ ભારત સાથેનો વ્યાપારમાર્ગ બંધ કરી દીધો હતો, બીજો કોઈ માર્ગ ન હતો. ત્યારે ઓટોમન સામ્રાજ્ય વિશ્વસત્તા હતી. તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા કોઈ હિંમત ન કરતું. આવા સમયે સમુદ્રી માર્ગે ભારત પહોંચવાની ચેલેન્જ ઊભી થઈ હતી. જુવાન કોલંબસને આ વાત ગમી. પણ ત્યારે સમુદ્રના નકશા બન્યા નહતા. ભારત કેટલે દૂર છે તેની પણ ખબર ન હતી. 2500 માઈલ દૂર હશે તેવું અનુમાન હતું. તે રાતદિવસ વિચારતો નકશા દોરતો અને નાવિકોને પૂછતો રહેતો.

હવે કોલંબસ 28 વર્ષનો થયો હતો. તેને એક સરદારની કન્યા સાથે પ્રેમ થઈ ગયો. ફેલિયા શ્રીમંત ઘરની ખાનદાન કન્યા હતી. તેના બાપ પોર્ટુગીઝ વસાહતના ગવર્નર હતા. એક ગવર્નરની કન્યા એક ખારવા સાથે પ્રેમ કરે એ આપણા ત્યાં નવાઈ અને આઘાતજનક લાગે. પણ પશ્ચિમમાં આવો જ્ઞાતિભેદ કે કાર્યભેદ ન હોવાથી ત્યાં આ સામાન્ય વાત હતી. કેટલાક જીવનનો વિકાસ સ્વલક્ષી હોય છે તો કેટલીક વાર પત્નીલક્ષી પણ થતો હોય છે. પત્ની બાહોશ હોય અને તેનો પિયરપક્ષ સહાયક બને તો ઘણા જમાઈઓ ધન્ય-ધન્ય થઈ જાય. સસરાના પ્રભાવથી કોલંબસ પોર્ટુગલના રાજા સુધી પહોંચી ગયો. પત્ની પણ ઊંચે ચઢવાનું પગથિયું બની શકતી હોય છે. કોલંબસે રાજાને બધી વિગતે વાત કરી. પોતે ભારત શોધવા માગે છે, સમુદ્રીમાર્ગે તે સાહસ કરવા માગે છે. પણ સહાયતા અને પીઠબળની જરૂર છે. પોર્ટુગલના રાજાએ સલાહકારો બોલાવ્યા, સલાહ લીધી. મંત્રીઓએ કોલંબસની યોજના હસી કાઢી. આ તો મૂર્ખતા જ કહેવાય. પૈસાની બરબાદી જ કહેવાય. કોલંબસ નિરાશ થયો પણ હિંમત ન હાર્યો. પ્રથમ પ્રયત્ને જ જે સફળતાની અપેક્ષા રાખે છે તે કદી મોટાં કાર્યો કરી શકતા નથી. વ્યક્તિનું માપ એ પણ છે કે તમે કેટલી નિરાશા પચાવી શકો છો. જે લોકો નિરાશાને પચાવી શકતા નથી તેને નિરાશા પચાવી જાય છે.

કોલંબસે ફરીથી હિંમત કરી અને સ્પેનના રાજા ફર્ડિનાન્ડને મળ્યો. પોતાની બધી યોજના સમજાવી. રાજા પ્રભાવિત તો થયો પણ આટલી મોટી રકમ રોકવા આનાકાની કરવા લાગ્યો. રાજાની રાણી ઈઝાબેલા પણ ચર્ચામાં ભેગી હતી. તેને યોજના ગમી ગઈ. તેણે કહ્યું કે, “રાજા પૈસા નહીં આપે તો હું મારાં ઘરેણાં વેચીને તને પૈસા આપીશ. તું આગળ વધ.” ઈઝાબેલા સાચા અર્થમાં રાણી હતી. રાણીઓ અને શેઠાણીઓ મોટા ભાગે રૂપાળી કઠપૂતળીઓ હોય છે. કાં તો નાચતી રહે છે કાં પછી નચાવતી રહે છે. કોક જ રાણી લક્ષ્મીબાઈ, અહલ્યાબાઈ કે ઈઝાબેલા બનતી હોય છે. આવું જ શેઠાણીઓમાંથી કોઈ એકાદ ધનકૌર બનતી હોય છે.

કોલંબસે યાત્રાની સફળતા પછી પોતાના પક્ષની શરતો મૂકી હતી. અર્થાત્ “ભારત શોધી કાઢું તો મને આટલું આટલું મળવું જોઈએ.” આપણે ફળની આશા વિના કાર્ય કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ, ક્યાં મેળ જામે! ઉપદેશકો પોતે જ મોટા ફળની આશાએ કથા કરતા હોય છે અને જો ફળ ન મળે તો નિરાશ થઈ જતા હોય છે.

આખરે કોલંબસ માટે ત્રણ મોટાં—મજબૂત—વિશાળ જહાજો તૈયાર થયાં : 1. સાન્તામારિયા, 2. પિંટા, અને 3. જાના. સ્પેનિસ ભાષામાં સંત અને સાન્તા પુરુષ સંત અને સ્ત્રી સાન્તા માટે માનવાચી શબ્દમાં વપરાય છે. અર્થાત્ મારિયા નામની કોઈ મહિલા સંતના નામ ઉપરથી સાન્તા મારિયા, આનું નેતૃત્વ સ્વયં કોલંબસે કરવું રહ્યું. ‘પિંટા’નું નેતૃત્વ માર્મને લીધું અને ‘જાના’નું નેતૃત્વ માર્ટીનના નાના ભાઈ વિસેન્ટ પિંઝાએ લીધું. તેમની સાથે કુલ 90 ખલાસીઓ હતા. 3-8-1492ના રોજ ત્રણે જહાજો રવાના થયાં. ઈઝાબેલા હાથ હલાવી-હલાવીને સૌને વિદાય આપતી રહી. આપણે ત્યાં જ્યારે કોઈ યુવાન કે યુવતી સંસાર ત્યાગીને વૈરાગ્ય દીક્ષા લે છે ત્યારે ખૂબ ધૂમધામથી ભવ્ય વરઘોડો કાઢીને તેને વિદાય આપીએ છીએ. અહીં પણ એવું જ વાતાવરણ હતું. બંદર ઉપર મોટી ભીડ જામી હતી. પણ બંનેમાં એક મહત્ત્વનો ફરક એ છે કે દીક્ષાર્થી આત્મકલ્યાણ માટે—પરલોક સુધારવા વિદાય લે છે. જ્યારે કોલંબસ આલોક સુધારવા માટે પોતાના રાષ્ટ્રને મહાન બનાવવા માટે વિદાય લઈ રહ્યો હતો. જીવનદર્શનથી દષ્ટિકોણ બનતો હોય છે. દષ્ટિકોણ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થતી હોય

છે અને પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે પરિણામ મળતાં હોય છે.

નોકરી-ધંધો કે પ્રવૃત્તિ શ્રમપ્રદર્તા હોય જ પણ શ્રમની સાથેસાથે તેમાં ત્રણ તત્ત્વો પણ જોડાયેલાં હોય છે : 1. તમને માત્ર શ્રમ જ લાગે છે. શ્રમ લાગે એટલે થાક લાગે. થાક લાગે એટલે આરામની જરૂર પડે. 2. પ્રવૃત્તિમાં શ્રમ કરતાં રસ વધુ પડે. રસ પડે એટલે આનંદ આવે. જે પ્રવૃત્તિમાં આનંદ આવે તેમાં થાક ન લાગે. જેમ કે રમત રમતાં શ્રમ કરતાં આનંદ વધુ આવે. કેટલાક લોકો જીવનમાં રસમય-આનંદમય પ્રવૃત્તિ કરતા રહેતા હોય છે. 3. પ્રવૃત્તિમાં કંટાળો આવે. શ્રમ સારો કંટાળો ખોટો, કંટાળો લાગે તો થાક જ નહીં, ત્રાસ લાગે. કેટલાક લોકોની પ્રવૃત્તિ કંટાળાભરી હોવાથી તે જીવનથી ત્રાસી જાય છે તેમાં પણ એકધારી સતત ત્રાસભરી પ્રવૃત્તિ કરતા રહેવાથી માણસ હતાશ-નિરાશ થઈ જાય.

વહાણવટાની નૌકાચાલન પ્રવૃત્તિ અત્યંત કંટાળાજનક જ કહેવાય. સઢવાળાં જહાજો પવનના જોરે કોઈ વાર સડસડાટ તો કોઈ વાર મંદગતિએ ચાલ્યા જ કરે. ચારે તરફ જળ સિવાય કશું દેખાય જ નહીં. એકનું એક દૃશ્ય જોઈને માણસ થાકી જાય અને કંટાળી જાય. મેં પહેલી યાત્રા જળજહાજમાં કરી હતી. સતત આઠ દિવસ સુધી તે સમુદ્રમાં ચાલ્યા જ કરે. વારંવાર તૂતક ઉપર જઈને બેસીએ, વાતો કરીએ અને ગપ્પાં લગાવીએ પણ સમય જ ન ખૂટે. જહાજનાં ગોરાં પ્રવાસીઓ એન્જોય કરે પણ ધરતી દેખાય જ નહીં. માંડ આઠમા દિવસે ધરતી દેખાઈ અને પ્રવાસીઓ હર્ષોલ્લાસ કરી ઊઠ્યાં. એન્જિનવાળા જહાજમાં બધી સગવડોથી ભરપૂર દશામાં પણ અમારી આવી સ્થિતિ માત્ર આઠ જ દિવસમાં થઈ હોય તો કોલંબસને મહિનાઓ સુધી અણધારી દિશામાં સઢવાળાં જહાજોમાં કેવું થયું હશે? કંટાળો જ કંટાળો આવે. 3 ઓગસ્ટે રવાના થયેલા. આજે 9 ઓક્ટોબરનો દિવસ હતો. 65 દિવસ સમુદ્રમાં વીતી ગયા હતા. કશું દેખાતું ન હતું. નાવિકો નિરાશ થઈ ગયા. ચડભડ શરૂ થઈ. પાછા સ્પેન જતા રહેવાનો આગ્રહ થવા લાગ્યો. “મૂઈ આ નોકરી” એવા વિચારો આવવા લાગ્યા. આવા ઘોર નિરાશાના સમયે સાથીદારોના મનનું સંતુલન સાચવવું બહુ કઠિન કામ થઈ જાય. “આગળ કાંઈ જ નથી” તેવી નિરાશા થઈ જાય અને ઉત્સાહ તો રહે જ નહીં. કંટાળો ત્રાસદાયી થઈ જાય. કોઈ યોગી કોઈ ગુફામાં એકાંતમાં દિવસો અને મહિનાઓ સુધી યોગસાધના કરે અને કશું પરિણામ ન આવે તો તેને પણ કંટાળો આવે. પરિણામપ્રાપ્તિ વિના સાધક થાકી જાય. એવું જ અહીં સમુદ્રસાધનાનું હતું.

કોલંબસે માંડ લોકોને સમજાવ્યા. આશા આપી (રોજ આશા આપતો) જોજો હવે તો ધરતી દેખાવાની જ છે. કોલંબસે ઘૂંટણિયે પડીને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી : “પ્રભુ, પાર ઉતાર, હવે અમે થાક્યા-હાર્યા છીએ.” બહુ કાલાવાલા કર્યા. ઈશ્વરને રાજી કરવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે કાલાવાલા. કાલાવાલા, ભક્ત જ કરી શકે. જે જ્ઞાની યોગી કે યજ્ઞ કરનારો કર્મકાંડી માત્ર પોતાની સાધનાના જોરે ઈશ્વરને રાજી કરવા માગે છે, તે સફળ નથી થતા. તેમની નિષ્ફળતા તેમને મોટા ભાગે દંભી-પાખંડી બનાવી દેતી હોય છે. તમારી પાસે જે કાંઈ છે તેને અનેકગણું વધારીને પ્રદર્શિત કરો તે દંભ છે અને જે નથી પણ હોવાનો દાવો કરો તે પાખંડ છે. સાક્ષાત્કાર, કુંડલીજાગરણ, ચમત્કાર વગેરેની સ્વયં વાતો કર્યા કરવી કે કરાવતા રહેવું તે દંભ—પાખંડ જ કહેવાય. ભક્ત તેવો કોઈ દાવો ન કરે. ભક્ત તો કરગરે, કાલાવાલા કરે અને આંખમાં આંસુ લાવીને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરે.

કોલંબસે આકાશમાં જોયું. રોજનું એનું એ જ આકાશ જોઈજોઈને થાક્યા. પણ ઓચિંતાની તેની નજર આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓ ઉપર પડી. તે ચીસ પાડી ઊઠ્યો! જુઓ, જુઓ... પક્ષીઓ ઊડે છે. નક્કી અહીં નજીકમાં ધરતી હશે જ. પક્ષીની ઊડવાની રેંજ થોડી જ હોય. પક્ષીઓ જે દિશામાં જતાં હતાં તે તરફ જહાજો વાળ્યાં. થોડી વારમાં પાણીમાં લીલાં પાંદડાં તરતાં દેખાવા લાગ્યાં, આનંદનો પાર ન રહ્યો. પિન્ટો જહાજના ખલાસીઓને દૂર ક્ષિતિજ ઉપર ધરતીની પાતળી રેખા દેખાવા લાગી. બધા નાચી ઊઠ્યા. ત્રણે જહાજો પરવાળાથી બનેલા ટાપુના કિનારે નાંગર્યાં, કોલંબસ ધરતી ઉપર ઊતર્યો, ઘૂંટણિયે પડીને તેણે ધરતીને ચૂમી, ઈશ્વરનો આભાર માન્યો. ધરતી ઉપર સ્પેનનો ધ્વજ લહેરાવ્યો અને તેનું નામ પાડ્યું—“અલ સાલ્વાડોર” ત્યાંના અર્ધનગન આદિવાસીઓનું ટોળું કિકિયારીઓ પાડતું ભેગું થઈ ગયું અને કોલંબસને ઘેરી લીધો. જાનનું જોખમ ઊભું થયું પણ બધાંને ઇશ્વારાથી સમજાવ્યાં. મનગમતી ભેટો આપી. લોકો રાજી થયા. આદિવાસીઓને લાગ્યું કે જાણે કોઈ બીજા ગ્રહ ઉપરથી માણસો આવ્યાં હોય. તેમને પણ પોતાના સિવાય સમુદ્રપાર કોઈ ધરતી, કોઈ જીવન છે તેની કલ્પના જ ન હતી.

કોલંબસ થોડા દિવસ આ ટાપુ ઉપર રહ્યો. તેને પોતાને ભારત-ભૂમિ ઉપર જ આવ્યો છે તેવું લાગવા માંડ્યું હતું. આદિવાસીઓના

સહયોગથી કોલંબસે ક્યુબાનો વિશાળ ટાપુ શોધી કાઢ્યો. પછી તો નજીક નજીકના ઘણા ટાપુઓ શોધાયા. પણ આમાંના એક બેટ ઉપર તેનું સાન્તામેરિયા જહાજ ટકરાઈને તૂટી ગયું. ત્યારે દીવાદાંડીઓ ન હતી. તૂટેલા જહાજનાં લાકડાંમાંથી સમુદ્રકિનારે એક નાનો કિલ્લો બનાવ્યો, ત્યાં 40 માણસો મૂક્યાં અને પોતે બચેલાં બે જહાજો લઈને પાછો સ્પેન જવા રવાના થયો.

હવે વતન જવાનો ઉત્સાહ હતો, ફળપ્રાપ્તિનો પણ આનંદ હતો. અંતે 15-3-1493ના રોજ તે સ્પેન પહોંચી ગયો. તે છ મહિને પાછો ફર્યો હતો. સ્પેનના રાજા-રાણીએ તેનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. રાજાએ તેને નૌકાદળનો એડમિરલ બનાવ્યો અને જે પ્રદેશો શોધ્યા હતા ત્યાંનો ગવર્નર બનાવ્યો. મહાન કાર્યની મહાન કદર થવી જ જોઈએ. કદર કરનારા સાહસને પ્રોત્સાહિત કરતા હોય છે. પછી તો 23-12-1493ના રોજ ફરીથી સવારીએ નીકળ્યો આ વખતે તેણે ઘણા ટાપુઓ શોધી કાઢ્યા. રાણીના નામ ઉપર ઈઝાબેલા વસાહત સ્થાપી, જમૈકા ટાપુ પણ શોધાયો. પણ ઈઝાબેલા વસાહત ઉપર લોકોમાં અસંતોષ થયો, વિરોધ ભડક્યો તેથી કોલંબસને પાછા ભાગી આવવું પડ્યું. સ્પેનના રાજાએ તેના ઉપર કેસ કર્યો. પણ અંતે તેને નિર્દોષ જાહેર કર્યો. પણ તેનો પ્રવાસ અટકાવી દીધો.

બે વર્ષની ભારે લાગવગ પછી તેને પ્રવાસ કરવાની મંજૂરી મળી. આ વખતે તેણે ત્રિનિદાદ, વેને ઝુએલા, વગેરે પ્રદેશો શોધ્યા અને ત્યાંની આદિવાસી પ્રજા ઉપર ભારે અત્યાચારો કરી તેને નિયંત્રણમાં લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ પ્રજા વીફરી હતી. તેથી, સ્પેનના રાજાએ કોલંબસને દોષી માનીને બેડીઓ નાખીને કેદ કર્યો અને તેની જગ્યાએ ફ્રાંસિસ્કો ડી. બોબાડીને ગવર્નર બનાવીને મોકલ્યો. નવી ભૂમિ શોધવાનું આ અંગતરીતે તેને બીજું ફળ મળ્યું. તે બેડીઓ પહેરીને જેલમાં સડવા લાગ્યો, પણ રાણી ઈઝાબેલાને ખબર પડી તેણે તેને મુક્ત કરાવ્યો.

કોલંબસ 11-5-1502ના રોજ ચોથી સવારી ઉપર નીકળ્યો. આ વખતે પનામા, કોન્ડુરાસ વગેરે ટાપુઓ શોધ્યા. 1504માં તે સ્પેન પાછો આવ્યો પણ સ્પેનની રાણી ઈઝાબેલાનું મૃત્યુ થઈ ગયું હતું. તેનો મુખ્ય આધાર હવે રહ્યો નહીં. કોલંબસ પણ બીમાર પડ્યો. તેને સંધિવાનો રોગ લાગુ પડ્યો. ઈ. સ. 1506માં એક નાના ગામ વલ્લાડોલિડની નાનકડી શેરીમાં એક નાનકડા ઘરમાં તેણે પ્રાણ છોડ્યા. તેની અમેરિકા શોધના કારણે આગળ જતાં પૂરા દક્ષિણ અમેરિકા પર (બ્રાઝિલ સિવાય) સ્પેનનો ઝંડો ફરકતો થયો. આને રાષ્ટ્રીયતપ કહેવાય. આવાં રાષ્ટ્રીય તપોને હજી સુધી આપણે તપોમાં સ્થાન આપ્યું નથી. રાષ્ટ્રીય તપસ્વીઓ પણ મેળવ્યા નથી. કોલંબસ આપણે ત્યાં પણ હતા પણ તે માત્ર માછીમારી કરવા પૂરતા જ સાગરખેડુ થતા. ઉચ્ચ વર્ગ તો સમુદ્રથી અભડાતો હતો! જો રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષા હોત તો આપણે પણ કોલંબસ પેદા કરી શક્યા હોત.

10. હ્યુ-એન સાંગ

વર્ણાશ્રમ ધર્મ દ્વારા ચાર વર્ણોથી સમાજરચના થઈ હતી અને ચાર આશ્રમોથી વ્યક્તિના જીવનની વ્યવસ્થા થઈ હતી. ચાર આશ્રમોમાં 57મા વર્ષે વાનપ્રસ્થ અને 75મા વર્ષે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની વ્યવસ્થા વ્યાવહારિક ન હોવાથી ચાલી શકી નહીં. મોટા ભાગે શ્રમણકાળના ઉદય પૂર્વે સુધી ઋષિવ્યવસ્થા હતી. સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર ઋષિઓ હતા. સંન્યાસી ખાસ દેખાતા નહીં. પણ પછી બુદ્ધ—મહાવીરથી શ્રમણકાર્ય શરૂ થયાં. આ કાળમાં વર્ણવ્યવસ્થા શિથિલ થઈ ગઈ. અને વ્યક્તિના જીવનને ચારની જગ્યાએ બે ભાગમાં વિભક્ત કર્યું : 1. ગૃહસ્થ અને 2. સાધુ. બંને ફરજિયાત નહીં. ગૃહસ્થ ન થવું હોય તો સીધા જ નાની ઉંમરથી જ સાધુ થઈ જવાય. અને સાધુ ન થવું હોય તો જીવનભર ગૃહસ્થ રહેવાય. આમ ચારમાંથી બે વ્યવસ્થાઓ થઈ. તેમાં જૈનોના સાધુઓ ચાતુર્માસ સિવાય સતત ભ્રમણ કરતા હોવાથી નાના સાધુઓનું ભણવાનું કઠિન બન્યું. તોપણ તેમનામાં ઘણા મહાન વિદ્વાનો થયા. જ્યારે બૌદ્ધ સાધુઓને સતત ભ્રમણ કરવાનું ન હોવાથી તેમણે મઠો બનાવ્યા અને તે મઠોમાં મોનેસ્ટ્રીઓ બનાવી. અર્થાત્ નાના અને યુવાન સાધુઓને તેમાં રાખીને શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવવાનું થયું. નાલંદા બૌદ્ધકાળની દેન કહી શકાય. આવી મોટી વિશ્વપ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠ જૈનો નથી આપી શક્યા.

આ રીતે ત્યારે અને અત્યારે પણ બૌદ્ધોમાં બાળદીક્ષાનું પ્રમાણ બહુ મોટું રહ્યું છે. તેનું મોટું જમાપાસું એ કહેવાય કે તેમણે બાળભિક્ષુઓને મોનેસ્ટ્રીમાં રાખીને ભણાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એક સમય તો એવો પણ હતો કે ત્રણ બાળકોમાંથી વચેટ બાળકને ભિક્ષુ બનાવવો જ પડે. આથી તેમના ત્યાં ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓનાં બહુ મોટાં ટોળાં થયાં. ટોળાં તો જૈનોનાં પણ થયાં પણ તે સતત ભ્રમણ કરતાં રહ્યાં.

જીવનવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ બુદ્ધ ઘણા ઉદાર છે. તેથી જૈનો જેવાં કઠોર તપો, વ્રતો અને કઠોર નિયમો નથી રાખ્યા, આહારમાં તેમણે બધી છૂટ આપી છે. જે જૈનોમાં નથી હોતી. આ જ કારણસર બૌદ્ધધર્મ વિશ્વવ્યાપી થઈ શક્યો છે તેવું લાગે છે. પણ નાની ઉંમરમાં સાધુ થયા પછી બૌદ્ધ ધર્મની એક બીજી જમા બાજુ પણ છે તે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન માટે દેશ-દેશાંતરમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા છે. પલાંઠી વાળીને એક જગ્યાએ બેસી નથી રહ્યા. તેમણે ઘણા પ્રવાસીઓ પણ પેદા કર્યા છે. જે જૈનો નથી કરી શક્યા. જૈનોની જીવનપદ્ધતિની મર્યાદા એવી છે કે તેમાં પ્રવાસીઓ પેદા કરી શકાય નહીં. જ્યારે બૌદ્ધોની જીવનપદ્ધતિ પ્રવાસને અનુકૂળ હોય છે. આવા જ એક મહાન પ્રવાસીની આપણે ચર્ચા કરવાની છે. તેનું નામ છે—હ્યુ-એન સાંગ. જોકે લોકો પોતપોતાની રીતે તેને જુદાજુદા ઉચ્ચારણોથી ઓળખાવે છે. વિદેશી ભાષાનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ ભાગ્યે જ કરી શકાતું હોય છે, તેથી ઉચ્ચારણભેદ રહેતો જ હોય છે.

ઈ. સ. 602માં ચીનના હોનાન પ્રાંતમાં હ્યુનો જન્મ એક વિદ્વાન સાધુના ત્યાં થયો હતો. ચીની પ્રજાની એક ખાસ જમા બાજુ એ પણ કહેવાય કે તેમનાં નામ બહુ ટૂંકાં કદાચ એક જ અક્ષરનાં હોય છે. આ સારી વાત કહેવાય. બહુ લાંબાં લાંબાં અને જોડાક્ષરોથી ભરેલાં ઉચ્ચારણમાં જીભના કટકા થઈ જાય તેવાં નામ સારાં નહીં. તેમાં પણ ગુજરાતમાં તો નામ પાછળ ભાઈ કે બહેન, બા, ભા વગેરે માનવાચી શબ્દો લગાડવા જ પડે. માઓ એટલે માઓ. માઓ ભાઈ કહેવું ન પડે. આવું જ પશ્ચિમમાં, આવું જ મહારાષ્ટ્રમાં, માત્ર નામ જ બોલવા-લખવાનું. આપણે ત્યાં માત્ર નામ લખો તો તોછડાઈ ગણાય. અપમાન માનગર્ભિત હોય છે. વારંવાર મોહનલાલભાઈ કહો અને પછી મોહન કહો તો અપમાન થાય. પ્રથમથી જ મોહન કહો તો અપમાન ન થાય. મહારાષ્ટ્રના મોહન ધારિયા મંત્રી બને તોય મોહન જ કહેવાય.

હ્યુ બહુ તેજસ્વી હતો. દેખાવમાં અને પ્રતિભામાં બંને રીતે તે તેજસ્વી હતો. કેટલાંક વ્યક્તિત્વો એવાં હોય કે જોતાં જ નજર ઠરી જાય. સૌંદર્ય પણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. સાત્ત્વિક સૌંદર્ય દર્શનીય હોય છે. દર્શન કરીને પવિત્રતા અનુભવાય તે સાત્ત્વિક સૌંદર્ય કહેવાય. કેટલાંક સૌંદર્યો હોય તો જબરાં પણ રાજસિક હોય. મારકણી આંખો જેના તરફ જુએ તે ઠરે નહીં, મરી જાય. આવું જ એક તામસિક સૌંદર્ય પણ હોય છે. જે જોનારને ભય ઉપજાવે. હ્યુનો ચહેરો શીતળતા અને શાંતિભર્યો લાગે. તેના રોમેરોમથી શાંતિ અને પ્રસન્નતા નીતરતી રહે. જેવું રૂપ તેવી જ પ્રતિભા. પ્રતિભાનાં પણ ત્રણ રૂપ હોય છે : સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક, સાત્ત્વિક પ્રતિભા શાંતિ આપે. રાજસિક પ્રતિભા ચંચળતા વધારે અને તામસિક પ્રતિભા શત્રુતા પેદા કરે.

હુના મોટા ભાઈએ તેને પોતાના જ મઠમાં જાતે શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. કોઈને ગમે કે ન ગમે રૂપ સૌને વહાવું લાગતું હોય છે. તેમાં પણ જો ગુણભર્યું રૂપ હોય તો તો કહેવું જ શું? હુ ભણતાં-ભણતાં મોટો થવા લાગ્યો. પછી તેને ચેગ તાઓ મઠમાં સાધુની દીક્ષા આપી. વાત સમજવા જેવી છે. કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે કોઈ સંસ્થામાં દીક્ષા લે છે ત્યારે તે સંસ્થા તેની પાલક અને રક્ષક બની જાય છે. કદાચ આજ કારણસર બૌદ્ધ સાધુઓ કે જૈન સાધુઓ બજારમાં રખડતા-ભટકતા જોવા નહીં મળે. આ બાબતમાં આપણી હિન્દુઓની સાધુસંસ્થા તદ્દન ભિન્ન છે. ભિખારી, બાવા, સાધુ, સંન્યાસીમાં ભેદ કરવો કઠિન થઈ જાય. ચારે તરફ અફરાતફરી, પણ આનું એક જમા પાસું પણ છે. જે સાધુ ભલે રખડતો-ભટકતો હોય પણ જો તે કોઈ ચોકઠામાં ફીટ થયો નહીં હોય તો તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પણ હશે. ભિખારીમાં પણ કોઈ કોઈ ગજબનું વ્યક્તિત્વ છુપાયું હશે. જ્યારે બીજી તરફ ચોકઠામાં પુરાઈ જવાથી યોગ-ક્ષેમની સુરક્ષા તો મળી રહે પણ પાંખો કતરાઈ જાય. મુક્ત ગગનમાં ઊડી ન શકે.

હુને સાધુની દીક્ષા આપી, આ બાળદીક્ષા જ હતી, જે યોગ્ય ન કહેવાય. પણ જો તેણે આવી દીક્ષા ન લીધી હોત તો તેણે જે પ્રવાસ કર્યા અને વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરી તે ન કરી શક્યો હોત. બધાંએ લગ્ન કરવાં જ જોઈએ એવો કડક નિયમ બનાવી શકાય નહીં. લગ્ન કર્યા પછી લગ્નજીવન સફળ થવાની કોઈ ગેરંટી ન હોય. લગ્નજીવનની નિષ્ફળતા બહુ દુઃખદાયી હોય છે. તેનો જવાબદાર કોણ? એટલે કેટલીક વાર બાળદીક્ષા કે યુવાન દીક્ષા પણ કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. પણ તે અપવાદરૂપ હોય, સૌના માટે ન હોય. ત્યાંનું શિક્ષણ પૂરું કરીને હુ ચેંગ આનના વિશાળ બૌદ્ધ મંદિરમાં ગયો. અહીં ઉચ્ચતમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થતું હતું. હવે તો હુ અધ્યાપનકાર્ય પણ કરાવવા લાગ્યો. અધ્યયન ઘણા કરી શકે પણ અધ્યાપન બધા ન કરાવી શકે. વિદ્વાન હોય તો પણ શૈલી ન હોય તો સફળ અધ્યાપક ન થઈ શકાય. શૈલી કુદરતી બક્ષિસ હોય છે. કઠિનમાં કઠિન વિષયને પણ સરળતાથી સમજાવી શકાય છે. શૈલી ન હોય અને માત્ર પાંડિત્ય જ હોય તો વિદ્યાર્થીઓ બોર થઈ જાય. કશું સમજાય નહીં. અહીં વિશાળ પુસ્તકાલય હતું. હુએ ખૂબ વાંચન વધાર્યું. વિશાળ પુસ્તકભંડારની સગવડ મળવી એ જિજ્ઞાસુ માટે સ્વર્ગથી પણ વધારે કહેવાય. હુએ ઘણા ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું. તેમાંથી તેને ભારત જવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગી. “ભગવાન બુદ્ધ ભારતના ભારત અમારી તીર્થભૂમિ પુણ્યભૂમિ મારે તે ભૂમિનાં દર્શન કરવાં છે.” આવી ભાવના વહેવા લાગી. ધાર્મિક વ્યક્તિ માટે કેટલીક ભૂમિઓ પુણ્યરૂપ અને પવિત્ર હોય છે તેથી તેને તે તીર્થ માને છે. તે ભૂમિનાં દર્શન માત્રથી તે ધન્ય થઈ જતો હોય છે. ભાવના અને પ્રેમ તાલાવેલી જગાડે. તાલાવેલીથી કઠિન કામ પણ થવા લાગે. ભાવના વિનાના માણસને તાલાવેલી ન હોય. કદાચ હોય તો વાસનાની હોય. વાસના ઢાળ તરફ નીચે દોડાવે. ભાવના ઉપર શિખર તરફ ચઢાવે, બંનેમાં આ મહત્ત્વનો ફરક કહેવાય.

મધ્યચીનમાંથી ભારત જવું હોય તો કેવી રીતે જવાય? તેનો નકશો દોરવા માંડ્યો. ગોભીનું કારમું રણ, હિમાલયનાં બર્ફિલાં ઉત્તુંગ શિખરો, કેટલાં વનો, ચોર-ડાકુઓ. અધધધ પારવિનાની અડચણો. માણસની હામ જ બેસી જાય. પણ હુએ નક્કી કર્યું. જે થવું હોય તે થાય પણ ભારત તો જવું જ છે.

તે ચીનના રાજા પાસે મંજૂરી લેવા પહોંચ્યો, પણ રાજાએ મંજૂરી ન આપી ત્યારે ચીનમાં ગૃહયુદ્ધ ચાલતું હતું. અશાંતિ હતી એટલે મહારાજા કાઓત્સુએ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. હવે શું થાય?

પણ હુ તો કોઈને કદાચ વિના, કોઈને પૂછ્યા વિના એક દિવસ પહેરેલે કપડે ભાગ્યો—જે થવું હોય તે થાય. સગવડોમાં જીવેલો જીવ અગવડો વેઠી શકતો નથી. પણ જો વૈરાગ્ય અને ઉત્સાહ હોય તો ગમેતેવી અગવડો પણ તે સહન કરી શકે છે. પકડાઈ ન જવાય તેવા ભયથી તે રાત્રે-રાત્રે ચાલે. દિવસે ક્યાંક સંતાઈને પડ્યો રહે. આમ કરતાં-કરતાં અડધો ભૂખ્યો, અડધો તરસ્યો તે કવા ચાઉ પ્રાંત પહોંચ્યો. સાધુઓ માટે એક વાત સારી, લગભગ દરેક જગ્યાએ કોઈ ને કોઈ ધર્મસ્થાન હોય. ત્યાં આશરો તો મળી જાય. પ્રાંતના ગવર્નરને ખબર પડી. તેણે મળવા બોલાવ્યો. તેનો દેખાવ અને પ્રતિભાથી ગવર્નર ખૂબ પ્રભાવિત થયો. જેમજેમ વાતો ચાલતી રહી તેમતેમ તેનો પ્રભાવ વધતો ગયો. હુએ પોતાનું પ્રયોજન બતાવ્યું. ભારત જવું છે. ભગવાન બુદ્ધની ભૂમિનાં દર્શન કરવાં છે. ગવર્નરે છેક સીમા સુધીની બધી વ્યવસ્થા કરી આપી. આમ અનાયાસે સહાયતા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. તે હાર્યો નહીં. ઘણી વાર તેને ખાવાનું કશું ન મળતું. આમ કરતાં કરતાં તેણે ચીનની સીમા ગુપચુપ પાર કરી દીધી. હાશ, હવે ભય ઓછો થયો. આ બામીયાનનો પ્રદેશ હતો. પાછળથી અહીં જ બુદ્ધની બે ભવ્ય પ્રતિમાઓ પહોડો કોતરીને બનાવેલી, જેને તાલીબાનોએ તોપના ગોળા મારીને તોડી નાખી હતી. હુ જ્યારે યાત્રા કરતો હતો ત્યારે ઇસ્લામનો ઉદય થયો ન હતો. ત્યાં બધે જ બૌદ્ધધર્મની જ શાખાઓ હતી. તેણે હિન્દુકુશનાં ઉત્તુંગ શિખરો પાર કર્યા અને

છેક કાબુલ નદીના કિનારે જલાલાબાદ પાસેના હાનાનગર પહોંચ્યો. ત્યાંથી તે આગળ વધ્યો. વિશાળ સિંધુ નદી પાર કરી અને છેક તક્ષશિલા પહોંચી ગયો. ત્યારે તક્ષશિલાની જાહોજલાલી હતી. હજી મુસ્લિમ વિધ્વંસકો આવ્યા ન હતા. તક્ષશિલા ત્યારના વિશ્વની સર્વોચ્ચ વિદ્યાપીઠ હતી અહીં મહર્ષિ પતંજલિ એક સમયના કુલપતિ હતા. હજારો વિદ્યાર્થીઓ અને સેંકડો આચાર્યો બધી વિદ્યાશાખાઓનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરતા-કરાવતા હતા. હવે આજે તો આ સ્થાન પાકિસ્તાનની રાજધાની ઇસ્લામાબાદમાં પરિવર્તિત થઈ ગયું છે. હ્યુ જ્યારે તક્ષશિલા પહોંચ્યો ત્યારે ઈ. સ. 631 ચાલતો હતો. ત્યારે કાશી કરતાં પણ તક્ષશિલાનું મહત્ત્વ વધારે હતું. તક્ષશિલાનાં ખંડેરો જોનારની આંખમાં આજે પણ આંસુ આવી જાય છે. વિધ્વંસકોને વિધ્વંસમાં આનંદ આવતો હોય છે. ઘણો સમય હ્યુ તક્ષશિલામાં રહ્યો ત્યાંથી કાશ્મીર ગયો. ત્યારે કાશ્મીર પંડિતોનો દેશ હતો. બૌદ્ધ ધર્મના પણ ઘણા મઠો હતા. કાશ્મીરની ઉત્તરે ગીલગીટમાં આજે પણ એક શાંત્રીલા નામનું બૌદ્ધ સ્થાન છે. ત્યાં બૌદ્ધની ભવ્ય પ્રતિમા હજી પણ છે. ત્યાં એવો રિવાજ છે કે આવતા-જતા માણસો બુદ્ધની પ્રતિમાને એક એક પથરો જરૂર મારે છે. પથરો શોધવો ન પડે એટલા માટે ત્યાં પથરાનો મોટો ઢગલો કાયમ રાખવામાં આવે છે. રાજસત્તાની માફક ધર્મસત્તાનું પણ કેવું ઉત્થાન—પતન થાય છે તે બામિયાન અને શાંત્રીલા જોવાથી સમજાય છે.

કાશ્મીરના અનેક વિદ્વાન પંડિતોનો મેળાપ કરીને પછી હ્યુ મથુરા ગયો. ત્યારે મથુરાની જાહોજલાલી હતી. આજ મથુરામાંથી મહમદ ગજનવી સેંકડો મણ સોનાની મૂર્તિઓ લઈ ગયો હતો. મથુરાથી કન્નોજ (કાન્યકુબ્જ) પાટલિપુત્ર, બોધ ગયા, રાજગૃહ થઈને નાલંદા પહોંચ્યો. ત્યારે નાલંદા પણ વિશ્વની સર્વોચ્ચ વિદ્યાપીઠ હતી. તક્ષશિલા કરતાં પણ અહીં વધારે વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. ત્યાં વિશ્વનું સૌથી મોટું પાંચ માળનું પુસ્તકાલય હતું. જેનાં ખંડેર મેં જોયેલાં. મહમ્મદ બખ્તિયારે તેને આગ લગાડી દીધી હતી. ત્રણ મહિના સુધી આગ ધધકતી રહી. માત્ર 200 ઘોડેસવારો લઈને તે આવેલો અને દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અને એક હજાર આચાર્યોને ગાજર-મૂળાની માફક વેતરી નાખ્યા હતા. આમાં ઘણા શતાવધાની, અષ્ટાવધાની હતા, પણ કોઈ શસ્ત્રાવધાની ન હતા. કારણ કે બધા અહિંસાવાદી હતા. કરુણા જ કરુણા દેખાય. અગિયાર હજાર આચાર્યો અને છાત્રોને 200 ઘોડેસવારો રહેંસી નાખે. આથી વધુ કરુણા શી હોઈ શકે?!

હ્યુ નાલંદામાં રહ્યો ત્યારે પાટલિપુત્રમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનું રાજ્ય હતું. એ સુવર્ણ યુગ હતો, ત્યારે કોને ખબર હશે કે નાલંદાની આવી દશા થશે! હજી પણ “અહિંસા પરમો ધર્મઃ”ની જગ્યાએ “વીરતા પરમો ધર્મઃ” સૂત્ર સ્વીકારાય તો નવનિર્મિત અક્ષરધામોની રક્ષા કરી શકાય કે પછી સાઈકલનું પૈડું એનું એ જ ફરીફરીને બતાવતું રહેશે? નાલંદાના કુલપતિ શીલભદ્ર હતા. નાલંદા વિદ્યાપીઠનો લેવાય તેટલો લાભ લઈને આચાર્ય શીલભદ્રની વિદાય લઈને આજુબાજુના બૌદ્ધ તીર્થો કરીને હ્યુ કામરૂપ આસામ પહોંચ્યો. કામરૂપનો રાજા બ્રાહ્મણ હોવા છતાં હ્યુથી પ્રભાવિત થયો. તેણે હ્યુનું ભારે સ્વાગત કર્યું. ખરેખર તો રાજાનો કોઈ સંપ્રદાય ન હોવો જોઈએ. તેણે પ્રજાના બધા સંપ્રદાયોનો આદર કરવો જોઈએ. હિન્દુ ધર્મની આ ખાસ વિશેષતા જ કહેવાય કે તે કટ્ટર થઈ શકતો નથી, તેમાં સહજ ધર્મઉદારતા રહેતી આવી છે. વિદ્વાનોની સેવા અને આદર કરવો એ રાજધર્મ છે. અહીં એક વિચિત્ર ઘટના ઘટી. કન્નોજના સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનું આમંત્રણ છતાં હ્યુ કન્નોજ રાજાના ત્યાં ગયો ન હતો અને કામરૂપના ખંડિયા રાજા કુમાર બ્રાહ્મણના ત્યાં હ્યુ ગયો તેથી હર્ષવર્ધનને ખોટું લાગ્યું. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ માનાપેક્ષી લોકોને ખોટું લાગતું જ હોય છે. પોતાની સાચી-ખોટી અપેક્ષા પૂરી ન થાય કે ન સચવાય તો ભક્તો-ચાહકો નારાજ થઈ જાય. મનસ્વી સાધુ-સંતોને તેમની પસંદગી કે નારાજગીની પડી ન હોય, પણ મહંત કક્ષાના વ્યાવહારિક સાધુ-સંતો કોઈ દૂઝણી ગાયને હાથમાંથી છટકવા ન દે. તે તેમનું સમાધાન કરવા ભરપૂર પ્રયત્ન કરે.

હર્ષે કામરૂપના કુમાર બ્રાહ્મણને હ્યુને લઈને પોતાની પાસે આવવા હુકમ કર્યો પણ સ્વાભિમાની કુમારે જણાવી દીધું કે, “તમે માથું લઈ શકો છો પણ ઇચ્છાવિરુદ્ધ હ્યુને મારાથી કન્નોજ લાવી શકાશે નહીં” હર્ષે જવાબ આપ્યો કે “ભલે તો માથું લઈ આવો” હવે શું કરવું? હ્યુને વાતની ખબર પડી. રાજા અને મહારાજા વચ્ચે આટલી હદે પોતાના માટે ખેંચાતાણ થઈ છે તે જાણીને તેને દુઃખ થયું. મારા નિમિત્તે કોઈ મોટો અનર્થ ન થઈ જાય તે હેતુથી તેણે પોતે જ કન્નોજ જવાનું નક્કી કર્યું. ભારતના રાજાઓ બહુ ભાવુક હોય છે. તે વાતવાતમાં યુદ્ધ કરી બેસતા હોય છે. ભાવુકતા અને ધીર-ગંભીરતા સાથે ન રહી શકે.

હ્યુ પાછો કન્નોજ ગયો. હર્ષે તેનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. યાદ રહે કામરૂપ તથા કન્નોજના બંને રાજાઓ હિન્દુ સમ્રાટો છે છતાં તે બૌદ્ધ વિદ્વાન સાધુ પ્રત્યે પુષ્કળ આદરભાવ રાખે છે એ જ તેમની વિશેષતા કહેવાય. કન્નોજમાં હ્યુને ઘણું રોકાવું પડ્યું. કારણ કે હર્ષ તેને છોડતો જ નહીં. હ્યુએ તેના રાજ્યના, પ્રજાના, વહીવટનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે.

કન્નોજ આવતાં પહેલાં તે દક્ષિણ ભારતના કાંજીવરમ, ભરૂચ, વલ્લભિપુર, ગિરનાર, કચ્છ અને માળવા પણ ભ્રમણ કરી આવ્યો હતો. ભારતનો સાધુ ભારતમાં નહીં ફર્યો હોય તેટલું હું ભારતમાં ફર્યો હતો. કહે છે કે એક વાર તો તાંત્રિક કાપાલિકોએ તેને પકડી લીધો હતો અને નરબલિ આપવા તેને નવડાવી-ધોવડાવીને તૈયાર કર્યો હતો. પણ છેવટની ઘડીએ તેની આંગળી કપાયેલી હોવાથી છોડી મૂક્યો હતો. અક્ષત શરીર હોય તેનું જ બલિદાન અપાય. આવા નિયમે તેનું રક્ષણ કરી દીધું. કેવી કેવી આપત્તિઓ અને વિપત્તિઓ હ્યુએ ભોગવી હશે તેની કલ્પના જ ધ્રુજાવી દે તેવી છે.

કન્નોજમાં પણ તેને વધુ માન-સન્માન મળતું હોવાથી એક વર્ગ વિરોધી થઈ ગયો હતો. માન, ઈર્ષ્યા વિનાનું ભાગ્યે જ હોય છે અને ઈર્ષ્યા વિરોધ વિનાની નથી હોતી. હર્ષ સમજી ગયો. તેણે વિરોધીઓને ફટકાર્યા અને હ્યુને પૂરું રક્ષણ આપ્યું.

આ સમયમાં બૌદ્ધધર્મના બે મુખ્ય ફાંટા મહાયાન અને હીનયાનમાં પણ વિખવાદ શરૂ થયો હતો. સંપ્રદાયો શાશ્વત નથી હોતા. ધર્મ જ શાશ્વત હોય છે. સંપ્રદાયોનો ઉદય અને અસ્ત થતો રહે છે. તેથી ઉદયકાળમાં અને અસ્તકાળમાં પરસ્પરમાં પણ સચ્ચાઈ સાબિત કરવા સંઘર્ષ થતા રહેતા હોય છે. હર્ષે બૌદ્ધધર્મના બંને સંપ્રદાયોનું સંમેલન બોલાવ્યું. તેની અધ્યક્ષતા હ્યુને આપી. ઘણા દિવસો સુધી ચર્ચા ચાલી. ભારતીય ધર્મોમાં ઊંજળી બાજુ એ રહેતી આવી છે કે અહીં ચર્ચા-શાસ્ત્રાર્થ થતો હોય છે. જે ધર્મોમાં આવી ઊંજળી બાજુ નથી હોતી તે શાસ્ત્રાર્થ નહીં શાસ્ત્રાર્થ કરી બેસતા હોય છે. તેથી ઝનૂની બર્બર થઈ જતા હોય છે.

કહેવાય છે કે ઘણા દિવસો સુધી ચર્ચા ચાલતી રહી. હજી નિર્ણય આવતો ન હતો ત્યાં એક દિવસ વિશાળ સભામંડપમાં આગ લાગી ગઈ હતી. આ સભામંડપની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે કે તેમાં 20 તો માંડલિક રાજાઓ આવ્યા હતા, એક હજાર સાધુઓ અને પંડિતો આવ્યા હતા. બૌદ્ધ, જૈન અને હિન્દુ ધર્મના મોટા મોટા આચાર્યો આવ્યા હતા. કહેવાય છે કે ભગવાન બુદ્ધની સુવર્ણપ્રતિમા એક સો ફૂટના ઊંચા સ્તંભ ઉપર બેસાડવામાં આવી હતી. શેઠ-શાહુકારો તથા પ્રજાનો વિશાળ વર્ગ આ સભામાં રોજ ભાગ લેતો હતો. 75 દિવસ સુધી આ સભા ચાલી. જો સભામંડપમાં અગ્નિ ન લાગી હોત તો કદાચ હજી વધુ દિવસ પણ ચાલત.

ધર્મચર્ચા અથવા સિદ્ધાંતચર્ચા જરૂરી છે તેથી પ્રજાના બૌદ્ધિક પક્ષને ઉત્તેજન મળે છે પણ તે સાર્થક હોવી જોઈએ. વિતંડાવાદી ન હોવી જોઈએ. કહેવાય છે કે સ્વામી વિવેકાનંદ દક્ષિણ ભારતના એક ધર્મસ્થાનમાં ગયા હતા ત્યાં સાત દિવસથી પંડિતોમાં શાસ્ત્રાર્થ ચાલતો હતો. કોઈ નિર્ણય થતો ન હતો. શાસ્ત્રાર્થનો વિષય હતો. સંડાસ ગયા પછી માટીથી પાંચ વાર હાથ ધોવા કે સાત વાર? સ્વામીજીને હસવું આવ્યું, ધર્મ અને જીવનના સળગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા પડતી મૂકીને આવી તુચ્છ અને ક્ષુલ્લક બાબતોની ચર્ચા કરવી એ પંડિતોની યુગવિસ્મૃતિ જ કહેવાય.

સોળ વર્ષ સુધી હું ભારતમાં રહ્યો, હવે તેનું મન સ્વદેશ જવા ઉતાવળું થયું હતું, બધાને વિનય કરીને મનાવીને તે દેશ જવા તૈયાર થયો. હર્ષે તેનો વિદાય સમારંભ ગોઠવ્યો. તેના ઉપર ભેટો અને સોગાદોનો વરસાદ વરસ્યો. વિદ્વાનને કદી પણ ખાલી હાથે વિદાય ન કરાય આ આપણી સંસ્કૃતિ રહી છે.

કહેવાય છે કે હું આવ્યો ત્યારે ચીંથરેહાલ એકાકી હતો. પણ વિદાય થયો ત્યારે સેંકડો ખચ્ચરો ભરીને પુસ્તકો, ભેટો, બુદ્ધપ્રતિમાઓ વગેરે લઈને વિદાય થયો. તેને શણગારેલા હાથી ઉપર બેસાડીને વાજતે-ગાજતે શોભાયાત્રા કાઢીને વિદાય આપી. તેની રક્ષા માટે હર્ષના સૈનિકો સાથે હતા. જલંધર પાસેથી સિંધુ નદી ઓળંગીને ચારકંદ થઈને પામીરનો પઠારો ચઢીને ઘણાં કષ્ટો વેઠીને તે અઢળક જ્ઞાનખજાના લઈને જ્યારે ચીન પહોંચ્યો ત્યારે ચીનની પ્રજા તેના સ્વાગત માટે ઘેલી થઈ ગઈ. બાદશાહે તેનું ભવ્ય સન્માન કર્યું. થોડા દિવસ ઘણી ધૂમધામ ચાલી. લેખક, ચિંતક, વિચારક, તત્ત્વદર્શી જો માન-પાન-પ્રતિષ્ઠામાં પડી જાય તો તેનું લેખનકાર્ય ન થઈ શકે. તત્ત્વલેખકોએ તો દૂર એકાંતમાં જ રહેવું ઠીક. જ્યાં તેને લોકો ઓળખી શકતા ન હોય, તેથી તેને પૂરો સમય મળે. આદ્ય શંકરાચાર્ય, ભાષ્ય લખવા માટે હિમાલયના કેદારનાથ ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયેલા. જો તે કોઈ મોટા નગરમાં રહ્યા હોત તો રોજ પધરામણીઓ થાત. પણ ભાષ્ય ન લખી શકાત. ચિંતકે લોકમાન્યતાથી દૂર રહેવું જોઈએ. હા, લોકભૂખ્યા લોકો ભલે પધરામણીઓ કરાવતા ફરે. તે નિર્માતા નથી હોતા. પાકને લણનારા હોય છે. તેમને કણસલાં લણવા દો.

હું દૂરના એક જૂના બૌદ્ધ મઠમાં એકાંતમાં ચાલ્યો ગયો અને હાથમાં કલમ લઈને બેસી ગયો. 74 બૌદ્ધ ગ્રંથોનું સંસ્કૃતમાંથી ચીની ભાષામાં તેણે ભાષાંતર કર્યું. આ સિવાય ઘણું સાહિત્ય રચ્યું. મારા સદ્ભાગ્યે ચીની પ્રવાસમાં હું આ જગ્યાએ ગયેલો જ્યાં આજે પણ

હુની સ્મૃતિમાં 7 માળનો ભવ્ય પેગોડો ઊભો છે. છેક ઉપલા માળે ચઢવાનું મને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું.
65 વર્ષની ઉંમરે હુએ ઈ. સ. 664માં પોતાનો દેહ છોડ્યો. પણ તેના અમર પ્રવાસ જિજ્ઞાસુઓને આજે પણ પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

2-12-11

*

11. માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ

વિશ્વની પૂરી પ્રજા સામે એક બહુ મોટો પડકાર છે કે શું માનવમાત્રને સમાનતાનો દરજ્જો આપી શકાય છે? મારી દૃષ્ટિએ આ સમાનતાનાં મહત્ત્વનાં ચાર ઘટકો છે : 1. ધાર્મિક સમાનતા, 2. રાજકીય સમાનતા, 3. સામાજિક સમાનતા, 4. આર્થિક સમાનતા અને 5. શૈક્ષણિક સમાનતા.

1. ધાર્મિક સમાનતા

જ્યારથી ધર્મનું અસ્તિત્વ છે ત્યારથી માનવ-માનવ સૌ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં એક સમાન છે તેવું માત્ર ઇસ્લામે જ પ્રતિપાદિત કર્યું જણાય છે. બાકીના જૂના કે નવા ધર્મોએ કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે ભેદ કર્યા છે. એવું લાગે છે કે ઇસ્લામે સૌપ્રથમ એકસાથે કશા ભેદભાવ વિના મસ્જિદમાં નમાજ પઢવાની શરૂઆત કરાવી અને સાથે બેસીને એક જ થાળીમાં જમવાની વાત કરી. આવી અને આટલી સમાનતા બીજે ક્યાંય જોવા મળવી દુર્લભ કહેવાય.

2. રાજકીય સમાનતા

લોકશાહી આવ્યા પછી જ્યાં જ્યાં સૌને સરખો મતાધિકાર મળ્યો, ત્યાં રાજકીય સમાનતા આવી. ભારત જેવા દેશોમાં પોતાના બળે ચૂંટાઈ શકવાનું સામર્થ્ય ન ધરાવતા લોકો માટે અનામતની વ્યવસ્થા કરાઈ, જેથી પ્રજામાંનો દુર્બળ વર્ગ પણ પોતાના પ્રતિનિધિ જે તે સંસ્થાઓમાં મોકલી શકે. ભારતનો કોઈ પણ નાગરિક રાષ્ટ્રપતિ કે પ્રધાનમંત્રી થઈ શકે છે. તેમાં ધર્મ, જાતિ કે લિંગનો કોઈ અવરોધ નથી. પણ ધાર્મિક સમાનતા આપનાર ઇસ્લામિક રાષ્ટ્રોમાં માત્ર મુસલમાન હોય તે જ મહત્ત્વનાં ઉચ્ચ પદો ઉપર બેસી શકે છે. બિનમુસ્લિમો નહીં. જોકે ધાર્મિક સમાનતા પણ મુસ્લિમો પૂરતી જ રહે છે, બિન મુસ્લિમો માટે આવી સમાનતા શક્ય નથી. બિન મુસ્લિમ એટલે કાફિર, અને કાફિર અને મોમિન એકસમાન હોઈ શકે નહીં, એટલે ધાર્મિક સમાનતાની મર્યાદા પોતાના સંપ્રદાય સુધી જ કહેવાય. સંપ્રદાય બહારનો વર્ગ ગમે તેટલો સક્ષમ કે બુદ્ધિમાન હોય તોપણ તે મોમિનની બરાબરી કરી શકે નહીં. તેને સ્વર્ગ તો ન જ મળે.

3. સામાજિક સમાનતા

સામાજિક સમાનતા બેટીવ્યવહારથી આપી શકાય છે. ગમેતેની કન્યા લઈ શકાય અને ગમે તેને આપી શકાય તેવી સ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં સામાજિક સમાનતા કહેવાય. મુસ્લિમોમાં પણ સમાજભેદ છે. સમાજ હોય એટલે સમાજભેદ રહેવાનો. મુસ્લિમોમાં સૈયદ, પઠાણ, મલેક વગેરે ઉચ્ચ સમાજો છે તેને પીંજારા, ધોબી, વાળંદ, ઢાઢી વગેરે ઊતરતા સમાજો પણ છે. આ બધા પરસ્પરમાં બેટીવ્યવહાર કરતા નથી. પાકિસ્તાનમાં તો ઓનર કિલિંગની ઘટનાઓ પણ ઘટે છે. ચઢતાઊતરતાં ખાનદાનો તો હોય જ છે. આમ છતાં મુસલમાન કોઈ પણ કોમ કે ધર્મની કન્યા લાવી શકે છે પણ તેણે ઇસ્લામ સ્વીકારવો અનિવાર્ય હોય છે. વર અથવા કન્યા કોઈ પણ બિન મુસ્લિમ હોય તો તેને મુસ્લિમ થવું અનિવાર્ય હોય છે. બીજા ધર્મોમાં ખાસ કરીને હિન્દુ ધર્મમાં આટલી ઉદારતા નથી, કોઈ વિધર્મી કન્યા હિન્દુ થવા માગે તોપણ તેનો સ્વીકાર થતો ન હતો, હવે કાંઈક થવા લાગ્યો છે.

જ્યાં સમાજો હોય છે ત્યાં તેની કક્ષાઓ પણ હોય છે. કક્ષાઓ ચઢ-ઊતર સ્થાન બનાવે. આ દૃષ્ટિએ વિશ્વની કદાચ સૌથી બહુ સમાજ પ્રજા આપણે છીએ. ધીરે ધીરે હવે સામાજિક સમરસતા થઈ રહી છે. પહેલાં રોટીવ્યવહાર ન હતો ત્યાં હવે રોટી વ્યવહાર થઈ ગયો છે અને બેટીવ્યવહાર પણ થોડી ઉદારતાથી થવા લાગ્યો છે, તેમ છતાં પૂરેપૂરી સામાજિક સમાનતા લગભગ ક્યાંય દેખાતી નથી.

4. આર્થિક સમાનતા

આર્થિક સમાનતાનો સર્વપ્રથમ પ્રયોગ સામ્યવાદીઓએ કર્યો. રશિયા, ચીન વગેરે સામ્યવાદી દેશોએ આર્થિક રીતે સૌને સમાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ સમાનતા શ્રીમંતોને ગરીબ બનાવીને કરવામાં આવી. ગરીબોને શ્રીમંત બનાવીને નહીં, પણ આ પ્રયોગ સફળ ન રહ્યો. તેથી સામ્યવાદ નિષ્ફળ ગયો કહેવાય. સામ્યવાદ સિવાય બીજે ક્યાંય આવો પ્રયોગ થયો જાણ્યો નથી. આર્થિક સધ્ધરતા અથવા દુર્બળતા પોતપોતાની ક્ષમતા-અક્ષમતાથી આવતી હોય છે તેથી સૌને એકસરખા કરવા શક્ય નથી લાગતું.

5. શૈક્ષણિક સમાનતા

ભણવાનો અધિકાર સૌને છે તેથી સૌના માટે શિક્ષણનાં દ્વાર ખુલ્લાં મુકાવાં જોઈએ. આ વ્યવસ્થા બહુ પાછળથી આવી છે. દ્વાર ખુલ્લાં હોવા છતાં પણ કોઈ શિક્ષણ લેવા ન માગે. અથવા ક્ષમતા ઓછી હોય તો તેમના માટે અનામતો અને આર્થિક આકર્ષણો ભારતમાં ઊભાં કરાયાં છે. અને કારણે ન ભણનારા ભણવા લાગ્યા છે અને ઓછી બૌદ્ધિક ક્ષમતાવાળા ઓછી યોગ્યતાએ પણ આગળ વધી શકે છે. જોકે આવી સમાનતા કૃત્રિમ જ કહેવાય. કુદરતે પોતે જ સૌને સમાન બૌદ્ધિક ક્ષમતા નથી આપી તેને ખેંચીને કે પછી દબાવીને બરાબર કરવાનો પ્રયત્ન કુદરત સહકારી ન કહેવાય, કૃત્રિમ કહેવાય. થોડો સમય ચાલે તો ઠીક છે પણ તેને કાયમી ન કરાય. બધાંને નોબલ પ્રાઈઝ ન અપાય અને જો અપાય તો નોબલ પ્રાઈઝનું મહત્ત્વ જ ન રહે. મુસ્લિમો પાસે રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક શૈક્ષણિક વગેરે સમાનતાઓ ન હોવા છતાં ધાર્મિક સમાનતા એટલી પ્રબળ છે કે બિનમુસ્લિમો સાથે જરૂર પડે ત્યારે બધા એક થઈ શકે છે. હા, પરસ્પરમાં નહીં.

આટલી ભૂમિકા પછી મૂળ વાત ઉપર આવીએ. યુરોપિયનોના સ્થળાંતરથી વસેલો અમેરિકા દેશ સામે વિકાસનો પ્રશ્ન આવ્યો. ગોરી પ્રજા સહજ રીતે વિકાસલક્ષી જીવન જીવતી પ્રજા છે. વિકાસ એટલે વધુ ને વધુ સગવડો ઊભી કરવી તથા જીવનસ્તરને વધુ ને વધુ ઉન્નત કરવો, સ્થળાંતર કરીને આવેલી ગોરી પ્રજા મહેનતુ, બુદ્ધિશાળી અને સાહસી હતી તેમને વિકાસ કરવો હતો. ત્યારે વિકાસ માત્ર કૃષિ ક્ષેત્ર પૂરતો જ સીમિત હતો. હજુ યંત્રયુગ શરૂ થયો ન હતો, કૃષિ શ્રમ આધારિત ધંધો છે. શ્રમિકો લાવવા ક્યાંથી? અમેરિકાના મૂળ નિવાસી રેડ-ઇન્ડિયનો હારી ચૂક્યા હતા પણ તે શ્રમિકો થવા તૈયાર ન હતા. તે યોદ્ધાઓ હતા, બધાં જંગલી પશુઓને નાગરિક બનાવી શકાતાં નથી. નાગરિક થવાની ક્ષમતા હોય તેને જ પાળી શકાય. ગાય-ભેંસ, ઘોડા, ઊંટ, હાથી, કૂતરાં વગેરેને પાલતુ બનાવી શકાય પણ સિંહ, વાઘ, વરુ, શિયાળ, હરણાં વગેરેને મોટાપાયે પાલતુ ન બનાવી શકાય. તેથી તે પ્રાણીઓ આજે પણ તેમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જીવન જીવે છે. સાચી કે ખોટી પણ એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે ક્ષમતા વર્ણગત હોય છે. વર્ણ એટલે રંગ. વિશ્વની પ્રજાના જુદાજુદા રંગ છે. તેમાં સૌથી વધુ ક્ષમતા ગોરી પ્રજામાં અને પછી ઊતરતાં ઊતરતાં સૌથી ઓછી ક્ષમતા કાળી પ્રજામાં હોય છે. આવી પણ માન્યતા છે. સૌથી વધુ વૈજ્ઞાનિક શોધો ગોરી પ્રજાએ કરી છે. સૌથી વધુ પ્રવાસ સાહસો ગોરી પ્રજાએ કર્યા છે. સંગીત-સાહિત્ય કલાના ક્ષેત્રમાં અને સેના તથા શસ્ત્રોના ક્ષેત્રમાં આજે પણ તે સૌથી આગળ છે. જ્યારે કાળી પ્રજા સૌથી પાછળ છે, વચ્ચે બાકીની પ્રજા છે. આવી ધારણાને આધારે આફ્રિકામાંથી કાળી પ્રજાની જબરજસ્તી આયાત થતી રહી. આયાત થયેલા આ કાળા લોકોને ગુલામ બનાવીને તેમની પાસેથી શ્રમનું ભારે કામ લેવામાં આવતું. ધીરે ધીરે આવા કાળા લોકોની સંખ્યા લાખોમાં થઈ ગઈ. છતાં ગોરાઓમાંથી જ તેમના ઉદ્ધારકો નીકળ્યા અને પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકને ગુલામી પ્રથા પૂર્ણ નાબૂદ કરી નાખી, હવે પૂરા અમેરિકામાં બધા આઝાદ હતા. જોકે અબ્રાહમને પોતાની જાન ગુમાવવી પડી.

કાયદાથી આઝાદી મળવા છતાં પણ વ્યવહારમાં કાળા-ગોરાનો ભેદ તો ચાલુ જ રહ્યો. ધાર્મિક કે સામાજિક સુધારો રાતોરાત થઈ શકતો નથી જ્યાં સુધી લોકમત ઘડાય નહીં ત્યાં સુધી લોકવ્યવહાર સુધરતો નથી. લોકમત ઘડાતાં વર્ષો લાગી જતાં હોય છે.

તા. 15-1-1929ના રોજ દક્ષિણ અમેરિકાના અટલાન્ટા શહેરમાં એક કૃષ્ણવર્ણીય બાળકનો જન્મ થયો. જેને લોકો માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ તરીકે ઓળખતા થયા. આપણે માત્ર કિંગ કહીને જ બોલાવીશું. કિંગના પિતા ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મોપદેશક હતા. અમેરિકામાં કાળા લોકો આવ્યા ત્યારે ધર્મ વિનાના હતા પણ પછી બધા ખ્રિસ્તીધર્મી થઈ ગયા અથવા કરી નાખવામાં આવ્યા, પણ તેમનાં ચર્ચો અલગ—જુદાં રહેતાં ગોરાઓના ચર્ચમાં તેમને પ્રવેશ ન મળતો. પ્રત્યેક નગરમાં તેમની વસ્તી અલગ રહેતી, તેમના આચાર-વિચારથી પણ તે અલગ તરી આવતા, આખો દિવસ કામધંધો કરીને સાંજે સૌ પોતપોતાની વસ્તીમાં રહેવા ચાલ્યા જતા. ત્યાં રંગભેદ હતો પણ આભડછેટ ન હતી. જે આપણે ત્યાં હતી. કાળા લોકો ગોરાઓના ત્યાં કામ કરતા, રસોઈ પણ બનાવતા આ રીતે આભડછેટ વિનાનો રંગભેદ હતો પણ કાળી પ્રજા પ્રત્યે ગોરી પ્રજાના અમુક વર્ગને સખત ધિક્કાર હતો. રાષ્ટ્રના નાગરિકો પરસ્પરમાં ધિક્કારતા થાય તો રાષ્ટ્ર દુર્બળ થાય.

બસમાં પ્રવાસ કરતી વખતે કોઈ કાળો માણસ ગોરાની બાજુમાં બેસી ન શકે. આ જાહેર ભેદભાવની વિરુદ્ધ લડત શરૂ થઈ. તેનું નેતૃત્વ માર્ટિન કિંગે લીધું. કચડાયેલી પ્રજામાં જ્યારે સંઘર્ષ કરવાની ક્ષમતા આવવા લાગે ત્યારે સમજવું કે હવે તે ન્યાય મેળવશે, આંદોલન ભારે ચાલ્યું અને અંતે સફળ રહ્યું. હવે ગોરાની બાજુમાં કાળો બેસી શકતો, પણ કેટલાક ગોરા તરત જ ઊભા થઈને બીજી સીટ ઉપર ચાલ્યા જતા. આમ કરવાની સફાઈ આપતાં તેઓ કહેતા કે, “તે સ્વચ્છ નથી વાસ આવે છે.” હજી આજે પણ ગોરાઓના મહોલ્લામાં કોઈ કાળો

રહેવા જાય તો ગોરાઓ ઘર ખાલી કરીને બીજે રહેવા જતા રહે, જોકે બંનેની રહેણી-કહેણીમાં ફરક છે તે વાતમાં તથ્ય તો છે જ. કિંગની સફળતાએ તેનો ઉત્સાહ વધારી દીધો. હવે તે જ્યાં જ્યાં રંગભેદ થાય ત્યાં ત્યાં સંઘર્ષ કરવા પહોંચી જાય, તેને જીવનમાં સાત વાર જેલમાં જવું પડ્યું હતું. તે જેલથી ટેવાઈ ગયો હતો એમ કહો તોપણ ચાલે, કેટલાક લોકો સંઘર્ષ કરવા જ જન્મ્યા હોય છે, તેમના સ્વભાવમાં જ સંઘર્ષ વૃત્તિ હોય છે.

એક વાર એવું બન્યું કે અમેરિકાના ઉત્તર કેરોલીનાના ગ્રીન્સબરો નગરમાં યુનિવર્સિટીના રેસ્ટોરોમાં કાળા વિદ્યાર્થીઓને ચા-નાસ્તો-કોફી આપવાની ના પાડવામાં આવી. કાળા વિદ્યાર્થીઓ રેસ્ટોરા બંધ થયું ત્યાં સુધી, બેસી રહ્યા. ઊઠ્યા નહીં—આવી નાની-મોટી લડતો ચાલ્યા કરતી. ગોરાઓની ખાવા-પીવાની ખાસ વિશેષતા હોય છે. જો તેનું પાલન ન થાય તો તેમને અણગમો થાય. જેમકે ખાતી વખતે પુચકારા ન બોલાવાય. હોઠ બંધ રાખીને જ ખોરાક ચવાય. ઊંચા અવાજે બોલાય નહીં. બહુ ધીમેથી વાતો થાય. કોઈની સામે ટીકીટીકીને ન જોવાય. હાથ-પગનો કે ખુરશીનો અવાજ ન કરાય. બિનગોરાઓમાં આવી સાવચેતી નથી હોતી તેથી તે બીજા ટેબલ ઉપર ચાલ્યા જાય. વિદેશ જનારાએ ત્યાંની સભ્યતા મેનર અને ગમા-અણગમા જાણી લેવા જરૂરી છે. ન જાણનારની તકલીફ થઈ શકે છે.

માર્ટિનલ્યૂથર કિંગનું આંદોલન વધતું ગયું. જનઆંદોલન કરતી વખતે ત્રણ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી હોય છે : 1. તે હિંસક ન થઈ જાય. 2. તેમાં દુર્ભાવના કે ઘૃણા ન આવી જાય અને 3. વિનય-વિવેક-નમ્રતાની સાથે પોતાનો પક્ષ ન્યાયી છે તેવું સમજાવવાની બૌદ્ધિક તૈયારી હોવી જોઈએ. જો આંદોલન-કર્તાઓ ઉશ્કેરાઈને તોફાની થઈ જાય તો પોલીસને બળપ્રયોગ કરવો પડે. તેથી આંદોલન ભાંગી પડે. જેની પાસેથી ન્યાય મેળવવાનો હોય તે ગમેતેટલો અત્યાચારી હોય તોપણ તેના પ્રત્યે ઘૃણા ન કરાય. સદ્ભાવ જ રખાય. મારીઝૂડીને ન્યાય નથી લેવાતો, હૃદય જીતીને લેવાય છે. જો નેતામાં આ જનકેળવણીની ક્ષમતા ન હોય તો આંદોલનો લાંબાં ચાલે નહીં અને સફળ રહે નહીં. આવાં આંદોલનની પ્રેરણા મહાત્મા ગાંધીજી પાસેથી કિંગે લીધી હતી. ગાંધીજી તેના માટે શબ્દ પ્રયોજતા—“સવિનય અસહયોગ આંદોલન.”

પછી તો આ આંદોલનો બધી જાહેર જગ્યાઓ ઉપર ફેલાઈ ગયાં. જેમકે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય, સમુદ્રકિનારે પિકનિક સ્થળો, રેસ્ટોરાં વગેરે સ્થળોએ.

કિંગને લાગ્યું કે પોતાની વાતને દબતાથી રાખવા અને ફેલાવવા એક સંસ્થાની જરૂર છે. સંસ્થા સ્થાપ્યા વિના વ્યાપક રીતે વ્યવસ્થિત કાર્ય કરી શકાય નહીં. તેથી તેણે S. N. C. C. અર્થાત્ સ્ટુડન્ટ નોન વાયોલેન્ટ કો-ઓર્ડિનેટિંગ કમિટીની સ્થાપના કરી. સંસ્થા સ્થાપતી વખતે તેમાં બેત્રણ બાબતોનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ : 1. તેમાં પરિવારવાદ ન આવી જાય. 2. તે કોમર્શિયલ ન થઈ જાય અને 3. તેના હિસાબો હંમેશાં ચોખ્ખા રહે.

ભારતમાં આપણે આવું કરી શકતા નથી, તેમાં પણ ધાર્મિક સંસ્થાઓ તો તરત જ પરિવારવાદી થઈ જતી હોય છે. પરિવાર તેને પોતાની માલિકીની વસ્તુ બનાવી દે છે અને વ્યક્તિપૂજા શરૂ થઈ જતી હોય છે. આંદોલનકારી સંસ્થાઓ હંમેશાં પ્રસ્તુત રહેતી નથી. સમય પૂરો થઈ જતાં તેને સંકેલી લેવી જોઈએ. પણ તેમ કરી શકાતું નથી તેથી પાછળથી તે કલહકંકાસનું મૂળ થઈ જાય છે. એક ખાસ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે આવાં અહિંસક આંદોલનો સજ્જનો સામે જ ચલાવી શકાય છે. દુર્જનો સામે નહીં. પહૂદીઓ હીટલરની સામે કે રશિયનો સ્ટાલીનની સામે આવાં આંદોલનો કરી શકે નહીં. અમેરિકન સરકાર અને ઘણા ગોરાઓ કાળાઓના પક્ષમાં હતા જ. તેથી તો ગુલામી વિરોધી કાયદો પાસ થયો હતો. આ કાયદો જ્યારે પાસ થયો ત્યારે એસેમ્બલીમાં એક પણ કાળો સભ્ય ન હતો. એટલે સામા પક્ષનું વાતાવરણ અનુકૂળ હતું. તેમ છતાં દક્ષિણનો રૂઢિવાદી વર્ગ, ઝનૂની વિરોધી હતો. દરેક સ્થળે રૂઢિવાદી ઝનૂની વર્ગ રહેતો જ હોય છે, તેમાં પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં તો સવિશેષ.

3-4-1963ના રોજ કિંગના નેતૃત્વમાં થનારા આંદોલનને નિષ્ફળ બનાવવા પોલીસે પાણીનો મારો ચલાવ્યો અને કૂતરા પણ છોડ્યા, અહિંસક અને સદ્ભાવનાભર્યા આંદોલનને જ્યારે સરકાર હિંસા દ્વારા કચડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે અને જો મીડિયા સક્ષમ હોય અને પક્ષે આવી જાય તો લોકમત જાગી ઊઠે. પશ્ચિમનો મીડિયા સત્યનિષ્ઠા અને જવાબદારીભર્યો રહ્યો છે. તેણે ફોટા સાથે આખા દેશમાં સમાચારો ફેલાવી દીધા. પ્રજા ઊકળી ઊઠી. તે કિંગના પક્ષે થઈ ગઈ. મીડિયા રાષ્ટ્રરક્ષક થઈ શકે છે. તે ન્યાયરક્ષક થઈ શકે છે. તે મોટા મોટા હાકેમોને પણ ઝુકાવી શકે છે પણ શર્ત એ છે કે તેની દાનત ચોખ્ખી હોય, તે પક્ષપાતી ન હોય અને વેચાઉ ન થઈ ગયો હોય.

કિંગના આંદોલનને મીડિયાએ ઘણો સાથ આપ્યો, ડિક્ટેટરોના ત્યાં માત્ર સરકારી મીડિયા જ હોય છે તેથી સાચી વાત બહાર લાવી શકાતી નથી.

બર્મિંગહામના પ્રતિસાદરૂપે દેશમાં 43 સ્થળોએ પ્રદર્શનો થયાં. ડો. કિંગ સાથીદારો સાથે જેલમાં ગયા. જેલમાંથી પણ તેમણે વૈચારિક આંદોલનો ચાલુ રાખ્યાં. પણ અંતે બધાને છોડી મુકાયા. ડો. કિંગે તે વખતે આખા દેશને હચમચાવી નાખતી એક વિરાટ પદયાત્રા ગોઠવી. જેમાં અઢી લાખ કાળા લોકોએ ભાગ લીધો, આટલી વિરાટ યાત્રા અને તે પણ અહિંસક અને સદ્ભાવનાપૂર્વક કાઢવી એ રમતવાત ન કહેવાય. અટલાન્ટા પ્રવાસ વખતે મારે ડો. કિંગનું જન્મસ્થાન અને મ્યુઝિયમ જોવાનો મોકો મળ્યો હતો. પગયાત્રા એટલે પગપાળા સંઘ નહીં. જે પૂરા રોડ ઉપર છવાઈ જાય. વાહનવ્યવહાર અવરોધી નાખે. ગમેતેવા ઉશ્કેરણીજનક નારા લગાવે—“જો હમસે ટકરાયેગા ચૂરચૂર હો જાયેગા” આવા નારા નહીં. પૂરી સદ્ભાવના, વિનયવિવેક અને પૂરા અનુશાસન સાથે ચાર-ચારની લાઈનમાં શાંતિથી લોકો વોશિંગ્ટન તરફ કૂચ કરી રહ્યા છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિના ગળામાં એક પાટિયું લટકે છે જેમાં મોટા અક્ષરે લખ્યું છે :

I Am A MAN

“હું માણસ છું. મારો માણસ તરીકે સ્વીકાર કરો.” અમેરિકામાં અઢી લાખ માણસો એટલે આપણો મહાકુંભ મેળો જ કહેવાય. આખા દેશ ઉપર તેની ગંભીર અને ભારે અસર પડી. લિંકનસ્મારક આગળ વિશાળ મેદની એકઠી થઈ ગઈ. તેમાં ઘણા ગોરા નેતાઓ પણ સમર્થનમાં આવી ગયા. ભારતમાં દલિત આંદોલન આટલા વિશાળ પાયે થયું નથી લાગતું. તે પણ વિનય અને સદ્ભાવના સાથે. ડો. કિંગે ગોરાનેતાઓને પણ આવકાર્યા. તેમનો કીમતી સદ્ભાવ બહુ જરૂરી હતો. આવેશ કે ઝનૂનથી ગોરામાત્રનો વિરોધ કર્યો હોત તો કદાચ જલદી સારાં પરિણામ ન આવત. તેમનો વિરોધ જીવનપદ્ધતિ પ્રત્યે હતો, કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સમૂહ પ્રત્યે ન હતો, સૌએ સાથે દેશમાં જ રહેવાનું છે. વિષ ઘોળીને શાંતિથી રહી શકાય નહીં. આ વિશાળ જનમેદનીમાં કિંગે જે ભાષણ કર્યું તે સર્વોત્તમ ભાષણ હતું. તેમણે કહ્યું કે : “જ્યોર્જિયાની લાલ ટેકરીઓ ઉપર એક દિવસ એવો આવે જ્યારે માજી ગુલામો અને માજી માલિકોનાં બાળકો એકસાથે એક જ ટેબલ-બુરશી ઉપર બેસી પરસ્પરના પ્રેમની મીઠાશથી સાથે નાસ્તો કરે.”

કોઈ કડવાશ નહીં. કોઈ ઝનૂન નહીં. કોઈ વૈરઝેર નહીં. આઝાદી પછીનું આપણું રાજકારણ ઘણું છીછરું થઈ ગયું છે. નેતાઓમાં ધીરતા-ગંભીરતા રહી નથી. વિરોધીઓ માટે ગમેતેવી હલકી ભાષા વાપરે છે. ગાલી-ગલોચ કરે છે, મારામારી પણ કરે છે, વાતાવરણ વેરઝેર અને સ્થાયી વિખવાદભર્યું બનાવી મૂકે છે. મીડિયા પાછળ પડી જાય છે અને અગ્નિમાં પેટ્રોલ નાખવાનું કામ કરતું રહે છે. આ સદ્ભાવના સાથેના આંદોલનના કારણે અમેરિકામાં કોઈ એટ્રોસીટી કાયદો બનાવાયો નથી. જો સૌ સરખા છે તો સૌના માટે કાયદો પણ સરખો જ હોય. હવે આપણે ત્યાં જાતિવાર નેતા બની ગયા છે. રાષ્ટ્રીય નેતા શોધવો કઠિન થઈ ગયું છે.

ઈ. સ. 1964માં પાંત્રીસ વર્ષની વયે ડો. માર્ટિન લ્યૂથર કિંગને વિશ્વનું સર્વોચ્ચ નોબલ પ્રાઈઝ અર્પણ થયું. યાદ રહે આ પ્રાઈઝ આપનારા બધા ગોરા જ હતા. આટલી નાની ઉંમરમાં આવું મોટું પ્રાઈઝ લેનાર અને તે પણ કાળા લોકોમાં માત્ર ને માત્ર ડો. કિંગ જ હતા.

ડો. કિંગે ઘણાં મહત્ત્વનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. જેમાં ‘સ્ટાઈડ ટાવર્ડ્સ ફ્રિડમ’, ‘સ્ટ્રેન્થ ટુ લવ’, ‘હેર ડૂ વી ગો ફોમ હિઅર’ જેવાં વધુ મહત્ત્વનાં છે. તેમની પત્ની કોરટાએ પણ ‘માય લાઈફ વીથ મિસ્ટર કિંગ’ પુસ્તકમાં કિંગથી પૂરેપૂરો સંતોષ અને અહોભાવ વ્યક્ત કર્યો છે.

પણ 4-4-1968ના રોજ 39 વર્ષની ઉંમરે એક ગોળીથી તે શહીદ થઈ ગયા. તેમના માનમાં અમેરિકા એક દિવસ રજા પાળે છે. ડો. માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ મહાન નેતા હતા. પોતાના જાતિભાઈઓના ન્યાય માટે આ રીતે સંઘર્ષ કરનારા તે બેજોડ હતા.

12. માધ્વાચાર્યજી

હિન્દુ પ્રજા હજારો જાતિઓ, જ્ઞાતિઓમાં જ માત્ર વિભક્ત થયેલી નથી તે હજારો સંપ્રદાયો-પંથો-પરિવારોમાં પણ વિભાજિત થયેલી છે. અહીં જે સંપ્રદાયો થયા છે તેના મુખ્યતઃ પાંચ ભેદ છે : 1. દાર્શનિક સિદ્ધાંતોના કારણે સંપ્રદાયભેદ 2. આચારિક ભેદના કારણે ભેદ 3. ઉપાસ્યદેવના ભેદના કારણે ભેદ 4. સાકાર નિરાકાર ભેદના કારણે ભેદ 5. ગાદીભેદથી ભેદ.

1. દાર્શનિક ભેદ

હિન્દુ પ્રજા પાસે દર્શનો છે તેથી ઈશ્વરવાદ, અનીશ્વરવાદ, આત્મવાદ, અનાત્મવાદ, વિશ્વવાદ, વિશ્વ મિથ્યાવાદ—આવા ઘણા ભેદ છે. ઈશ્વરવાદમાં પણ સાકારવાદ, નિરાકારવાદ એમ ભેદ છે તો દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત વગેરે ભેદો પણ છે. જેટલાં દર્શનો તેટલા ભેદ થયા છે. દર્શન બૌદ્ધિકોનો વિષય છે, સામાન્ય પ્રજાની ચાંચ દર્શનમાં ડૂબે નહીં તોપણ તેનાથી એક ભિન્ન સંપ્રદાય તો ઊભો થાય જ છે. મુસ્લિમો કે ખ્રિસ્તીઓ પાસે દર્શનો નથી તેથી દ્વૈત-અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત-શુદ્ધાદ્વૈત જેવા સંપ્રદાયો નથી. તેમજ અનીશ્વરવાદી કે અનાત્મવાદી સંપ્રદાયો પણ નથી. આના કારણે ધર્મમાં બૌદ્ધિકતાનું પ્રમાણ ઓછું અને શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ પ્રબળ રહે છે, પણ તેના કારણે ઘણા ગૂંચવાડાથી પણ મુક્ત રહે છે.

2. આચારભેદ

અહીં બધા સંપ્રદાયોના આચાર સરખા નથી હોતા, ડુંગળી-લસણ, માંસાદિ ખાનારા અને ન ખાનારા લોકો પણ છે જ. જેના ભેદથી સંપ્રદાયો બન્યા છે. આવા આહારભેદથી મુસ્લિમો કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અલગ સંપ્રદાયો થયા નથી. લગભગ બધા માંસાહારી હોય છે. ધાર્મિક રીતે શાકાહારનો પ્રશ્ન જ નથી અને ડુંગળી-લસણ, બટાકાં, રીંગણાંનો તો દૂરથી પણ પ્રશ્ન નથી, આપણે ત્યાં સ્પર્શાસ્પર્શનો પણ પ્રશ્ન રહે છે. કેટલાક સ્વયંપાકી પણ હોય છે તો કેટલાક સ્વવર્ણભોજી પણ હોય છે. કેટલાક વિષયત્યાગી બ્રહ્મચારી હોય છે તો કેટલાક ગૃહસ્થ ધર્મસેવી પણ હોય છે. આવા ભેદ મુસ્લિમો કે ખ્રિસ્તીઓમાં નથી હોતા. આપણામાંના કેટલાક કોઈનું પાણી પણ પીતા નથી એવા મરજાદી ધર્મી પણ હોય છે, આવું મુસ્લિમો—ખ્રિસ્તીઓમાં હોતું નથી. તે સૌનું પાણી પીએ છે એટલું જ નહીં એકબીજાનું ઍંટું પીવામાં પણ વાંધો આવતો નથી.

3. ઉપાસ્ય ભેદ

આપણે ત્યાં ઘણા દેવો છે તેથી ઉપાસ્ય દેવોની ભિન્નતા પણ છે. શૈવ-વૈષ્ણવ અને શાક્ત મુખ્યતઃ ત્રણ ધારાઓ છે. તેની પેઠાધારાઓ ઘણી છે. આવા ભેદથી પણ ઘણા સંપ્રદાયો બને છે, જોકે બધામાં વિશાળતા રહેવાથી બધા જ લોકો બધા દેવોને માન્ય કરે છે તોપણ કેટલાક કટ્ટર પણ હોય છે. જે બીજા દેવનું નામ પણ ન બોલે.

4. સાકાર-નિરાકાર

ઈશ્વરવાદીઓમાં પણ સાકાર-નિરાકારવાદથી ભેદ થાય છે. નિરાકારવાદીઓ વધુ કટ્ટર હોય છે, મોટા ભાગે તે સાકારવાદીઓને ધિક્કારતા રહે છે અને પોતે જ સાચા ઈશ્વરને સમજી શક્યા છે તેવો અભિનિવેશ કરતા રહે છે. જોકે નિરાકારવાદીઓમાં, ગુરુવાદીઓ ઘણા હોય છે. તે ઈશ્વરની જગ્યાએ ગુરુને જ ઈશ્વર માનીને વ્યક્તિપૂજક પણ થઈ જતા હોય છે.

5. ગાદીવાદ

સંપ્રદાય હોય એટલે ગાદી હોય જ. ગાદી હોય એટલે અધ્યક્ષ, મહંત હોય જ. લાંબાગાળે તેમાં વારસા માટે વિખવાદ થાય જ. ગાદીના બેત્રણ-ચાર-પાંચ ભાગ પડે, ભક્તોના ભાગ પડે. આમ ફરીથી વિભાજન થાય. કેટલાક આદિગુરુઓ પોતે જ પોતાની ગાદીના ભાગલા કરતા જાય; કારણ કે વારસદારોની વહેંચણી કરવી હોય. આમ સંપ્રદાયમાંથી ફરી પાછા પેટાસંપ્રદાયો બને તેમાં ઈગોની સાથેસાથે આર્થિક આવક પણ કારણ બને.

આ રીતે આપણી પાસે અસંખ્ય—હજારો સંપ્રદાયોનું અસ્તિત્વ થઈ ગયું છે. જે પૂજામાં એકતા નહીં પણ વિભાજનનું કાર્ય વધુ કરાવે છે. હિન્દુ પ્રજાની દુર્બળતાનું અને ગૂંચવાડાનું મૂળ અને મુખ્ય કેન્દ્ર અહીં છે. છેલ્લા કેટલાક સમયથી સૌની એકતા માટેના પ્રયત્નો શરૂ થયા

છે. તે સારી વાત કહેવાય. બધાં રજવાડાં મેળવીને એક અખંડ ભારત બન્યું છે તેથી ભારત બળવાન બન્યું છે આવું બધા સંપ્રદાયોનું એકીકરણ થાય તો મૂળ ધર્મ બળવાન બને. થાય ત્યારે ખરું. આર્થિક આવક અને માન-પ્રતિષ્ઠાનું કેન્દ્ર હોવાથી ગાદીપતિઓ આ કામ થવા દેશે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

આપણે આ ચર્ચા કરવી નથી, માત્ર ખ્યાલ આવે એટલે જ ઇશારો માત્ર કર્યો છે. આપણે તો એક દાર્શનિક સંપ્રદાયના આચાર્યની વાત કરવી છે. જેણે હિન્દુ ધર્મને દાર્શનિક રીતે બચાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેમનું નામ છે માધ્વાચાર્યજી. પહેલાં કહ્યું તેમ આપણે ત્યાં ધર્મની સાથે દર્શન પણ ચાલે છે. તે રીતે ષડદર્શનો પણ હતાં (સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તર મીમાંસા) પછી બુદ્ધ આવ્યા. બુદ્ધ દાર્શનિક ન હતા. સીધીસાદી સરળ ભાષામાં તેમણે ધર્મની વાત કરી. લોકભાષામાં વાત કહેવાથી લોકોએ ઝીલી લીધી. ખૂબ પ્રચાર-પ્રસાર થયો, પછી પંડિતો આવ્યા. તેમણે દર્શનો કર્યા. જેમાં અનીશ્વરવાદ અનાત્મવાદ, શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ જેવી વિચારણાઓ આવી. આમ તેમના ત્યાં પણ દર્શનો આવ્યાં તેમાં વિજ્ઞાનવાદી દર્શનનો પ્રભાવ વધ્યો. વિજ્ઞાનવાદનું કહેવું છે કે માત્ર જ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ છે. પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી, તે માત્ર વિજ્ઞાન દ્વારા ભાસે છે. આ દર્શનથી ભૌતિક જગતની સત્તા સમાપ્ત થઈ ગઈ. માત્ર વિજ્ઞાન-આત્મા જ રહી ગયો. કાળે કરીને ભારતમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પતન થયું. પણ આ વિજ્ઞાનવાદી દર્શનનો પ્રભાવ રહી ગયો. શ્રી ગૌડપાદાચાર્યજીએ તેનું અજાતવાદમાં રૂપાંતર કર્યું. અજાતવાદ એટલે જગત જન્મ્યું જ નથી. માત્ર બ્રહ્મ જ છે. તેમના પ્રશિષ્ય આદ્ય શંકરાચાર્યજીએ તેમાં સુધારો કર્યો. જગત જન્મ્યું છે તેનું દર્શન-અનુભવ થાય છે. પણ તેની સત્તા નથી, સત્તા તો માત્ર બ્રહ્મની જ છે અને તે બ્રહ્મ—‘હું પોતે જ છું’ તેમનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક આવો છે.

શ્લોકાર્ધેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રંથ કોટિભિઃ।

બ્રહ્મસત્યં જગત્ મિથ્યા જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ॥

“જે કરોડો ગ્રંથોમાં કહ્યું છે તે હું અડધા શ્લોકમાં કરી દઉં છું. બ્રહ્મ સત્ય છે પણ જગત મિથ્યા છે અને આ જિવાત્મા તે જ બ્રહ્મ છે. અર્થાત્ હું બ્રહ્મ છું.”

સંપ્રદાયો અને માન્યતાઓ શિષ્યોથી ચાલતા હોય છે. સત્ય-અસત્યની વાત ગૌણ હોય છે. જેનું ટોળું મોટું તેનો પ્રચાર વધારે, જેનો પ્રચાર વધારે તેની માન્યતા વધારે. શાંકર પરંપરામાં ઘણા શિષ્યો થયા અને તેમાં ઘણા વિદ્વાનો પણ થયા તેથી આ અદ્વૈતવાદનો ખૂબ પ્રચાર થયો. અદ્વૈતવાદીઓ પોતાને જ્ઞાનમાર્ગી માને છે. તેથી કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગની ઉપેક્ષા થઈ. જગત મિથ્યા હોવાથી ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને સુખોની પણ ઉપેક્ષા થઈ. ભૌતિક પદાર્થોમાં સુખ છે જ નહીં. સાચું સુખ તો આત્મામાં જ છે તેવું કૂટીકૂટીને ઠસાવવામાં આવ્યું અને તે હું પોતે જ બ્રહ્મ છું. મારે કશું જ કરવાનું નથી. બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એટલે પ્રાપ્તની જ પ્રાપ્તિ છે. માત્ર વિસ્મરણ દૂર કરવાનું છે. આવરણ દૂર થાય તો હું પોતે જ બ્રહ્મ છું તેવું સ્પષ્ટ થઈ જાય. આવી ધારણા દઢ કરવા શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનની પ્રક્રિયા કરતા રહેવાનું. આમ આ પ્રકારના અધ્યાત્મથી કર્મ અને ભક્તિને ભારે ફટકો પડ્યો. રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વાકાંક્ષા ગૌણ હતી તે વધુ ગૌણ બની. તથાકથિત જ્ઞાની પુરુષ સ્વકેન્દ્રિત બની ગયો. “હું ભલો ને મારો આત્મા ભલો, બાકી બધું તો મિથ્યા છે.” કર્મઠતાની જગ્યાએ નિષ્ક્રિયતા ફરી વળી.

દર્શન શિખર ઉપરની વસ્તુ છે તેનો પ્રભાવ છેક તળેટી સુધી પડતો જ હોય છે. પ્રજા અહંબ્રહ્માસ્મિ તરફ વળી. આવી સ્થિતિમાં દક્ષિણ ભારતમાં કેટલાક (લગભગ દશ) આચાર્યો થયા. જેમણે આ ધારણાનો વિરોધ કર્યો. તેમાં એક સૌથી પ્રબળ થયા માધ્વાચાર્યજી. આવો આપણે આ માધ્વાચાર્યજી વિશે કાંઈક જાણીએ.

કર્ણાટકના દક્ષિણ કેનરા જિલ્લાનું ઉડુપી તીર્થ વિદ્વાનોની નગરી. અહીં બ્રાહ્મણોની ઘણી વસ્તી અને બ્રાહ્મણો હોય ત્યાં સંસ્કૃતનું પઠન-પાઠન હોય જ. વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે અધ્યયન-અધ્યાપનનું કાર્ય બ્રાહ્મણોને ભાગ આવ્યું હતું. ઉત્તરની તુલનામાં દક્ષિણના બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત તરફ વધુ રસ દાખવતા હતા. તેથી લગભગ દશેદશ આચાર્યો દક્ષિણમાંથી થયા કહેવાય. પાનક નામના ગામમાં ઈ. સ. 1199થી 1294ના ગાળામાં વાસુદેવ નામના બાળકનો જન્મ થયો. બાળક જન્મતાં જ બહુ બળવાન અને તંદુરસ્ત હતો. આરોગ્ય અને શરીરની દૃઢતા બાળકને માતા-પિતા તરફથી મળતી હોય છે, તેથી રૈજીપૈજી હાડપિંજર જેવાં લોકોએ બને ત્યાં સુધી બાળકો પેદા કરવાની વૃત્તિથી દૂર રહેવું જોઈએ. તમે હાડપિંજરોનો દેશ તો નથી બનાવવા માગતા ને! બાળક જેવું બળવાન હતું તેવું જ બુદ્ધિશાળી પણ હતું. શ્રદ્ધાળુ માતા-પિતા તેમાં હનુમાન કે ભીમનાં દર્શન કરતાં. દૂબળાં પાતળાં, રૈજીપૈજી અને રોગીષ્ટ બાળકો અભિશાપ જ કહેવાય. જો અનાજ,

ફળફળાદિ, પશુ-પક્ષીઓનો વંશ સુધારી શકાય તો માણસોનો કેમ ન સુધારી શકાય!

ઘરમાં જ શિક્ષણનું વાતાવરણ હોવાથી વાસુદેવ બાળપણમાં જ ખીલવા લાગ્યો. તેની પાસે વ્યુત્પત્તિ કરવાની ગજબની ક્ષમતા હતી. સંસ્કૃત ભાષા એવી સમર્થ ભાષા છે કે તેના શબ્દશબ્દની ક્રિયાની બધાની વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય છે. વ્યુત્પત્તિના જોરથી તમે કેટલાય જુદાજુદા અને અદ્ભુત અર્થો કરી શકો છો. વાસુદેવ આવી વ્યુત્પત્તિથી લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરી દેતો.

ઉડુપી વિદ્યાનું કેન્દ્ર હતું તો સંન્યાસનું પણ કેન્દ્ર હતું. ત્યાં સંન્યાસીઓનો મોટો મઠ હતો. જેમાં ઘણા સંન્યાસીઓ રહેતા. ત્યાગપ્રધાન અને ઉપાસના પ્રધાન જીવન જીવે તે સંન્યાસી કહેવાય. ત્યાગ અને ઉપાસનાનો મેળ જામે તો વ્યક્તિમાં પ્રભાવ ઉત્પન્ન થાય. પ્રભાવથી ત્રણ તત્ત્વોની સહજ પ્રાપ્તિ થાય : 1. સહજ રીતે યોગક્ષેમ પ્રાપ્ત થાય, તેને કશું માગવું ન પડે. 2. તેને અંતરતૃપ્તિ અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય. અને 3. તે અનેકોનો દિશાદર્શક બની શકે. ઉડુપીના મઠમાં અચ્યુતપ્રેક્ષ મુનિ નામના સંન્યાસી રહે. વાસુદેવે તેમની પાસેથી સંન્યાસદીક્ષા ગ્રહણ કરી અને ‘આનંદતીર્થ’ બન્યા પણ ગુરુશિષ્ય વચ્ચે સૈદ્ધાન્તિક મતભેદ શરૂ થયા. ગુરુ શાંકર મતના અદ્વૈતવાદી હતા. આનંદતીર્થના મસ્તિષ્કમાં તે સિદ્ધાંત ઊતરે નહીં તેથી અવારનવાર વિવાદ થયા કરે. બે પ્રતિભાઓનો સરવાળો કરવો બહુ કઠિન વાત હોય છે. મૂર્ખાઓનો સરવાળો કરવો સરળ કામ હોય છે, કારણ કે તે કાં તો આંખ મીંચીને પાછળ પાછળ ચાલનારા હોય છે કાં પછી આંખ મીંચીને વિરોધ કરનારા હોય છે. પણ પ્રચંડ પ્રતિભા ઉઘાડી આંખે જીવતી હોય છે. આનંદતીર્થને હું બ્રહ્મ છું અને જગત મિથ્યા છે એ વાત ગળે ઊતરે નહીં. તેમ છતાં આનંદતીર્થની ઉચ્ચ પ્રતિભાના કારણે ગુરુ અચ્યુતપ્રેક્ષ મુનિએ તેમના મઠના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા. ઉત્તરાધિકારી ત્રણ રીતે થતા હોય છે : 1. માલમિલકતના ઉત્તરાધિકારી, 2. પરંપરા પ્રચલિત સંપ્રદાયની ગાદીના ઉત્તરાધિકારી અને 3. વિચારો, સિદ્ધાંતના ઉત્તરાધિકારી. જે વિચારપ્રધાન વ્યક્તિ હોય તેને માલમિલકત કે સંપ્રદાયની ગાદીની કશી પડી ન હોય, તેને તો પોતાના સિદ્ધાંતો જ સર્વસ્વ હોય છે. તે બધી બાંધછોડ કરી શકે પણ સિદ્ધાંતમાં બાંધછોડ ન કરી શકે. સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ આનંદતીર્થને સમજાતું ગયું કે અદ્વૈત સિદ્ધાંત વ્યાવહારિક નથી. હું જ બ્રહ્મ છું તેવી ધારણાને કોઈ અનુભવનો આધાર મળતો નથી તેમજ શાસ્ત્રનો પણ આધાર મળતો નથી. આ બૌદ્ધોના વિજ્ઞાનવાદની જ પ્રતિકૃતિ છે. જગતમિથ્યા અનુભવાતું નથી. આ બધું રટી-રટીને માની લીધેલી ધારણાઓ છે. આવી ધારણાથી ભક્તિ અને કર્મ માર્ગને હાનિ થાય છે. લોકો શુષ્કજ્ઞાની થઈ જાય છે. તેમણે અદ્વૈતવાદનો ત્યાગ કર્યો. (મારા જીવનમાં પણ આવું જ થયું હતું.) જો સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઓતપ્રોત ન થઈ શકતા હોય અથવા સ્વીકાર્ય ન થઈ શકતા હોય છતાં કોઈ સંપ્રદાયમાં પડ્યો રહે તો સમજવું કે તે વ્યક્તિ નમાલો છે. રોટીરામ છે. સંપત્તિલોભી છે. વિદ્વાન માટે આ હીનકક્ષા જ કહેવાય. આનંદતીર્થ હવે વૈષ્ણવ પરંપરામાં દીક્ષિત થયા અને નામ પડ્યું માધ્વાચાર્ય.

માધ્વાચાર્યજીએ પોતાનો સ્પષ્ટ દ્વૈતવાદ સ્થાપિત કર્યો. તેમના પહેલાં રામાનુજાચાર્ય થયા હતા તેમણે વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો હતો. જે ભક્તિપ્રધાન માર્ગ હોવા છતાં થોડીક અદ્વૈતની ગંધ આવતી હતી. માધ્વાચાર્યજીએ બે આંગળીઓ બતાવીને સ્પષ્ટ દ્વૈતવાદની જાહેરાત કરી. આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત ગોળ ગોળ કે અસ્પષ્ટ ન હોવો જોઈએ. સ્પષ્ટ જ હોવો જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે—ભેદ પાંચ પ્રકારના છે અને તે સત્ય છે :

1. ઈશ્વરનો જીવ સાથેનો ભેદ પહેલાં હતો, આજે છે અને આગળ પણ રહેશે. જીવ અને ઈશ્વર કદી એક ન હતા ન છે ન થશે. જીવ એ જીવ જ છે અને ઈશ્વર એ ઈશ્વર છે તેથી અહં બ્રહ્માસ્મિ કહેવું મિથ્યા છે.
2. જીવનો બીજા જીવ સાથે પણ ભેદ છે, અનંત જીવો પરસ્પરમાં ભિન્ન છે તેથી સૌસૌનાં કર્મો ભોગવે છે.
3. જીવનો જડ સાથે પણ ભેદ છે. જડમાં ચૈતન્ય નથી જ્યારે જીવમાં ચૈતન્ય છે.
4. ઈશ્વરનો અને જડનો પણ ભેદ છે. તેથી આ જગત ઈશ્વરમાંથી થયું ન કહેવાય. માટીમાંથી ઘડો થાય, કુંભારમાંથી ઘડો ન થાય.
5. એક જડનો બીજા જડ સાથે પણ ભેદ છે. માનો કે સુવર્ણમાંથી કનક-કુંડળ, વીંટી, હાર વગેરે દાગીના થયા હોય તેથી દાગીનાની એકતા થઈ જતી નથી, કુંડળ એ કુંડળ છે અને નાકની વાળી એ વાળી છે. કુંડળની જગ્યાએ વાળી અને વાળીની જગ્યાએ કુંડળ પહેરાય નહીં. એક જ લોટમાંથી રોટલી અને શીરો થયો હોય તેથી રોટલી અને શીરો એક થઈ જતાં નથી. ખરી વાત તો એ છે કે એક જ માટીમાંથી બધાં વાસણો બન્યાં નથી. એક જ સોનામાંથી બધા દાગીના બન્યા નથી. એક જ લોટમાંથી બધી વાનગીઓ બની નથી. પ્રત્યેક કાર્યનું કારણ માટી વગેરે અલગ-અલગ છે. માટી વગેરેમાં જે એકત્વ વ્યવહાર થાય છે તે જાતિવાચી છે. એમ તો માનવજાતિમાંથી બધા

માનવો થાય તેથી બધા એક થઈ જતા નથી, પ્રત્યેક માનવનાં માતા-પિતા જુદાંજુદાં છે તેથી મૂલ્યો પણ જુદાંજુદાં છે. આ રીતે માધ્વાચાર્યજીએ પાંચ ભેદોને સ્થાપી માન્યા છે. અભેદ માત્ર કલ્પના જ છે. ધારણા માત્ર છે. વાસ્તવિકતા નથી, મોક્ષનું સાધન કોરું જ્ઞાન નહીં પણ ભક્તિ જ છે. જીવાત્મા પરમાત્માના શરણે જાય અને પ્રપન્નભાવથી ભક્તિ કરે તો તેનો મોક્ષ થાય. આ રીતે મોક્ષ શરણાગત અમલા ભક્તિથી થવાની વાત કહી.

ત્યારે વિદ્વાનો ભારતના પ્રસિદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરતા જેને દિગ્વિજય યાત્રા કહેતા. પોતાનો સિદ્ધાંત તે તીર્થોમાં રહેનારા વિદ્વાનો આગળ રાખતા. શાસ્ત્રાર્થ થતો અને વિજય મેળવ્યા પછી પોતાના સિદ્ધાંતની પ્રતિષ્ઠા થતી. તેમણે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતનાં પ્રસિદ્ધ મોટાંમોટાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરી અને મોટામોટા વિદ્વાનો સાથે પોતાના સિદ્ધાંત ઉપર શાસ્ત્રાર્થ કર્યો.

પણ આચાર્યત્વની પ્રાપ્તિ માત્ર શાસ્ત્રાર્થ કરવાથી પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે જરૂરી હતું. ત્રિભાષ્ય અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદો અને ગીતા એમ ત્રણ પ્રમાણ ગ્રંથો ઉપર પોતાનો પક્ષ સાબિત કરનારું ભાષ્ય રચવું અત્યંત જરૂરી હતું, સર્વ પ્રથમ તેમણે ગીતા ઉપર ભાષ્યની રચના કરી અને ગીતા દ્વૈતમાર્ગની સ્થાપિકા છે તેવું ડગલે ને પગલે પ્રસ્થાપિત કર્યું. તેમનું લક્ષ્ય અદ્વૈતવાદ હતો. શાંકર વેદાન્તીઓ ડગલે ને પગલે ત્રણ વાતો કહેતા કે : 1. જગત મિથ્યા છે, 2. જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે અને 3. તે બ્રહ્મ તે હું પોતે જ છું. ગમે તેટલી ભક્તિ કરવાથી સાક્ષાત્કાર ન થાય, જ્ઞાનથી જ થાય. તેથી જ્ઞાન જ મોક્ષનું કારણ છે. માધ્વાચાર્યજીએ ગીતામાંથી સાબિત કર્યું કે ક્યાંય જગતને મિથ્યા કહ્યું નથી. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન બંને એક જ છે તેવું પણ ક્યાંય કહ્યું નથી અને જીવ એ જ બ્રહ્મ છે તેવું પણ કહ્યું નથી. ગીતાભાષ્ય દ્વારા આ સિદ્ધાંતને સાબિત કર્યા પછી તેમણે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્યની રચના કરી. તેમાં પણ આ જ તથ્ય સાબિત કર્યું. તેમની વિદ્વત્તા પ્રચંડ હતી તેથી ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના કરી.

કહેવાય છે કે કાશીમાં પંડિત ઇન્દ્રપુરી સાથે તેમનો જબરજસ્ત શાસ્ત્રાર્થ થયો, એ શાસ્ત્રાર્થમાં પંડિતજી હારી ગયા. હાર પચાવવી બહુ અઘરી વાત હોય છે. પંડિતજીને હાર પચી નહીં. તેમણે માધ્વાચાર્યજીની હત્યા કરાવી નાખવા ભાડૂતી હત્યારાને મોકલ્યો પણ બળવાન અને પરાક્રમી માધ્વાચાર્યજીએ તેને ભગાડી મૂક્યો. પોતે ઈશ્વરકૃપાથી બચી ગયા તેવું માનવા લાગ્યા. ભક્તિમાર્ગમાં ઈશ્વરકૃપા સર્વત્ર પ્રધાન જ રહેતી હોય છે.

તેમણે કુલ 37 ગ્રંથોની રચના કરી. ત્યારે ગ્રંથ એ જ મહત્ત્વની પ્રચાર વ્યવસ્થા હતી. ગ્રંથો પણ માત્ર વિદ્વાનો પૂરતા જ સીમિત રહેતા. તેમાં પણ સંસ્કૃતના દર્શનગ્રંથો તો ઉચ્ચકક્ષાના આચાર્યો સુધી જ સીમિત થઈ જતા. લોકભોગ્યતા તેમાં રહેતી નહીં. તેમાં ‘માયાવાદખંડન’ ગ્રંથનો પ્રભાવ છેક બંગાળ સુધી પડ્યો. બંગાળના ચૈતન્યમહાપ્રભુએ પોતાના ગૌડીય-વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં આ શબ્દનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો. એવું કહેવાય છે કે ચૈતન્ય સંપ્રદાયે માધ્વાચાર્યજી પાસેથી ખૂબ પ્રેરણા લીધી છે. ચૈતન્ય મહાપ્રભુના ગુરુ માધ્વ સંપ્રદાયના હતા. કર્ણાટકમાં આ સંપ્રદાયને ‘દાસકૂટ’ નામથી પણ ઓળખાય છે.

માધ્વાચાર્યજીનું પ્રબળ કથન છે કે દ્વૈત વિના ભક્તિ થઈ જ ન શકે. એ હું બ્રહ્મ હોઉં તો બ્રહ્મ, બ્રહ્મની ભક્તિ ન કરે. હું તો બ્રહ્મના દાસનો પણ દાસ છું. હું બ્રહ્મ છું તેવું કહેવું પણ અપરાધ કહેવાય. પરમેશ્વર સત્ય છે. તેનું રચેલું જગત પણ સત્ય જ છે. આપણે જીવાત્માઓ છીએ. પ્રભુના દાસ છીએ. પ્રભુભક્તિ કરીને જ જીવનને ધન્ય કરી શકાય. ભક્તિમાર્ગના ઉદ્ધારક તરીકે માધ્વાચાર્યજી હંમેશાં યાદ રહેશે.

13. મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે

વિશ્વભરમાં પહેલાં અને આજે પણ બે ધારાઓ ચાલી રહી છે : 1. રૂઢિવાદીઓની અને 2. સુધારાવાદીઓની. રૂઢિવાદનો અર્થ થાય છે જે જેવું ચાલતું આવ્યું છે તેને તેવું જ ચલાવતા રહેવું જોઈએ. તેમાં કશો ફેરફાર કરાય નહીં. રૂઢિવાદને જ્યારે ધાર્મિક પ્રોત્સાહન અને ટેકો મળે છે ત્યારે તે વધુ મજબૂત થઈ જતો હોય છે. આવો રૂઢિવાદ જ્યાં સુધી સામાન્ય સ્તરનો હોય ત્યાં સુધી તો ઠીક ઠીક ચાલતો રહે છે, પણ જ્યારે તે અન્યાય અને શોષણકર્તા થઈ જાય ત્યારે અસહ્ય થઈ જાય. અસહ્ય સ્થિતિમાંથી કાન્તિ અને સુધારા થતા હોય છે. જે પ્રજા કાન્તિ કે સુધારા કરી શકતી નથી તે કચડાતી રહે છે. વિશ્વભરમાં આવી સ્થિતિનું નિર્માણ થયું હતું. અમેરિકામાં નિગ્રો લોકો તો પશ્ચિમમાં મજૂર લોકો, સતત કચડાતી પ્રજા તરીકે જીવન જીવતા હતા. આ બધાના ઉદ્ધારકો થયા અને તેમણે કાન્તિ કરી તેના પરિણામે આજે વિશ્વ ઘણું સુધરેલું દેખાય છે.

આ દષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતમાં સૌથી વધુ કચડાતો વર્ગ હતો—અસ્પૃશ્ય દલિતો, મજૂરો, ખેડૂતો, સ્ત્રીઓ વગેરે. બહુ મોટો વર્ગ રૂઢિવાદનો શિકાર થયો હતો, અંગ્રેજોના આવ્યા પછી સુધારાનો પવન ફૂંકાવો શરૂ થયો હતો. રાજા રામમોહનરાય, સ્વામી દયાનંદજી વગેરેએ રૂઢિવાદ ઉપર પ્રહારો કરીને ધર્મ અને સમાજને ઝકઝોળી નાખ્યો હતો. ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારાનું કાર્ય સૌથી કઠિન અને ત્રાસદાયી હોય છે. રૂઢિવાદીઓ, દુશ્મન થઈ જતા હોય છે, તેમની પ્રચંડ બહુમતી હોવાથી તે સુધારકોને કચડી શકે છે આવી સ્થિતિમાં કામ કરવું એ ભારે મનોબળ અને સાહસ વિના કરી શકાય નહીં. કેટલાક લોકો સુધારાને સમજતા હોવા છતાં પણ વગર જોઈતી પીડામાં ન પડવાનું સુરક્ષિત વલણ ધરાવતા હોય છે. તેમની નિષ્ક્રિયતા ડહાપણભરી ગણાય છે પણ કેટલાક આવા ડહાપણની જગ્યાએ કૂદી પડવામાં માનનારા પણ હોય છે આવા કૂદી પડનારા જ કાન્તિ કે સુધારો કરતા હોય છે.

મારું માનવું છે કે ભારતના ધર્મ અને સમાજસુધારાનું પ્રથમ શ્રેય અંગ્રેજોને આપવું જોઈએ. તેમના આવ્યા પછી જે રાજકીય વાતાવરણ સ્થિર થયું, તે રજવાડાંઓની જોહુકમી કરતાં ઓછું જોહુકમીભર્યું હતું. શિક્ષણનો પ્રવાહ વધ્યો તેથી પ્રશ્નોને વિચારનારો વર્ગ પણ વધ્યો. અંગ્રેજોનું વ્યક્તિગત જીવન આપણા કરતાં ઘણું જુદું હતું. તે વર્ણવ્યવસ્થાવાદી ન હતા, તે જ્ઞાતિવાદી પણ ન હતા, તેમને અસ્પૃશ્યતા ન હતી. તેમની સ્ત્રીઓ ઓઝલ, બુરખો કે ઘુંઘટ તાણતી ન હતી, ને પુરુષોની સાથે જ હરતીફરતી-બેસતી હતી. તેમના ત્યાં વિધવા કે ત્યક્તાનો પ્રશ્ન ન હતો. તેમના ત્યાં સતીપ્રથા કે દેવદાસીપ્રથા ન હતી. તેમનો ધર્મ સીધોસાદો સરળ હતો. મોટા યજ્ઞો કે કર્મકાંડો ન હતા. અઠવાડિયે માત્ર એક વાર પ્રાર્થના અને તે પણ કશી જ સામગ્રી વિનાની રહેતી. તેમનું શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હતું. જ્યારે આ બધાં ક્ષેત્રોમાં આપણે ઊલટા હતા, તેથી સ્ત્રીઓ માટે અને ઊતરતી જ્ઞાતિઓ માટે ઘણા અન્યાયો થતા રહેતા હતા. તેને વળી ધર્મનો જામો પહેરાવવામાં આવે તો અન્યાય એ પણ ધર્મ જ થઈ જાય! તેવી સ્થિતિમાં મહારાષ્ટ્રમાં એક નરબંકાનો જન્મ થયો. ખરેખર તો મહારાષ્ટ્ર મહાપુરુષોની જન્મભૂમિ જ કહેવાય. અહીં છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ, મહાન પેશ્વાઓ, મહાન વિદ્વાનો, મહાન સાહિત્યકારો, કવિઓ અને સંતો તો થયા જ છે. મહાન સુધારકોમાં પણ મહારાષ્ટ્ર સૌની આગળ જ કહેવાય. જે યોદ્ધાઓ રણભૂમિમાં મરણિયા થઈને લડતા હોય છે. તે જ યોદ્ધાઓ જીવનસંગ્રામમાં પણ મરણિયા થઈને ઝઝૂમતા હોય છે.

આપણે એવા જ એક મહાન સમાજસુધારકની ચર્ચા કરવાની છે. જેમનું નામ છે જ્યોતિરાવ ફૂલે. ઈ. સ. 1827માં પૂણામાં માળી પરિવારમાં જ્યોતિબાનો જન્મ થયો. પૂણા શહેર ત્યારે અને આજે પણ બહુમુખી પ્રવૃત્તિનું નગર છે. અહીં બધા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ થયા કરતી. બધાં ગામો અને બધાં નગરો એકસરખાં હોતાં નથી. કેટલાંક પ્રગતિશીલ હોય છે. પેશ્વાના સમયથી પૂના વિદ્વાન અને વિચારક બ્રાહ્મણોની નગરી રહી છે. તેમાં બ્રાહ્મણોનો દબદબો હંમેશાં રહેતો આવ્યો છે. જ્યાં ઉચ્ચવર્ણના બ્રાહ્મણો રહેતા હોય ત્યાં ઉચ્ચ સંસ્કારો તો હોય જ પણ તેની સાથેસાથે ધર્મ અને સમાજની કુરૂઢિઓ, ઉચ્ચતા, કુલીનતા, ખાનદાની કદી પણ રૂઢિઓ વિનાની નથી હોતી. પેશ્વા બ્રાહ્મણો હતા અને તેમના સમયથી જ અહીં વર્ણવ્યવસ્થાનો પ્રભાવ ઘણો હતો. બ્રાહ્મણો પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માને, કોઈ પોતાને શ્રેષ્ઠ માને ત્યાં સુધી બહુ વાંધો ન આવે પણ શ્રેષ્ઠતા હંમેશાં નીચતાસાપેક્ષ હોય છે. જો કોઈ નીચ હોય જ નહીં તો કોઈ શ્રેષ્ઠ પણ ન હોય. બ્રાહ્મણોએ ઊતરતી જ્ઞાતિઓને અને તેમાં શૂદ્ર અતિશૂદ્ર, અંત્યજને તો ભારે ઘૃણાભર્યું જીવન જીવવા મજબૂર કર્યા હતા.

ધર્મવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થા બંને મળીને નીચલા લોકોનું જીવન પારાવાર કષ્ટભર્યું કરી દીધું હતું. અતિશૂદ્રો પાસેથી ફરજિયાત વેઠ કરાવવામાં આવતી. તેઓ અસ્પૃશ્ય તો હતા જ પણ તેમને નોકરી-ધંધામાં પણ એવા સ્થાને રખાયા હતા કે જ્યાં તે પોતાનું પેટ ભરી શકે નહીં. મોટા ભાગના અર્ધભૂખમાં જીવન જીવતા તેથી માગનારો વર્ગ પણ વધી જતો. ઉપરનો વર્ગ સારું જીવન જીવતો હોય અને નીચેનો વર્ગ અધમ જીવન જીવતો હોય તે જ્યોતિબાથી જોયું ગયું નહીં. “જે છે જેવું છે તેવું ને તેવું ચાલવા દો, આપણે શું!” આવી વૃત્તિ રાખો તો તમે શાંતિથી જીવન જીવી શકો. ઓછામાં ઓછું વગર જોઈતા વિરોધીઓ તો પેદા ન કરો. જેને ઘણા વિરોધીઓ હોય તેને શાંતિ ન હોય. ભારતનું અધ્યાત્મ શાંતિ તરફ વળેલું છે તેથી મોટા ભાગના આધ્યાત્મિક પુરુષો અશાંતિ સામે બાખડતા થયા નથી, અશાંતિથી દૂર હિમાલયમાં કોઈ એકાંત સ્થાનમાં મૌન લઈને આખું જીવન વિતાવી દેતા હોય છે. આવા શાંતિપ્રિય લોકોને માનસન્માન પણ ઘણું મળતું હોય છે કારણ કે અધ્યાત્મની બ્લૂપ્રિન્ટ જ એવી બનાવાઈ છે. તત્કાલીન સળગતા પ્રશ્નોને અડવાનું જ નહીં. પ્રશ્નોથી દૂર જ ભાગવાનું. કોઈ પણ મહાનમાં મહાન આધ્યાત્મિક પુરુષ ગણાતા હોય તેમને પાંચ પ્રશ્નો પૂછવાના :

1. તેમણે રાષ્ટ્ર માટે શું કર્યું? આઝાદી માટે જેલમાં ગયા? કોરડા ખાધા? કે વનવનના થયા? જો કશું ન કર્યું હોય તો તે રાષ્ટ્રીય નથી.
2. તેમણે માનવતા માટે શું કર્યું? કેટલાં ભૂખ્યાંને જમાડ્યાં? કેટલાં દરદીઓને દવા આપી? કેટલી પરબો ખોલી? કેટલી શાળાઓ ખોલી? ભૂકંપ, દુષ્કાળ કે અતિવૃષ્ટિ વખતે તેમણે કેટલાંને મદદ કરી? વિધવાઓ, અનાથો, ત્યક્તાઓ, વૃદ્ધો, વિકલાંગો વગેરે માટે શું કર્યું? જો કશું જ ન કર્યું હોય તો તે સાચી આધ્યાત્મિકતા નથી, બનાવટી છે.
3. જ્યારે દેશમાં-સમાજમાં કુપ્રથાના કારણે હજારો લોકો દુઃખી થતાં હતાં. તેમનું ઘોર શોષણ થતું હતું. ત્યારે તેમણે તેમને શોષણથી છોડાવવા શું કર્યું? હજારો સ્ત્રીઓને ફરજિયાત વૈધવ્ય પળાતું હતું, હજારોના વાળ ઊતરાવી દેવાતા હતા, હજારોને સતી થવા માટે મજબૂર કરવામાં આવતી હતી, હજારોને દેવદાસી થવા અને વેશ્યા થવા મજબૂર કરાતી હતી ત્યારે તેમણે શું કર્યું? જે થતું હતું તેની સામે આંખ મીંચી દીધી અને થતું હતું તે થવા દીધું. તો નક્કી સમજો કે તે બનાવટી અધ્યાત્મ છે. સાચું નથી.
4. હજારો લોકોને જન્મમાત્રથી અસ્પૃશ્ય માનીને ઘૃણા કરવામાં આવતી હતી, તેમના માટે શિક્ષણપ્રવેશ નિષિદ્ધ હતો, તેમની મજૂરીના પૂરા પૈસા અપાતા ન હતા. ફરજિયાત વેઠ કરાવવામાં આવતી હતી, સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત ન હતી ત્યારે તેમણે શું કર્યું? ચુપચાપ જોયા કર્યું. કે પછી સમર્થન પણ કર્યું? તો તો આવી આધ્યાત્મિકતા અભિશાપ રૂપ જ કહેવાય.
5. હજારો માણસોનું આર્થિક શોષણ થતું હોય, લોકોને ગુલામ કે અર્ધગુલામ બનાવીને જિંદગીભર કાળી મજૂરી કરાવાની હતી, લોકો ભૂખ-તરસ, ટાઢ-તડકા, વરસાદમાં થરથરતાં હતાં ત્યારે તેમણે શું કર્યું? કાંઈ નહીં? તો તેમનું અધ્યાત્મ શોષણ સમર્થક જ કહેવાય. જો આ પાંચે ગજથી આપણા આધ્યાત્મિક ભગવાનો, મહાપુરુષો કે આત્મસાક્ષાત્કારીઓને માપવામાં આવે તો તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે મોટા ભાગના બધા બનાવટી અધ્યાત્મવાળા જ પૂજાય છે. સાચું અધ્યાત્મ આવું ન હોય, તે સળગતા પ્રશ્નોથી ભાગે નહીં અને ભાગે તે પલાયનવાદી કહેવાય.

જ્યોતિબાએ પારાવાર અન્યાય-અત્યાચાર થતો જોયો. નવાઈ એ કે આ બધું લોકોને કોઠે પડી ગયું હતું. તેથી કોઈ કશો વિરોધ પણ કરતું ન હતું. ત્યારે હવે કરવું શું? જ્યોતિબાને લાગ્યું કે બધા અનર્થોનું મૂળ નિરક્ષરતા છે. લોકો અજાણ છે તેથી તે પોતે જ પોતાના પ્રશ્નો સમજતા નથી. શોષકો, મહાન ધર્મ, મહાન સંસ્કૃતિ અને મહાન ભૂમિની વારંવાર બડાઈ હાંકી-હાંકીને લોકોને નશો ચઢાવતા રહેતા હતા. તેથી પોતાના પક્ષના પહાડ જેવા દોષો પણ દેખાતા ન હતા. લોકો કાલ્પનિક મહાનતાના નશામાં ભવ્યતાની મસ્તીમાં મસ્ત રહેતા હતા. જ્યોતિબાએ પ્રત્યેક અન્યાયનો વિરોધ કર્યો. તેમણે કન્યાશાળા શરૂ કરાવી. તેમનાં પત્ની કન્યાઓને પોતાના ઘરમાં જ ભણાવવા લાગ્યાં. ઘોર વિરોધ થયો. સ્ત્રીઓને ભણાવાય નહીં. ભણાવો તો બગડી જાય. વંઠી જાય એવી રૂઢ માન્યતાવાળા લોકો વિરોધ કરવા લાગ્યા. જ્યોતિબાએ ગણકાર્યા નહીં. એક પછી એક છ કન્યાશાળાઓ ખોલી, કન્યાઓ લખતી-વાંચતી થઈ.

ત્યારે ઉચ્ચવર્ણમાં વિધવાવિવાહનો સખત પ્રતિબંધ હતો. કેટલીયે બાળવિધવાઓ, યુવાન વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ વગેરે ઘોર લાચારીભર્યું જીવન જીવતી, ઘણાંની આર્થિક સ્થિતિ પેટ ભરવા પૂરતી પણ ન હોય, વળી તે ઉચ્ચવર્ણની હોય તો નોકરી-ધંધો-મહેનત-મજૂરી પણ કરી શકે નહીં. ક્યાં જવું? શું કરવું? વાસના તો તેમને પણ સતાવે. મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ વાસનાને રોકી શક્યા નથી તો આ ગભરુ યુવતીઓ શું રોકવાની હતી? કઠોર નિયંત્રણો વચ્ચે પણ કોઈનો પગ લપસી જાય તો શું કરવું? વળી સ્ત્રી પાપ છુપાવી ન શકે તેને તો

પાપ ચોટે. ત્યારે ગર્ભપાત સરળ ન હતો. તેથી કૂવો પૂરવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય બાકી ન રહે. કેટલીક વાર તો તેનાં સગાં જ તેની હત્યા કરી નાખે. તેમાં પાછી પોતાની પ્રતિષ્ઠા માનવામાં આવે. આવી સ્થિતિમાં જે સ્ત્રી આત્મહત્યા ન કરી શકે કે તેનાં સગાં પણ હત્યા ન કરે અને પ્રસૂતિ થઈ જાય તો તેણે શું કરવું? બાળકને રોડ ઉપર ફેંકી દેવું? ના જ્યોતિબાએ તેવી સ્ત્રીઓ અને તેમનાં બાળકો માટે સંસ્થા ખોલી. તેમનો સ્વીકાર કરવાનો—આવો આ તમારા બાપનું ઘર છે. અહીં માથું ઢાંકો અને સુરક્ષિત જીવન જીવો. આવાં કેટલાંય બાળકોને અને તેમની માતાઓને ઉછેરીને મોટાં કર્યાં. કયા મોટા આધ્યાત્મિક પુરુષે આ કામ કર્યું? કોઈએ જ નહીં. “આપણે ભલાને આપણો આત્મા ભલો, બીજી ઝંઝટ ન જોઈએ.”

ત્યારે વિધવા સ્ત્રીનું માથું મૂંડાવી નંખાતું. તે વધુ બેડોળ દેખાય એટલા માટે ચૂડીઓ ન પહેરે, ચાંદલો ન કરે. કોઈ શણગાર ન કરે. આ તો પડતા ઉપર પાટું મારવા જેવું થાય. જ્યોતિબાએ વાળંદોને સમજાવીને વિધવાઓનું મૂંડન નહીં કરવા માટે હડતાલ પડાવી. જે વિધવાઓ મૂંડન ન કરે તેમને હલકી સ્ત્રી માનવામાં આવતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ સ્વધર્મી કે વિધર્મીઓ સાથે ફસાઈ જતી. સ્ત્રીમાં મુગ્ધાપણું હોય છે. મુગ્ધાવસ્થામાં ભાન નથી હોતું તેથી ફસાવનારા સરળતાથી તેમને પોતાની જાળમાં ફસાવી દેતા હોય છે. તેવી સ્થિતિમાં વિધર્મીઓથી ફસાયેલી સ્ત્રીની દશા તો બદતર થઈ જાય. તેમને કોઈ સંઘરે નહીં. જ્યોતિબાએ તેમને સ્વીકારીને લાઈને લગાડવાની વ્યવસ્થા કરી. કેટલીયે પતિત મનાતી સ્ત્રીઓને નવું જીવન આપ્યું હતું. તેમણે આખું જીવન બ્રાહ્મણો ઉપર સખત પ્રહારો કર્યા હતા કારણ કે બધા રોગો અને અનિષ્ટનું મૂળ તેઓ બ્રાહ્મણોને માનતાં હતાં. સ્વયં માળી પરિવારમાં જન્મ્યાં હોવાથી, શૂદ્રોને કેવી કેવી તકલીફો થાય છે તેનો તેમને સારો અનુભવ હતો. તેમના વિચારોનો ભાવ આગળના સમાજ સુધારકો ઉપર પડ્યો હતો. ડો. આંબેડકર અને મહાત્મા ગાંધીજી પણ તેમને આદર અને માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા.

સુધારકોમાં બે પ્રકાર હોય છે : 1. આકામક સુધારકો અને 2. સુમેળ સુધારકો. આકામક સુધારકો સુધારાની હવા તો ઊભી કરે છે, પણ સાથેસાથે વૈમનસ્ય પણ વધારે છે. જેથી પ્રજામાં બે ભાગ થઈ જાય છે. જ્યારે સુમેળ સુધારકો મધુરતાથી સુધારો કરે છે અને પ્રજામાં પરસ્પર વિદ્વેષ થવા દેતા નથી. સુમેળ સુધારકોમાં ભ. બુદ્ધ, મ. ગાંધી અને ઘણા સંતો આવે છે. બુદ્ધ પણ બ્રાહ્મણવાદના વિરોધી હતા તોપણ બ્રાહ્મણો પ્રત્યે ધિક્કાર થાય તેવું વલણ અપનાવ્યું ન હતું. તેઓ બ્રાહ્મણોની નિર્માણશક્તિને જાણતા હતા, તેમના મહાન શિષ્યોમાં મોટા ભાગે બ્રાહ્મણો હતા અને દાર્શનિક પંડિતોમાં તો બધા જ બ્રાહ્મણો હતા. બ્રાહ્મણોના સાથ વિના બૌદ્ધધર્મ વ્યાપક થઈ શક્યો ન હોત. મ. ગાંધીજીએ પણ બ્રાહ્મણો અને દલિતો બંને સાથે સમેળ રાખ્યો હતો. પ્રજામાં પણ રખાવ્યો હતો. તેથી પ્રજામાં એકતા થઈ હતી. ગાંધીવાદી મહાન કાર્યકર્તાઓમાં ઘણા મહત્ત્વના કાર્યકર્તાઓ બ્રાહ્મણો હતા. શિવાજી મહારાજને છત્રપતિ પદની પ્રાપ્તિમાં સૌથી મોટી અડચણ બ્રાહ્મણોએ જ કરી હતી. તો પણ મહારાજ જાણતા હતા કે બ્રાહ્મણોના સાથ વિના હિન્દુપદ પાદશાહી સફળ નહીં રહે. પોતાના અષ્ટપ્રધાન પદનું નેતૃત્વ તેમણે મોરો પંત બ્રાહ્મણને જ આપ્યું હતું. આ સુમેળભરી સુધારક ધારા અપેક્ષાકૃત વધુ સફળ રહી છે. કારણ કે બ્રાહ્મણોએ ગંભીર ભૂલો કરી છે તે વાત સાચી પણ લગભગ પ્રત્યેક સુધારાનું કાર્ય પણ બ્રાહ્મણોએ જ કર્યું છે તે પણ તેટલી જ સાચી વાત છે, તેથી પૂરી બ્રાહ્મણશક્તિને શત્રુ બનાવી દેવી તેના કરતાં જે સાથ આપનારા છે તેમનો સાથ લઈને સુમેળપૂર્વક સુધારો કરવો વધુ સફળ થતો હોય છે.

28-11-1890ના રોજ મહાત્મા ફૂલેનું અવસાન થયું. માત્ર વૈચારિક જ નહીં પણ ક્રિયાત્મક રૂપથી ઝઝૂમનાર આટલી સમર્થ વ્યક્તિ મળવી દુર્લભ કહેવાય.

14. શાહૂ મહારાજ

પ્રજાજીવનને સુખી કરવામાં ધર્મસુધારો અને સમાજસુધારો મુખ્ય ભાગ ભજવતાં હોય છે. ધર્મ અને સમાજ વિના પ્રજા રહી શકવાની નથી. હજાર પ્રયત્નો પછી પણ આ બંને તત્ત્વો નષ્ટ થયાં નથી. આ બંનેને નષ્ટ કરવા મથનારા નષ્ટ થઈ ગયા છે પણ આ બંને તત્ત્વો હજી પણ સલામત છે, એટલું જ નહીં બળવાન પણ છે. શરીર રોગોનું ઘર છે તે વાત સાચી પણ તેથી શરીરનો નાશ કરવાનો ન હોય. શરીરને સાચવીને રોગોનો જ નાશ કરવાનો હોય. આ પ્રક્રિયા વધુ સફળ અને પરિણામદાયી બની શકી છે. બુદ્ધથી માંડીને ગાંધીજી સુધી આ પ્રક્રિયા ચાલતી રહી છે અને ફળદાયી નીવડી છે. અત્યાચાર વિનાનો ધર્મ અને અન્યાય વિનાનો સમાજ મળવો દુર્લભ છે. પ્રત્યેક ધર્મ તથા સમાજમાં કાંઈ ને કાંઈ દોષો તો હોય જ છે. જે ધર્મની અંદરના માણસોને નથી દેખાતા હોતા પણ બહારના લોકોને કે આગળ વધેલા લોકોને દેખાતા હોય છે. તેથી ધર્મસુધારણા અને સમાજસુધારણા એ સતત પ્રક્રિયા છે. આ કામ સતત ચાલતું રહેવું જોઈએ. કોઈ સુધારો પૂર્ણ નથી હોતો. સુધારા પછી નવાનવા સુધારાની જરૂર રહે જ છે. તેથી આ સતત ચાલનારી પ્રક્રિયા કહેવાય. સતત પ્રક્રિયામાં સ્થાયિત્વ ન હોય તેથી મૂલાધારને બચાવીને સુધારો કરવામાં આવે તો તેમાં સ્થાયિત્વ રહેવાની સંભાવના રહેતી હોય છે. લગભગ બધા સુધારકોએ આજ ક્યું છે જે લોકો મૂળોચ્છેદક થયા છે તે સફળ નથી રહ્યા. દાખલા તરીકે ચાર્લ્સ, રજનીશ માર્ક્સ વગેરે. આ પ્રકારના લોકોએ પાયામાંથી જ મહેલ ઉખાડી ફેંકવાનું સાહસ કર્યું પણ પોતે જ ઊખડી ગયા. જેમણે પાયાને સાચવીને મહેલને નવો આકાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે અપેક્ષાકૃત વધુ સફળ રહ્યા.

સુધારકોમાં બહુ મોટું પ્રમાણ બ્રાહ્મણોનું રહ્યું છે. થોડા ક્ષત્રિયો પણ સુધારકો થયા છે. વૈશ્યોમાં ગાંધીજીને બાદ કરતાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં સુધારકો થયા દેખાતા નથી. કારણ કે અર્થપ્રધાન જીવન હોય ત્યાં, પ્રેમકથાઓ, શૌર્યકથાઓ અને ભક્તિકથાઓ ઓછી હોય. વાણિયા વ્યાપાર કરે. દહેરાં બંધાવે કેસરિયાં ન કરે કે જૌહર ન કરે, શૂદ્રોમાં ઘણા સુધારકો થયા. પણ ઉચ્ચ વર્ગ ઉપર તેમની પક્કડ ન હોવાથી તેમનો પ્રભાવ બહુ સીમિત રહ્યો. કબીર વગેરે મહાન સુધારકો છે પણ તેમનો પ્રભાવ નાના વર્ગ સુધી જ સીમિત રહી ગયો છે. બિચારા અંત્યજોની તો વાત જ શી કરવી? તેમાં ઘણા મહાન સુધારકો થયા જ છે પણ તે પણ સીમિત રહી ગયા છે. એક ખાસ વાત સમજવા જેવી છે કે નીચેનો વર્ગ, ઉપરના વર્ગને પોતાની દુર્દશા માટે હંમેશાં ફટકારતો રહ્યો છે. પણ પોતાની દુર્દશામાં પોતે પણ કાંઈક અંશે કારણ છે તેવું ભાગ્યે જ સ્વીકારતો હોય છે તેથી તે આત્મસુધાર નથી કરી શકતો. જો તે આત્મસુધાર તરફ વળે તો ઘણી દુર્દશા દૂર કરી શકે. પણ માત્ર આક્રમકતા સ્વસુધાર તરફ લક્ષ્ય વિનાની હોય છે.

આપણે એક એવા ક્ષત્રિય રાજવીની ચર્ચા કરવાની છે જે મહારાજા શિવાજીની પરંપરામાં જન્મ્યા અને કોલ્હાપુર રાજ્યના રાજા બન્યા. તેમને લોકો શાહૂ મહારાજના હુલામણા નામથી ઓળખે છે. વ્યક્તિના વૈચારિક બંધારણમાં તેના પૂર્વજોના સંસ્કાર, વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને વાચન મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. તેમાં પણ જેનું વાચન વિશાળ હોય છે તેની વૈચારિકતા પણ સારી ખીલી હોય છે. વાચન વિનાની વ્યક્તિ ભણેલો હોય તોપણ મૂર્ખ અભણ જ કહેવાય. પણ જો તે બહુશ્રુત હોય તો નક્કી વિદ્વાન કહેવાય.

શાહૂજી મહારાજનો જન્મ 26-7-1874ના રોજ થયો હતો. વીસ વર્ષની ઉંમરમાં તેમણે રાજ્ય કારોબારની જવાબદારી સંભાળવી પડી હતી. કેટલાંક માણસો નાની ઉંમરમાં બૌદ્ધિક પ્રૌઢતા ધરાવતા હોય છે તો કેટલાક પ્રૌઢ ઉંમરમાં પણ કાચી બુદ્ધિવાળા હોય છે. બુદ્ધિ અનુભવોથી ખીલે છે તે વાત સાચી પણ બુદ્ધિની કુશાગ્રતાઓ જન્મજાત હોય છે. જે જન્મજાત નથી હોતું તેને લાવી શકાતું નથી અને કદાચ લવાય તો ટકાવી શકાતું નથી. રાજગાદીએ બેઠા પછી જ તેમણે જે પહેલું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું તેમાં જ તેમણે પોતાના રાજવીપણાની ઉત્તમતા જાહેર કરી દીધી હતી. પોતાની પ્રજા વધુમાં વધુ સુખી રહે તેવા પ્રયત્નો કરવાની તેમણે ઇચ્છા જાહેર કરી હતી. હંમેશાં નિયમ હોય છે કે સુખી કરનારા જ સુખી થતા હોય છે. દુઃખી કરનારા સુખી નથી થતા. કદાચ ભૌતિક રીતે સુખી થાય તોપણ યશસ્વી તો નથી જ થતા. હજારોનું ભલું-ભૂંડું કરવાની ક્ષમતા સૌનામાં નથી હોતી. તેમાં પણ પદમાત્રની પ્રાપ્તિથી આવી ક્ષમતા પ્રાપ્ત થવી એ દુર્લભ પ્રાપ્તિ કહેવાય. સૌકોઈ રાજા નથી થઈ શકતા, પણ થયા પછી બધા જ તે પદનો સદુપયોગ પણ કરી શકતા નથી. શાહૂ મહારાજે જણાવ્યું કે મારી પ્રજામાં જે સૌથી નીચલો વર્ગ છે, તે કચડાતો-દબાતો પિસાતો રહ્યો છે મારે તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. પોતે જે

વર્ગ કે વર્ણમાં જન્મ્યા હોય તેના ઉદ્ધાર માટે મથામણ કરવી તે બહુ મોટી વાત નથી, પણ જે વર્ગને અંતે પોતાને કાંઈ લેવાદેવા ન હોય લોકો જે વર્ણ પ્રત્યે ઘૃણા કરતા હોય તેના ઉદ્ધારમાં લાગી જવું એ ખચીત મોટી વાત કહેવાય.

રાજકારોબાર નાનાં-મોટાં અનેક પદો ઉપરના અધિકારીઓથી ચાલતો હોય છે. રાજા કે નેતા તેમાં પ્રજાના બધા વર્ગોનું સંતુલન સાચવે તો પ્રજામાં સંતુલન અને આત્મીયતા રહે. જો મહત્ત્વનાં પદો ઉપર માત્ર એક જ વર્ગના લોકોને સ્થાપિત કરી દેવાય તો સંતુલન ન રહે. તો પ્રજામાં જોઈએ તેવી આત્મીયતા ન રહે, પણ આવાં પદો માત્ર અનામતથી જ ભરવાનાં થાય તો યોગ્યતાને ફટકો પડી શકે છે. મહત્ત્વનાં પદો માટે યોગ્યતામાં બાંધછોડ કરી શકાય નહીં. શાહૂ મહારાજે નાનાં-મોટાં પદો ઉપર સમાજના બધા વર્ગોમાંથી પસંદગી કરવા માંડી, પણ જે સમાજમાં શિક્ષણની સ્થિતિ સાવ નબળી હોય તે આગળ વધી શકે નહીં. તેથી સૌથી વધુ ભાર તેમના શિક્ષણ ઉપર આપવા માંડ્યો. જે શિક્ષિત છે તેમને રોક્યા વિના જે શિક્ષિત નથી, ગમે તે કારણથી વંચિત રહી ગયા છે તેમને શિક્ષિત કરવા પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે. આ હેતુથી તેમણે કોલ્હાપુર રાજ્યમાં શાળાઓ અને છાત્રાલયો શરૂ કરાવ્યાં. પ્રજા જીવનમાં અનેક સુખ-દુઃખોમાં રાજસુખ તથા રાજદુઃખ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. જો રાજ્યવસ્થા સારી હોય તો પ્રજા સુખી થાય અને રાજ્યવસ્થા ખોટી હોય તો પ્રજા દુઃખી થાય, આને અને પૂર્વનાં કર્મોને કશી લેવાદેવા નથી. ભારતનાં ઘણાં રજવાડાંઓ પ્રજાને સુખી કરતાં હતાં તો કેટલાંક દુઃખી પણ કરતાં હતાં. શાહૂ મહારાજે સરકારી તિજોરીમાંથી મોટી રકમ શિક્ષણ તરફ વાળી. તેમાં બધા વર્ગોને આવરી લેવાયા. બહુજનસમાજનું વિશેષ ધ્યાન રખાયું. પરિવારમાં જે બાળક બીમાર કે દૂબળું હોય તેના પ્રત્યે માતા વિશેષ ધ્યાન આપે. પણ તે સારું થાય ત્યાં સુધી જ વિશેષતા હોય. સારું થઈ ગયા પછી પણ એ વિશેષતા ચાલુ રહે તો તે તેનો આદિ થઈ જાય, સ્વયંભૂ વિકાસ અટકી જાય.

સર્વપ્રથમ તેમણે પ્રત્યેક નાના ગામમાં પણ શાળા શરૂ કરાવી. શિક્ષણ ફરજિયાત કરાવ્યું અને જે ગામમાં જે જ્ઞાતિની બહુમતી હોય તેના જ માણસને શાળા ચલાવવાની જવાબદારી સોંપી. ઈ. સ. 1917માં તેમણે સંપૂર્ણ પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત કરી દીધું, શિક્ષકોનાં વેતન વધારી દીધાં. આથી પૂરા રાજ્યમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધી ગયો. પછી સરકારી નોકરીઓમાં બહુજનસમાજ માટે 50% અનામત કરી દીધી. શિક્ષિત થવા માત્રથી ઉદ્ધાર થઈ જતો નથી. તેની આર્થિક સ્થિતિ પણ સધ્ધર થવી જોઈએ. વર્ણવ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિ પ્રથાના કારણે મોટા ભાગની પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ બહુ નબળી જ રહેતી. તેમના આર્થિક વિકાસની તકો નહીંવત હતી. તેથી તકો આપવી જરૂરી છે. આર્થિક સધ્ધરતા વિના સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળતી નથી, તેથી આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત કરવી જરૂરી હોય છે.

ઈ. સ. 1920માં તેમણે વેડપ્રથા બંધ કરાવી દીધી. દલિત મહાર સમાજને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કર્યો. તેમનો પ્રયત્ન પ્રજાના બધા વર્ગોને સામાજિક-ધાર્મિક સમાનતા મળી રહે તે માટેના હતા પણ કોઈ પણ સુધારો જ્યારે સ્થાપિત હિતોને આઘાત પહોંચાડનારો હોય છે ત્યારે તેની તીવ્ર પ્રતિક્રિયા થતી જ હોય છે. શાહૂ મહારાજના સુધારાથી બ્રાહ્મણ સમાજ ખળભળી ઊઠ્યો. તેની તીવ્ર પ્રતિક્રિયા પણ થઈ, તેમ છતાં સામ-દામ-દંડ-ભેદથી શાહૂ મહારાજ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળ્યા. લોકમત જાગ્યા વિના સામાજિક ધાર્મિક સુધારા સફળ થઈ શકે નહીં. તેમણે કવિઓ લેખકો, પત્રકારો વગેરે સૌને આ દિશામાં કામ કરવા પ્રોત્સાહન આપ્યું. જેથી લોકમત સુધરતો ગયો. તેમના પ્રચારવલણથી ભવિષ્યમાં બાબાસાહેબ આંબેડકરને ભારે લાભ થયો. તેમણે બહુજનસમાજ માટે ભૂમિકા બનાવી. મહાત્મા ફૂલે, શાહૂ મહારાજ અને બાબાસાહેબની ત્રિપુટી ન હોત તો જે ઝડપથી બહુજન-સમાજ માટે કાર્ય થયું તે ન થઈ શક્યું હોત. શાહૂ મહારાજે વૈચારિક અને આચારિક કાર્યોના દ્વારા સદીઓથી દબાયેલી-કચડાયેલી-હડધૂત થતી જ્ઞાતિઓને સ્વમાનપૂર્વક જીવન જીવવાની તકો પૂરી પાડી. એક રાજવી તરીકે સમાજ સુધારણાના ક્ષેત્રમાં તેમણે જે પ્રદાન કર્યું તે હંમેશાં યાદ રહેશે. દલિતોના ઉદ્ધારમાં માત્ર દલિતોનો જ પુરુષાર્થ કાર્ય કરતો નથી રહ્યો પણ ઉપરના સવર્ણોએ પણ તેમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી તથા ભજવી રહ્યા છે. તે પણ નોંધનીય બાબત કહેવાય.

15. વાસ્કો-ડી-ગામા

પ્રત્યેક યુગનો એક મુખ્ય પ્રવાહ હોય છે, યુગપ્રવર્તક પુરુષના પ્રભાવથી આ પ્રવાહ ઉત્પન્ન થતો હોય છે અને પ્રવાહનાં પરિણામ પ્રજા ભોગવતી રહે છે. બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયમાં ગૃહત્યાગ કરીને સાધુ-સાધ્વી થઈ જવાનો પ્રવાહ ચાલેલો. હજારોની સંખ્યામાં સાધુ-સાધ્વીઓનાં ટોળાં દેખાવા લાગ્યાં. તેનું પરિણામ મોક્ષ અને નિર્વાણ હતું. મોક્ષ અને નિર્વાણ જ જીવનની ધન્યતા હતી તેથી લોકો તે તરફ વળી ગયા. આ શ્રમણપ્રવાહ હતો.

વચ્ચે યજ્ઞોનો પ્રવાહ આવ્યો. લોકો યજ્ઞો તરફ વળ્યા. મોટામોટા ભવ્યાતિભવ્ય યજ્ઞો થવા લાગ્યા. આ પુરોહિતપ્રવાહ હતો. જવ-તલ-ઘઉં-ઘી વગેરે બહુમૂલ્યવાન સામગ્રીઓ અગ્નિમાં હોમાવા લાગી. આનું પરિણામ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ હતી. મોક્ષ કે સ્વર્ગ કોઈને મળ્યો કે નહીં તેની કશી ખાતરી ન હતી, પણ લોકોને તે તરફ વાળી દેવાયાં હતાં. યજ્ઞો કરવાનું, યજ્ઞોમાં બેસવાનું લોકો ગૌરવ લેવા માંડ્યા હતા. કારણ કે ત્યારે એ જ સૌથી વધુ પુણ્યકાર્ય મનાતું હતું. યજ્ઞો માત્ર પરલોકપ્રાપ્તિ માટે જ સીમિત ન રહેતાં પછી તો વૃષ્ટિ માટે, પુત્રપ્રાપ્તિ માટે, સમૃદ્ધિ માટે, યુદ્ધ જીતવા માટે, શત્રુનાશ માટે એમ સાંસારિક અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા માટે પણ યજ્ઞો શોધાયા અને થવા લાગ્યા. અને આજે પણ ચાલી જ રહ્યા છે.

કાળાન્તરમાં ગાંધી વિનોબાનો યુગ આવ્યો. આ યુગના પ્રવાહમાં કાર્યકર્તાઓ થવા લાગ્યા. તેમનું લક્ષ્ય પરલોક નહીં આ લોક જ હતું. હજારો કાર્યકર્તાઓ, જાડાં ખાદીનાં કપડાં પહેરીને ઉઘાડે પગે ગામેગામ ફરવા લાગ્યા. ગામની સફાઈ, શ્રમયજ્ઞ કરવા લાગ્યા. શિક્ષણનો પ્રવાહ વધારવા લાગ્યા. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પણ થવા લાગ્યું. રાષ્ટ્રની આઝાદીની સાથે અનેક રચનાત્મક કાર્યો પણ થવા લાગ્યાં. પૂરા અત્યાર સુધીના કાળમાં માત્ર આ જ એક ઉપયોગી કાળ થતો દેખાય છે. સાધુ-સાધ્વીઓમાંથી ઘણાં યોગી તો થતાં પણ ઉપયોગી ન થતાં. કાર્યકર્તાઓમાંથી કોઈ ચમત્કારિક યોગી થયો જાણ્યો નથી પણ ઉપયોગી તો બધા થયા. લોકો તો જુઓ કે ચમત્કાર કરનારા (!) યોગીઓનાં દર્શન કરવા ટોળેટોળાં ઊમટી પડે પણ ઉપયોગી કાર્યકર્તાઓનો કોઈ ભાવ પણ ન પૂછે. યોગીઓની સમાધિઓ રચાય. ભવ્ય સમૈયા થાય, ગુણગાન ગવાય, ચમત્કારોની વાતોથી લોકોનાં મન ભરી દેવાય પણ ઉપયોગી કાર્યકર્તાઓ માટે કશું નહીં તે મર્યા એટલે ગયા. કોઈ યાદે પણ ન કરે! પ્રજાની માનસિકતા તેની કક્ષા નક્કી કરે છે. જેવી કક્ષા તેવું પરિણામ.

કાર્યકર્તા યુગ લગભગ અસ્ત થઈ ગયો. હવે અભિનેતા યુગ આવી રહ્યો છે. અભિનેતાઓની નકલ કરવી, તેમની છબિઓ રાખવી અને તેમની જ ચર્ચા કરવી એ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે.

પંજાબમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહજી થયા અને મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજ થયા. તેમણે યોદ્ધા થવાનો પ્રવાહ ચલાવ્યો. પ્રજા બહાદુર બની અને પરાક્રમો કરવા લાગી. આ સિવાય યોદ્ધાઓનો પ્રવાહ ચલાવનાર કોઈ નીકળ્યું હોય તેવું ખાસ દેખાતું નથી.

પશ્ચિમમાં પણ આવા અનેક પ્રવાહો શરૂ થયા. પશ્ચિમનાં પ્રભાવ કેન્દ્રો પ્રાચીનકાળમાં ગ્રીસ અને રોમ હતાં. જેના યોદ્ધાઓ વિશ્વ ઉપર છવાઈ ગયા હતા, પણ પછી પશ્ચિમનાં કેન્દ્રો સ્પેન અને પોર્ટુગલ બન્યાં. આ બંનેમાં પોર્ટુગલ તો સાવ નાનું રાજ્ય, પણ ત્યાં સમુદ્રયાત્રાનો પ્રવાહ શરૂ થયો. લોકો સમુદ્રયાત્રા કરવા અને નવાનવા દેશો શોધવા નીકળી પડ્યા. આમાંની એક યાત્રાની આપણે થોડીક જાણકારી મેળવવાની છે.

પ્રથમ તબક્કો

ટર્કીના તુર્ક લોકોએ પશ્ચિમ અને એશિયાનો જમીનમાર્ગ બંધ કરી દીધો, તેથી ભારતના મસાલા પશ્ચિમ જતાં અટકી ગયા. મસાલા વિના જિવાય કેમ? મસાલા તો જોઈએ જ. જો યુરોપ જમીનમાર્ગે ભારતથી જોડાયેલું છે તો સમુદ્રમાર્ગે પણ જોડાયેલું હશે જ. ભારત પાસે પણ સમુદ્ર છે અને યુરોપ પાસે પણ સમુદ્ર છે. પૃથ્વી ગોળ છે તેવું સાબિત થઈ ચૂક્યું હતું તેથી આ સમુદ્ર પણ ગોળ જ હોય. તેથી તેનો કોઈ ને કોઈ કિનારો ભારતને અડતો જ હોવો જોઈએ. જમીનરસ્તો બંધ થઈ જવાથી હવે સમુદ્રમાર્ગ શોધી કાઢવો જરૂરી બન્યો હતો. જો પશ્ચિમની પ્રજાએ મસાલા વિના પણ ચલાવી લેવાનું નક્કી કર્યું હોત તો કદાચ તે સાગરખેડુઓ પેદા ન કરી શકત. મસાલા તો જોઈએ જ, આપણે ચલાવી લેવામાં માનીએ છીએ. આ નથી તો ચલાવી લ્યો. તેમાંથી સાદું જીવન ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાવાળું જીવન શ્રેષ્ઠ

મનાયું. તેનાથી સાહસ, શૌર્યની પ્રવૃત્તિઓ બંધ પડી ગઈ. અથવા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. બસ એક જ ઉપદેશ જે કાંઈ છે તેનાથી ચલાવી લો. કાલે મરી જવાનું છે ભેગું કશું આવવાનું નથી. માટે ગમશે, ભાવશે અને ચાલશેનાં સૂત્રો અપનાવો અને સુખી થાવ. ખરેખર લોકો સુખી થયાં પણ સાહસી ન થવાથી પરાક્રમહીન થયાં. સાહસ કરવાની કશી જરૂર જ ન હતી, કારણ કે કશું મેળવવાનું જ નથી. જે છે જેવું છે તેવું બહુ થઈ ગયું તેવા ખ્યાલથી પ્રજા ઘરમાં જ મરી ગઈ!

પશ્ચિમમાં જે મસાલાજંગ શરૂ થયો તેના કારણે મસાલાનો દેશ (દક્ષિણ ભારત) શોધવા સાગરખેડુઓ નીકળી પડ્યા. વાસ્કો ડી ગામાને ભારત પહોંચતાં પહેલાં પોર્ટુગલના નાવિકોએ પાંચવાર નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરી જોયા હતા.

ચૌદમી શતાબ્દીના અંતમાં પોર્ટુગીઝના સાગરખેડુઓ પોર્ટુગલથી આગળ વધ્યા, પણ તે આફ્રિકાના કિનારેકિનારે આગળ વધતાંવધતાં ઓઝોર્સ, મદીરા અને કનેરી ટાપુઓ સુધી પહોંચ્યા. તેમણે આ ટાપુઓ ઉપર પોર્ટુગીઝનો ઝંડો લહેરાવ્યો અને ઉપનિવેશ બનાવ્યાં. ત્યાંથી આ લોકો બોજાડોર સુધી પહોંચ્યા પણ ત્યાં ગરમી પડતી હોવાથી આપણે કાળા થઈ જઈશું તેવો ભય લાગ્યો. કારણ કે ત્યાંના લોકો કાળા હતા તેથી પાછા વળી ગયા. બોજાડોર આજના ધાના નજીકનો પ્રદેશ હોવો જોઈએ.

બીજો તબક્કો

પણ પ્રયત્નો બંધ ન રહ્યા. પંદરમી શતાબ્દીના પ્રથમ તબક્કામાં ફરીથી બીજી વાર પ્રયત્નો શરૂ થયા. રાજા અને પ્રજા સંતોષી થઈ જાય તો સાહસ-પરાક્રમો ન થાય. રાજા હેમરીએ ફરી વાર નૌકાકાફલો તૈયાર કરાવ્યો અને આ લોકો એ જ માર્ગે આગળ વધ્યા. આ વખતે તેઓ છેક ગીનીના અખાત સુધી પહોંચી ગયા. અહીં તેમણે કિલ્લો બાંધ્યો, નગન નિગ્રોને જોયા અને અહીંથી તેમને પકડી-પકડીને ગુલામ બનાવવાના પ્રયત્નો પણ શરૂ થયા. રાજા હેનરી તો મરી ગયો પણ તેના પછી ઈ. સ. 1469માં રાજા ઓલફોન્ઝોએ પશ્ચિમ આફ્રિકા સાથે વ્યાપાર શરૂ કર્યો.

ત્રીજો તબક્કો

આ પછી ત્રીજો તબક્કો શરૂ થયો. ઈ. સ. 1470થી 1480નાં દશ વર્ષમાં ઈ. સ. 1482માં અલયીનાનો કિલ્લો જ્યાં બંધાતો હતો, ત્યાંથી થોડે દૂર સોનાની ખાણો મળી આવી. તેથી પોર્ટુગીઝોની યાત્રા સફળ થતી દેખાઈ. સ્થાનિક નિગ્રો લોકોને સોનાની કશી ખબર જ ન હતી.

ચોથો તબક્કો

આ પછી ચોથો તબક્કો શરૂ થયો. 1482માં ફરી પાછા સાગરખેડુઓ આગળ વધ્યા. આ વખતે પોર્ટુગીઝો છેક કોંગો સુધી આગળ વધ્યા. તેઓએ સમુદ્રકિનારે જહાજો લાંગર્યાં અને અંદરના ભાગમાં આગળ વધ્યા. ચાર નિગ્રોને પકડીને લઈ આવ્યા અને વાલવીસ અખાત સુધી પહોંચ્યા અહીં તેમણે સીમાસ્તંભ ઊભો કર્યો, ત્યાંથી આગળ વધી કોસ ભૂશિર સુધી પહોંચ્યા, ત્યાં પણ પોતાના રાજ્યની સીમા સ્તંભ દ્વારા સ્થાપિત કરી. આખો ખંડ રાજસત્તા વિનાનો પોકાર પાડતો હતો કોઈ આવો અને અહીં રાજ્ય સ્થાપિત કરો. પોર્ટુગીઝોએ 1400 માઈલનો સમુદ્રકિનારો પોતાના કબજે લીધો કહેવાય, પણ કુદરતી વાતાવરણ પ્રતિકૂળ હોવાથી તેઓ આગળ વધી શક્યા નહીં. પાછા સ્વદેશ આવતા રહ્યા.

ઈ. સ. 1486માં ડિયસ નામના સાગરખેડુએ લિસ્બન છોડી સમુદ્રમાં ઝંપલાવ્યું. તે આફ્રિકા ખંડના છેડા સુધી પહોંચવા માગતો હતો. તેને આશા હતી કે આ ધરતીનો ક્યાંક તો છેડો હશે જ. તેના પછી કવોલીહામ નામનો સાહસી આગળ વધ્યો. આમ કરતાં કરતાં અંતે તે કેપટાઉન પહોંચી ગયો. અને આફ્રિકાને ચક્કર મારીને પાછો ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો. તે છેક ગ્રેટફિશવેલ નદીના મુખ સુધી પહોંચી ગયો પણ તેથી આગળ વધી શકાય તેવું ન હોવાથી 1488માં લિસ્બન પાછો આવી ગયો.

પાંચમો તબક્કો

1497માં ફરી પાછો પાંચમો તબક્કો શરૂ થયો હવે સાહસીઓ ગ્રેટ-ફિશન નદીના મુખથી આગળ વધ્યા અને છેક માડાગારકર સુધી પહોંચ્યા. અહીં સુધી આરબો પહોંચી ગયા હતા. એશિયામાં ખાસ કરીને આરબ પ્રજા સાહસિક અને સાગરખેડુ હતી, તે વ્યાપારી પણ હતી તેમણે આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાને તથા ભારતના કોવીન બંદર આગળના ભાગને પોતાનાં મથકો બનાવી દીધાં હતાં. પોર્ટુગીઝ અને આરબોનું હિન્દ મહાસાગરમાં સામ્રાજ્ય થવાનું હતું. હજી સુધી બીજી પ્રજાઓ મૂર્છા જેવી સ્થિતિમાં હતી.

વાસ્કો ડી ગામા : છઠ્ઠો તબક્કો

હવે ખરો છદ્દો તબક્કો શરૂ થવાનો હતો. ભારતને શોધવાનો સાચો યશ વાસ્કો ડી ગામાને મળવાનો હતો. ઘણા લોકોને ખબર નહીં હોય કે તેના પહેલાં પોર્ટુગીઝના નાવિકો પાંચ વાર ભગીરથ પ્રયત્નો કરી ચૂક્યા હતા, સમાન પુરુષાર્થ કર્યા પછી અને કોઈક વાર વિશેષ પુરુષાર્થ કર્યા પછી પણ સફળતા મળતી નથી અને કોઈને થોડા પુરુષાર્થથી પણ સફળતા મળી જતી હોય છે અને ભાગ્ય કહેવાય. માત્ર એકલો પુરુષાર્થ જ કામ નથી કરતો. બાકી બીજું પણ ઘણુંઘણું જરૂરી હોય છે.

ઈ. સ. 1460માં સમુદ્રકિનારાના માછીમારોના નાના ગામમાં ગરીબ ઘરમાં વાસ્કો ડી ગામાનો જન્મ થયો હતો. બાપદાદાનો ધંધો હોવાથી બચપણથી જ તે સાગરખેડુ હતો. મૂળમાં સાગરખેડુની સાહસયાત્રા રાજપ્રેરિત હતી. પોર્ટુગીઝનો રાજા પોતે આવી યાત્રાઓને પ્રોત્સાહન આપતો હતો. ભારતમાં આવી યાત્રા માટે ના તો કોઈ રાજાની પ્રેરણા હતી ના ધર્મની પ્રેરણા હતી. ઊલટો વિરોધ હતો તેમ કહી શકાય. આવી સ્થિતિમાં ભારતમાં માછીમારો પેટ ભરવા પૂરતા જ સાગરખેડુ રહી ગયા. પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. જો કોઈ મોટા ધર્માચાર્યોએ ભારતના સાગરખેડુઓને સાહસ કરવાની પ્રેરણા આપી હોત અને કોઈ રાજા-મહારાજા કે નગરશેઠોએ વિશાળ-મજબૂત વહાણો બનાવી આપવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું હોત તો ભારતમાંથી પણ કોલંબસો અને વાસ્કો ડી ગામાઓ પેદા થઈ શક્યા હોત. પણ આ બેમાંથી એકે તત્ત્વ હતું નહીં. રાજા-મહારાજાઓ મહત્ત્વાકાંક્ષા વિનાના હતા, શેઠિયાઓ પાપભીરુ હતા અને ધર્માચાર્યો આભડછેટિયા હતા! ત્રણેની ખરી જોડી જામી હતી.

36 વર્ષની ઉંમરે વાસ્કો ત્રણ જહાજો લઈને નીકળ્યો. તેમનાં નામ હતાં સાઓ ગેબ્રિઅલ, સાઓ રફાએલ, અને બેરિઆ. ચોથું જહાજ સાધનસામગ્રી, ખોરાકથી ભરપૂર લીધું હતું. ગામાએ ત્રણ વર્ષ ચાલે તેટલો ખોરાક વગેરે લીધાં હતાં તેથી તેને નક્કી હતું કે ભલે ત્રણ વર્ષ લાગે પણ ભારત શોધીને જ પાછા આવવું છે. કહેવાય છે કે 70 હજાર પીપો તો માત્ર દાડનાં જ લીધાં હતાં, રોજ સાંજે નાવિક દીઠ બે લિટર દાડ આપવો પડતો. પશ્ચિમી જીવનપદ્ધતિમાં દાડને ચાની માફક વાપરવામાં આવે છે. આપણા ભગત લોકો આવી યાત્રા કેવી રીતે કરી શકે! માંસાહારી નાવિકોનો મુખ્ય ખોરાક માંસ હોવાથી અને ત્યારે ફીજ શોધાયું ન હોવાથી માંસ લાંબો સમય ટકી શકે નહીં. તેથી કેટલાંક જીવતાં પશુઓ પણ લેવાં પડતાં. જે જરૂર પડે ત્યારે કતલ કરી ઉપયોગમાં લેવાતાં. અત્યાર સુધીની યાત્રાઓ નિષ્ફળ ગઈ હોવાથી અને ઘણાં જહાજો તથા નાવિકો નષ્ટ થઈ ગયાં હોવાથી રાજાખુશીથી આ પ્રવાસમાં જોડાવા ઘણા ઓછા લોકો તૈયાર થયા હતા, તેથી રાજાએ ફાંસીની સજા પામેલા કેદીઓને સજામુક્ત કરવાની શરતે યાત્રામાં જોડ્યા હતા. કુલ 170 માણસોનો કાફલો હતો. પ્રત્યેક જહાજમાં તોપો ફીટ કરી હતી તથા તેના માટેનો દાડગોળો પણ મોટા પ્રમાણમાં લીધો હતો. આ દાડગોળો હવાઈ ન જાય તે માટે પૂરી વ્યવસ્થા કરી હતી. સાથે કેટલાક દુભાષિયાઓ પણ હતા અને ધર્મગુરુઓ પણ સાથે લીધા હતા. પૂરતાં વસ્ત્રો, ઓઢવા-પાથરવાનું, દવાઓ અને ડોક્ટરો પણ લીધા હતા. બધી પૂરી તૈયારી કરીને 8મી જુલાઈ 1497ને શનિવારે સવારે લિસ્બનથી ચાર માઈલ દૂર રેસ્ટોલા બંદરેથી ગામાએ પ્રયાણ કર્યું.

યાદ રહે આપણી માન્યતા પ્રમાણે શનિવારે પૂર્વ દિશામાં કાળ હોય તેથી તે દિવસે પૂર્વ તરફની યાત્રા ન કરાય.

“શનોયંદ્રે ત્યજેત્ પૂર્વમ્”

અર્થાત્ શનિ અને સોમવારે પૂર્વ દિશાની યાત્રા કરવી નહીં. સામો કાળ હોય છે તેથી કેટલાક લોકો પ્રથમથી જ પસ્તાણું કરીને એકાદ થેલી વગેરે આગળ મૂકી આવતા હોય છે, પછી બધા પૂરેપૂરાં શુકન જોઈને નીકળતા હોય છે. પશ્ચિમની પ્રજાના મનમાં સામો કાળ જેવી ભ્રમણા ન હોવાથી શુકન-અપશુકનનો વહેમ ન હોવાથી કેટલી શાંતિ રહે છે. આપણે મિથ્યા માન્યતાઓ અને વહેમને ધાર્મિક રૂપ આપી વગર જોઈતી કેટલી અડચણો ભોગવીએ છીએ? હવે તો વિચાર કરો. ગામા સામા કાળે નીકળ્યો અને સફળ થયો!

ગામાએ વહાણોને દક્ષિણ તરફ હંકાર્યાં અને કેનરી ટાપુઓ પાર કર્યા પણ હવે તે દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ વળ્યો અને છેક દક્ષિણ અમેરિકાના 600 માઈલ નજીક પહોંચી ગયો. આ ભૌગોલિક ભૂલ હતી, તેને ભૂલ સમજાઈ અને સુકાનને ફરીથી પૂર્વ તરફ ફેરવ્યું. ત્રણ મહિના સુધી તે વ્યર્થનો સમુદ્રમાં ફરતો રહ્યો. 4થી નવેમ્બરે તેને દક્ષિણ આફ્રિકાનો કિનારો દેખાયો, સેન્ટ હેલેના ટાપુ ઉપર ઊતર્યો. અહીં તેને નિત્રો લોકો જોવા મળ્યા. આ જગ્યાએ તે આઠ દિવસ રોકાયો. વહાણોની મરામત કરી. નવું પાણી લીધું. સ્નાનાદિ કર્યા. આ પ્રવાસીઓ રોજ રોજ નહાઈ શકતા નહીં. જોકે રોજ નહાવાનું વિશ્વમાં માત્ર આપણા ત્યાં જ છે. મોટા ભાગના લોકો અનુકૂળતાએ સ્નાન કરતા હોય છે. આપણે વિશ્વપ્રવાસી ન થઈ શકવામાં આપણી સ્નાન અને આહારની સીમાઓ પણ કારણ બને છે. ગામાએ જહાજો રીપેર

કર્ચા અને જે મળે તે તાજો ખોરાક લીધો. પાણી લીધું અને ફરી પાછાં જહાજો હંકાર્યાં, હવે તે છેક કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી પહોંચી ગયો. એટલાંટિક સમુદ્રમાં તેણે 5700 માઈલનો પ્રવાસ વગર જોઈતો કર્યો કહેવાય. કેપ ઓફ ગુડ હોપમાં બારે મહિના તોફાની પવનો રહે છે. મોટા ભાગનાં જહાજો ઝંઝાવાતમાં ફસાઈ જાય છે. તેમાંથી હેમખેમ પાર થવું બહુ જ કઠિન કામ કહેવાય પણ તે પાર પાડ્યું. હવે તે આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારે કિનારે જહાજો ચલાવવા લાગ્યો. આ રીતે તે નાતાલ પહોંચ્યો. ત્યાંથી ક્વેલિમાન, મોઝાંબિક થઈને મોમ્બાસા પહોંચી ગયો. આ પ્રદેશ ઉપર આરબોનું વર્ચસ્વ હતું. આરબો રાજ અને વ્યાપાર બંને કરતા હતા. અહીંના સુલતાનને પોતાનું જહાજ જોવા બોલાવ્યો, નવી પદ્ધતિનું વધુ સગવડોવાળું જહાજ જોઈને સુલતાન રાજી થયો, પણ ગામાએ એક તોપનો ભડાકો કર્યો. સુલતાને આવો ભડાકો પહેલી વાર જ સાંભળ્યો હતો, તે ડરી ગયો. ફરી પાછું નવું પાણી ખોરાક વગેરે લીધાં. શાકાહારી પ્રાણીઓનો શિકાર કરી તાજું માંસ ભર્યું. અને ત્યાંથી માલિન્દી પહોંચ્યો. માલિન્દીમાં પણ આરબોનો જ પ્રભાવ હતો. આરબો સ્થાનિક નિગ્રો લોકોમાં પ્રજા પણ ઉત્પન્ન કરતા જે મિશ્રવર્ણની બનતી અને આરબોને વફાદાર રહેતી. આપણે આવું ન કરી શકીએ. આપણી મર્યાદાઓ ઘણી હતી. ગામાએ સુલતાન પાસે ભારત જવા માટે એક ભોમિયાની માગણી કરી. યોગાનુયોગ એક હિન્દુ વ્યાપારી આરબ જહાજમાં દક્ષિણ ભારતથી અહીં આવેલો તે સાથે થઈ ગયો. તેણે સીધા સમુદ્રમાં જહાજો હંકારવાનું કહ્યું. 24-4-1498એ જહાજો રવાના થયાં. પવનો અનુકૂળ હોવાથી 25મા દિવસે તેમણે દક્ષિણ ભારતનો કિનારો જોયો. તે કાલિકટ બંદર હતું. તે બંદરે ઊતર્યા અને આરબ વ્યાપારીઓ સાથે આખું નગર જોયું. મસાલા, રત્નો વગેરે જોઈને તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે તે ભારત પહોંચી ગયો છે. કાલિકટમાં ઝામોરિન રાજાનું શાસન હતું. કેરળમાં ત્યારે ત્રણ રાજ્યો હતાં તેમાં સૌથી સમૃદ્ધ ઝામોરિનનું રાજ્ય હતું. પણ બાકીના બે રાજાઓ ઝામોરિનને ક્ષત્રિય માનવા તૈયાર ન હોવાથી તેના પ્રત્યે દ્વેષ કરતા હતા. વર્ણવ્યવસ્થાથી રાજાઓમાં પણ ઊંચનીચના પ્રબળ ભાવો રહેતા તેથી એકતા તો રહેતી જ નહીં. વિખવાદ રહેતો અને પોતે બીજાનું અનિષ્ટ ન કરી શકે તો કોઈ ત્રીજાના દ્વારા પણ અનિષ્ટ કરાવવાની તક શોધતા રહેતા.

ગામા પોતાના 13 અંગરક્ષકો સાથે વાજતેગાજતે ભવ્ય સરઘસ સાથે ઝામોરિનને મળવા ગયો. તેમના ગૌરવર્ણ જોઈને ટોળેટોળાં ઊભરાવા લાગ્યાં. નવા દેશમાંથી નવી જાતની પ્રજા જોઈને દ્રવિડ પ્રજાને નવાઈ લાગતી હતી. ઝામોરિન રાજાએ ગામાનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. જેમાં અનેક વસ્તુઓની ભેટમાં બે પીપ ભરીને મધ પણ આવ્યું હતું. કેરળમાં પુષ્કળ વનરાજી હોવાથી મધ પુષ્કળ થતું હતું. આપણે મધનો ઉપયોગ દવામાં કરીએ છીએ જ્યારે પશ્ચિમના લોકો તેનો ઉપયોગ આહાર તરીકે કરે છે. જમતી વખતે વાટકી ભરીને મધનો ઉપયોગ કરે. પાછું તે લોકો મધનું ઉત્પાદન પણ તેટલું જ કરે. ન્યૂઝીલેન્ડનું મનુકા મધ પૂરા વિશ્વમાં વખણાય અને ખવાય છે. આપણે સાદા માણસો આપણો આહાર પણ સાદો. ઓછી અને સસ્તી વસ્તુઓથી કામ ચલાવી લઈએ. મેં અગિયાર વર્ષ સુધી માત્ર મગની દાળ અને રોટલી જ ખાધી હતી, ત્યારે હું કાશીમાં ભણતો અને ગાંધીજી અને વિનોબાના રવાડે બરાબર ચઢેલો. પછી મોડે મોડે ભાન થયું કે આ તો શરીર બગાડી નાખવાનો માર્ગ છે. શરીરને બધાં તત્ત્વો જોઈએ તેથી યથાસંભવ બધો પોષક આહાર ખાવો જોઈએ.

ઝામોરિન અને ગામાની મુલાકાત ત્રણ કલાક ચાલી. ગામાએ વ્યાપાર કરવાની પરવાનગી માગી. આરબ વ્યાપારીઓને ચિંતા થઈ કે જો ગોરા લોકો અહીં વ્યાપાર જમાવશે તો પોતાનો એકાધિકાર તૂટી પડશે. તેમણે રાજાને ખૂબ સમજાવ્યો કે આ લોકોને વ્યાપારની મંજૂરી ન અપાય. ગામા બે મહિના સુધી સમુદ્રમાં જ રોકાયો. અંતે રાજાએ તેને વ્યાપારની મંજૂરી આપી. તેણે મસાલાથી જહાજો ભર્યાં. અને સફળ યાત્રા કરીને તે પોર્ટુગલ તરફ પાછો વળ્યો. પણ આ વખતે સમુદ્રી તોફાનો અને રોગચાળાએ ગામાને ઘણું નુકસાન કર્યું. તેના 30 માણસો માર્યા ગયા. ચાલુ પ્રવાસમાં માણસ મરી જાય તો તેને સમુદ્રમાં જ પધરાવી દેવાય. માછલીઓને ખોરાક મળે. ગામા પોતાની સાથે પાદરીઓને પણ લાવેલો. તે ધાર્મિક વિધિ કરાવે, દર રવિવારે પ્રાર્થના કરાવે.

ઘણાં કષ્ટો વેઠીને 1499ના ઓગસ્ટ મહિનામાં તે પાછો પોર્ટુગલ પહોંચી ગયો. તેને 20 મહિના થઈ ગયા હતા. 20 મહિના સુધી તે સમુદ્રમાં આમતેમ વિતાવતો હતો. આને રાષ્ટ્રીય તપ કહેવાય. પોતાના રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ માટે 170 નાવિકો સાથે તેણે બાળ-બચ્ચાંનો મોહ-પ્રેમ છોડીને, વિષય-વાસના ઉપર સંયમ રાખીને, આહાર-વિહારની અગવડો ભોગવીને જે તપ કર્યું તે નિષ્ફળ ન ગયું. તજ-લવિંગ, ઇલાયચી, જાવંત્રી વગેરે મસાલા ભરેલાં જહાજો અને રત્નોથી તેણે પોતાના દેશને માલામાલ કરી દીધો. તેના આવા તપથી કદાચ તેનો પરલોક ન સુધરે પણ તેણે માત્ર પોતાનો જ નહીં પૂરા દેશનો, પૂરી પ્રજાનો આલોક સુધારી દીધો. એવું કહેવાય છે કે તેના મસાલા 200

ગણા ભાવોથી યુરોપમાં વેચાયા, રાજા અને રાજ પરિવાર તથા પૂરી પ્રજાએ ગામાનું સ્વાગત કર્યું. આ પ્રવાસમાં ગામાએ 24000 માઈલ સમુદ્રમાં વિતાવ્યા. પૂરો પ્રવાસ 630 દિવસમાં પૂરો થયો. વહાણોની ગતિ પવનોને આધારે થતી હોવાથી કેટલીક વાર 93 માઈલના વેગે તો કેટલીક વાર 54 અને 26 માઈલની ગતિએ વહાણ ચાલતાં હતાં.

ઈ. સ. 1502માં તે 15 જહાજો લઈને ફરીથી ભારત જવા નીકળી પડ્યો. એક પછી એક એમ બે વાર તેણે ભારત પ્રવાસ કર્યો અને મસાલા ભર્યાં. જહાજો પોર્ટુગલ પહોંચ્યાં. આ પ્રવાસ દરમિયાન તેને ભારતની રાજકીય દુર્બળતાનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો. તે જ્યારે ચોથી વાર (1524માં) ભારત આવ્યો ત્યારે તેને પોર્ટુગલનો વાઈસરોય બનાવીને મોકલવામાં આવ્યો હતો. હવે પોર્ટુગીઝોએ ભારતમાં પોતાનાં કાયમી થાણાં સ્થાપવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી. હવે તે 65 વર્ષનો થયો હતો અને માંદો રહેતો હતો. તેનો સ્વભાવ ચીડિયો થઈ ગયો હતો. ઘણી વાર તે કૂર વ્યવહાર કરી બેસતો હતો. અંતે 24-12-1524ના રોજ કોચીનમાં તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું હતું.

થોડી વધારે વાત કરીએ. ટ્યુકડા પોર્ટુગલે ઘણા સાગરખેડુઓ પેદા કર્યા, જેમાં ઈ. સ. 1500માં પેદ્રો અલ્વારિસ કેબ્રાલ છેક બ્રાઝીલ પહોંચ્યો અને પોર્ટુગલ કરતાં 50 ગણું મોટું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. વિશ્વનું ત્રીજા નંબરનું તે મોટું રાષ્ટ્ર છે. (ભારત કરતાં પણ મોટું) આજ સાગરખેડુ પાછો ભારત આવ્યો. તેણે કાલીકટમાં પોતાનું મથક સ્થાપ્યું. આરબોએ વિરોધ કર્યો અને કેટલાક પોર્ટુગીઝોને મારી નાખ્યા. કેબ્રાલેએ તરત જ બદલો લીધો અને કાલીકટ ઉપર સખત તોપમારો કરી કાલીકટને ભડકે બાળ્યું.

તેના પછી 1505માં ફ્રાંસિસ્કો ડી અલમેડા ભારત આવ્યો. તે વાઈસરોય બન્યો. તેણે આરબોના વ્યાપારને નષ્ટ કરવા આક્રમક પગલાં ભરવા માંડ્યાં. હિન્દ મહાસાગર કે અરબી સમુદ્રમાં આરબોના જહાજ દેખાય કે તરત જ તેને ડુબાડી દેવાતાં અથવા લૂંટી લેવાતાં. આરબોએ વળતા હુમલા કરવા માંડ્યા. એક પોર્ટુગીઝ ભારતથી ભાગીને પોર્ટુગલ પહોંચ્યો અને સમાચાર આપ્યા. તરત જ વાઈસરોય અલમોડાને મદદ કરવા માટે તેનો પુત્ર લોરેન્ઝો વિશાળ કાફલો લઈને ભારત જવા નીકળ્યો. તેણે ભારત પહોંચીને હુમલા કરવા માંડ્યા. અલમોડાને ટેકો મળી ગયો. આરબોએ દીવ પડાવી લીધું. પણ અલમોડાએ વળતો હુમલો કરીને આરબો પાસેથી દીવ પાછું મેળવી લીધું. યાદ રહે અલમોડા વાઈસરોય હતો. રાજા નહીં. 1509માં તેને પાછો બોલાવ્યો અને તેની જગ્યાએ આલ્બુકર્ક આવ્યો. તેણે ગોવા લઈ લીધું અને મુખ્ય સ્થાન બનાવ્યું. એટલું જ નહીં તેણે છેક દૂર હોરમુઝ અને એડન ઉપર પોતાના દેશનો વાવટો ફરકાવ્યો.

આ સમયમાં પોર્ટુગીઝોનું એકછત્ર રાજ્ય સમુદ્ર ઉપર સ્થાપિત થઈ ગયું. દિલ્હીના બાદશાહને પણ આરબ સમુદ્રમાં હજ કરવા મક્કા જવું હોય તો પોર્ટુગીઝોની મંજૂરી લેવી પડતી. પોર્ટુગીઝો મુસલમાનોને પોતાના શત્રુ માનતા તેથી તેમની ઘણી નૌકાઓ ડુબાડી દેતા.

ઈ. સ. 1538માં ટર્કીના કાફલાએ દીવ પડાવી લીધું પણ પોર્ટુગીઝોએ ફરીથી પાછું મેળવી લીધું. છેવટે દીવ-દમણ અને ગોવા જેવાં દરિયાઈ સંસ્થાનો પોતાના અધિકારમાં રાખીને લગભગ 400 વર્ષ સુધી પોર્ટુગીઝોએ રાજ્ય કર્યું. આપણા પ્રદેશ ઉપર કોઈ વિદેશી આવીને 400 વર્ષ રાજ કરી જાય તે આપણને ના જ ગમે. પણ પ્રશ્ન એ થાય કે 2-5-10-15 જહાજો લઈને 5-10 હજાર માઈલનો દરિયો ખૂંદીને વિદેશીઓ આવે અને વિજય મેળવે. આપણે બૂમરાણ મચાવીએ કે અમને ગુલામ બનાવ્યા. લૂંટી લીધા વગેરે. પણ ત્યારે તમે કર્યું શું? કેમ ગુલામ થયા? સામા કેમ ન થયા? તેમનાં જહાજો ડુબાડી કેમ ન દીધાં? આપણે તો આપણી ભૂમિ ઉપર જ હતા. આપણી પાસે હજારો—લાખો માણસો હતાં. તેમને ફાવવા કેમ દીધા? ગુલામ બનાવનાર કરતાં ગુલામ થનારનો દોષ વધુ ન કહેવાય? વિદેશીઓને કે વિધર્મીઓને ગાળો દેવા કરતાં પોતાના પક્ષની દુર્બળતાઓનો વિચાર કરીને તેનાથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તો જ ભવિષ્યની ગુલામીને અટકાવી શકાય. એક પ્રશ્ન એ પણ થાય કે પશ્ચિમના સાગરખેડુઓ આપણે ત્યાં આવ્યા અને સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં તેમ આપણા સાગરખેડુઓ પશ્ચિમ તરફ કેમ ન ગયા? યુરોપમાં અરે, આફ્રિકામાં પણ આપણે સંસ્થાનો કેમ ન સ્થાપ્યાં? બસ સાચો જવાબ શોધવા માટે જ આ લખાણ છે.

16. રાજેન્દ્રચૌલ પ્રથમ

ભારતનો ઇતિહાસ એટલે ઉત્તર ભારતનો ઇતિહાસ અને ઉત્તર ભારત એટલે ઉત્તર પ્રદેશ. દક્ષિણ ભારતની હંમેશાં ઉપેક્ષા થતી આવી છે. કારણ કે વિદેશીઓ અને વિદર્ભીઓ સીધા ઉત્તર ભારતમાં આવ્યા અને મોટા ભાગનાં યુદ્ધો ઉ. ભારતમાં થયાં. ભારતના ચક્રવર્તી રાજાઓ ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, સમુદ્રગુપ્ત અને હર્ષવર્ધન વગેરે ઉ. ભારતમાં થયા. મુસ્લિમો અને આરબોની રાજધાનીઓ ઉત્તર ભારતમાં રહી. અંગ્રેજોની રાજધાની પણ ઉ. ભારતમાં રહી અને આઝાદી પછી પણ રાજધાની તો ઉ. ભારત દિલ્હીમાં જ રહી તેથી ઇતિહાસ પણ ઉ. ભારતની આજુબાજુ જ રચાતો રહ્યો. આઝાદી પછીનાં યુદ્ધો પણ ઉત્તર ભારતમાં જ થયાં. હજી સુધી દક્ષિણ ભારતમાં એક પણ યુદ્ધ થયું નથી. આવાં બધાં અનેક કારણોથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે સ્થાન ઉત્તર ભારતને મળ્યું છે તે દક્ષિણ ભારતને મળ્યું લાગતું નથી પણ મારી દૃષ્ટિએ ઉત્તરની તુલનામાં દક્ષિણનો ઇતિહાસ ઘણો ભવ્ય છે. દક્ષિણનાં સ્થાપત્યો પોતાનાં છે અને અદ્વિતીય છે. ત્યાંના ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરો—ગોપુરમ અને તેનાં શિલ્પો, કલાકૃતિઓનો જોટો મળવો કઠિન છે. તેમનું પોતાનું સંગીત છે અને ખૂબ જ મધુર છે. ગાવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ, તેમનાં વાજિંત્રો, સ્વર-લય-તાલ બધું જ પોતાનું છે. આજ સુધી તેમણે પોતાના સંગીતમાં બહારનાં વાજિંત્રો ઉમેર્યાં નથી. જ્યારે ઉત્તર ભારતનું સંગીત બદલાતું રહ્યું છે અને વાજિંત્રો તો સાવ બદલાઈ ગયાં છે. દક્ષિણ ભારતે ઘણા સાહિત્યકારો પેદા કર્યા છે. જેમણે અમર કૃતિઓ આપી છે, કલા તો આપણે આંગણે રંગોળીમાં આજે પણ પ્રતિદિન દેખાતી રહે છે. લોકો ભલે શ્યામવર્ણના હોય પણ તે જેટલા ફૂલો વાપરે છે તેટલાં આપણે વાપરતા નથી. કોઈ સધવા સ્ત્રી પુષ્પોની લાંબી કેશવર્ણી વિનાની જોવા નહીં મળે. રસોઈમાં તેમની પોતાની વાનગીઓ આજે પણ વપરાય છે. અને કેટલીક તો વિશ્વવ્યાપક બની છે. પહેરવેશમાં આજે પણ મોટા મોટા પુરુષો પણ લૂંગી લગાવેલા જોવા મળશે. ભણેલી સ્ત્રીઓ પણ કપાળમાં ભસ્મ લગાવવામાં કે ચાંલ્લો કરવામાં જરાય સંકોચ નથી કરતી. દક્ષિણ ભારતીયોનું બધું જ પોતાનું છે. તેમને નકલ કે ઉછીનું ગમતું નથી. અંગ્રેજોનો પ્રભાવ હોવા છતાં પણ ભાષા તો પોતાની જ વપરાય અને તે બહુ પ્રિય લાગે. દક્ષિણી ભાષા સહજ મીઠી લાગે તેવી છે. લિપિ તેની પોતાની અને ઉચ્ચારણો શુદ્ધ સંસ્કૃતનાં શુદ્ધ ઉચ્ચારણો તમને જેવાં દક્ષિણના બ્રાહ્મણોમાં મળે તેવા ઉત્તરમાં ન મળે. દક્ષિણના બ્રાહ્મણો ઘણા બુદ્ધિશાળી. તેમણે અનેક મહાપંડિતો અને બધા આચાર્યો પેદા કર્યા કહેવાય. નોબેલ પ્રાઇઝ લેનારા પણ ખરા.

આવા દક્ષિણ ભારતમાં ઉત્તર ભારતમાં કોઈ રાજાએ ન કર્યું હોય તેવું પરાક્રમ કરનારા રાજાઓ થયા. તેમાંના એકની ચર્ચા કરીશું. ઉત્તર ભારત ઉપર ઘણાં આક્રમણો થયાં પણ એકે પ્રત્યાક્રમણ કે આક્રમણ કર્યું હોય તેવું દેખાતું નથી. જેમ કે :

1. સિકંદર ચઢી આવ્યો, પણ અહીંથી કોઈએ ગ્રીસ ઉપર ચઢાઈ ન કરી.
 2. ઈરાનીઓ ચઢી આવ્યા. સિંધથી પંજાબ સુધીનો ભાગ કબજે કર્યો પણ અહીંથી કોઈ ઈરાન ઉપર ચઢાઈ કરવા ન ગયો.
 3. શકો, શિથિયનો, માલવો, હૂણો વગેરે વારંવાર ચઢી આવતા રહ્યા અને સ્થાયી થઈને રાજ કરતા રહ્યા પણ અહીંથી કોઈ તેમના દેશો ઉપર ચઢાઈ કરનારો ન નીકળ્યો. આપણે જાણે કે માર ખાવા જ જન્મ્યા હતા!
 4. આરબો (મીરકાસીમ) ચઢી આવ્યો. બે વાર સિંધને ધમરોળી નાખ્યું, પણ અહીંથી કોઈએ અરબસ્તાન ઉપર હુમલો ન કર્યો.
 5. મહમદ ગઝનવી 17 વાર ચઢી આવ્યો. બધી વાર જીત્યો પણ આપણે તેના દેશ ગઝની ઉપર એકે વાર આક્રમણ ન કર્યું. આવું જ તે પછીના શાહાબુદ્દીન ઘોરી વગેરેનું કહેવાય.
- આપણે આક્રમણ તો શું પ્રત્યાક્રમણ પણ નથી કરતા. માત્ર દરવાજે આવેલા શત્રુ સાથે લડીને ખતમ થઈ જઈએ છીએ. આ કમ પૂરા મુસ્લિમ કાળ સુધી ચાલ્યો.
- પછી પોર્ટુગીઝો, ડચો, ફ્રાંસિસીઓ અને અંગ્રેજો આવ્યા, જીત્યા અને રાજ્ય કર્યું. અહીંથી કોઈએ પોર્ટુગલ, ડચ, ફ્રાંસ કે બ્રિટન ઉપર હુમલો કરવા ગયું જાણ્યું નથી.
- આઝાદી પછી પાકિસ્તાને ચાર વાર અને ચીને એક વાર આક્રમણ કર્યા પણ હજી સુધી આપણે એકે વાર આક્રમણ કર્યું નથી. વળી પાછું આ દુર્બળતાનું ગૌરવ લઈએ છીએ!

આક્રમણ વિના રક્ષણ થાય જ નહીં. આ ચાણક્યનો સિદ્ધાંત માત્ર પુસ્તકમાં જ રહી ગયો કહેવાય.

હવે દક્ષિણ ભારતની વાત કરીએ, દક્ષિણ ભારતમાં ચૌલ અને પાંડ્ય બે રાજવંશો મુખ્ય શાસનકર્તા થયા છે. આ બંને મહાન વંશોમાં ઘણા પરાક્રમી રાજાઓ થયા. જેમાંનો એક ચૌલરાજા રાજેન્દ્ર પહેલો થયો. (1012-1044)

ચૌલવંશ ઈ. સ. પૂર્વથી રાજ કરતો રહ્યો હતો, વચ્ચે ચઢતી-પડતી આવતી રહી, પણ નવમી શતાબ્દીથી તે વધુ સુદૃઢ થયો લાગે છે. ચૌલ મંડળમાં રાજરાજે ભવ્ય મંદિર તાંજાવુરમાં બનાવ્યું જે તેના સ્થાપત્ય અને શીલ્પ માટે વિશ્વ પ્રસિદ્ધ છે. રાજરાજેન્દ્રનો પુત્ર રાજેન્દ્ર પહેલો 1012માં ગાદીએ બેઠો. તેનો કાળ સુવર્ણકાળ કહેવાય છે. તે સતત આક્રમણો કરતો રહ્યો અને પોતાના સામ્રાજ્યને વિસ્તારતો રહ્યો. દક્ષિણ ભારતમાં બૌદ્ધો અને જૈનોનો પ્રભાવ ન હતો અથવા નહીંવત હતો. તેથી અહિંસાવાદને સ્થાન જ ન હતું.

ત્યારે બીજી સત્તા પાંડ્ય અને ચેર વંશની હતી. રાજેન્દ્રે આક્રમણો કરીને એ રાજ્યો જીતી લીધાં અને ઉત્તરમાં છેક કલ્યાણના ચાલુક્યોને પરાજિત કર્યા. ગુજરાતના સિદ્ધરાજના પૂર્વજો આ ચાલુક્યવંશી હતા. તેની માતા મીનળદેવી ગોવાની હતી. રાજેન્દ્રે લાટ (ગુજરાત) દેશ ઉપર પણ ચઢાઈ કરી. તેણે શ્રીલંકા ઉપર સમુદ્રી આક્રમણ કર્યું અને ઘણાં વર્ષો સુધી શ્રીલંકા ઉપર રાજ્ય કર્યું. શ્રીલંકાના તામિળો આ રીતે ચાના બગીચાના કારીગરો તરીકે શ્રીલંકામાં આવેલા અને વસેલા છે. તમિળો, સિંહાલીઓ કરતાં પોતાને ચઢિયાતા માને છે કારણ કે તેમણે વર્ષો સુધી રાજ કર્યું હતું. આવી જ માનસિકતા ભારતના મુસ્લિમોની પણ છે. જે આક્રમણ કરે અને રાજ કરે તે લઘુમતિમાં હોય તોપણ પોતાને ચઢિયાતા માને તે સ્વાભાવિક છે. જે લોકો આક્રમણ કરતા નથી કે કરી શકતા નથી અને પછી આક્રમણોનો ભોગ બને છે તેમનામાં લઘુતાગ્રંથિ રહે તે સ્વાભાવિક છે.

રાજેન્દ્રે પોતાની સેનાને છેક કલિંગ (ઉડિસા) સુધી મોકલી બંગાળમાં પણ તેણે પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો. સામાન્ય રીતે ઉત્તરની સેના દક્ષિણ તરફ ચઢાઈ કરતી રહી છે. દક્ષિણની સેના (પેશ્વા સિવાયની) ઉત્તર તરફ ચઢાઈ કરતી જાણી નથી, પણ રાજેન્દ્રે આ નિયમ તોડીને તે તામિળનાડુથી છેક ઉત્તર સુધી ફેલાયો છે. તેણે ગંગાપાર કરી અને તેની યાદગીરીમાં તેણે પોતાની નવી રાજધાનીનું નામ ગંગૈકાંડ ચોલપુરમ રાખ્યું. આ તો થઈ દેશની અંદરની ચઢાઈની વાત. તેણે વિશાળ નૌસેના બનાવી અને પૂર્વ તરફ સમુદ્રમાં આગળ વધ્યો. તેણે બ્રહ્મદેશ—બર્માના કેટલાક ટાપુઓ જિતી લીધા. વિશ્વભરના બધા સમુદ્રોમાં હજારો ટાપુઓ માથું ઊંચકીને ઊભાં છે. આપણે કદી તેનું મહત્વ જાણ્યું નહીં. ગોરી પ્રજાએ એક પછી એક બધા ટાપુઓ કબજે કરી લીધા અને હવે તેનો સૈનિક અને વ્યાપારિક ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે. સિંગાપોર, હોંગકોંગ વગેરે તેમાંના જ છે.

રાજેન્દ્રે જાવા-સુમાત્રા અને તેની આસપાસના ટાપુઓ જીતી લીધા તે છેક ચીન પાસે પહોંચી ગયો. તેણે કડારગોંડ રાજ્યની ત્યાં સ્થાપના કરી. પૂરા બંગાળના ઉપસાગર ઉપર તેણે આધિપત્ય મેળવી લીધું આ રીતે પૂર્વીય સમુદ્રમાં તેણે દૂર દૂર સુધી પોતાનો વાવટો ફરકાવ્યો. તેણે રસ્તો પાડ્યો તેથી છેક કંબોડિયા અને લાઓસ વગેરે દેશો ઉપર પણ ભારતીય વંશની રાજસત્તા જામી. અહીં હજારો મંદિરો બંધાવ્યાં, જેમાંનું અંકુરવાટ વિશ્વપ્રસિદ્ધ મંદિર આજે પણ અડીખમ ઊભું છે.

રાજેન્દ્ર શૈવધર્મી હતો તોપણ તેણે ઉદારતાથી વૈષ્ણવધર્મી વગેરેને પણ સહાયતા કરી હતી. તેણે બૌદ્ધ મઠ માટે પણ ભૂમિદાન કર્યું હતું. પ્રસિદ્ધ નટરાજની મૂર્તિ ચોળકાળની મનાય છે. તંજાવરનું બૃહદીશ્વર મંદિર રાજેન્દ્રના પિતા રાજરાજાએ બંધાવ્યું હતું. (1010) આવું જ રાજેન્દ્રે પણ ગંગૈકોંડ ચોલપુરમાં ભવ્ય શિવમંદિર બંધાવ્યું છે.

જેવું પરાક્રમ અને સાહસ દક્ષિણ ભારતના દ્રવિડ રાજા રાજેન્દ્ર અને બીજાઓએ કર્યું તેવું અરબી સમુદ્રના પશ્ચિમી તટના રાજાઓએ કર્યું હોત તો કદાચ પશ્ચિમમાં દૂર દૂર સુધી ભારતનો ધ્વજ લહેરાતો હોત. આપણે તો એટલું પણ ગૌરવ લઈ શકીએ કે ચાલો આર્યો, હિન્દુઓ નહીં તો દ્રવિડો તો સાહસી નીકળ્યા, તેમણે તો પરાક્રમ કર્યા! હજી આજે પણ પૂર્વીય પ્રદેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ જોવા મળે છે તેનો આધાર આ દ્રવિડ રાજાઓ અને ઓરિસ્સાના કલિંગ રાજાઓનાં સાહસ કારણભૂત કહેવાય.

17. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

પ્રત્યેક મનુષ્ય મહાપુરુષ નથી થઈ શકતો. મહેનત કરીને મહાપુરુષ થઈ શકાતું નથી. મહાપુરુષ થવા માટે ત્રણ તત્ત્વો જન્મજાત હોવાં જરૂરી છે. 1. મહાન ગુણોથી ભરેલો સ્વભાવ. 2. યોગ્ય પરિસ્થિતિની પ્રાપ્તિ અને 3. સાચી નિર્ણયશક્તિ.

મહાન ગુણો જન્મજાત હોય છે. તે મહેનત કરીને મેળવી શકાતા નથી. ગુણો અને દુર્ગુણોના સરવાળામાંથી સ્વભાવ બનતો હોય છે. મહાન ગુણોના ઘણા પ્રકાર હોય છે. કોઈને કયા પ્રકારના ગુણો મળ્યા છે તે મહત્ત્વની વસ્તુ છે. માનો કે કોઈ ઉદાર તો છે પણ સાહસી નથી તો કોઈ સાહસી તો છે પણ દયાળુ નથી. બધા સદ્ગુણો એકસાથે એક જગ્યાએ ભેગા થવા અત્યંત દુર્લભ હોય છે. પણ જેનામાં વધુમાં વધુ સદ્ગુણો ભેગા થયા હોય તે વધુ ઉત્તમ મહાપુરુષ બનતો હોય છે.

આવા મહાપુરુષો સમયના માપથી આ રીતે માપી શકાય. 1. દશ વર્ષમાં એકાદ મહાપુરુષ થનાર. 2. સો વર્ષમાં માત્ર એક જ મહાપુરુષ થનાર અને 3. હજાર વર્ષોમાં માત્ર એક જ મહાપુરુષ થનાર કોઈ દુર્લભ મહાપુરુષ બનતો હોય છે.

આપણે હજાર વર્ષમાં ભાગ્યે જ એકાદ થનાર મહાપુરુષની ચર્ચા કરવાની છે. તેમનું નામ છે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. જેમને આપણે ‘સરદાર સાહેબ’ના નામથી ઉલ્લેખીશું.

ગુજરાતના આશંદ જિલ્લાના કરમસદ ગામમાં ઝવેરભાઈ પટેલ અને તેમનાં દ્વિતીય પત્ની લાડબાઈ રહે. ઝવેરભાઈનાં છ બાળકો હતાં : સોમાભાઈ, નરસીભાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ, વલ્લભભાઈ, કાશીભાઈ અને ડાહીબા નામની પુત્રી હતી. એક ઝઘડામાં નરસીભાઈનું ખૂન થઈ ગયેલું. આખું ઘર સ્વામિનારાયણ ધર્મનું પાલન કરે.

લાડબાઈનું પિયર નડિયાદમાં થાય. ચરોતરના સામાજિક રિવાજ પ્રમાણે પત્ની સુવાવડ કરવા પોતાના પિયર જાય. તેથી વલ્લભભાઈનો જન્મ તેમના મોસાળ નડિયાદમાં તા. 31-10-1875ના દિવસે થયો હતો. આ જન્મ તારીખ આશરે લખાયેલી છે. કારણ કે ત્યારે જન્મતારીખ લખવાનો ખાસ રિવાજ ન હતો.

ઝવેરભાઈની આર્થિક સ્થિતિ સાવ સામાન્ય, પિતા તો મોટા ભાગે સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં પડ્યા રહે. ઘરની ખેતી ખરી પણ ત્યારે વરસાદ આધારિત ખેતીમાં ખાસ કાંઈ પાકે નહીં. બચપણમાં વલ્લભભાઈ ખેતીકામ કરતા અને ઢોર પણ ચરાવતા. લગભગ બધા ખેડૂતો અને તેમનાં બાળકો આવું કામ કરતા જ. ત્યારે હજી ચરોતરના પાટીદારો વિદેશ પ્રવાસે ગયેલા નહીં. તેથી દેશમાં ખેતી અને પશુપાલન જ તેમનો ધંધો હતો.

વલ્લભભાઈ સાતમા ધોરણ સુધી કરમસદમાં ભણ્યા. તે પછી હાઈસ્કૂલ શિક્ષણ માટે તે પેટલાદ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. પેટલાદ ત્યારે વડોદરા રાજ્યનું ઉન્નતનગર હતું. અહીંના શ્રીમંત શ્રેષ્ઠીઓએ મિલો અને હાઈસ્કૂલની વ્યવસ્થા કરી આપેલી. મહારાજા સયાજીરાવના શિક્ષણપ્રેમના કારણે વડોદરા રાજ્યમાં બીજાં રાજ્યોની તુલનામાં ઉન્નત શિક્ષણ સગવડો રહેતી. વલ્લભભાઈ અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ કરમસદથી પેટલાદ સુધી રોજ પગે ચાલીને આવજા કરતા. તેમને આવતાં-જતાં 20 માઈલનો રસ્તો કાપવો પડતો. 10 માઈલ જવાના અને 10 આવવાના. આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે વલ્લભભાઈને કેટલી તકલીફ પડી હશે.

ઈ. સ. 1893માં અઢાર વર્ષની ઉંમરે તેમનાં લગ્ન ગાના નામના ઝવેરબા સાથે થયાં હતાં. ચરોતરમાં લેઉવા પટેલોનાં છ મોટાં ગામ. ત્યાં કન્યા આપવાનું ગૌરવ મનાય તેથી પૈઠણ આપીને પણ નાના ગામના પટેલો મોટા ગામમાં કન્યા આપતા. ઝવેરબા ત્યારે 12-13 વર્ષનાં હતાં.

1894માં પેટલાદથી પાંચમી અંગ્રેજી પાસ કરી અને મેટ્રિક પરીક્ષા નડિયાદમાં રહીને પાસ કરી. આ દિવસો ઘણા જ ગરીબીમાં વીત્યા હતા. નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાં તેમણે ઘણાં પરાક્રમો કરેલાં, થોડો સમય તે વડોદરામાં ભણવા ગયેલા પણ અનુકૂળ ન આવ્યું. તેમણે સ્કૂલમાંથી કાઢી મૂકેલા. પાછા નડિયાદ આવ્યા. 1897માં 22 વર્ષની ઉંમરે તેમણે મેટ્રિક પાસ કરી. સામાન્ય રીતે આ ઉંમરે લોકો બી.એ. કરતા.

હવે તેમને વિલાયત જવાનો વિચાર થયો પણ તે માટે દશ-પંદર હજાર રૂપિયા લાવવા ક્યાંથી? તે ન જઈ શક્યા. આમ કરતાં કરતાં તે

28 વર્ષના થઈ ગયા. તેમને વકીલ થવું હતું પણ તે ન થઈ શક્યા, તેથી ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લીડરની પરીક્ષા પાસ કરી સામાન્ય વકીલ થયા. ઈ. સ. 1900માં તેમને એક તરફ વકીલાત અને બીજી તરફ ઘરસંસાર શરૂ કર્યો, પણ ઘર માંડવા પૈસા ન હતા, તેથી દેવું કરીને નડિયાદની ગુજરીમાંથી સસ્તાં વાસણો વગેરે લઈ આવ્યા અને ઘર ચાલુ કર્યું. પછી ગોધરા અને પછી બોરસદમાં વકીલાત કરવા લાગ્યા. તે ફોજદારી કેસો જ લેતા અને મોટા ભાગે જીતી જતા. એક ગોરા જજે એવો નિયમ રાખેલો કે આરોપી કોર્ટમાં મોટો અરીસો સામે રાખીને પોતાનું મોઢું જોતાં જોતાં જુબાની આપે. વલ્લભભાઈએ આ રીત બંધ કરાવી.

બોરસદમાં તેમની વકીલાત સારી જામી. તે પોતાની ઑફિસમાં હોકો રાખતા અને પીતા. બોરસદમાં વકીલાત સારી જામવાથી પૈસા ભેગા થયા. તેમને ફરી પાછી વિલાયત જઈને બેરિસ્ટર થવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે સ્ટીમરની ટિકિટના પૈસા ભરી દીધા. વી. જે. પટેલના નામની ટિકિટ આવી. મોટાભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ કહે કે પહેલાં મને વિલાયત જવા દો. પછી તમે જજો. વલ્લભભાઈ માની ગયા અને મોટાભાઈને લંડન વિદાય કર્યા એટલું જ નહીં, તેમનો ખર્ચો પણ પોતે જ ઉઠાવ્યો. મોટાભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પોતાની પત્ની દીવાળીબાને જાણ કર્યા વિના જ સ્ટીમર પર ચઢી બેઠા હતા તેથી દીવાળીબા ખૂબ નારાજ થયાં અને રોકકળ કરવા માંડી. તેમને ઝવેરબા સાથે બને નહીં તેથી રોજ ઝઘડા થાય. વલ્લભભાઈએ ઝવેરબાને તેમના પિયર મોકલી દીધાં અને અઢી વરસે જ્યારે મોટાભાઈ પાછા આવ્યા ત્યારે જ પાછાં બોલાવ્યાં. દીવાળીબા ભારે અંધશ્રદ્ધાળુ, પતિ માટે જાતજાતની વિધિઓ કરાવી. વલ્લભભાઈ બધું સહન કરે. બેરિસ્ટર થઈને વિઠ્ઠલભાઈએ મુંબઈમાં વકીલાત શરૂ કરી. દીવાળીબા તેમની સાથે રહેવા ગયાં, હવે ઝવેરબા અને વલ્લભભાઈનું દામ્પત્ય જામવા લાગ્યું. ગુણલક્ષી મહાનતા કસોટી વિનાની નથી હોતી. તેની પ્રથમ કસોટી તેનું વચન અને કર્તવ્ય છે. જે વચનનિષ્ઠ હોય અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હોય તે જ મહાન હોય. જે વચન તોડે અને કર્તવ્યત્યાગી થાય તે કદી મહાન ન હોય. વલ્લભભાઈના પ્રાર્થમિક જીવનમાં બે પ્રસંગો તેમની મહાનતા સાબિત કરનારા બન્યા.

તેમનાં પત્ની ઝવેરબાને અસાધ્ય રોગ લાગુ પડ્યો. તેમની દવા માટે તેમને મુંબઈ લઈ જવાયાં. કામા હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાયાં. ઓપરેશન કરવાનું નક્કી થયું પણ દરદીની તબિયત સુધરે પછી ઓપરેશન થાય. કારણ કે શરીરમાં લોહી જ ન હતું. પંદરેક દિવસ રાહ જોવાનું નક્કી થયું. આ સમયમાં આણંદમાં વલ્લભભાઈના હાથમાં એક ખૂનકેસ હતો. આરોપી નિર્દોષ અને પ્રતિષ્ઠિત હતો. જો તેને બચાવવામાં ન આવે તો તેને ફાંસીની સજા થઈ શકે તેમ હતું. વકીલ તરીકે તેને બચાવવો એ તેમનું કર્તવ્ય હતું. તેથી ઝવેરબા પાસેથી ખસાય તેવી સ્થિતિ ન હોવા છતાં રાતની ટ્રેનમાં વલ્લભભાઈ આણંદ આવ્યા. આખી રાત કેસ તૈયાર કર્યો. સવારે કોર્ટમાં દલીલો કરતા હતા ત્યાં તેમને તાર મળ્યો, ચાલુ કોર્ટે તાર વાંચ્યો. ગજવામાં મૂક્યો અને દલીલો ચાલુ રાખી. સાક્ષીની ઊલટતપાસ છેક સાંજ સુધી કરી, એક તરફ પ્રિય પત્નીના મરણની લાગણીભરી સ્થિતિ હતી. બીજી તરફ અસીલને બચાવવા ઝઝૂમવાની સ્થિતિ હતી. લાગણી ઉપર કાબૂ રાખીને, કહો કે કચડી નાખીને તેમણે કર્તવ્યને જ મહત્ત્વ આપ્યું. સામાન્ય માણસ તો લાગણીના પ્રવાહમાં વહી જાય. 33 વર્ષની ભરયુવાન વયે વલ્લભભાઈ વિધુર થયા. ઘણી કન્યાઓ મળતી હોવા છતાં તે જીવનભર વિધુર જ રહ્યા. ગાંધીજી અને પં. નહેરુ માટે લોકો ખરી-ખોટી ગમેતેવી વાતો કરતા રહે છે પણ વલ્લભભાઈ માટે દુશ્મનો પણ સ્ત્રીવિષયક કોઈ શબ્દ બોલી શકતા નથી. તે શું ઓછી મહાનતા કહેવાય?

બીજો પ્રસંગ બોરસદનો હતો. તેમનો અસીલ એક સોની હતો, તેના ઉપર વ્યભિચારનો કલંક લગાડનારો કેસ હતો. જો કેસ સાબિત થાય તો આબરૂદાર સોનીને આત્મહત્યા જ કરવી પડે. ગોરા કલેક્ટર આગળ વલ્લભભાઈએ એવી દલીલો કરી કે સોની નિર્દોષ છૂટી ગયો! તે જ દિવસે રાત્રે વલ્લભભાઈ વિલાયત જવા ટ્રેનથી રવાના થયા. વિલાયત જવું તે એ સમયમાં બહુ મોટી વાત કહેવાતી. કેટકેટલાં લોકો મળવા આવે. કેટલી બધી ધમાલ હોય પણ બધું પડતું મૂકીને અસીલને બચાવવા દલીલો કરતા રહ્યા. આ કર્તવ્ય પરાયણતા કહેવાય. દલીલો પૂરી કરીને તરત જ સ્ટેશને પહોંચી ગાડી પકડી હતી!

પોતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. આ સંપ્રદાય અપેક્ષાકૃત આભડછેટમાં વધુ માનતો હોવાથી જલદીથી સુધરેલા લોકોમાં ભળી શકતો નથી, તો પણ વલ્લભભાઈ લંડન જતી સ્ટીમરમાં બેસતાં પહેલાં પોતાનાં બંને બાળકો પુત્ર ડાહ્યાભાઈ અને પુત્રી મણિબહેનને એક ખ્રિસ્તી બાઈ મિસ વિલ્સનને ત્યાં આધુનિક સભ્યતા શીખવા મૂકીને વિલાયત ગયા. કેટલીક વાર રૂઢ ધાર્મિકતા આધુનિક જીવનથી વ્યક્તિને દૂર રાખતી હોય છે. જે વ્યક્તિને વ્યાપક લોકસંપર્કમાં રહીને કામ કરવું હોય તેણે આધુનિકતા અપનાવવી હિતાવહ છે, ખરો

સુધારો કે સંસ્કૃતિ આહાર-વિહારની નહિ પણ આચાર-વિચારની જ કહેવાય. ગોરાઓના આહાર-વિહાર આપણી દષ્ટિએ ઉત્તમ ન કહેવાય પણ તેમના આચાર-વિચાર ઘણા ઉત્તમ કહેવાય. તે લોકો માંસ દારૂનું સેવન કરે પણ પૂરા પ્રામાણિક. લાંચરુશવત ન લે. આપણે માંસ-દારૂ તો શું ડુંગળી-બટાકા પણ ન ખાઈએ પણ લાંચ લેવાનું જરાય ન ચૂકીએ. વચનભ્રષ્ટ, આચારભ્રષ્ટ થતાં વાર ન કરીએ. આ ભેદ મહત્ત્વનો કહેવાય.

વિલાયતમાં તેઓ સસ્તા મકાનમાં રહેતા અને સસ્તું જીવન જીવતાં. કારણ કે શક્તિ ન હતી. લાઈબ્રેરીમાંથી પુસ્તકો વાંચીને પાઠ્યક્રમ તૈયાર કરતા, બપોરે સસ્તી બ્રેડ અને દૂધથી કામ ચલાવી લેતા. તે નવ કલાક લાઈબ્રેરીમાં ગાળતા અને બાર માઈલ ચાલીને ઘરે જતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જે ઘોર અગવડો ભોગવે છે તે સાચું તપ કહેવાય. તેજ વિદ્યાર્થી મહાન બનતો હોય છે. બેરિસ્ટર થતાં ત્રણ વર્ષ લાગે પણ માત્ર દોઢ જ વર્ષમાં વલ્લભભાઈ પ્રથમ શ્રેણીમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ ગયા! તેમને પચાસ પાઉન્ડનું ઇનામ મળ્યું. ગોરાઓ કદરદાન ખરા. સમાચારપત્રમાં તેમનો ફોટો આવ્યો. ભારતમાં આઈ. સી. એસ. રહીને નિવૃત્ત જીવન ગાળતા હતા. વલ્લભભાઈના સમાચાર જાણીને તે સામે ચાલીને મળવા આવ્યા અને વલ્લભભાઈને ધન્યવાદ અને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

વલ્લભભાઈ અઢી વર્ષ વિલાયતમાં રહ્યા પણ તેમણે કોઈ મિત્ર ન બનાવ્યો, તે ભલા ને તેમનું કામ ભલું. વિલાયતમાં સ્ત્રીમિત્રો બનાવવાની ઊંજળી તકો, પણ વલ્લભભાઈ વિધુર હોવા છતાં પણ કોઈ સ્ત્રીને મિત્ર ન બનાવી.

વિલાયતનું કામ પૂરું કરીને પ્રથમ નંબરે પાસ થવાથી સમાચાર પત્રોમાં ધૂમ મચાવી. તેમણે બીજા જ દિવસે મુંબઈ જતી સ્ટીમર પકડી લીધી. ત્યારે ગોરાઓના દેશમાં કોઈ બિનગોરો વિદ્યાર્થી પ્રથમ નંબરે પાસ થાય તે નવાઈ લાગે તેવું ગણાતું. 13-1-1913ના રોજ તેઓ મુંબઈ પહોંચી ગયા.

અમદાવાદમાં વકીલાત ચાલુ કરી. અને ગૌરવભર્યું જીવન જીવવા લાગ્યા. તેમની રહેણીકરણી ભવ્ય રહેતી. તેમની દીકરી મણિબહેનનું કહેવું છે કે તેમનો કોલર ધોવા માટે મુંબઈ મોકલવામાં આવતો. ત્યારે સુધરેલા લોકો અલગથી કોલર પહેરતા. તે શોખીન વસ્ત્રો પહેરતા અને વકીલાતથી નવરા પડે એટલે ક્લબમાં પાનાં રમવા જતા. તેમણે લગભગ સત્તર વર્ષ સુધી વકીલાતનો ધંધો કર્યો અને અનેક કેસોમાં વિજય મેળવ્યો.

સમર્થ વ્યક્તિ માત્ર આજીવિકા માટે જ ન જીવે, જો જીવે તો તેનું જીવન અડધું વ્યર્થ કહેવાય. જે સમર્થ નથી—પામર છે, તેને તો પેટ ભરવામાંથી જ નવરાશ મળતી નથી. પણ જે સમર્થ હોય તેના માટે આજીવિકા રમત વાત હોય. તેણે તેનું સામર્થ્ય ઈતર રચનાત્મક કાર્યોમાં લગાવવું જોઈએ. જો ન લગાવે તો તેનું વધુ પડતું સામર્થ્ય આડા રસ્તે વળી જઈ શકે છે.

વલ્લભભાઈએ મ્યુનિસિપલ કામગીરીમાં ઝંપલાવ્યું અને અમદાવાદને સ્વચ્છ-સુઘડ બનાવવામાં મોટું યોગદાન આપ્યું. આજનો રિલીફ રોડ તેમનું મહત્ત્વનું પ્રદાન કહી શકાય. અહીં મુસ્લિમોની વસ્તી ઘણી, તેમનાં મકાનોની જગ્યાએ આ રોડ કાઢવો ઘણું મુશ્કેલ હતું, પણ વલ્લભભાઈએ કોઈની પરવા કર્યા વિના આ રોડ કાઢવો. પરાક્રમ કર્યા વિના મહત્ત્વની સફળતા ન મળે. નમાલા માણસો ઊંચાં પદો ઉપર ભલે હોય તોપણ પરાક્રમ કરી શકતા નથી, તેથી તેઓ ઇતિહાસ પણ રચી શકતા નથી. ઇતિહાસ તો પરાક્રમથી જ રચાય.

ત્યારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલની ચૂંટણીમાં વલ્લભભાઈના નેતૃત્વ નીચે કોંગ્રેસ પક્ષે પૂર્ણ બહુમતી પ્રાપ્ત કરી અને વલ્લભભાઈને પ્રમુખ બનાવ્યા. સત્તાની પ્રાપ્તિ ક્રમે ક્રમે અનુભવો કર્યા પછી થાય તો તે વધુ મજબૂત અને પ્રભાવશાળી બનતી હોય છે. જે લોકો કશા જ અનુભવ વિના કે કોઈ ક્રમ નિભાવ્યા વિના સીધા જ ઉચ્ચ પદે ગોઠવાઈ જાય છે તે પ્રતિભાશાળી હોય તો પણ અનુભવી ન હોવાથી ઊણા ઊતરતા હોય છે.

અમદાવાદ શહેરનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો હતો, તેથી કોટ તોડવો જરૂરી બન્યો હતો, પણ કેટલાક હિન્દુઓ અને ઘણા મુસ્લિમોએ તેનો વિરોધ કર્યો. તેને મજબૂતી રૂપ અપાયું. પણ વલ્લભભાઈ મક્કમ હતા. દરવાજા સાબૂત રાખીને મોટા ભાગનો કોટ તોડી નાખવામાં આવ્યો. જો આ કોટ ન તોડ્યો હોત તો શહેરનો વિકાસ અટકી જાત. આવી જ રીતે રિલીફ રોડને પહોળો કરવાનું જોખમી કામ પણ પાર પાડ્યું. મ્યુનિસિપાલીટીના પ્રમુખ રહ્યા પછી પણ કેટલાક મતભેદ થતાં તેમણે રાજીનામું આપી દીધું. વિરોધીઓ પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પણ વિરોધીઓ લાંબો સમય અમદાવાદનું સુકાન સંભાળી શક્યા નહીં. ફરી પાછી એ જવાબદારી એમણે સંભાળી અને અમદાવાદને વ્યવસ્થિત કર્યું. સ્વમાની, સિદ્ધાંતવાદી અને સાચા નેતાએ હંમેશાં રાજીનામું પોતાના ગજવામાં રાખવું જોઈએ. સ્વમાન, સિદ્ધાંત કે

સત્યાઈના ભોગે પદ ઉપર રહેવું યોગ્ય નહીં. જે લોકો સાચા સમયે પણ રાજીનામું આપી શકતા નથી તે કદી લોકપ્રિય થઈ શકતા નથી. લોકપ્રિયતા વિનાની સત્તાપ્રિયતા યશસ્વી નથી હોતી.

ત્યારે ગાંધીજી અમદાવાદમાં કોચરબમાં આશ્રમ બનાવીને રહેતા હતા અને રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિ ચલાવતા હતા. તેમણે વકીલોની સભા કરી. તેમનો હેતુ વકીલોની શક્તિ રાષ્ટ્ર તરફ વાળવાનો હતો. વલ્લભભાઈ પણ તે સભામાં ગયા પણ ગાંધીજીનો તેમના ઉપર સારો પ્રભાવ ન પડ્યો. ટૂંકું ધોતિયું, અંગરખું અને પાઘડી બાંધેલા ગાંધીજી તેમને ગામડિયા જેવા લાગ્યા, પણ ચંપારણ્યની ઘટનાથી વલ્લભભાઈ ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થયા. ગાંધીજીએ આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા પછી ચંપારણ્યમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ કરેલો. દેશ ખળભળી ઊઠ્યો હતો. કોઈની પ્રથમ મુલાકાતમાં સારી અસર ન થઈ હોય તો પણ પાછળથી તેની સારી અસર પડી શકતી હોય છે. હા, વ્યક્તિ પૂર્વગ્રહી ન હોય તો. ગુજરાતમાં વેઠનાબૂદીનું આંદોલન શરૂ થયું હતું. તેમાં ગાંધીજીની નજીક વલ્લભભાઈ આવ્યા અને પરિચય ગાઢ થતો ગયો. વલ્લભભાઈએ વેઠપ્રથાની વિરુદ્ધ ચળવળ ઉપાડી અને ઘણી સફળતા મેળવી ત્યારે કોઈ પણ સરકારી અમલદાર ગામડામાં જાય ત્યારે વગર પૈસે તેમની બધી આવશ્યકતાઓ પ્રજાએ પૂરી કરવાની રહેતી. તેમાં કુંભાર પાણીનું માટલું ભરી આપે, ખેડૂતો ઘોડા માટે ઘાસ આપે, કોઈ લાકડાં આપે, કોઈ રસોઈ કરી આપે અને વાળંદ પગચાળી કરી આપે—આ બધું પ્રજાના જેતે વર્ગ દ્વારા મફત વેઠમાં કરી અપાતું, વલ્લભભાઈના પ્રચારથી આ પ્રથા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ.

1917માં ખેડા જિલ્લામાં પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો જેને લીલો દુકાળ કહેવાય છે. આવા સમયે સરકાર મહેસૂલ માફ કરે તેવો નિયમ હતો પણ સરકાર તૈયાર ન થઈ. સરકારે જોરજબરજસ્તીથી મહેસૂલ વસૂલ કરવા માંડ્યું. બૈરાંછોકરાં વેચીને પણ મહેસૂલ ભરવું પડશે તેવી જોહુકમી સરકારની ચાલતી રહી. ઘણા પત્રવ્યવહાર પછી પણ સરકારે નમતું ન જોખ્યું તેથી ગાંધીજીએ મહેસૂલ નહીં ભરવાના પક્ષમાં સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. વલ્લભભાઈ તેમાં જોડાયા. સરકારે જમીનો જપ્ત કરવા માંડી, ઢોર-ઢાંખર પણ જપ્ત કરવા માંડ્યાં, પ્રજાની લડત બહુ જોરમાં ચાલી. અંતે સરકારને ઝૂકવું પડ્યું. ઉત્તરસંડામાં કલેક્ટર અને ગાંધીજી મળ્યા. અને સમાધાન થયું. જેની સ્થિતિ હોય તે મહેસૂલ ભરે. ગરીબો નહીં ભરે તો પણ ચાલશે, એવું નક્કી થયું.

ત્યારે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ચાલતું હતું. અંગ્રેજોને સૈનિકોની જરૂર હતી તેથી ગાંધીજી સાથે મેળ કરીને સૈનિકોની ભરતી કરાવવાની ઝુંબેશ હાથ ધરાઈ. વલ્લભભાઈ ગાંધીજી સાથે જોડાયા. ગામેગામ પગે ચાલીને, ફરી-ફરીને, જાતે રસોઈ બનાવીને અને ગાંઠના રોટલા ખાઈને બંનેએ મળીને ગુજરાતમાંથી 280 સૈનિકો ભરતી કરી આપ્યા હતા. યાદ રહે, ગુજરાત સૈનિકોનો દેશ નહીં, વ્યાપારીઓનો દેશ કહેવાય., બસો તો બહુ કહેવાય. મૂળ હેતુ પ્રજાને અંગ્રેજો તરફ વાળવાનો હતો.

ભારતની પ્રજાને શાંત કરવા અથવા સંતોષ આપવા માટે અંગ્રેજ સરકારે 1918માં રોલેટ કમિશનના આધારે એક બિલ પાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એક બિલ સરકારને ખાસ સત્તા આપનારું હતું અને બીજું ફોજદારી ધારામાં સુધારો કરી પોલીસને વધુ પડતી સત્તા આપવાનું હતું. ધારાસભાના ભારતીય સભ્યોએ વિરોધ કરવા છતાં આ બંને બિલો પાસ થઈ ગયાં. ગાંધીજી નારાજ થયા અને સત્યાગ્રહની જાહેરાત કરી. પૂરા દેશમાં રોલેટ એક્ટની વિરુદ્ધમાં આંદોલનો શરૂ થઈ ગયાં. પંજાબ-દિલ્હી તરફ વાતાવરણ વધુ તંગ બન્યું. મુંબઈથી દિલ્હી જવા ગાંધીજી નીકળ્યા પણ રસ્તામાંથી જ તેમને પાછા મુંબઈ વાળી દેવાયા.

અમદાવાદમાં વલ્લભભાઈની સરદારી નીચે એક મોટું સરઘસ નીકળ્યું. સરઘસ હિંસક બની ગયું. પોલીસે ગોળીબાર કરી ઘણાને ઘાયલ કરી નાખ્યા. લોકો વધુ વીર્યવાન. બીજે દિવસે પોલીસચોકીઓ બાળી, તાર-ટપાલના થાંભલા ઉખાડ્યા, કલેક્ટરની ઓફિસ બાળી અને એક ગોરા અધિકારીની હત્યા પણ કરી નાખી. ઉશ્કેરાયેલું ટોળું શું ન કરે તે જ નવાઈ. સરકારે મુંબઈથી લશ્કર બોલાવ્યું. તેને અમદાવાદ પહોંચતું અટકાવવા લોકોએ નડિયાદ આગળ રેલના પાટા ઉખાડી નાખ્યા. તારનાં દોરડાં કાપી નાખ્યાં તથા વીરમગામના મામલતદારની હત્યા કરી નાખી. પોલીસે લોકો ઉપર ઘોડા દોડાવ્યા. ગાંધીજી અમદાવાદ આવ્યા. વલ્લભભાઈએ તેમનું લખેલું ભાષણ વાંચ્યું. આંદોલન હિંસક થઈ ગયું હોવાથી સમેટી લેવાયું. સરકારે નવ લાખ રૂપિયાનો સામૂહિક દંડ નાખ્યો. આ આંદોલનમાં વકીલોએ ભાગ લીધો હોવાથી સરકારે તેમની સનદો કેન્સલ કરી નાખી. પાછળથી તે ચાલુ રાખી.

પંજાબમાં ભારે તોફાનો થયાં. એક ગોરી સ્ત્રી ઉપર હુમલો થયો તેનું વેર વાળવા લશ્કર લોકો ઉપર તૂટી પડ્યું. જલિયાંવાલા બાગમાં મળેલી સભા ઉપર જનરલ ડાયરે અંધાધૂંધ ગોળીબાર કર્યો અને સેંકડો સ્ત્રી-પુરુષોને મારી નાખ્યાં. આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. લોકોને

ઠંડા પાડવા સરકારે હંટર કમિટી નીમી. લોકોએ કમિટીનો બહિષ્કાર કર્યો. ડાયરને રાજીનામું આપવું પડ્યું. તેણે તો એવી વાત પણ કરી કે, “ગોળીઓ ખૂટી ગઈ ન હોત તો હું હજી વધુ ગોળીઓ ચલાવવાનો હતો.”

આ સમયમાં ટર્કીમાં ખિલાફતનું આંદોલન શરૂ થયું હતું. ગાંધીજીએ તેને ટેકો આપ્યો. આંદોલન અંગ્રેજોની સામે હતું તેના કરતાં તેને ટેકો આપવાથી ભારતના મુસ્લિમો રાજી થાય એવી ગણતરી તેમાં વધુ હતી. મુસ્લિમ તુષ્ટિકરણની આ સક્રિયનીતિ અહીંથી શરૂ થઈ કહેવાય. આ આંદોલન ટર્કીમાં અહિંસાવાદી ન હતું.

ગાંધીજીની આગેવાનીમાં અસહકાર આંદોલન શરૂ કરવાનો ઠરાવ નાગપુરના કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં થયો. અહિંસા કરતાં અસહયોગ પ્રક્રિયા વધુ પ્રભાવશાળી હતી. અહિંસા તો માત્ર રાજકીય આંદોલનો પૂરતી જ વ્યાવહારિક હતી. આઝાદીના આંદોલનમાં ભાગ લેનારા મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, પારસી વગેરે અને બંગાળ વગેરે પ્રદેશના હિન્દુઓ પણ વ્યક્તિગત જીવનમાં આહારની બાબતમાં અહિંસક ન હતા. કાશ્મીરથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધીના અને પખ્તુનિસ્તાનથી આસામ સુધીના મોટા ભાગના નેતાઓ માંસાહારી હતા. તેથી આ અહિંસા જૈનોની અહિંસા ન હતી. માત્ર સરકારની સામે હિંસા કરવી નહીં, પણ સરકાર હિંસા કરે તોપણ અહિંસક રહેવું એવી રાજકીય અહિંસા હતી. આનો બહુ પ્રભાવ ન પડે, મારનારો થાકે એટલે મારવાનું બંધ કરે. જો સામનો કરવામાં આવે તો બળવાન મારનારો કદી થાકે નહીં. તે ઝૂડે જ રાખે. તેથી ચૂપચાપ માર ખાઈ લેવો એ હડાપણભરી અહિંસા હતી, ખરો પ્રભાવ તો અસહયોગનો હતો. પ્રજાના સહયોગ વિના રાજ કરી જ ન શકાય. નાગપુરના ઠરાવ મુજબ ગુજરાતમાં જે પ્રાંતિક સમિતિની રચના થઈ તેના અધ્યક્ષ વલ્લભભાઈ બન્યા હતા. અસહયોગના આહવાનમાં વકીલોએ વકીલાત છોડી, અધ્યાપકોએ અધ્યાપન છોડ્યું, વિદ્યાર્થીઓએ ભણવાનું છોડ્યું તેથી સરકારનું કામ ઠપ્પ થવા લાગ્યું. આ સમયે દેશમાં જુદાંજુદાં સ્થળોએ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ—મહાશાળાઓ સ્થાપવા લાગી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ત્યારનું નિર્માણ કહેવાય. તેની આર્થિક જવાબદારી વલ્લભભાઈએ સ્વીકારી હતી. બંગાળના સુભાષબાબુ આઈ. સી. એસ. કેડરની નોકરી છોડીને કલકત્તાની રાષ્ટ્રીય કોલેજના પ્રિન્સિપાલ બન્યા.

ગુજરાતમાં પાંચમી રાજકીય પરિષદ ભરાઈ જેના અધ્યક્ષસ્થાને વલ્લભભાઈ હતા. હવે તે અંગ્રેજી પોશાકની હોળી કરીને ધોતિયું, ઝબ્બો, બંડી વગેરે દેશી પોશાક પહેરતા હતા.

આવા સમયે લંડનથી રાજકુમાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ભારત આવ્યા. જગ્યા-જગ્યાએ તેમનો બહિષ્કાર અને વિરોધ થયો. તોફાનો થયાં અને મરણ પણ થયાં. અંગ્રેજો સમજી ગયા કે હવે શાંતિથી રાજ કરી શકાશે નહીં.

ડિસેમ્બર 26મીએ કોંગ્રેસનું અધિવેશન અમદાવાદમાં ભરાયું હતું. સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ હતા. મુસ્લિમ લીગનું પણ સાથોસાથ આયોજન હતું તેમની બેઠકને ‘મુસ્લિમ નગર’ નામ અપાયું હતું. ક્યાંય ‘હિન્દુ નગર’ ન હતું. હિન્દુનગર કોમવાદ કહેવાય, મુસ્લિમનગર કોમવાદ ન કહેવાય—આવું કોંગ્રેસી માનસ ત્યારથી જ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. તેમાં ખિલાફત પરિષદ પણ મળી હતી.

એકંદરે અમદાવાદનું કોંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન સફળ રહ્યું.

અસહયોગનું આંદોલન વલ્લભભાઈની સલાહ પ્રમાણે બારડોલીથી શરૂ કરાયું. “મહેસૂલ ભરવું નહીં.” આ અસહયોગનું પ્રથમ પગથિયું હતું. બારડોલીમાં અસહયોગ આંદોલનની પૂરી તૈયારી ચાલતી હતી ત્યાં ઉત્તર પ્રદેશના ચૌરા-ચૌરીમાં હિંસક ટોળાએ 21 પોલીસવાળા અને એક ફોજદારને થાણામાં પૂરી બધાને જીવતા બાળી મૂક્યા હતા, તેથી હાલ પૂરતું અસહયોગ આંદોલન બંધ રાખવાનું નક્કી કર્યું. ગાંધીજીના આવા નિર્ણયની ચારે તરફ ટીકા થવા લાગી. લાલા લાજપતરાય અને મોતીલાલ નહેરુ પણ વિરુદ્ધમાં હતા. ડો. મુંજેએ તો ગાંધીજીના વિરોધમાં અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ પણ રજૂ કરી દીધો હતો. લોકો માનતા હતા કે ગાંધીજીએ ભૂલ કરી હતી. આવા સમયે વલ્લભભાઈ ગાંધીજીના પડખે આવીને ઊભા રહ્યા. રાજકીય જીવન હોય કે સામાજિક ખરા સમયે પડખે ઊભો રહેનાર જ સાચો સાથી બનતો હોય છે, ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ હતી તેથી અંગ્રેજ સરકારે તેમની રાષ્ટ્રદ્રોહના આરોપમાં તા. 10-3-1922ના રોજ અડધી રાતે ધરપકડ કરી. કેસ ચાલ્યો અને છ વર્ષની સજા થઈ.

ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણની ચળવળ ચાલતી રહી. આ ચળવળ અસ્પૃશ્યો નહીં પણ સવર્ણો ચલાવતા હતા. ત્યારે અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ એટલી કડુણ હતી કે તે કશું કરી શકવાની સ્થિતિમાં ન હતા. 1922માં વઢવાણમાં અબ્બાસ તૈયબજીના પ્રમુખપદે અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો ઠરાવ પાસ કર્યો, પણ સભામાં અસ્પૃશ્યોને કાર્યકર્તાઓએ જુદા બેસાડ્યા હતા. કાંઈ પણ બોલ્યા વિના

વલ્લભભાઈ તે અસ્પૃશ્યોની વચ્ચે જઈને બેઠા! તેમની પાછળ દરબાર ગોપાલદાસ અને ભક્તિબા પણ બેઠાં. આ રીતે અસ્પૃશ્યતા નિવારણને સક્રિય રૂપ મળ્યું હતું.

ગાંધીજી જેલમાં હતા ત્યારે 1923-24માં ગુજરાતના બોરસદ તાલુકામાં એક ઘટના ઘટી, અહીં વહેતી મહિસાગર નદીના કાંઠે કાંઠે ઠાકોરોની વસ્તી વધારે રહે. આ લોકોની પાસે જમીન નહીં તેથી રોજી-રોટીનો પ્રશ્ન હંમેશાં નડતો રહે. તેથી ચોરી-લૂંટના પ્રસંગો બનતા રહે. સરકારી પોલીસ બહારવટિયાઓને પકડી શકે નહીં, તેથી સરકારે પૂરી પ્રજા ઉપર 240000નો સામૂહિક વેરો નાખ્યો. જેને 'હૈડીયા વેરો' કહેવાતો, વળી સરકારે પૂરી કોમને અપરાધીકોમ જાહેર કરી ને પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષને પોલીસ થાણામાં સવાર-સાંજ હાજરી આપવાનું ફરજિયાત કર્યું હતું. વલ્લભભાઈએ આ બંને બાબતોનો વિરોધ કર્યો અને આંદોલનો જગાવ્યાં. તેમણે હૈડીયા વેરો નહિ ભરવાનું પ્રજાને એલાન આપ્યું અને પૂરી કોમને અપરાધી કોમમાંથી છુટકારો અપાવવાનું આંદોલન શરૂ કર્યું. ગુલાબ રાજા અને બાબરે દેવા જેવા બહારવટિયા થયા હતા પણ તેથી પૂરી કોમને લૂંટારુ ન કહેવાય. આંદોલન જોરદાર ચાલ્યું. સરકાર મિલકત જપ્ત કરે. લોકો ઘરબાર છોડીને ખેતરોમાં ચાલ્યાં જાય પણ હૈડીયાવેરો ન ભરે. આ લડત જોરથી ચાલતી હતી ત્યાં મુંબઈમાં સર લેસ્લી વિલ્સન નવા ગવર્નર આવ્યા. તેમણે બોરસદની લડત વિશે રસથી તપાસ કરાવી અને અંતે હૈડીયાવેરો કાઢી નાખ્યો તથા જપ્ત કરેલી સંપત્તિ પાછી આપવાનું નક્કી કર્યું. આ વલ્લભભાઈનો વિજય હતો. લોકોએ બોરસદમાં વિજયોત્સવ મનાવ્યો. 25-30 હજાર માણસો ભેગાં થઈ ગયાં. સરકારને લોકબળનું ભાન થઈ ગયું.

1927માં ગુજરાતના મધ્ય તથા દક્ષિણ ભાગમાં ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. તેથી જળપ્રલય જેવું દૃશ્ય થઈ ગયું. હજારો લોકોનાં ઘર-છાપરાં તણાઈ ગયાં. આ વખતે વલ્લભભાઈ અને સાથીદારોએ ભેગા મળીને લીલા દુકાળનો સફળ સામનો કર્યો હતો.

જેને કામ કરવું હોય તેણે કામની રાહ જોવાની ન હોય. પોતે જાતે જ કામ ઊભું કરવું જોઈએ. અંગ્રેજી પરિપાટી પ્રમાણે દર ત્રીસ વર્ષે જમીનમહેસૂલ ઉપર વિચારણા થતી અને વધારો થતો આ વખતે પણ તેવું જ થયું. સરકારે જમીન મહેસૂલ 29% વધારવાની જાહેરાત કરી દીધી. વલ્લભભાઈ અને કાર્યકર્તાઓએ મળીને વધારાચેલું મહેસૂલ નહીં ભરવાની લડતનો આરંભ કર્યો. સરકારે ઘણી સખતાઈ કરવા માંડી. જમીનો, ઢોરાં, ઘરો જપ્ત કરવા માંડ્યાં, પણ પ્રજાએ મચક ન આપી. આ લડત માટે વલ્લભભાઈએ કેટલીક છાવણીઓ બનાવી જેમાંની એક બોરસદમાં આજે પણ છે. આ છાવણીઓમાં વિરોધસંગ્રામ ચાલતો રહેતો હતો. વાત એટલી બધી ઉગ્ર બની ગઈ કે પ્રજાને બોધપાઠ શિખવાડવા લશ્કર બોલાવવાની પણ તૈયારી કરવા માંડી હતી, પણ અંતે સરકાર ઝૂકી અને વધારાનું મહેસૂલ લેવાનું બંધ કર્યું. જપ્ત થયેલી જમીન—ઢોરાં વગેરે પાછાં આપવાનું થયું. આ પણ વલ્લભભાઈનો જ વિજય કહેવાય. ત્યારથી વલ્લભભાઈ બારડોલીના સરદાર થયા હતા.

ભારત ખળભળી રહ્યું હતું. પ્રજામાં અશાંતિ હોય તો રાજાને કદી શાંતિ ન હોય. ઘરમાં અશાંતિ હોય તો ઘરધણીને કદી શાંતિ ન હોય. ભારતની પ્રજાને ઠંડી પાડવા ચતુર અંગ્રેજોએ 'સાયમન કમિશન' ભારત મોકલ્યું. તેમાં બધા જ અંગ્રેજો હતા અને તેની નીતિ પ્રજાને ચૂસણિયું આપી રડતી બંધ કરવાની હતી, તેથી મદ્રાસના કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં તેનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ પાસ થયો. 3-2-1928ના રોજ સાયમન મુંબઈ પહોંચ્યા તેની સાથે જ 'ગો બેક સાયમન' ના નારા સાથે કાળા વાવટા ફરકાવીને તેમનો વિરોધ થયો. કમિશન જ્યાં જ્યાં ગયું ત્યાં બધે જ તેનો જોરદાર વિરોધ થયો. પંજાબમાં લાહોરમાં તો ભયંકર લાઠીચાર્જ થયો. જેમાં લાલા લાજપતરાયને એવી ચોટ વાગી કે અંતે તેમનું અવસાન જ થઈ ગયું. દેશનાં મોટાં નગરોમાં જ્યાં-જ્યાં કમિશન ગયું ત્યાં બધે જ સખત વિરોધ થયો અંતે 31-3-1928ના રોજ નિરાશ થઈને સાયમન કમિશન પાછું લંડન જતું રહ્યું, પ્રચંડ વિરોધથી અંગ્રેજો સમજી ગયા કે હવે આ પ્રજા ઉપર રાજ કરવું શક્ય નહીં રહે.

1928ના કલકત્તા અધિવેશનમાં સ્વરાજ્ય વિશે કોંગ્રેસમાં બે ભાગ પડી ગયા. સુભાષબાબુ વગેરે પૂણે સ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી હતા જ્યારે ગાંધીજી વગેરે સ્વાયત્ત સ્વરાજ્યના પક્ષમાં હતા. બંને વચ્ચે ખાસી ટક્કર થઈ પણ અંતે 1300 વિરુદ્ધ 900 મતથી ગાંધીજીનો પક્ષ જીતી ગયો. ગાંધીજીએ સુભાષબાબુની સખત ટીકા કરી. આ અધિવેશનમાં વલ્લભભાઈ બારડોલીવાળાના નામથી સર્વત્ર ગાજી ઊઠ્યા હતા.

30મી માર્ચે મોરબીમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરાઈ અને વલ્લભભાઈ તેના પ્રમુખ હતા. તેમણે રાજાઓને સુરાજ્ય સ્થાપવાની સલાહ આપી.

એપ્રિલ 1929માં ઉનાઈ મુકામે રાનીપરજ વનવાસી લોકોની પરિષદ મળી, સરદાર પ્રમુખ હતા. દારૂ-તાડીના ધંધાદારી પારસીઓએ વિરોધ કરેલો. સરદારે દારૂ-તાડીનો વિરોધ કરી નશામુક્ત જીવન જીવવાનો આગ્રહ કર્યો.

મહારાષ્ટ્રની પરિષદમાં પણ સરદાર પ્રમુખ રહ્યા અને સૌનાં મન જીતી લીધાં. ત્યાંથી તામિલનાડુના વેદારણ્ય ગયા. ત્યાંની પરિષદમાં પણ સરદાર પ્રમુખ રહ્યા અને બારડોલીનો ચેપ લગાડ્યો. ત્યાં બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણનો મોટો વિવાદ ચાલતો હતો. ત્યાંના બ્રાહ્મણો બહુ બુદ્ધિશાળી પણ અબ્રાહ્મણ દ્રવિડો સાથે મેળ ન કરે, તેમને સમજાવવા અને સમાધાન કરવા પ્રયત્નો કર્યા. રાજાજીએ સરદારને પૂરા તામિળનાડુની યાત્રા કરાવી.

1929ના ડિસેમ્બરમાં લાહોરમાં અધિવેશન ભરાવાનું હતું તેના પ્રમુખ માટે દસ પ્રાન્તોએ ગાંધીજીનું નામ સૂચવ્યું હતું. પાંચ પ્રાન્તોએ સરદારનું અને ત્રણ પ્રાન્તોએ જવાહરલાલનું નામ સૂચવ્યું હતું. ગાંધીજી નહેરુનું સમર્થન કરી ખસી ગયા. લોકોનો આગ્રહ સરદાર માટે હતો પણ તે પણ નહેરુને મોકળાશ આપવા ખસી ગયા. નહેરુ હવે પ્રમુખ બન્યા.

સરદારે બિહારનો પ્રવાસ કર્યો અને પરિસ્થિતિ જાણી જમીનદારોનો ત્રાસ અને સ્ત્રીઓની દુર્દશા વિશે લોકોને જગાડ્યા.

લાહોરમાં રાવીના કિનારે અધિવેશન ભરાયું. પં. જવાહરલાલ નહેરુ પ્રમુખ હતા. આ અધિવેશનમાં ગાંધીજીએ પોતે જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો, આ ઠરાવનો તેમણે જ પહેલાં અધિવેશનમાં વિરોધ કરેલો અને કાંગ્રેસમાં બે ભાગલા પડી ગયેલા. સુભાષબાબુની ટીકા કરેલી તે જ વાત હવે તેમને યોગ્ય લાગી હશે તેથી સ્વીકારી લીધી! સરદારે અમદાવાદનું ભાડાનું ઘર કાઢી નાખ્યું હતું હવે તે ઘર વિનાના થઈને ફરતા હતા.

ગાંધીજી મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરવા દાંડીકૂચ કરવાના હતા તે જે-જે ગામથી પસાર થવાના હતા તે-તે ગામોએ વ્યવસ્થા કરવા વલ્લભભાઈ પહોંચી ગયા. તેમાં રાસગામ પણ આવ્યું. સરદારનું ભાષણ સાંભળવા હજારો માણસો ભેગાં થયાં હતાં પણ તેમનું ભાષણ શરૂ થાય તેના પહેલાં જ તેમની ધરપકડ કરી લેવાઈ. સરદારને બોરસદ ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં લઈ જવાયા. મેજિસ્ટ્રેટ મિ. માસ્ટર હતા. જેમને અમદાવાદની સુધરાઈના કમિશનર પદેથી સરદારે કાઢી મુકાવ્યા હતા. તેને બદલો લેવાનો ખરો મોકો મળી ગયો, રાસગામના શ્રોતાઓ પોતાના નેતાની ધરપકડનો વિરોધ કરવા બોરસદ પહોંચી ગયા. ટોળું જોઈને જજ-પોલીસ ગભરાઈ તેથી મેજિસ્ટ્રેટની કેબિનમાં જ કેસ ચાલ્યો, બારણું બંધ કરી દઈને સરદારને ત્રણ મહિનાની સાદી કેદની સજા અને 500 દંડ કરવામાં આવ્યો. સરદારે પોતાનો બચાવ ન કર્યો. ગુનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો, પણ જે અપરાધ માટે તેમને સજા થઈ હતી તે ભાષણ તો તેમણે કર્યું જ ન હતું. ભાષણ કરતાં પહેલાં જ ધરપકડ કરી લેવાઈ હતી. આખા દેશમાં ખળભળાટ થયો.

પોલીસ સુપ્રિ. બિલિમોરિયાએ સાબરમતી જેલના દરવાજે તેમને સિગારેટની ઓફર કરી પણ સરદારે અસ્વીકાર કરી દીધો. તે દિવસથી તેમનું ધૂમ્રપાન છૂટી ગયું. સાબરમતીના પટમાં જંગી સભા થઈ અને સરદારની ધરપકડનો વિરોધ કર્યો.

વડી ધારાસભામાં પં. મદનમોહન માલવીયએ સભામોકૂફીની દરખાસ્ત મૂકી પણ ઊડી ગઈ. આ પ્રસંગે ઝીણાએ સરદારના પક્ષમાં જોરદાર પ્રવચન કર્યું હતું.

સરદાર સાબરમતી જેલમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેમણે ડાયરી લખેલી તે બહુ જ રમૂજી અને જ્ઞાનપ્રદ છે તેથી થોડો નમૂનો આપવો ઠીક લાગે છે.

તા. 8-3-1930ને શુક્રવારે રાતના આઠ વાગે, ડે. સુપ્રિ. મિ. બિલિમોરિયા તેમને સાબરમતી જેલમાં મૂકી ગયા, બિલિમોરિયા રડી પડ્યા. વિદાય થયા. ત્રણ કાંબળામાં રાત ગુજારી. સવારે એક જ પાયખાના માટે કેદીઓની લાઈન લાગેલી તેથી સરદાર પાયખાને ગયા જ નહીં. કેદીઓ ઉપર દેખરેખ રાખવા બે વોર્ડરો હતા. બંને મુસલમાનો અને બંને ખૂનકેસના કેદીઓ હતા. તેમના ઉપરનો પોલીસ પણ મુસલમાન હતો. ભોજનમાં કેદીને સવારમાં જુવારની કાંજી, બપોરે જુવારના રોટલા, દાળ અથવા શાક અને સાંજે પણ એ જ જુવારના રોટલા મળે. જમવા બાબત થોડું ઘર્ષણ થયું. સરદારને A ગ્રેડ મળ્યો. અહીં સંડાસની સગવડ ઠીક હતી. જેલમાં સરદારે વાચનમાં સમય કાઢવા માંડ્યો. લાંબી ગડમથલ પછી કેદીઓના ખોરાક માટે સાત આના નક્કી થયા. જેલમાં ઉપવાસ પણ કર્યો. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટેના બધા કેદીઓને એક વોર્ડમાં રાખવાનું નક્કી થયું.

જેલમાં બે પ્રકારના કેદીઓ હોય. જે ઘરમાં ઘણી સગવડો ભોગવતા હોય અને ઘોર અગવડોમાં આવી પડ્યા હોય. બીજા ઘરની

તુલનામાં સારી સગવડો અનુભવતા હોય. બીજા પ્રકારના કેદીઓને જેલવાસ બહુ દુઃખદાયી નથી લાગતો, પણ પ્રથમ પ્રકારના લોકોને સગવડોની દૃષ્ટિએ તથા ઈજ્જત-આબરુની દૃષ્ટિએ જેલવાસ ઘણો કષ્ટદાયક બની જતો હોય છે. સરદારે હસતાં હસતાં જેલ જીવન સ્વીકારી લીધું અને પ્રસન્નતાથી રહેવા લાગ્યા. આ તેમની ઝિંદાદિલી કહેવાય.

સરદાર જ્યારે જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે અમદાવાદમાં તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. જેલમાંથી છૂટ્યા ને ચાર જ દિવસ થયા હશે અને કોંગ્રેસ પ્રમુખ મોતીલાલ નહેરુની ધરપકડ થઈ. તેમણે સરદારને ચાર્જ સોંપી દીધો. આ રીતે સરદાર હવે કોંગ્રેસ પ્રમુખ થયા પણ સરદાર લાંબો સમય બહાર રહી શક્યા નહીં. તેમને ભાષણ ન કરવાનો હુકમ હોવા છતાં તેમણે ભાષણ કર્યું અને નવ મહિનાની સજા સાથે ફરી જેલમાં ગયા, રાજેન્દ્રબાબુ નવા કામચલાઉ પ્રમુખ બન્યા, સ્વરાજ માટેનું આંદોલન જોર પકડી ચૂક્યું હતું અને પોલીસદમન પણ ચરમ કક્ષાએ હતું.

અંગ્રેજ સરકાર ગોળમેજી પરિષદ યોજવા માગતી હતી. તે બાબત બધા નેતાઓ વિચાર કરી શકે તે માટે સરકારે ગાંધીજી સરદાર અને બીજા નેતાઓને જેલમાંથી મુક્ત કરી દીધા હતા. લાંબી મથામણ પછી ગાંધી-ઈરવીન કરાર થયા. સરદાર ગામડાઓમાં ફર્યા અને લોકોને કરાર થવાથી જમીન વગેરે પાછી મળશે તેવું સમજાવ્યું.

29-3-1931ના રોજ કરાંચીમાં કોંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન ભરાવાનું નક્કી થયું. અધિવેશનના પ્રમુખ સરદાર હતા, પણ આ જ વખતે સરદાર ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવને સરકારે ફાંસી આપી દીધી હોવાથી અને ગાંધીજીએ આ ત્રણ શહીદો માટે કોઈ જ પ્રયત્ન ન કર્યો હોવાથી કરાંચીના લોકો રોષે ભરાયા હતા. ગાંધીજી અને સરદાર બંને એકસાથે કરાંચી સ્ટેશને ઊતર્યા. લોકોએ કાળા વાવટા બતાવી ઘોર વિરોધ કર્યો. તોપણ અધિવેશનમાં આ ત્રણે શહીદોને બિરદાવવામાં આવ્યા. અધિવેશન ચાલતું હતું ત્યારે જ કાનપુરમાં શ્રી ગણેશશંકર વિદ્યાર્થીની હત્યા કરી નાખવામાં આવી હતી ત્યાં હિન્દુ-મુસ્લિમ હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું હતું. અને ગણેશશંકર એકતા માટે કાર્ય કરતા હતા.

આમ અંતે સરદારના પ્રમુખસ્થાને આ અધિવેશન પૂર્ણ થયું.

રાજકીય ખટપટો વધી ગઈ હતી. નવા આવેલા વાઈસરોય વેલિંગ્ટન, લોર્ડ ઈરવીન કરતાં વધુ કડક હતા તેથી પણ કામમાં રુકાવટ થવા લાગી. અનેક મતભેદો હોવા છતાં અંતે ગાંધીજીએ ગોળમેજી પરિષદમાં હાજરી આપવા લંડન જવાનું નક્કી કર્યું. ગોળમેજી પરિષદ નિષ્ફળ ગઈ. બંને વચ્ચેનું અંતર ઘણું હોવાથી કોઈ મેળ થઈ શક્યો નહીં.

આ બાજુ સરદારે બારડોલીમાં ખેડૂતો ઉપર જબરજસ્તી મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે થયેલા અત્યાચારોની તપાસ કરવા સરકારને દબાણ કર્યું. તપાસ શરૂ થઈ. શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈ વગેરે ખેડૂતોના વકીલ રહ્યા પણ અંતે અંગ્રેજ અધિકારીના એકપક્ષીય વલણથી ભુલાભાઈ વગેરે તપાસ કમિટીમાંથી ખસી ગયા.

ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદની નિષ્ફળતા પછી હજી વધુ દિવસ વિલાયત અને યુરોપમાં ગાળવા માગતા હતા, પણ સરદારે તાર કરીને તરત જ પાછા ફરવા વિનંતી કરી કારણ કે, યુ. પી., બંગાળ, સરહદ પ્રાંત વગેરે સ્થળોએ સરકાર તરફથી કાર્યકર્તાઓ ઉપર આડેઘડ અત્યાચારો થવા લાગ્યા હતા. સરહદ પ્રાંતમાં 15થી 50 માણસો પોલીસ ગોળીબારમાં મરણ પામ્યા હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં 28-12-1931ના રોજ ગાંધીજી મુંબઈ પાછા આવ્યા. જવાહરલાલ નહેરુ અને ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને પકડીને જેલમાં નાખી દીધા હતા.

ગાંધીજીએ વાઈસરોય સાથે તારથી વાર્તાલાપ કર્યો, પણ કશું પરિણામ ન આવ્યું. ઊલટાનું 4-1-1932ના રોજ ગાંધીજી અને સરદારને મુંબઈથી પકડી લીધા, કોંગ્રેસ પક્ષને ગેરકાયદે જાહેર કરાયો અને પૂરા દેશમાંથી બધા મોટા મોટા કાર્યકર્તાઓને પકડી લેવામાં આવ્યા. દફતરો જપ્ત કર્યા. વાઈસરોય વેલિંગ્ટન કડક રીતે રાષ્ટ્રીય આંદોલનને કચડી નાખવા માગતા હતા. કદાચ કોઈ વિરોધ કરે કે સત્યાગ્રહ કરે તો તેને કઠોરતાથી દબાવી દેવાના હુકમો કર્યા. લાઠીચાર્જો થયા, ઘોડા દોડાવ્યા, વેલિંગ્ટનની ઇચ્છા તો માત્ર છ જ મહિનામાં કોંગ્રેસને ખતમ કરી નાખવાની હતી તેથી બધા પ્રયત્નો કર્યા. બીજી બાજુ પ્રજાનો જુસ્સો પણ જબરો હતો. થોડા જ દિવસોમાં એક લાખથી વધુ સ્ત્રી-પુરુષોએ જેલ ભરી દીધી. નવાનવા વટહુકમો બહાર પાડીને અધિકારોની બેફામ સત્તા આપી દીધી હતી. અત્યાચારનો ભયંકર દોર ચાલુ થઈ ગયો. ગોળમેજી પરિષદને નિષ્ફળ બનાવવાનો દંડ પ્રજા ભોગવી રહી હતી. સરદારે પોતાની ગિરફતારી પછી કોણ કોણ પ્રમુખપદ સંભાળશે તેની યાદી કરી, તે મુજબ રાજેન્દ્રપ્રસાદ પ્રમુખ થયા. દમનનો દોર ચાલુ રહ્યો હતો.

સર સેમ્યુઅલ હોર ભારતમંત્રી, ભારત આવ્યા જેથી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે. વાઈસરોયનો દાવો હતો કે હવે પરિસ્થિતિ સુધરી છે અને ભારતમાં શાંતિ છે. મદનમોહન માલવીયજીના પ્રમુખપદે દિલ્હીમાં વાર્ષિક અધિવેશન ભરવાનું નક્કી થયું તો તેમને પણ ગિરફતાર કરી લેવાયા. પણ અમદાવાદના શેઠ રણછોડલાલ અમૃતલાલના પ્રમુખપદે ચાંદની ચોકમાં અધિવેશન ભરવામાં આવ્યું. સરદાર અને બીજા નેતાઓ અઢી વર્ષ સુધી જેલમાં રહ્યા. ગાંધીજી, સરદાર અને મહાદેવ દેસાઈને પ્રથમ યરવડા જેલમાં અને પછી નાશિક જેલમાં રાખવામાં આવ્યા.

જેલ દરમિયાન મોટાભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ બીમાર પડ્યા. તેમને ઓપરેશન માટે વિયેના જવાની રજા મળી. તે વિયેના ગયા પણ ખરા, ઓપરેશન થયું પણ ખરું, પણ સતત ભ્રમણને કારણે તેમને હાર્ટએટેકો આવ્યા અને 21-10-1933ના રોજ તેમનું જિનિવામાં અવસાન થઈ ગયું. તેમના શબને સ્ટીમર દ્વારા મુંબઈ લાવવામાં આવ્યું. તેમના અગ્નિસંસ્કાર માટે અમુક શરતો સાથે વલ્લભભાઈને છોડવા સરકાર તૈયાર થઈ, પણ વલ્લભભાઈએ શરતો માનવા અસ્વીકાર કર્યો તેથી છોડ્યા નહીં. વિઠ્ઠલભાઈની ઈચ્છા ચોપાટી ઉપર તિલકની બાજુમાં પોતાના અગ્નિસંસ્કાર થાય તેવી હતી પણ સરકારે પરવાનગી ન આપી. તેથી ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા સાથે સોનાપુરમાં કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે ડાહ્યાભાઈ અને મણિબહેન હાજર રહ્યાં હતાં. ડાહ્યાભાઈ 28મા વર્ષે વિધુર થયા હતા. તેમનાં પત્નીના અવસાનથી બધો પરિવાર દુઃખી હતો. સરદારે જેલમાંથી અનેક પત્રો લખી તેમને પત્ની વિના ન રહી શકાય તો બીજાં લગ્ન કરી લેવાની સલાહ આપતા અનેક પત્રો લખ્યા. જેલવાસ દરમિયાન પુષ્કળ સમય હોવાથી સરદારે ઘણા પત્રો લખ્યા હતા.

તા. 15-1-1934ના રોજ બિહારમાં ભયંકર ધરતીકંપ આવ્યો, પારાવાર નુકસાન થયું. સરદાર જેલમાં હતા તોપણ સ્વામી આનંદ દ્વારા તેમણે બિહારમાં સેવાપ્રવૃત્તિ શરૂ કરાવી.

સરદારને નાકનું ભારે દર્દ હતું. ઘણીવાર તે આખી રાત બેસી રહેતા—ઊંઘી ન શકતા, પણ સરકાર જેલમાં પૂરતી કાળજી રાખતી નહીં. અંતે ડોક્ટરોના અભિપ્રાયથી 14-7-1934ના રોજ નાશિક જેલમાંથી તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. અઢી વર્ષ જેલમાં ગાળ્યાં.

ગાંધીજીના કેટલાક વિચારો સાથે ઘણા કોંગ્રેસીનેતાઓ સહમત થઈ શકતા ન હતા તોપણ મન મારીને સાથે રહેતા હતા તેમાં અહિંસા અને ખાદી વિશેના તેમના કડક અને ચુસ્ત વિચારો સાથે ઘણા તાલમેલ બેસાડી શકતા નહીં, આ વાત ગાંધીજીની સમજમાં આવી ગઈ હતી તેથી તેમણે પોતાની મેળે જ કોંગ્રેસ ત્યાગવાનો નિર્ણય કર્યો. એનો અર્થ એવો પણ કરી શકાય કે, “હું કહું તે રીતે કોંગ્રેસ માને તો જ હું કોંગ્રેસમાં રહું. કોંગ્રેસ કહે તે પ્રમાણે મારાથી નહીં રહેવાય.” તેમણે કોંગ્રેસી બંધારણમાં કેટલાક મહત્વના સુધારા પણ સૂચવ્યા. જેમાં અહિંસા અને ખાદી મુખ્ય સુધારો હતો. એ યાદ રહે કે ગાંધીજીની અહિંસા રાજકારણ પૂરતી જ હતી. જૈનો જેવી પૂરા જીવનની ન હતી. કારણ કે મોટા ભાગના કોંગ્રેસીઓ માંસાહારી હતા. પ્રત્યેક કોંગ્રેસીએ વ્યક્તિગત રીતે પણ માંસાહાર છોડવો જોઈએ તેવો આગ્રહ ગાંધીજી રાખતા ન હતા. પણ સરકાર સામેની લડતમાં હિંસાનો ઉપયોગ ન કરવો તેવો આગ્રહ હતો.

કોંગ્રેસ ત્યાગના નિર્ણયને બધા નેતાઓએ અમાન્ય ગણ્યો. ગાંધીજીને છોડી દેવાનું કોંગ્રેસને પોશાય તેવું ન હતું. તોપણ સરદારે ગાંધીજીનું સમર્થન કર્યું. કેટલાક લોકોએ સરદારને ગાંધીજીના અંધ ભક્ત માની લીધા. 1934માં કેન્દ્રીય ધારાસભાની ચૂંટણી થવાની હતી. તેની આગેવાની સરદારે લીધી, ચૂંટણી થઈ ગઈ. કુલ 127 બેઠકોમાંથી કોંગ્રેસને 44 નેશનલ કોંગ્રેસને 11, મહમદ અલી ઝીણાની પાર્ટીને 22 અને યુરોપિયન જૂથને 11 બેઠકો મળી. 26 બેઠકો સરકાર નિયુક્તથી થવાની હતી. સાચા અર્થમાં તો બંને કોંગ્રેસને ભેગી કરીએ તો 55 મત થાય. બીજી તરફ સરકારી વલણવાળા 50 થતા હતા. હવે ખરો આધાર 20 મુસ્લિમ મતો ઉપર રહ્યો હતો. ભારતની ચૂંટણી વ્યવસ્થા ત્યારે અને અત્યારે પણ એવી છે કે સંપૂર્ણ બહુમતી ન મળી હોય પણ કોઈ સૌથી મોટો પક્ષ હોય તો તે નાના પક્ષો કે અપક્ષોનો સાથ લઈને બહુમતી બનાવી સરકાર રચી શકે પણ આમાં ટેકો આપનારો નાનો પક્ષ કે નાના પક્ષો મોટા પક્ષ ઉપર કાયમ માટે ધોંસ જમાવતા રહે, પોતાનું જ ધાર્યું કરાવતા રહે. આ ચૂંટણીવ્યવસ્થાની લાચારી જ કહેવાય. ઝીણાના પક્ષે કોંગ્રેસને ટેકો આપ્યો. હવે તે 77 થયા. આ રીતે કામ ચાલતું રહ્યું.

વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ કોંગ્રેસમાં બે ભાગ પડી રહ્યા હતા એક ડાબેરી અને બીજો જમણેરી. ડાબેરીઓ પોતાને સમાજવાદી કોંગ્રેસી કહેતા હતા. પં. નહેરુજી તે વિચારધારાથી પ્રભાવિત હતા. બીજી તરફ જમણેરી વિચારધારામાં સરદાર રાજેન્દ્રપ્રસાદ, રાજગોપાલાચારી વગેરે હતા. ગાંધીજીનો ચરખાવાદ મંદ પડી રહ્યો હતો.

ગુજરાતનું રાજકારણ ડહોળાયેલું હતું. સરદાર પ્રમુખપદ છોડી દેવા માગતા હતા. તેવામાં બોરસદ તાલુકામાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. તરત જ બધાં કામ પડતાં મૂકીને સરદાર પહોંચી ગયા અને કામે લાગી ગયા.

1936માં લખનૌમાં નહેરુજીના પ્રમુખપદે કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું. નહેરુ કોંગ્રેસનો સમાજવાદી રંગ આપવા માગતા હતા. નહેરુ, સરદાર, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, રાજાજી જેવા જમણેરી પ્રત્યે આકરી ટીકા કરતા હતા તો સરદાર તેમને સચોટ જવાબ આપતા હતા. ગાંધીજી નરો વા કુંજરો વા કરતા હતા. બંને પક્ષોમાં ભારે સંઘર્ષ થયો પણ અંતે કારોબારીમાં સરદાર પક્ષનો વિજય થયો. નહેરુપક્ષનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં. એમ કહેવાય કે નહેરુ અને સરદારની પ્રતિસ્પર્ધા આ રીતે ખુલ્લી થઈ ગઈ તે છેક સુધી રહી. જરૂર પડે ત્યારે ગાંધીજી નહેરુ તરફ ઝૂકી જતા તે પણ સ્પષ્ટ થયું. કોંગ્રેસ કારોબારીમાં એક પણ સ્ત્રી-સભ્ય ન હતા. તેનો દોષનો ટોપલો નહેરુએ સરદાર વગેરે જમણેરીઓ ઉપર ઢોળ્યો તેથી સરદાર વગેરે નારાજ થયા. અંતે સરદાર અને બીજા બધા જમણેરીઓએ નહેરુને રાજીનામાં ધરી દીધાં. આ તેમની ખુમારી જ કહેવાય. પોતાની પ્રચંડ બહુમતી હોવાથી તે ધારત તો નહેરુજીને જ વિદાય કરી શકત પણ તેમણે તેવું ન કર્યું. ગાંધીજી, નહેરુની વહારે આવ્યા અને બધાને સમજાવીને રાજીનામાં પાછાં ખેંચાવડાવ્યાં. કારોબારીમાં જે-જે ઠરાવો પાસ થયેલા તેથી ઊલટા સમાજવાદી વિચારોને નહેરુજી જાહેરમાં પ્રોત્સાહન આપતા હતા તેનો વિરોધ જમણેરીઓ કરી રહ્યા હતા. આઝાદી પછી અને સરદારના અવસાન પછી નહેરુજી સમાજવાદ વિશે વધુ મક્કમ બન્યા, જેના કારણે દેશી-વિદેશી મૂડીરોકાણને ફટકો પડ્યો. દેશ વધુ નિર્ધન થયો. આ ભૂલ છેક નરસિંહરાવના સમયમાં સુધારવામાં આવી હતી. સમાજવાદ અને ચરખાવાદમાં ભારતે મૂલ્યવાન 30 વર્ષ વિતાવી દીધાં હતાં.

કૈઝપુરમાં કોંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન ભરાવાનું હતું. પ્રમુખ તરીકે સરદાર અને નહેરુના નામની ચર્ચા હતી પણ ગાંધીજીએ નહેરુજીને પ્રોત્સાહન આપ્યું તેથી નહેરુ પ્રમુખ બન્યા. ત્યારે ગાંધીજીનું વાક્ય બ્રહ્મવાક્ય ગણાતું હતું અને સરદાર ગાંધીજીની આજ્ઞાને ઈશ્વરઆજ્ઞા માનતા હતા. સરદારે પોતાનું નામ પાછું ખેંચી લીધું. તેથી પ્રચંડ બહુમતી ધરાવતા જમણેરીઓને દુઃખ થયું.

1937માં ચૂંટણી થઈ અને તેમાં કુલ 1585 બેઠકોમાંથી કોંગ્રેસને 716 બેઠકો મળી. મદ્રાસ, બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસા અને યુ.પી.માં કોંગ્રેસને સંપૂર્ણ બહુમતી પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. અંગ્રેજોની આંખ ઊઘડી ગઈ.

મુંબઈમાં બાબાસાહેબ ખેર સર્વાનુમતે નેતા ચૂંટાયા, પણ મુંબઈના પ્રસિદ્ધ વકીલ અને કોંગ્રેસીનેતા નરીમાન આઝા ફાટ્યા. જે પદ માટે તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી તે હાથમાંથી સરકતું દેખાયું. ઘણી ખટપટો કરી પણ સરદાર ખેરના પક્ષમાં હતા તેથી કાંઈ ઊપજ્યું નહીં. પોતાની હતાશાનો ટોપલો તેમણે સરદાર ઉપર નાખ્યો. તે એટલા વિરોધી થઈ ગયા કે જાણે દુશ્મન જ બની ગયા. તા. 4-10-1948ના રોજ તેમનું અવસાન થયું. સરદારે તેમની પત્નીની ઇચ્છા પ્રમાણે વિશેષ વિમાનથી તેમનું શબ મુંબઈ મોકલાવી દીધું. આવી ઉદારતા હતી સરદારની.

ચૂંટણીમાં છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસને બહુમતી મળી હતી. એટલે છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનું મંત્રીમંડળ રચાયું હતું. અત્યાર સુધી એવી પ્રથા હતી કે મંત્રીમંડળની પ્રત્યેક બેઠકમાં ગવર્નર હાજરી આપતા. આમ કરવાથી તેઓ બેઠકને પ્રભાવિત કરતા અને નિયંત્રણ રાખતા, પણ સરદારે આ રિવાજ બદલી નાખ્યો. મંત્રીમંડળની બેઠકમાં ગવર્નરની હાજરીની આવશ્યકતાનો અસ્વીકાર કર્યો. અમે અમારી રીતે નિર્ણય કરીશું. છેવટે છેક ઉપરથી મધ્યસ્થી થઈ અને નક્કી થયું કે બહુ જરૂરી હોય ત્યારે જ ગવર્નરે હાજર રહેવું. સરદાર આવું જ ઇચ્છતા હતા.

ત્યારે પ્રધાનોનો પગાર 500 રૂ. હતો અને 250 પ્રવાસ ભથ્થાના હતા. ધારાસભ્યોનો તો પગાર જ ન હતો.

હવે એવું બન્યું કે સરદારે લડત દરમિયાન પકડાયેલા બધા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવાની વાત કરી. છએ પ્રાંતોના મંત્રીમંડળને ગમી પણ ગવર્નરની સહી વિના મંત્રીમંડળનો કરેલો નિર્ણય કાર્યરૂપ ન થઈ શકે. ગવર્નરો સહી કરવા તૈયાર ન હતા. હવે શું કરવું? સરદારે સૂચના આપી કે જો ગવર્નરો સહી ન કરે તો મંત્રીમંડળે રાજીનામાં ધરી દેવાં. વાયસરોય લિન લિથગો અને સેક્રેટરી ઝેટલેન્ડને લાગ્યું કે આ માત્ર ધમકી જ છે કોઈ રાજીનામાં આપવાના નથી પણ યુ.પી.ના ગોવિંદ વલ્લભ પંત અને બિહારના શ્રીકૃષ્ણસિંહાએ રાજીનામાં ધરી દીધાં. દિલ્હી અને પ્રાંતોની સરકારો ગભરાઈ, તેમણે તરત જ નમતું જોખ્યું. રાજકીય કેદીઓને છોડી મૂકવાની તૈયારી બતાવી. આ સરદારનો વિજય હતો.

આવી જ એક બીજી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ. ઓરિસ્સાના ગવર્નર બીમાર રહેતા હતા તેથી ચાર મહિનાની રજા ઉપર નિર્ણય કર્યો. તેમની

જગ્યાએ કામચલાઉ ગવર્નર રેવન્યુ કમિશ્નર મી. ડેઈનની નીમવામાં આવ્યા. કૉંગ્રેસી મંત્રીમંડળે વિરોધ કર્યો કે એક આઈ. સી. એલ ઓફિસર અમારા હાથ નીચેનો નોકર કહેવાય તે અમારો ગવર્નર થાય અને ચાર મહિના પછી પાછો નોકર થઈ જાય તે વિચિત્ર લાગે. આ સહન ન થાય. ઘણી રકઝક ચાલી. અંતે સરદારે મંત્રીમંડળને રાજીનામું આપી દેવાની સલાહ આપી. દિલ્હી અને લંડનની સરકારો ઝૂકી અને તેણે વચ્ચેનો રસ્તો કાઢ્યો. ગવર્નરની રજા જ મંજૂર ન કરી. અર્થાત્ હતા તે જ ગવર્નર રહ્યા. આ પણ સરદારનો જ વિજય હતો.

એક બીજો પ્રસંગ પણ નોંધવા જેવો છે. ગુજરાતના ખેડૂતોએ કર નહીં આપવાની લડત ચલાવેલી, તેના પરિણામે તેમની જમીન વગેરે બધું જપ્ત થયેલું, ત્યારે સરદારે લોકોને વચન આપેલું કે “તમારી જમીન પાછી આવવાની જ છે. તમે નિશ્ચિંત રહેજો.” હવે મુંબઈમાં કૉંગ્રેસી મંત્રીમંડળ રચાયું. તેણે ખેડૂતોની જમીનો હરાજીમાં થયેલા નવા માલિકો પાસેથી સરકારી પૈસે પાછી લઈને ખેડૂતોને મફત પાછી આપવી, પણ પ્રશ્ન એ હતો કે હરાજ થયેલી અને કાયદેસર થયેલી વેચાણપ્રક્રિયાને રદ કરવી કેવી રીતે? ઘણા અવરોધો થયા પણ સરદાર મક્કમ હતા. તેમણે લડત ચલાવી અને અંતે સફળ રહ્યા. ખેડૂતોની જમીન બારણાં ઠોકતી પાછી આવી. નેતાઓ આપેલાં મહત્ત્વનાં વચનો પાળે તો જ તેમની સ્થાયી પ્રતિષ્ઠા થાય.

એક બીજા પ્રકરણે દેશને હયમચાવી મૂક્યો. મધ્ય પ્રાન્તની એક 13 વર્ષની દલિત બાળા ઉપર છ મુસલમાનોએ બળાત્કાર કર્યો. કેસ ચાલ્યો અને છએ છને સજા થઈ. છમાં બે તો સરકારી અમલદારો હતા ત્યારે મધ્ય પ્રાન્તના કાનૂનમંત્રી મોહમ્મદ શરીફ હતા. અપરાધીઓએ દયાની અરજી કરી, અને મોહમ્મદ શરીફે દયાની અરજી મંત્રીમંડળને પૂછ્યા વિના જ ગવર્નરને મંજૂર કરવા મોકલી દીધી. ગવર્નરે મંજૂર કરી દીધી. ચારે તરફ હાહાકાર થઈ ગયો. લોકો બહાર પડ્યા. સ્ત્રી સંસ્થાઓએ ભારે વિરોધ કર્યો. મંત્રીમંડળને પણ થયું કે મોહમ્મદ શરીફે પૂછ્યા વિના જ પગલું ભર્યું તે ઠીક ન કહેવાય, સરદાર વચ્ચે પડ્યા. એક કમિશન નિમાયું અને તેણે મોહમ્મદ શરીફને દોષી ઠરાવ્યા. અંતે તેમનું રાજીનામું લેવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રજા શાંત થઈ.

વિપક્ષમાં કે વિરોધમાં રહીને શાસનની ટીકા કરવી અને સ્વયં શાસન ચલાવવું એ બંનેમાં ઘણું અંતર છે. હજી સુધી કૉંગ્રેસીઓ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ આંદોલનો ચલાવતા હતા પણ હવે તેઓ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા હતા અને અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરતા હતા. ત્યારે મધ્ય પ્રાંતમાં ત્રણ ઘટકો હતાં. મહાકોશલ, વરાડ અને નાગપુર. મહાકોશલ સૌથી મોટો ભાગ હોવા છતાં નાગપુરના ખરેખર મુખ્યમંત્રી બનાવાયા પણ મંત્રીમંડળ બરાબર જામ્યું નહીં. ખરેખર નવું પોતાનું ગમતું મંત્રીમંડળ રચવા રાજીનામું આપી દીધું પણ કોશલના ત્રણ મંત્રીઓએ કૉંગ્રેસ સમિતિની સૂચના પ્રમાણે રાજીનામાં આપ્યાં નહીં. શ્રી ખરેખર પગલું આપખુદ હતું. પહેલાં તેમણે પક્ષને વાત કરવી જોઈએ અને પછી પક્ષ કહે તેમજ કરવું જોઈએ. પણ તેમણે મન ફાવે તેમ કર્યું. પ્રકરણ લાંબું ચાલ્યું. અંતે ખરેખર રાજીનામું અને કૌશલના ત્રણ મંત્રીઓએ રાજીનામાં ન આપ્યાં તેથી ગવર્નરે તેમને બરખાસ્ત કરી દીધા. ખરેખર નવું મંત્રીમંડળ બનાવ્યું પણ વાતે તૂલ પકડ્યું. ખરેખર પગલાનો બધાએ વિરોધ કર્યો. અંતે ખરેખર ફરીથી રાજીનામું આપીને નવા લીધેલા મંત્રીઓને વિદાય કર્યા. ફરી નવા મંત્રીમંડળ માટે પાછા પોતે જ ઉમેદવાર થવા માગતા હતા. ગાંધીજી અને સરદાર વચ્ચે પડ્યા અને કૉંગ્રેસ પક્ષનો શિસ્તમાં ન રહેવાના દોષના કારણે તેમને અયોગ્ય ઠેરવ્યા.

1938માં કૉંગ્રેસનું રાષ્ટ્રીય સંમેલન ગુજરાતમાં ભરાવાનું થયું. સરદારે બારડોલી પાસેના હરિપુરાને પસંદ કર્યું. તાપીના કિનારે સરદારની દેખરેખમાં ભવ્ય આયોજન થયું. પ્રમુખ તરીકે સુભાષબાબુ નક્કી હતા. વાંસ અને ખાદીનો ઉપયોગ કરીને બેન્ક, તાર-ટપાલ, ટેલિફોન, હોસ્પિટલ વગેરે બધી સગવડો સાથેનું ભવ્ય નગર વસાવ્યું હતું. તેમાં 7000 સ્વયંસેવકો અને 4000 કાર્યકર્તાઓ ખડેપગે કામ કરતા હતા. અહીંના રસોડે એક ટંકે 25 હજાર માણસો જમતા હતા અને બહાર દશ પૈસામાં પૂરું ભોજન જમતા હતા. રસોડાની પૂરી જવાબદારી રવિશંકર મહારાજને આધીન હતી.

શરૂઆતમાં જ એક વાંધો પડ્યો. બધો પ્રચાર હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં થતો હતો. ગાંધીજી ઉદ્દેને પણ ઉમેરાવવા માગતા હતા જ્યારે અધિવેશનમાં માત્ર ઉર્દૂ જાણનારા બે ટકા પણ ન હતા. સરદાર તેમનું જેમતેમ સમાધાન કરાવ્યું. અધિવેશનમાં માંસાહારીઓની સંખ્યા પણ મોટી હતી, ઘણા વિવાદ પછી તેમના માટે બહાર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ફરીથી વાદ કરાવીએ. ગાંધીજી અને કૉંગ્રેસની અહિંસા માત્ર રાજકીય ક્ષેત્ર પૂરતી જ હતી તેથી ચુસ્ત શાકાહારી થવાનું જરૂરી ન હતું ત્યારે વિઠ્ઠલનગરનો કુલ ખર્ચો સાડાસાત લાખ

રૂપિયા થયો હતો. ગાંધીજી નારાજ થયા તેમની ઇચ્છા માત્ર પાંચ હજારના ખર્ચમાં જ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. જે શક્ય જ ન હતું. તેમણે ખાદી પ્રત્યે એટલી બધી આસિક્ત હતી કે કૉંગ્રેસીઓ ખાદી પ્રત્યે પૂરતી નિષ્ઠા નથી રાખતા તેની ટીકા કરી અને સરદાર સુધ્ધાં ખાદીનું રહસ્ય સમજ્યા નથી તેમ કહી દીધું. ચુસ્ત અને કટ્ટર સંપ્રદાયો આવા આગ્રહથી થતા હોય છે. ગાંધીજીને વીજળીના દીવા અને મોટરગાડીઓ ન ગમી. તે વાસ્તવિક ગ્રામ્યજીવન ઇચ્છતા હતા. ભવિષ્યમાં ગામડેગામડે વીજળી જાય તેના કરતાં જ્યાં છે ત્યાં કોડિયું આવે તેવી ધારણા હતી. હાથે છડેલા ચોખા, ગાયનું દૂધ અને હાથે દળેલા લોટ માટે વ્યવસ્થા થઈ હતી.

અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રી સુભાષબાબુના વિચારો ગાંધીજી અને નહેરુજી કરતાં જુદા હતા. સરદારે સમાજવાદીઓને ખૂબ ખખડાવ્યા તે ગાંધીજીને ન ગમ્યું. નહેરુજી વગેરે ડાબેરીઓ તે તરફ ઝૂક્યા હતા.

આમ આયોજન-વ્યવસ્થા વગેરેની દૃષ્ટિએ આ અધિવેશન સરદારમય થઈ ગયું હતું. અધિવેશનના સ્થળનું નામ 'વિક્કલનગર' અપાયું હતું. અધિવેશને સરદારની પ્રતિષ્ઠામાં ઘણો વધારો કરી દીધો.

ભારતના બે પ્રકાર હતા : એક સીધું અંગ્રેજી સત્તાવાળું ભારત અને બીજું દેશી રજવાડાંવાળું ભારત. દેશી રજવાડાં નાનાં-મોટાં 600 ઉપર હતાં અંગ્રેજોએ આ બધાં રજવાડાં રહેવા દીધાં હતાં, તે અમુક પ્રમાણમાં સ્વાયત્ત શાસનવાળાં હતાં પણ સેના, કરન્સી, વિદેશનીતિ પોસ્ટ વગેરે બાબતોમાં અંગ્રેજોના હાથમાં સત્તા હતી. દેશી રજવાડાંની તુલનામાં અંગ્રેજોની સત્તાવાળું ભારત વધુ સારું હતું. દેશી રજવાડાંમાં બેફામ શાસન ચાલતું હતું. એમ કહી શકાય કે ભવિષ્યમાં જો ભારત આઝાદ થાય તો આવું તો નહીં થાય ને!

અત્યાર સુધી કૉંગ્રેસનું વલણ બ્રિટિશરાજ્ય પૂરતું જ હતું, અર્થાત્ ત્યાં જ આંદોલનો વગેરે કરવાં દેશી રજવાડાંઓને છંછેડવાં નહીં. કારણ કે તે તો દેશી જ હતાં, વિદેશી ન હતાં. ત્યારે બ્રિટિશ સત્તાવાળા કુલ 11 પ્રાન્તો હતા તેમાં સાત પ્રાન્તોમાં કૉંગ્રેસની સત્તા હતી. છેવટે કૉંગ્રેસને વિચારો બદલવા પડ્યા. દેશી રજવાડાં હતાં તો દેશી. જુલ્મની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજો કરતાં વધુ જુલ્મી હતાં. તેથી દેશી રજવાડાંઓમાં પણ સ્વરાજ્ય અથવા સુશાસન સ્થપાય તે જરૂરી હતું. સરદારનું ધ્યાન દેશી રજવાડાં તરફ ગયું. ત્યારે દક્ષિણમાં મ્હેસૂરનું રાજ્ય સારું પ્રગતિશીલ મનાતું હતું. ત્યાં મહારાજા હિન્દુ હતા પણ દીવાન સર મિરજા ઇસ્માઈલ હતા. ત્યાં પ્રતિવર્ષ વિદુરાશ્વત્થમમાં પ્રજાનો ધાર્મિક મેળો ભરાતો મેળામાં હજારો માણસો ભાગ લેવા આવતા હતાં. તેમાં કૉંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓ પણ આવેલા. સરકારે સભાબંધી કરેલી તેમ છતાં મેળો ભરાયેલો. પોલીસ પહોંચી ગઈ અને વીખરાઈ જવા સૂચના આપી, લોકો વિખરાવા લાગ્યા પણ સ્થાનિક ધાર્મિક લોકો વૃક્ષો નીચે આરામ કરવા લાગ્યા. કારણ કે તડકો બહુ હતો, પોલીસે ફરી ચેતવણી આપી અને લાઠીચાર્જ તથા ગોળીબાર કરી દીધો. 32 માણસો માર્યા ગયાં અને 48 સખત ઘવાયાં. દેશમાં હાહાકાર થઈ ગયો. સરદાર કૃપલાનીને લઈને પહોંચી ગયા, દીવાન ઝૂક્યા અને સમાધાન થઈ ગયું. આ રીતે સરદારનો પ્રભાવ હવે રજવાડાંઓમાં પણ પહોંચવા લાગ્યો હતો.

આવું જ ગુજરાતના માણસા સ્ટેટમાં થયેલું. દરબાર વારંવાર જમીન મહેસૂલ વધારતા રહેતા અને ખેડૂતોને ઘણો ત્રાસ આપતા. ખેડૂતોએ જમીનમહેસૂલ ઘટાડવા અરજી કરી તો સરકારી અત્યાચારો વધી ગયા. પુષ્કળ અત્યાચારો થયા, છેવટે સરદારે ખેડૂતોતરફી ભાગ લીધો. સરકારને ઝૂકવું પડ્યું, અંતે સમાધાન થવાથી શાંતિ થઈ.

આવું જ ભારતનું પ્રથમ નંબરનું વડોદરા રાજ્ય તેના ભાદરણ ગામમાં પ્રજામંડળની પરિષદ ભરાઈ. મહારાજાએ પ્રજામંડળ બનાવવાની છૂટ આપેલી. અહીં પ્રવચન આપતાં સરદારે આવું કહ્યું હતું, “કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યો હિંદુસ્તાનનો કચરો છે—ઉકરડો છે, હિંદનાં રાજ્યો ગટરો છે તેની તુલનામાં આ વડોદરા રાજ્ય સારું છે, આ રાજ્યમાં આવી કોઈ ગોઝારી ઘટના ઘટી ન હતી, પણ મહારાજા પરદેશમાં જ રહ્યા કરતા હતા. તે ન ચાલે.

રાજકોટમાં કિસ્સો જુદો જ હતો, અહીં દીવાન ગોરો હતો. દરબારે તેને નોકરીમાંથી બર્ખાસ્ત કરી દીધો હતો. પણ તે છૂટો થવા તૈયાર ન હતો. લો, હવે શું કરવું?

વડોદરામાં મરાઠી લોકોને ઉશ્કેરીને સરદાર વિરોધી બનાવવા પ્રયત્ન થયો, પથ્થરમારો થયો, સભા ન ભરી શકાઈ, ફરી બીજા દિવસે બીજે સભા ભરાઈ, પણ અશાંતિ ચાલુ રહી.

ચાલીસ ગામનું સ્ટેટ લીંબડી સ્ટેટ. ત્યાં દરબારે તો પોતાના ભાઈને જ દીવાન બનાવેલા. વલણ બહુ કડક. ત્યાં પ્રજામંડળ સ્થાપવાના પ્રયત્ન થયા પણ દીવાને ન થવા દીધા. દરબાર ગોપાળદાસ અને ભક્તિબા વગેરે ગયેલાં. તેમની મોટર રોકીને ગુંડાઓ ફરી વળ્યા.

મકિતબાએ હિંમતથી સામનો કર્યો. ગામેગામ અત્યાચારો વધી ગયા. સરદારે અત્યાચારની વાત જાણી, દરબારની સામે ન્યાય મેળવવા ત્રણ હજાર માણસો ઉપવાસ ઉપર ઊતર્યા. દરબારે મુસ્લિમોને પ્રજામંડળના વિરોધી બનાવ્યા. અહીં પ્રજા પરિષદ ભરાવાની હતી તે ન ભરાય તેના બધા દુષ્પ્રયત્નો થયા. ગુંડાઓને છૂટે દોર આપી દેવાયો તેથી તેર હજારની વસ્તીવાળા લીંબડીમાંથી પાંચ હજાર માણસોને પહેરેલે કપડે હિજરત કરવી પડી હતી. સરદાર હિજરતીઓના રક્ષણમાં પહોંચી ગયા. દરબારે હિજરતીઓની જમીન જપ્ત કરેલી જે પાછી અપાવી અને 1945માં સમાધાન કરાવ્યું. અંગ્રેજોનું નિયંત્રણ હોવા છતાં રજવાડાં આવો ત્રાસ ફેલાવતાં ત્યારે જો તે પૂર્ણ સ્વતંત્ર હોય તો શું ન કરે?

ભાવનગરની સ્થિતિ સારી હતી. દરબાર ભાવસિંહજી અને દીવાન પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો સારો પ્રભાવ હતો, પણ પછી કૃષ્ણકુમારસિંહજી આવ્યા અને દીવાન થયા અનંતરાય પટ્ટણી, વાતાવરણ બદલાવા લાગ્યું.

1939ના મે મહિનાની 14મી તારીખે સરદાર ભાવનગર પધાર્યા. વાજતેગાજતે તેમનું સામૈયું કરીને લઈ જવાતા હતા ત્યાં નગીના મસ્જિદ પાસેથી ત્રીસેક મુસલમાનોનું ટોળું હથિયારો સાથે ધસી આવ્યું, અને તૂટી પડ્યું. તેમનું લક્ષ્ય સરદાર હતા, પણ નાનાભાઈ ભટ્ટ ત્યાં જ અડીખમ ઊભા રહી ગયા, ભાગ્યા નહીં. આત્મારામ ભટ્ટ પણ સાથે રહ્યા ને બંને લોહીલુહાણ થઈ ગયા, આ એકતરફી હુમલામાં બચુ વીરજી પટેલ અને જાદવજી શહીદ થઈ ગયા પણ સરદાર બચી ગયા.

સાંજે પરિષદનું કામ ચાલુ થયું, સરદાર પ્રમુખ હતા. બંને શહીદોનાં ભેગાં સ્મારક બનાવવાની પ્રેરણા આપી, સરદારે નાનાભાઈનો આભાર માન્યો. જે ઘા પોતાના ઉપર પડવાનો હતો તે તેમણે ઝીલી લીધો. એમ કહીને તેમણે નાનાભાઈ અને આત્મારામ ભટ્ટ બંનેનો આભાર માન્યો.

મુસ્લિમોના જાગૃત વર્ગે પણ હુમલાની નિંદા કરી. કોઈએ પાછળ રહીને આ કામ કરાવેલું હતું તેવું લોકો માનતા હતા, ને ખુરશી ઉપર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ ભાવનગર સ્ટેટનું નામ ઉજાવવા કરેલું તે ખુરશી ઉપર તેમના દીકરા અનંતરાવ ઝાંખા પડતા લાગ્યા.

રાજકોટની સ્થિતિ સૌથી વધુ ગંભીર હતી. ત્યાં પ્રજાવત્સલ દરબાર લાખાજીરાજની જગ્યાએ ગાદી ઉપર તેમના પુત્ર ધર્મેન્દ્રસિંહ આવેલા અને દીવાન વીરાવાળા હતા બંનેનું વલણ પ્રજા પ્રત્યે સારું ન હતું. રાજકોટમાં રાજ્ય માલિકીની એક મિલ હતી, તેના કામદારોને ચૌદ કલાક કામ કરવું પડતું હતું, કામદારોએ આથી હડતાલ પાડી. વીરાવાળા ઝૂકી ગયા. સમાધાન થયું.

રાજકોટમાં વીરાવાળાએ પૈસા કમાવા માટે જુગાર રમાડવાનો ઇજારો આપેલો. તેના વિરુદ્ધમાં સભા થઈ. ઢેબરભાઈ નેતા હતા. બેફામ લાઠીચાર્જ થયો. ઘણા ઘાયલ થયા. બધાને ગિરફતાર કર્યા. સરદારે મુંબઈમાં વિરોધસભા કરી, તેમણે ઢેબરભાઈનું સમર્થન કર્યું. લોકોમાં એટલો જુસ્સો ભર્યો કે જ્યાંથી ઢેબરભાઈને પકડ્યા હતા ત્યાં રોજ સભાઓ થવા લાગી. હવે સરકારે પ્રજાને નહીં, વક્તાઓની ધરપકડ કરવા માંડી. અંતે ઢેબરભાઈ તથા બીજાઓને છોડી મુકાયા. જુગારના અફા બંધ થયા. આ પ્રજાનો પ્રથમ વિજય હતો.

રાજકોટમાં પરિષદ ભરાય નહીં તે માટે વીરાવાળાએ મુસ્લિમો, ગરાસિયાઓ અને ખેડૂતોના નામે ગાંધીજી તથા સરદાર ઉપર તાર કરાવ્યા પણ સાચી હકીકત સરદાર જાણતા હતા. અંતે પાંચમી સપ્ટેમ્બરે પરિષદ ભરાઈને જ રહી. સરદારે બહુ જ માર્મિક અને તીખું ભાષણ કર્યું. તેમણે વીરાવાળાને સાવધાન કર્યા. અંતે વીરાવાળા દીવાન પદેથી ખસી ગયા અને સલાહકાર બન્યા. રાજાએ એક ગોરા અમલદારને દીવાન બનાવ્યો. નવો દીવાન પણ યોગ્ય ન નીકળ્યો. સરદાર સાથે વાટાઘાટો થઈ પણ કશું પરિણામ ન આવ્યું. અંતે સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. ઢેબરભાઈએ દીવાસળીની પેટી વેચી તેથી ઇજારો ભંગ થયો, તેમને પંદર દિવસની જેલ થઈ. પછી તો લોકો જેલ ભરવા માંડ્યા. ઠાકોર અને ગોરા દીવાનના સંબંધો બગડ્યા. એમ કહો કે વીરાવાળાએ કાનભંભેરણી કરીને બગાડ્યા. છ મહિનાનો પગાર આપીને દીવાનને છૂટા કર્યા પણ ગોરી સરકાર તેના પક્ષમાં આવી તેથી ગોરા દીવાનને કાઢી શકાયો નહીં. ઊલટાનું ગોરા દીવાને વીરાવાળાને કઢાવી મૂક્યા.

એક ખેડૂતનું ખૂન થયું. લોકોએ મોટું સરઘસ કાઢ્યું. સભા કરી. સરકારે દિવસમાં અગિયારવાર લાઠીચાર્જ કર્યો. ત્રીજે દિવસે સરદાર આવ્યા. સરદાર ગોરા દીવાન પ્રત્યે સખત ભાષણ કર્યું. ખૂબ ઝાટકણી કાઢી. પ્રજામાં શૂરાતન વધી ગયું. બહુ ઝડપથી ગુજરાતનું અને પૂરા દેશનું વાતાવરણ ગરમ થઈ રહ્યું હતું. અંતે લાંબી ચર્ચા-મંત્રણાને અંતે રાજકોટના દરબારને ઝૂકવું પડ્યું. અને સરદાર સાથે સંધિ થઈ. ચારે તરફ વિજયનો જયજયકાર થઈ ગયો. ગોરો દીવાન અંતે ચાલ્યો ગયો અને વીરાવાળા ફરી દીવાન થયા.

સરદારે કમિટી બનાવી તેનાં સાત નામો નક્કી કરી ગાંધીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે દરબારને મોકલી આપ્યાં. આમાં મુસ્લિમો, ગરસિયા તથા દલિતોનાં નામો ન હતા તેથી આ લોકો ચિઢાયા અને ગાંધીજીની પ્રાર્થનાસભામાં ગોકીરો કરી કાળા વાવટા બતાવ્યા. ગાંધીજીને પહેરાવવા માટે તેઓ જોડાનો હાર પણ લઈ આવેલા. પણ તેવું થઈ શક્યું નહીં. સરદાર માટે પણ અણઘટતું કાંઈક કરવાની હિલચાલ થયેલી પણ સરદાર ચેતી ગયા અને કશું થયું નહીં. આમ રાજકોટની યાત્રા ગાંધીજીની સફળ ન રહી, કોકડું ગૂંચવાયેલું જ રહ્યું.

ઈ. સ. 1939માં જબલપુર પાસે નર્મદાકિનારે ત્રિપુરીમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું. સુભાષબાબુની જગ્યાએ નવા પ્રમુખ નીમવાના હતા. ચાર ઉમેદવારો હતા : 1. સરદાર, 2. અબ્દુલકલામ આઝાદ, 3. ડો. પટ્ટાભિરામૈયા અને 4. સુભાષબાબુ. ગાંધીજી મૌલાનાના પક્ષમાં હતા પણ મૌલાના ખસી ગયા. સરદાર પ્રમુખ થવા માગતા ન હતા. ગાંધીજી ઇચ્છતા હતા કે કોઈ પણ ભોગે સુભાષબાબુ પ્રમુખ ન બને. બંધારણ પ્રમાણે વ્યક્તિ એક જ વાર પ્રમુખ થઈ શકતી, પણ નહેરુજી બે વાર પ્રમુખ થયા હતા તેથી સુભાષબાબુ પણ બીજી વાર પ્રમુખ થવા મક્કમ હતા. બધા વચ્ચે ઘણી રસાકસી થઈ. ગાંધીજીએ ડો. પટ્ટાભિ સીતારામૈયાનો પક્ષ લીધો. ચૂંટણી થઈ. સુભાષબાબુ જીતી ગયા. તેમને 1580 મત મળ્યા અને ડો. સીતારામૈયાને 1375 મત મળ્યા પણ સુભાષબાબુની જીતને અને પોતાની હારને ગાંધીજી સ્વીકારી ન શક્યા. તેમણે ‘હરિજનબંધુ’માં ‘મારી હાર’ નામે લેખ લખ્યો. ચૂંટણીપ્રથા પશ્ચિમની કહેવાય. પણ ત્યાં તો એકની બહુમતીથી જીત થઈ હોય તોપણ તે સર્વમાન્ય થઈ શકે છે. આપણે તેવું નથી કરી શકતા. ચૂંટણીમાં ધાર્યું પરિણામ ન આવે તો લોકો વિદ્રોહ કરી દે છે. સુભાષબાબુના વિરુદ્ધમાં વિદ્રોહ તો ન થયો પણ તેમને પૂરો સાથ પણ ન મળ્યો. પોતાનું ધાર્યું જ થવું જોઈએ એવું વલણ ડિક્ટેક્ટરપણું જ કહેવાય. પછી તે હિંસક હોય કે અહિંસક હોય.

ગાંધીજી અને સુભાષબાબુ વચ્ચે સૈદ્ધાન્તિક મતભેદ તો હતા જ, ચૂંટણી પછી તે મતભેદો વધુ વ્યાપક બન્યા. કારોબારીના બાર સભ્યોએ રાજીનામાં આપી દીધાં. સુભાષબાબુએ બધાંનાં રાજીનામાં સ્વીકારી લીધાં અને નવી કારોબારી નીમી દીધી.

ત્રિપુરી અધિવેશન 52મું હોવાથી બાવન હાથીના રથમાં સુભાષ બાબુને લઈ જવાના હતા પણ બીમારીના કારણે તેમના ચિત્રને રથમાં લઈ જવાયું. એમ કહી શકાય કે અંગ્રેજોની સામે અસહયોગની નીતિ સુભાષબાબુ સામે પણ વપરાઈ. ગાંધીજી અધિવેશનમાં હાજર ન રહ્યા. તેમનું એટલું પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ હતું કે બીજા પણ ઘણા મોટા નેતાઓએ અધિવેશનની ઉપેક્ષા કરી. સુભાષબાબુને ભારે વ્યથા થઈ. તેમણે ગાંધીજી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો અને અંતે તેમણે પ્રમુખપદેથી રાજીનામું આપી દીધું. પોતાની જગ્યાએ સરોજિની નાયડુને પ્રમુખ બનાવવા અપીલ કરી, પણ રાજેન્દ્રબાબુને પ્રમુખ બનાવાયા.

હતાશ થયેલા સુભાષબાબુને ‘ફોરવર્ડ બ્લોક’ નામનો નવો પક્ષ સ્થાપિત કરી દીધો. આ રીતે કોંગ્રેસના ભાગલા પડ્યા કહેવાય. આ ભાગલા માટે કોણ જવાબદાર? ગાંધીજીના ઠરાવથી તેમને ત્રણ વર્ષ માટે બંગાળની પ્રાન્તીય કમિટીના પ્રમુખ પદ માટે પણ અયોગ્ય ઘોષિત કરી દેવાયા.

ત્રિપુરી અધિવેશન પછી છ જ મહિનામાં યુરોપમાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું. 3જી સપ્ટેમ્બરે 1939ના રોજ બ્રિટને જર્મની વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરી દીધું. બંને પક્ષે પોતપોતાના સાથીદારો હતા, હવે કોંગ્રેસે શું કરવું? બ્રિટનની શક્તિના બે ભાગ હતા : 1. તળ બ્રિટન પ્રદેશની અને 2. તેના વિશ્વવ્યાપી ઉપનિવેશોની. ઉપનિવેશોમાં સૌથી મોટી શક્તિ ભારતની હતી. અહીંથી લડાયક સૈનિકો, કાચો માલ રશદ અને ધનની પ્રાપ્તિ વગેરે મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ શકતું હતું. આ બધા વિના લાંબો સમય યુદ્ધ કરી શકાય નહીં. તેથી બ્રિટન દબાયેલું હતું, તેનો લાભ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિમાં લઈ શકાય તેવી આશા કોંગ્રેસને હતી. વળી ગાંધીજીની અહિંસા યુદ્ધની પ્રેરક કે સંચાલક ન હતી તો પણ તેમણે બ્રિટનને શરત વિના ટેકો આપવાની સલાહ આપી. કારોબારીને આ ઓછી ગમી. કારોબારી યુદ્ધના હેતુઓ જાણવા માગતી હતી. વાઈસરોય લિનલિથગે, બધાને મળ્યા પછી એકાએક ભારતનો ટેકો જાહેર કરી દીધો. ભારતને પણ યુદ્ધમાં સામેલ કરી દીધું. આ બધાના કારણે કોંગ્રેસે પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામાં આપી દીધાં. જોકે સરદાર આવાં રાજીનામાંની વિરુદ્ધ હોવાનું મનાતું હતું. તેમને ભય હતો કે સરકાર મુસ્લિમોને આગળ કરીને તેમને સત્તા સોંપી દેશે. તેથી સત્તા ખોવી પાલવે નહીં, સરદારનો ભય સાવ નક્કામો તો ન હતો. અંગ્રેજોએ મુસ્લિમોને આગળ કરીને તેમની પાસે અલગ પાકિસ્તાનની માગણી પણ કરાવવા માંડી હતી. જેમ સુભાષબાબુ કોંગ્રેસથી અલગ થયા તેમ મોહમ્મદ અલી ઝીણા પણ અલગ થઈ શકતા હતા. તેમનો પ્રભાવ પણ મોટો હતો, તેમ છતાં સાતેસાત પ્રાન્તોના કોંગ્રેસી પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપી જ દીધાં.

આવા સમયમાં વિલાયતથી સર સ્ટેફર્ડ ક્યૂસ આવ્યા. તે ભારત તરફ કૂણું વલણ ધરાવતા હતા. તે સરદારને અને ગાંધીજી-નહેરુ વગેરેને મળ્યા. વાત સમજવા-સમજાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. અંગ્રેજો વારંવાર એક દલીલ આપતા હતા કે “જો તમે આઝાદ થઈ જશો તો લઘુમતી મુસ્લિમોનું રક્ષણ નહીં થાય. તેમનું રક્ષણ કરવા અમારી સત્તા જરૂરી છે.” વાસ્તવિકતા સાવ ઊલટી હતી. વિશ્વમાં ક્યાંય ન હોય તેમ લઘુમતી અહીં બહુમતીને મારતી હતી. બહુમતી જ ભયભીત રહેતી, કારણ કે તે શસ્ત્રત્યાગી અને અહિંસાવાદી હતી. અંગ્રેજોએ આ રીતે લઘુમતીના નામે મુસ્લિમોને મુખ્ય ધારાથી જુદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો જે હજી સુધી ઉકેલી શકાયો નથી. એવું સાબિત થયું છે કે આપણે પોતાના દ્વારા કે બીજાના દ્વારા ઊભા કરાયેલા પ્રશ્નોને ઝડપથી સરળતાથી ઉકેલી શકતા નથી.

આ વખતે વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાની ચૂંટણી હતી, સરદારે પોતાની શક્તિ તેમાં લગાવી હતી. યુરોપમાં ધમાસાણ યુદ્ધ ચાલતું હતું. ત્યારે લાહોરમાં મુસ્લિમ લીગની પરિષદ મળી અને તેણે એકીઅવાજે ઠરાવ પાસ કર્યો કે અમારે અલગ પાકિસ્તાન જોઈએ. ભારતમાં અમારી સલામતી નથી. અંગ્રેજોએ જે બીજ રોપ્યાં હતાં તે ઊગી નીકળ્યાં હતાં. હિન્દુ-મુસ્લિમ વૈમનસ્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. યુરોપમાં યુદ્ધે જોર પકડ્યું હતું. ત્યારે કૉંગ્રેસી નેતાઓમાં પણ મતભેદ વધ્યા હતા. ગાંધીજી અહિંસાના કારણે બ્રિટનને યુદ્ધમાં મદદ કરવાના વિરોધી હતા તો કેટલાક જો બ્રિટન હારશે તો હિટલરનો નાજીવાદ વિશ્વ ઉપર ફેલાઈ જશે. બ્રિટનની ગુલામી કરતાં જર્મનોની ગુલામી ઘણી ભયંકર હશે તેવું માનીને યુદ્ધમાં મદદ કરવાના પક્ષમાં હતા. આ સમયે સરદાર પણ ગાંધીજીના વિચારો સાથે સંમત ન હતા. તેઓ માનતા હતા કે અહિંસા એક પ્રકારની રાજનીતિ છે. તેનાથી લક્ષ્ય સિદ્ધ થતું હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ પણ જો તેનાથી લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય તો તેને વળગી રહેવાનો કશો અર્થ નથી. એટલે તેઓ બ્રિટનને યુદ્ધમાં મદદ કરવાના પક્ષમાં હતા. ગાંધીજી અહિંસાને રાજનીતિ માનતા ન હતા તે અહિંસાને શાશ્વત સિદ્ધાંત માનતા હતા. આ ભેદ હતો. તેમણે તો કૉંગ્રેસ કારોબારીને પણ જણાવ્યું હતું કે “આઝાદી પછી આપણા હાથમાં સત્તા આવે તોપણ આપણે કદી હિંસાનો માર્ગ લેવાના નથી. યુદ્ધ નહીં કરીએ અને લશ્કરને વિખેરી નાખીશું.” ગાંધીજીના આવા વિચારોએ દેશને પારાવાર નુકસાન પહોંચાડ્યું. આઝાદી પછી આપણે સેના પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું નહીં અને 1962નું યુદ્ધ આપણે ભૂંડી રીતે હારી ગયા. તે પછી પણ આજ સુધી આપણે આ બાબતમાં દુશ્મનોની તુલનામાં કમજોર જ સાબિત થઈ રહ્યા છીએ. આપણી દુર્બળતાનાં બે મુખ્ય કેન્દ્રો છે : 1. તટસ્થનીતિ અને 2. શસ્ત્ર અને સેનાની ઉપેક્ષા, કદાચ આ આપણને વારસામાં મળ્યું છે.

ગાંધીજી અને કૉંગ્રેસ કારોબારીમાં વિચારભેદ થયો તેથી 21મી જૂને કારોબારીએ સલાહ આપવાની જવાબદારીમાંથી ગાંધીજીને મુક્ત કરી દીધા. આ ઠરાવમાં સરદાર, નહેરુ રાજાજી વગેરે સૌ હતા. ગાંધીજી પ્રત્યે અનહદ શ્રદ્ધા હોવા છતાં તેમના અમુક વિચારો કૉંગ્રેસીઓને પણ વ્યાવહારિક લાગતા ન હતા. આ તો સત્તાના વિપક્ષમાં રહ્યાની સ્થિતિ હતી. સત્તા હાથમાં આવ્યા પછી તો ગાંધીજીના ઘણા વિચારો અપ્રસ્તુત થતા ગયા. માનો કે હિન્દુ-મુસલમાનોનું હુલ્લડ થતું હોય તેવા સમયે પોલીસે ગોળી ચલાવવી કે કેમ? ન ચલાવો તો કેવું ભયંકર પરિણામ આવે? હિંસાને રોકવા પણ હિંસા જરૂરી થઈ જતી હોય છે. તે વાત આગળ જતાં નિઝામ, જૂનાગઢ, કાશ્મીર વગેરે સામે સાબિત થવાની હતી.

ગાંધીજીને છૂટા કર્યા પછી કારોબારીની મીટિંગ મળી અને તેણે બ્રિટનને યુદ્ધમાં શરતી સહાય આપવાનો ઠરાવ પાસ કર્યો. શરત હતી આઝાદી માટેની કમબદ્ધ તૈયારી. આવા પ્રસ્તાવનો અબ્દુલ ગફ્ફારખાને વિરોધ કર્યો, તેમણે રાજીનામું આપી દીધું. બીજાને સમજાવી લેવાયા. ગાંધીજી હરહાલતમાં પોતાના અહિંસાવાદને વળગી રહ્યા અને ‘હરિજનબંધુ’માં ‘અરણ્યરુદન’ લેખ લખ્યો. સરદારે પોતાના વલણ અંગે પ્રવચનો કર્યા, પણ ગાંધીજીની પૂજ્યતા સલામત રાખી. તેમણે અહિંસાના મુદ્દે ગાંધીસેવા સંઘમાંથી રાજીનામું આપ્યું. કારણ કે ત્યાં અહિંસામાં ‘જો’ અને ‘તો’ ન હતો. અહિંસાની બાબતમાં સરદાર વધુ વ્યાવહારિક હતા. તે આગળની ઘટનાઓથી દેખાશે—આ સમયે સરદારે કરેલાં પ્રવચનો બહુ જ મહત્વનાં છે.

આ સમયે ગાંધીજીએ યુદ્ધવિરોધી ચળવળ માટે વિનોબાને પોતાના કાર્યકર્તા બનાવ્યા. તે યુદ્ધવિરોધી ભાષણો આપવા લાગ્યા. સરકારે તેમની ધરપકડ કરી અને સજા કરી. ત્યારથી વિનોબાની પ્રસિદ્ધિ થઈ હતી.

18મી નવેમ્બરે સરદારને સવિનય કાનૂનભંગના અપરાધમાં જેલ લઈ જવામાં આવ્યા. 104 ડિગ્રી તાવમાં ત્રણ દિવસ જેલમાં એકલા પડ્યા રહ્યા, પછી યરવડા લઈ જવામાં આવ્યા.

પાકિસ્તાનની અલગ માગણીના કારણે મુસ્લિમ લીગ દ્વારા દેશભરમાં કોમી વાતાવરણ તંગ બનાવવામાં આવી રહ્યું હતું. એવામાં અમદાવાદમાં એક વાર એવું બન્યું કે 18મી એપ્રિલના રોજ શુક્રવારની નમાજ પઢીને જામા મસ્જિદમાંથી હજારો મુસ્લિમોનું ટોળું નીકળ્યું. તેણે ચારેકોર મારઘાડ અને લૂંટફાટ મચાવવી શરૂ કરી દીધી. અંદર કોઈ એવું પ્રવચન થયું હશે જેથી ટોળું ઉશ્કેરાયું હશે.

હિન્દુઓ જીવ બચાવીને ભાગ્યા. કોઈકોઈ જગ્યાએ તો માત્ર બેપાંચ મુસ્લિમોએ આખો મહોલ્લો લૂંટી લીધો હોય. આ બહુમતીની દુર્બળતા હતી અને અલ્પમતીની પ્રબળતા હતી. અહિંસા અને કાયરતાનો બરાબર મેળ સદીઓથી જામી ગયો હતો. આ વખતે ઇન્દુમતી ચિમનલાલ હિંમતપૂર્વક જામા મસ્જિદ આગળ પહોંચી ગયાં અને મુસલમાનોને સમજાવવા લાગ્યાં. તેમને નુકસાન ન થાય તે માટે પોલીસ તેમને ત્યાંથી ખસેડીને લઈ ગઈ. ત્યારે સરદાર નાશિક જેલમાં હતા. કોંગ્રેસીઓએ કાંઈ જ કર્યું નહીં તેનો તેમને ભારે આઘાત લાગ્યો. પહેલેથી જ ગાંધીવાદી કોંગ્રેસીઓની પદ્ધતિ એવી રહી છે કે જો હુલ્લડ થાય અને મુસ્લિમોને નુકસાન થાય તો તરત જ પહોંચી જાય અને સમાધાન કરાવે. સમાધાન એટલે મુસ્લિમો ઉપર કેસ કર્યા હોય તો તેમને છોડાવી મૂકવાના. હિન્દુઓએ સહન કરવાનું—આ તેમનો ભાઈચારો અને આ તેમનાં સમાધાન, પણ જો હિન્દુઓને નુકસાન થયું હોય તો નિષ્ક્રિય રહે. આ ઉદાર પ્રથા આજે પણ ચાલુ છે.

તા. 20-8-1941ના રોજ સરદારને જેલમાંથી મુક્ત કર્યા. તે સીધા અમદાવાદ આવ્યા. તેમણે કાર્યકર્તાઓને ખૂબ ખખડાવ્યા અને કહ્યું કે, “જેટલા નિર્દોષ લોકો કૂતરાને મોતે મર્યા તેના કરતાં અડધા પણ સામા થઈને મર્યા હોત તો ઠીક થાત.” પણ પ્રશ્ન એ હતો કે સામા થવાનું કોઈએ શિખવાડ્યું જ ન હતું. આ બીકણ પ્રજા તો સદીઓથી ભાગતી જ રહી છે. તમે આખી જિંદગી ચુસ્ત અહિંસાની શિખામણ આપો અને પછી ખરા ટાઈમે સામે થવાની વાત કરો એ બની શકે નહીં. તેના માટે તો વૈચારિક કેળવણી આપવી જોઈએ અને ક્રિયાત્મક રીતે અખાડા અને શસ્ત્રશાળા ખોલવી જોઈએ. આવું કશું ત્યારે કે અત્યારે ગાંધીવાદીઓએ કર્યું જાણ્યું નથી. પછી સામા થાય જ કેવી રીતે? ફરીથી ગાંધીજી સાથે યુદ્ધ અને અહિંસા બાબતે વિવાદ થયો, ગાંધીજી પોતાના મત ઉપર મક્કમ હતા તેથી તેમની સલાહની જવાબદારી સમેટી લેવાઈ ગાંધીજી ઇચ્છતા હતા કે સ્વરાજ માટે પણ અહિંસાનો ત્યાગ ન કરાય. અર્થાત્ અહિંસા અને સ્વરાજમાં અહિંસાને જ સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ અપાવું જોઈએ. સ્વરાજ મોડું મળશે કે નહીં મળે તોપણ ચાલશે, પણ અહિંસા રહેવી જોઈએ.

હવાફેર માટે સરદાર હજીરા ગયા, તેમને પેટની કાયમી તકલીફ હતી. જે મટવાનું નામ લેતી ન હતી. સતત પ્રવાસથી આહારની યોગ્ય વ્યવસ્થા થતી નહીં તેથી તબિયત વધારે બગડતી ગઈ.

બીજી તરફ વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકાએ ઝંપલાવ્યું. તોપણ જર્મની-જાપાનનો પ્રભાવ વધી રહ્યો હતો, તેથી અમેરિકાના પ્રમુખે બ્રિટનના પ્રધાનમંત્રી ચર્ચિલને ભારતનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ થાય તેવું કરવા આગ્રહ કર્યો. ચર્ચિલે ફરીથી ક્રિપ્સને ભારત મોકલ્યા. ક્રિપ્સે, કોંગ્રેસ, મુસ્લિમલીગ, હિન્દુ મહાસભા વગેરે બધા પક્ષો સાથે મંત્રણા કરી, ગાંધીજી કોંગ્રેસથી મુક્ત હતા તોપણ ક્રિપ્સના આગ્રહથી તેમને મળવા ગયા. ક્રિપ્સ લગભગ બે અઠવાડિયા સુધી ભારતમાં રહ્યા અને નેતાઓને સમજાવવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમને કોઈ સફળતા મળી નહીં. તે ખાલી હાથે પાછા ગયા.

બીજી બાજુ જાપાનનું સૈન્ય ભારત તરફ વળ્યું હતું. તેણે સિંગાપોર—બર્મા કબજે કર્યા હતાં, આસામની સીમા સુધી પહોંચવાની તૈયારી હતી તો બંગાળ સમુદ્રમાં તેનાં જહાજો ચક્કર લગાવવા માંડ્યાં હતાં. તેણે વિશાખા પટ્ટનમ અને કોકિનાડા ઉપર બોમ્બ ફેંક્યા હતા. જો જાપાન આગળ વધે તો જમશેદપુરનું ટાટાનું સ્ટીલ કારખાનું અને બીજી બધી અસ્કામતો બાળી નાખવી જેથી દુશ્મનના હાથમાં ન જાય એવા નિર્ણયો થઈ ગયા હતા. જાપાને ચીન જીતીને ત્યાં ભારે અત્યાચારો કર્યા હતા. તેવું ભારતમાં પણ કરી શકે છે. તેવો ભય હતો. અમેરિકાનું વલણ ભારત વિરોધી થઈ ગયું હતું કારણ કે ક્રિપ્સને નિરાશ કાઢ્યા હતા. તે ગાંધીજીને જાપાનતરફી માનવા લાગ્યું હતું. રાજાજી મદ્રાસમાં મુસ્લિમલીગ સાથે મળીને સરકાર રચવા માગતા હતા, ને પાકિસ્તાન બને તેના પણ પક્ષધર હતા. તેમના વલણને કોંગ્રેસીઓ સ્વીકારી શકતા ન હતા તેથી તેમણે કોંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપી દીધું.

અંગ્રેજી સેના જાપાનની સામે ભારતનું રક્ષણ કરી શકશે નહીં તેવું ઘણાને લાગવા માંડ્યું હતું, ત્યારે અંગ્રેજો આપોઆપ ભારત છોડી જશે તેવી આશા પણ જાગી હતી. આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજો આઝાદીની લડતને સહન નહીં કરે. તે બધા નેતાઓને પકડી લેશે અને લડત બંધ કરાવશે.

ઓગસ્ટ 1942ના પ્રથમ સપ્તાહમાં કોંગ્રેસ કારોબારીની બેઠક મુંબઈમાં મળી અને ‘ભારત છોડો’ ઠરાવ પસાર કર્યો. આ ઠરાવ પાસ થયા

પછી રાતે પરોઢિયે પોલીસ આવીને સરદારને પકડી ગઈ. બોરીબંદર ઉપર એક સ્પેશિયલ ટ્રેન તૈયાર રાખેલી તેમાં કારોબારીના બધા નેતાઓને પકડી લાવીને બેસાડી દીધા અને ટ્રેન ઉપાડી પૂના નજીક ચાંચવડમાં આગાખાનના મહેલમાં ગાંધીજી અને તેમના સાથીદારોને ઉતારી દીધા. બાકીના બધાને એહમદનગરના કિલ્લામાં લઈ ગયા. સરદાર અને બીજા નવ સાથીઓ આ કિલ્લામાં બે વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. ત્યારે તા. 9-8-1942 હતી. સરદારની વય 67 વર્ષની હોવાથી તે સૌમાં મોટા હતા. કુલ બાર નેતાઓ અને 4-5 કર્મચારીઓ સિવાય કિલ્લામાં કોઈ જ ન હતું. તેમના બધા સંપર્કો બંધ કરી દેવાયા હતા. 32 મહિના સુધી બધા આ કિલ્લામાં રહ્યા હતા. એહમદનગરનો કિલ્લો ચાંદબીબીના પિતા હુસેન નિઝામશાહે સોળમી સદીમાં બંધાવેલો. અકબરની સેનાએ તેનો ઘેરો ઘાલેલો, પણ ચાંદબીબીએ મચક આપી ન હતી, પછી યુક્તપ્રયુક્તથી કિલ્લાનું પતન કરાવી ચાંદબીબીને કેદ કરી પાછળથી તેનું ખૂન કરી નાખેલું. પછી મોગલો પાસેથી મરાઠા સરદારોએ આ કિલ્લો પડાવી લીધો હતો અને તેમની પાસેથી 1803માં અંગ્રેજ સેનાપતિ આર્થર વેલેસ્લિએ તે પડાવ્યો હતો. આ કિલ્લાના એક લંબચોરસ ઓરડામાં બધા 12 નેતાઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. આ કેદમાં બધા સંપર્કો બંધ હતા તેથી બહારની દુનિયાનો કશો ખ્યાલ આવતો નહીં.

બહાર રહી ગયેલા નેતાઓએ એક ગુપ્ત રેડિયો શરૂ કર્યો અને દમનના સમાચાર આપવા માંડ્યા. એહમદનગરના કિલ્લામાં અટકાયતમાં રહેલા નેતાઓ પૈકી એક હતા ડો. સૈયદ મેહમૂદ. તેમને સરકારે 10-10-1944ના રોજ છોડી મૂક્યા. પાછળથી ખબર પડી કે તેમણે માફીપત્ર મોકલ્યો હતો! આવા કાચા મનના પણ નેતાઓ રહેવાના જ.

સરકારે 15-6-1945ના રોજ સરદારને જેલથી મુક્ત કર્યા હતા. કારણ કે હવે સરકારને બીજા વિશ્વયુદ્ધની ચિંતા ન હતી. હવે વાઈસરોય લોર્ડ વેવેલ બ્રિટિશરાજને સમેટવાનું કામ કરવા લાગ્યા. આટલો મોટો પથારો રાતોરાત મૂકીને જવાય નહીં. તેમણે સિમલામાં બધા નેતાઓને બોલાવ્યા. કોંગ્રેસના અધ્યક્ષ મૌ. અબુલ કલામ આઝાદ હતા. ગાંધીજી કોઈ પક્ષમાં ન હોવાથી માત્ર દર્શક જ હતા. વેવેલની દરખાસ્ત હતી કારોબારીમાં વાઈસરોય અને સરસેનાપતિ સિવાય બધા મંત્રીઓ ભારતીય જ હશે. તેમની બધી સત્તા આપવામાં આવશે પણ મંત્રીઓમાં હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો એકસરખા હશે. વેવેલની યોજના આવી હતી. 5 હિન્દુઓ, 5 મુસ્લિમો અને 4માંથી એક શીખ 1. અનુસૂચિત જાતિ અને બે બીજી લઘુમતીઓના હોય. પણ ઝીણાએ ઘણા અડંગા લગાવ્યા. એટલે યોજના આગળ ન વધી. વાત અટકી ગઈ સીમલા પરિષદ ઝીણાના કારણે ભાંગી પડી.

બ્રિટનમાં ચૂંટણી થઈ. વિશ્વયુદ્ધ જીતનારા ચર્ચિલ હારી ગયા અને એટલી આવ્યા. તે ભારત માટે શુભ હતા. પ્રાન્તોમાં સરકારો વીખરાઈ ગઈ હતી તેથી નવી ચૂંટણી જાહેર કરવામાં આવી. સરદારે ચૂંટણીનું સુકાન સંભાળ્યું. પૂરા દેશની ચૂંટણીની આર્થિક જવાબદારી સરદાર સંભાળતા હતા. મૌ. અબુલ કલામ સાથે સરદારને બહુ બનતું નહીં તેથી ઘણી વાર છૂટા થઈ જવાની વાત પણ કરતા.

ચૂંટણીઓ પૂરી થઈ. 102 બેઠકોમાંથી કોંગ્રેસને 57, મુસ્લિમ લીગને 30, અકાલીશીખોને 2, સ્વતંત્ર ઉમેદવારોને 5 અને યુરોપિયનોને 8 બેઠકો મળી. આ ચૂંટણીઓમાં ઉમેદવારો નક્કી કરવાની પ્રક્રિયામાં મૌલાનાએ સરદારને જાણીકરીને દૂર રાખ્યા હતા. મૌલાના અને સરદારના સંબંધોમાં મીઠાશ ઓછી થવા લાગી હતી, તેનું પરિણામ ચૂંટણીમાં દેખાયું હતું. એક વિવાદ ભુલાભાઈ વિશે પણ હતો. ભુલાભાઈને ગાંધીજી જ ઊભા રાખવા માગતા ન હતા પણ મૌલાનાએ તેનો દોષારોપ સરદાર ઉપર કર્યો હતો. ભુલાભાઈને વ્યસન હતું તેથી કદાચ ગાંધીજી નારાજ હતા. ભુલાભાઈ મહાન ધારાશાસ્ત્રી હતા, છેવટ સુધી તેમણે પોતાની પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો.

મધ્યસ્થ ધારાસભામાં કોંગ્રેસપક્ષના નેતા તરીકે સરદાર રાજાજીને લાવવા માગતા હતા, પણ રાજાજી મદ્રાસ પ્રાન્તની ધારાસભામાં ગયા તેથી એટલે હવે સુભાષબાબુના ભાઈ શરદબાબુને નેતા બનાવવાની વાત હતી, પણ મૌલાનાએ તે સ્થાને આસફઅલી લાવવાની થઈ. આવા નાના-મોટા મતભેદો સરદાર અને મૌલાના વચ્ચે થતા રહ્યા. અંતે શરદબાબુને નેતા અને આસફઅલીને ઉપનેતા બનાવાયા.

સરદારના પ્રયત્નોથી ગણેશ માવળંકર વડી ધારાસભાના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા માત્ર ત્રણ જ મતોની બહુમતીથી. કારણ કે અંદરોઅંદર વિખવાદ શરૂ થઈ ગયો હતો.

1946ના ફેબ્રુઆરી સુધી બધા પ્રાંતોનાં પરિણામ આવી ગયાં હતાં જેમાં કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ બંનેને સંતોષ ન હતો. મદ્રાસ, મુંબઈ, ઓરિસ્સા, બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત અને આસામ આ સાત પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસને બહુમતી મળી હતી. તે પ્રાન્તોની મુસ્લિમ અનામત બેઠકો મુસ્લિમ લીગ લઈ ગઈ. મુસ્લિમોનું વલણ મુસ્લિમલીગ તરફી થઈ ગયું હતું. આ કોમી વાતાવરણનું સ્પષ્ટ ચિત્ર હતું. હિન્દુઓ કોંગ્રેસ

તરફી અને મુસ્લિમો મુસ્લિમ લીગ તરફી થઈ ગયા હતા. રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમોનું કશું ઊપજતું ન હતું તેમ કહી શકાય, આથી ઊલટું જ્યાં મુસ્લિમોની બહુમતી હતી જેમકે પંજાબ, બંગાળ, સરહદ પ્રાન્ત અને સિંધ—આ પ્રાન્તોમાં મુસ્લિમ લીગ ફાવી નહીં. સરહદ પ્રાન્તમાં ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાનના નેતૃત્વ વાળી કોંગ્રેસને સ્પષ્ટ બહુમતી મળી. ખાનના પ્રભાવથી પઠાણો કોમવાદથી બચી ગયા હતા. જ્યાં કોંગ્રેસની બહુમતી ન હતી ત્યાં પણ મુસ્લિમલીગને સ્પષ્ટ બહુમતી મળી ન હતી. હા, સૌથી વધુ બેઠકો મળી હતી.

સરદારની ઇચ્છા પાકિસ્તાનવાદી મુસ્લિમલીગને સત્તા ઉપર આવતી અટકાવવાની હતી, જેથી દેશનું વિભાજન ન થાય, પણ વાઈસરોય વેવેલ પાકિસ્તાનની વાસ્તવિકતા સમજી ચૂક્યા હતા. મૌલાના મુસ્લિમલીગ પ્રત્યે ઉદારતા રાખવાના હિમાયતી હતા તો સરદાર તેને દૂર રાખવાના મતના હતા. મૌલાનાએ લગભગ બધી જગ્યાએ લીગના સભ્યોને મંત્રીમંડળમાં સમાવી લેવા પ્રયત્નો કર્યા પણ ઝીણા ન માન્યા. તેમને ભય હતો કે ભેગા મળીશું તો ખતમ થઈ જઈશું તેથી જુદા જ રહો. નવાઈ એ છે કે ત્યારે પણ કોંગ્રેસના અમુક નેતાઓ લીગને કોમવાદી માનવા તૈયાર ન હતા. તેથી મેળ કરવા ઉતાવળા હતા. લીગ વધુ ને વધુ બળવાન થતી ગઈ. ઝીણાનું કોમવાદી વલણ સફળ થવા લાગ્યું. બીજી તરફ સાવરકરની હિન્દુ મહાસભા ધોવાતી ગઈ, તેથી સ્પષ્ટ થયું કે હિન્દુઓને કોમવાદી બનાવી શકાતા નથી અને મુસ્લિમોને સાચા બિન કોમવાદી બનાવી શકાતા નથી. સિંધ અને બંગાળ સિવાયના બધા પ્રાન્તોમાં કોંગ્રેસની સત્તા સ્થાપિત થઈ. સિંધ અને બંગાળમાં પણ અંગ્રેજ ગવર્નરોની ચસમપોશીથી લીગ સત્તા ઉપર આવી.

આ રીતે 1946ની ચૂંટણીએ હિન્દુ-મુસ્લિમોનું સ્પષ્ટ વલણ બનાવી દીધું હતું. આઘાતજનક વાત એ હતી કે મુસ્લિમો પોતાને મુસ્લિમ તરીકે ઓળખાવતા હતા જ્યારે હિન્દુઓને ‘બિનમુસ્લિમ’ કહેવાતા હતા. એવું લાગે છે કે હિન્દુઓને હિન્દુ કહેવામાં કોંગ્રેસને કોમવાદ દેખાતો હશે. રખેને લોકો હિન્દુવાદી ન થઈ જાય તેવો ભય પણ હશે.

બ્રિટિશરોએ ભારત છોડવાનું નક્કી કરી લીધું હતું. પણ જો રાતોરાત કશી વ્યવસ્થા કર્યા વિના છોડી જાય તો મહાઅનર્થ થઈ જાય. એટલે જતાં પહેલાં બને તેટલું બધું થાળે પાડીને જવા માગતા હતા. તેથી ચૂંટણીઓ દ્વારા જે તે પક્ષને જે તે રાજ્યમાં સત્તા સ્થાપિત કરાવી અનુભવ કરાવવા માગતા હતા. આંદોલન કરવું અલગ વસ્તુ છે અને શાસન ચલાવવું અલગ વસ્તુ છે. જો તે કશી વ્યવસ્થા કર્યા વિના જ ખસી ગયા હોત તો કેવો અનર્થ થાત તેનો એક નમૂનો મુંબઈમાંથી મળ્યો.

ભારતની નૌસેનાનું વડુંમથક મુંબઈ હતું. આઝાદીની હવા પૂરા દેશની સાથે સેનામાં પણ ફેલાઈ હતી. સેનામાં ગોરા-કાળાનો ભેદ હતો જ. આ ભેદ આપણા સૈનિકો સહી શક્યા નહીં, તેમણે વિદ્રોહ કરી દીધો. સેનાનો વિદ્રોહ અસાધારણ ઘટના કહેવાય. પ્રજા વિદ્રોહ કરે તો સેના દબાવે પણ સેના વિદ્રોહ કરે તો કોણ દબાવે?

1912/1946ના રોજ દેશી સૈનિકોએ ભૂખહડતાલ કરી, તેની અસર બીજા લોકો ઉપર પણ થઈ. બળવો હિંસક રીતે ફાટી નીકલ્યો. દેશી સૈનિકોએ જહાજો કબજે કર્યા અને સામસામા ગોળીબાર કરવા લાગ્યા. દેશી સૈનિકોના પક્ષમાં મુંબઈની પ્રજા આવી ગઈ. તેણે ટ્રામો વગેરે સરકારી વસ્તુઓ બાળવા માંડી અને ગોરાઓનાં અપમાન કરવા લાગી. આ આગ કરાંચીમાં પણ પહોંચી. પરિસ્થિતિ વિકટ બની ગઈ. કોંગ્રેસથી અલગ થયેલા સુભાષબાબુની આવી જ ગણતરી હતી કે જો અંગ્રેજો પ્રજા ઉપર જુલમ કરશે તો સેનામાં વિદ્રોહ થશે અને પછી અંગ્રેજો દેશ ઉપર ટકી શકશે નહીં. અંગ્રેજોનું બળ સેના અને પોલીસ છે તે જો તૂટી જાય તો અંગ્રેજોને ભાગવું જ પડે. નાવિકોને વિદ્રોહથી આવી સ્થિતિ સર્જાઈ હતી પણ પછી અંધાધૂંધીમાં શું થાય? એટલે અંગ્રેજો શાંતિથી વિદાય થવા માગતા હતા અને કોંગ્રેસવાળા તેમને શાંતિથી વિદાય કરવા માગતા હતા, આ કામ અહિંસક લડતથી જ થઈ શકે. તે દૃષ્ટિ બંને પક્ષોને મંજૂર હતી. અંગ્રેજો પણ અહિંસક લડતને માન્ય કરતા હતા. જો તે અહિંસકો ઉપર તૂટી પડ્યા હોત તો હિંસક આંદોલનો થવાનાં હતાં જેને દબાવવાં શક્ય ન રહેત. પૂર્વ કહ્યું તેમ આ હિંસક આંદોલનો પોલીસ અને સેના દ્વારા જ દબાવી શકાત. જે અંતે વિદ્રોહ કરી બેસત. આ વાસ્તવિક ભય અંગ્રેજને લાગતો હતો. નાવિકોનો વિદ્રોહ તેનું ઉદાહરણ હતું.

સમાજવાદી નેતા અરુણા આસફઅલી નાવિકોના સમર્થનમાં ઊતરી આવી. પણ કોંગ્રેસ તરફથી સરદાર વિદ્રોહના સમર્થનમાં ન હતા. તેમણે નાવિકોને શરણે થઈ જવાની સલાહ આપી. હવે જ્યારે અંગ્રેજો વિદાય થવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. બધું સમેટાઈ રહ્યું છે ત્યારે આવો વિદ્રોહ બાજી બદલી નાખશે. બ્રિટિશ નૌસત્તા આગળ આ વિદ્રોહ, લાંબું ટકી શકે નહીં. 1857નું પુનરાવર્તન થાય તો વાત બગડી જાય. તેથી અંતે સરદારની દોરવણીથી વિદ્રોહ સમેટાઈ ગયો. વિદ્રોહીઓને સજા ન ભોગવવી પડે તે માટે કોર્ટમાં તેમણે જબરજસ્ત

પડકાર પણ આપ્યો. શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈ અને તેજબહાદુર સપ્ત જેવા મહાન ધારાશાસ્ત્રીઓ કામે લાગી ગયા. ભુલાભાઈ તે સમયના અદ્ભુત અને મહાન વકીલ હતા. ભલે તેમની અમુક કમજોરીથી ગાંધીજીને ગમતા ન હોય પણ સરદાર તેમની મહત્તા સમજતા હતા. આ વિદ્રોહીઓ અને સુભાષબાબુની આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોના પક્ષમાં ભુલાભાઈએ જે દલીલો કરી તેની નોંધ છેક વિલાયત સુધી લેવી પડી. તેમની દલીલોથી શાહનવાજ, સહગલ અને ઢીલ્લો ત્રણે છૂટી ગયા.

પ્રતિભા મોટા ભાગે થોડી કલંકિત હોય છે. માનો કે કોઈ વૈજ્ઞાનિક ને દારૂ પીવાની ટેવ હોય તેવી તેની વૈજ્ઞાનિક શોધોની મહત્તા ઘટતી નથી. વ્યક્તિમાત્રમાં એક કમજોર કડી હોય જ છે, બહુ ચોખલિયા લોકો વ્યાવહારિક નથી હોતા. ઉધારપાસું જોવા કરતાં વ્યક્તિના જમાપાસાને પહેલું જોવું જોઈએ. સરદાર વ્યાવહારિક માણસ હતા. તેથી ભુલાભાઈનો સદુપયોગ કરી શક્યા. ભુલાભાઈ દેસાઈ મહાન નેતા અને પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી હતા. દેશની આઝાદીમાં તેમનું પ્રદાન પણ ઘણું મોટું રહ્યું છે પણ તેમનું યથાયોગ્ય સ્મારક થયું હોય તેવું જણાયું નથી. તે દુઃખની વાત કહેવાય.

બ્રિટનમાં સરકાર બદલાઈ, ચર્ચિલની જગ્યાએ એટલી આવ્યા. ભારત વિશેનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો. મજૂર સરકાર જલદીથી ભારતને આઝાદી આપી દેવાના પક્ષમાં હતી. તા. 24-3-1946ના રોજ ત્રણ સભ્યોનું બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળ ભારત આવ્યું. તે ત્રણ મહિના રહ્યું. ગાંધીજી વિભાજન ચાહતા ન હતા. ઝીણાને વિભાજનથી ઓછું કશું જોઈતું ન હતું, તે માનતા હતા કે આગલા વિશાળ બહુ પચરંગી દેશની એકતા માત્ર અંગ્રેજોના કારણે જ છે. તેમના જતાં જ દેશ તૂટી પડશે. કારણ કે આટલો વિશાળ દેશ કદી એક રહ્યો જ નથી. તે વધુ વ્યાવહારિક હતા તેવું લાગે છે. ગાંધીજી તો વચગાળાની સરકાર લીગ રચે તોપણ તૈયાર હતા.

બ્રિટનથી આવેલા પ્રતિનિધિ મંડળના નેતા પેયિક લોરેન્સે ભાગલા રોકવા માટે એકનવી યોજના બનાવી. પૂરો દેશ એક રહે. વિદેશી સંબંધો, રક્ષણ અને સંદેશા વ્યવહાર કેન્દ્રમાં રહે. બાકી બધું પ્રાન્તોમાં જાય અને પ્રાન્તોમાં જ્યાં હિન્દુ વસ્તી વધુ હોય ત્યાં અને મુસ્લિમ વસ્તી વધુ હોય ત્યાં બે જૂથો રચાય. આ રીતે સમવાયતંત્ર ગોઠવાય, કમિશને ચાર-ચાર નેતાઓ ચર્ચા કરવા બોલાવ્યા. કોંગ્રેસ તરફથી મૌલાના આઝાદ, નહેરુ, વલ્લભ, અને ખાન અબદુલ ગફ્ફારખાન રહ્યા.

મૌલાનાએ કોઈને જણાવ્યા વિના એક ગડબડ કરી નાખી. તેમણે કમિશનને જણાવ્યું કે, “વચગાળાની સરકારમાં કોંગ્રેસ અને લીગના સરખેસરખા મંત્રીઓ રહે તે અમને માન્ય છે.” મૌલાનાના આવા વલણથી ગાંધીજી અને નહેરુ-સરદાર દુઃખી થયા.

મિશન કોઈ પણ ભોગે દેશને તૂટતો બચાવવા સંઘરાજ્ય બનાવવાના પક્ષમાં હતું પણ ઝીણા ગમે તે ભોગે પાકિસ્તાન જ માગતા હતા. મિશનને ત્યાં સુધી છૂટ આપી કે 19 કરોડ હિન્દુઓ અને નવ કરોડ મુસ્લિમોને સરખું પ્રતિનિધિત્વ મળે, તોપણ સમાધાન ન થયું. સરદાર મિશન સાથે વાત આગળ વધારવાના હિમાયતી હતા પણ ગાંધીજી વિરોધી હતા તેથી બંનેમાં મતભેદ શરૂ થયો તે વધતો જ ગયો.

ગાંધીજી અને સરદાર એક દિવસમાં બે વાર મિશનને મળ્યા, પણ બંનેના મતો એક ન થઈ શક્યા. થોડી ચડભડ પણ થઈ. આ બાબતમાં સરદાર અને નહેરુ એક તરફ હતા અને ગાંધીજી બીજી તરફ હતા. આ વિવાદમાં કશી સ્પષ્ટતા થતી ન હતી તેથી ઝીણાએ મિશનને જણાવ્યું કે, “વચગાળાની સરકાર માત્ર મારો પક્ષ મુસ્લિમ લીગ જ રચે તેવી વ્યવસ્થા કરો.” આવી માગણી મિશનને સ્વીકારી નહીં. ગાંધીજી—સરદાર વચ્ચે મનભેદ હતા જ, ગાંધીજીએ પત્ર લખીને સરદારને જણાવ્યું કે, “તમે કમિટીમાં બહુ તપીને બોલો છો એ પણ નથી ગમતું.”

1946માં મૌલાનાની જગ્યાએ નહેરુજી પ્રમુખ બન્યા. નહેરુ કદાચ ત્રીજીવાર પ્રમુખ બન્યા હતા, એક જ વાર પ્રમુખ બનવાનો નિયમ તેમના માટે ઢીલો કરાયો હશે. સુભાષબાબુના અપવાદ સિવાય ગાંધીજીની ઇચ્છા પ્રમાણેનો માણસ જ પ્રમુખ થતો રહ્યો છે. હવે જે પ્રમુખ બનશે તે જ દેશનો વડો પ્રધાન પણ બનશે. એટલે આ વખતની પ્રમુખ ચૂંટણી માત્ર પ્રમુખની જ ન રહેતાં એક પ્રકારથી વડાપ્રધાનની પણ થવાની હતી. ઘણા સમયથી ગાંધીજી નહેરુજીને પોતાના વારસદાર માનતા-મનાવતા થયા હતા. જ્યારે તેમના અંધભક્ત ગણાતા સરદાર સાથે થોડાક સમયથી ચડભડ થવા લાગી હતી, ગાંધીજી મુસ્લિમો પ્રત્યે વધુ પડતું તુષ્ટિકરણનું વલણ ધરાવતા અને નહેરુજી તેમાં લગભગ સમ્મત રહેતા હતા, પણ સરદાર વાસ્તવવાદી હોવાથી કેટલીકવાર મતભેદ થતો, તે ગાંધીજીને ગમતો નહીં.

હવે પ્રમુખ માટે પ્રાંતિક સમિતિઓએ તેમાં સરદાર, સીતારામૈયા અને કૃપલાનીના નામ સૂચવ્યાં હતાં. કોઈ પ્રાંતિક સમિતિએ નહેરુજીનું

નામ સૂચવ્યું જ ન હતું. પંદર પ્રાન્તિક સમિતિઓમાંથી બાર સમિતિઓએ સરદારનું નામ સૂચવ્યું હતું. આ રીતે સ્પષ્ટ અને પૂર્ણ બહુમતીથી સરદાર પ્રમુખ થવાના હતા, પણ ગાંધીજીને સરદાર માન્ય ન હતા. તેમને ગમે તે રીતે નહેરુ જોઈતા હતા તેથી કૃપલાણીને સમજાવીને સરદારને ચૂંટણીમાંથી બેસાડી દીધા. અને નહેરુજીને ચૂંટાવી કાઢ્યા. મારી દૃષ્ટિએ આ સરદાર પ્રત્યે હળહળતો અન્યાય હતો. તે દિવસે સરદારના ભાવિ કેરિયરની હત્યા થઈ ગઈ કહેવાય. ગાંધીજીએ આવું કેમ કર્યું? છેલ્લા કેટલાક સમયથી તેમનો સરદાર પ્રત્યેનો અણગમો વધતો જતો હતો, સરદારનું વાસ્તવવાદી વલણ ઘણી વાર ગાંધીજીને અકળાવી દેતું હતું. કહેવા ખાતર ભલે ગાંધીજી કોઈ પદ ઉપર ન રહ્યા, પણ તે પોતાનું જ ધાર્યું કરાવવાના આગ્રહી રહ્યા. એમ કહેવાય કે તે અહિંસક ડિક્ટેટર હતા. તે દિવસે સરદારના કેરિયરનું બલિદાન લેવાઈ ગયું. ગાંધીજી વારંવાર સત્ય અને અહિંસાનો ઢોલ વગાડતા રહેતા પણ તે દિવસે સત્ય તો સરદાર તરફ હતું. 15માંથી 12 કમિટી સરદાર તરફી હતી. આથી વધુ કયું સત્ય હોઈ શકે? પણ પોતાના પ્રિય વ્યક્તિને ખાતર આ સત્યની હત્યા થઈ ગઈ. આને કયું સત્ય અને કેવી અહિંસા કહેવાય? જો સરદારને પ્રમુખ અને પછી પ્રધાનમંત્રી થવા દેવાયા હોત તો પાછળથી દેશે જે ગંભીર ભૂલો કરી અને ઘોર પરિણામો ભોગવ્યાં તે ભોગવવાં ન પડ્યાં હોત. વિભાજનમાં દશ લાખ માણસોની હત્યાઓ થઈ ગઈ જેમાં મોટું પ્રમાણ હિન્દુઓનું જ હતું. તે ન થયું હોત, પણ આઝાદી પહેલાં જ આઝાદીને રોગ લાગી ગયો. જે હજી જતો નથી. સરદાર હજી પણ ગાંધીજીના શિસ્તબદ્ધ મૂક સેવક જ હતા, તેમણે જે થયું તે ચૂપચાપ સ્વીકારી લીધું. તેમણે ધાર્યું હોત તો બંડ પોકારી શકાયું હોત, પણ તે ચૂપ જ ન રહ્યા. અનુકૂળ પણ થયા. સરદારનો આ મોટામાં મોટો ત્યાગ હતો. જેની કદર કરવામાં ન આવી. મૌલાનાની ઈચ્છા સરદાર પ્રધાનમંત્રી બને તેવી ન હતી પણ પાછળથી તેમને પોતાની હિમાલય જેવડી ભૂલ દેખાણી. પણ વાત વીતી ગઈ. તેમણે સ્વીકાર કર્યું કે, “જવાહરને ચૂંટી કાઢવાની ભૂલ મારા જીવનની સૌથી મોટી ભૂલ હતી.”

આગળની ઘટનાઓએ આ વાત વધુ સ્પષ્ટ કરી દીધી કે મોટી ઐતિહાસિક ભૂલ થઈ ગઈ. કેટલાક લોકો એવો બચાવ કરે છે કે સરદારની તબિયત સારી રહેતી ન હતી. આ વાત યોગ્ય ન કહેવાય. તબિયતનો પ્રશ્ન સરદારે જોવાનો હતો. તેમને એવું લાગત કે, “હું જવાબદારી સંભાળી જ નહીં શકું” તો તે પોતે જ ઊભા રહેત નહીં. આ રીતે તેમની શ્રદ્ધા અને અનુશાસન વૃત્તિનો ઘોર દુરુપયોગ થયો કહેવાય. કોણ કહે છે કે મહાપુરુષોને રાગ-દ્વેષ નથી હોતો? આથી વધુ કયો રાગ-દ્વેષ હોઈ શકે? આખી જિંદગી સરદારે અંધભક્તિ રાખેલી તેનું પરિણામ આવું મળ્યું!!

નહેરુજી પ્રમુખ તો થયા પણ તેમના વલણથી ઝીણા કેબિનેટ મિશનની યોજનામાંથી ખસી ગયા. કોઈ પણ શરતે તે ભેગા મળીને કામ કરવા તૈયાર ન હતા. તેમણે “સીધા દિવસ”ની ધમકી આપી અર્થાત્ 16મી ઓગસ્ટે દેશભરના મુસ્લિમ લીગના મુસ્લિમો સીધું પગલું ભરશે. મુસ્લિમ લીગમાં મુસ્લિમ સિવાય કોઈ ખાસ સભ્ય ન હતા. સરકારને અને કાંગ્રેસને ખબર પાડી દેવા તેમણે સીધાં પગલાં ભરવાની ધમકી આપી તેની શરૂઆત બંગાળથી થઈ. ત્યારે બંગાળમાં મુસ્લિમ લીગનું શાસન હતું. હસન શહીદ સુહુરાવર્દી મુખ્ય મંત્રી હતા. બધા નેતાઓએ ઉશ્કેરણીજનક ભાષણો કર્યા. ગુંડાઓ ચારે તરફ ફરી વળ્યા. કોઈ યુદ્ધના બોમ્બમારામાં નુકસાન ન થાય તેટલું જાન-માલનું નુકસાન લીગના કાર્યકર્તાઓએ હિન્દુઓને પહોંચાડ્યું. ચારે તરફ હાહાકાર મચાવી દીધો. પોલીસ અને સેના નિષ્ક્રિય હતી. બિચારા અભાગિયા હિન્દુઓ આઝાદી પહેલાં જ આઝાદીના નમૂનાનો સ્વાદ ચાખી રહ્યા હતા. કલકત્તામાં હિન્દુઓની પ્રચંડ બહુમતી હતી પણ અહિંસાવાદી, હિંસાવાદીઓ આગળ તો ઘેટાંબકરાં જ થઈ જાય. ચાર-પાંચ દિવસ પારાવાર હાનિ વેઠ્યા પછી, યુ. પી. બિહારના ભૈયા લોકો સંગઠિત થયા અને સામનો કરવા લાગ્યા. આ પ્રતિ ઘર્ષણ હતું. હવે હુલ્લડ શરૂ કરનારાઓને બોધપાઠ મળવા લાગ્યો, તેઓ શાંત થયા અને ઘણું વેઠ્યા પછી માંડ શાંતિ થઈ.

કલકત્તાનાં હિંસક તોફાનો પછી દેશનું વાતાવરણ વધુ ડહોળાવા લાગ્યું. તેવી પરિસ્થિતિમાં નહેરુએ જે મંત્રીમંડળનું ગઠન કર્યું તે આ પ્રમાણે હતું.

1. જવાહરલાલ નહેરુ.
2. વલ્લભભાઈ પટેલ
3. રાજેન્દ્રપ્રસાદ
4. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

5. શરતચંદ્ર બોઝ
6. જગજીવનરામ
7. બલદેવસિંગ
8. જોન મથાઈ
9. કુંવરજી ભાભા
10. શફાત અહમદખાન
11. સૈયદ અલીજહીર

આમાં મુસ્લિમલીગનો એક પણ સદસ્ય ન હતો. લીગ દૂર જ રહી હતી. સરદાર તેને વરદાન માનતા હતા. કારણ કે લીગીઓ સાથે કામ કરવાનું કઠિન થઈ જાત. સર શફાત અહમદખાન લાગે છે કે સરહદ પ્રાન્તના હશે. તેમના ઉપર લીગવાળા મુસ્લિમોએ પહેલાં હુમલો કરેલો. લીગવાળા એવા ઝનૂની હતા કે જે લીગમાં ન હોય અને બીજામાં હોય તેને ગદ્દાર કાફર માનતા હતા.

તા. 2-9-1946ના રોજ નવી સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ. સત્તા ઉપર આવેલા બધામાં સૌથી પીઠ અનુભવી શાસકીય વ્યક્તિ સરદાર અને રાજાજી હતા. સરદારને ગૃહખાતું આપ્યું હતું. તેમણે વિ. શંકરને પોતાના સચીવ બનાવ્યા હતા. વી. પી. મેનન અને એચ. એમ. પટેલ પણ તેમના સહયોગી હતા. સરકારી અંગ્રેજ નોકરશાહી લીગ તરફી હતી. તે ગમેતેમ કરીને લીગને સત્તામાં લાવવા માગતી હતી. લાંબી ચર્ચાવિચારણા અને ખટપટો પછી ઝીણાને સમજાયું કે પ્રધાનમંડળમાં જવું જોઈએ. ન જવાની ભૂલ હવે સમજાઈ હતી. તે સરકારમાં જોડાવા તૈયાર થઈ ગયા. ભોપાલના નવાબે ચતુરાઈથી એક યોજના ઉપર સહી કરાવી લીધી. પાછળથી ગાંધીજીને પસ્તાવો પણ થયો. પણ ભૂલ થઈ ગઈ. આ ભૂલને ઝીણા હુકમનો એક્કો બનાવી ચર્ચા કરતા હતા. સરદાર કોઈ પણ ભોગે લીગને મંત્રીમંડળમાં લેવા તૈયાર ન હતા. તે જાણતા હતા કે આથી શાસન કરવું અશક્ય થઈ જશે. પણ નહેરુ લીગને લેવા આતુર હતા, લીગના પાંચ પ્રધાનો લેવાયા તેમાં લિયાક્ત અલીખાન, સુંદરીગર, અબ્દુલ રદ નિસ્તાર, ગઝનફર અલીખાન, અને જોગીન્દ્રનાથ મંડલ. તેમના માટે જગ્યા ખાલી કરનાર હતા. શરતચંદ્ર બોઝ, સૈયદ અલી ઝહીર અને શફાત અહમદખાન.

ઝીણાનો આગ્રહ સરદાર પાસેથી ગૃહખાતુ લઈને મુસ્લિમલીગના સભ્યને આપવાનો હતો, પણ સરદાર મક્કમ રહ્યા. જો ગૃહખાતુ લીગના હાથમાં જાય તો તો આખા દેશની દશા બંગાળ-કલકત્તા જેવી થાય. કારણ કે ત્યાં જે હુલ્લડો થયાં હતાં તે લીગે જ કરાવ્યાં હતાં. સરદારની મક્કમતા એટલી હદે હતી કે જો ગૃહખાતું લીગને અપાય તો પોતે રાજીનામું આપી દેશે. નહેરુ પણ સંમત થયા અને અંતે નાણાંખાતુ લિયાક્તઅલીખાનને આપી વાત પૂરી કરી.

લીગના પાંચ મંત્રીઓમાં એક દલિત હિન્દુ જોગીન્દ્રનાથ મંડલ પણ હતા. ગાંધીજી અને સૌનો વિરોધ હતો કે મુસ્લિમ લીગ માત્ર મુસ્લિમોનું જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે પછી દલિત હિન્દુ કેમ લાવ્યા? આ મંડલભાઈનો ભ્રમ ત્યારે ભાંગ્યો જ્યારે પૂર્વપાકિસ્તાનથી તે હાથેપગે જીવ બચાવીને ભારત ભાગી આવ્યા.

લીગના આવ્યા પછી મંત્રીમંડળની કામગીરી બહુ કઠણ થઈ ગઈ. લિયાક્તઅલીખાન પોતાને નહેરુથી નીચા માનતા જ ન હતા. તેથી પોતે લીગી મંત્રીઓની અલગ બેઠક કરતા અને પછી સંયુક્ત બેઠકમાં ભારે ખટરાગ થતો. લીગ વિરોધ પક્ષના જેવો વ્યવહાર કરતી. તે બતાવવા માગતી હતી કે જ્યાં સુધી પાકિસ્તાન નહીં મળે ત્યાં સુધી આ દેશ ચાલી શકશે નહીં. અંગ્રેજોને આટલું જ જોઈતું હતું. લિયાક્તઅલીખાન પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ જરૂરી યોજનાઓમાં પણ નાણાં નહીં ફાળવવામાં કરતા.

કોંગ્રેસનું અધિવેશન મેરઠમાં મળવાનું હતું. નહેરુ હવે પ્રમુખ રહ્યા ન હતા, તેમની જગ્યાએ આચાર્ય કૃપલાનીને પ્રમુખ તરીકે સર્વસંમતિથી ચૂંટી કાઢવાનું કામ ગાંધીજી અને સરદારે કર્યું હતું. જોકે કૃપલાણીએ સરદારની જગ્યાએ નહેરુને પ્રમુખ બનાવવામાં ગાંધીજીના ઇશારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો, તોપણ સરદારે કશો ડંખ રાખ્યા વિના તેમને જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કઢાવ્યા હતા.

સરદારનાં વાસ્તવિક અને તેજસ્વી ભાષણો ગાંધીજીને ગમતાં નહીં. લોકો મરચું મીઠું ભભરાવીને વાત કરતા તેથી ગાંધીજી અને સરદાર વચ્ચેનું અંતર વધવા લાગ્યું હતું. નહેરુજીએ એક વાર જાહેર ભાષણમાં બાફી દીધું કે કદાચ અમે રાજીનામું પણ આપી દઈએ. ઝીણા અને વેવેલ તો આટલું જ ઇચ્છતા હતા. પણ સરદારે સુધારી લીધું કે અમે કદી ભાગવાના નથી. મક્કમતાથી કામ કરતા જ રહીશું.

ગાંધીજી અને સરદાર વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયો. ગાંધીજી ત્યારે નોઆખલીમાં શાંતિ મિશન ઉપર હતા. ગાંધીજીના વલણથી સરદાર બહુ વ્યથિત રહેતા હતા.

લીગના સદસ્યો જે મંત્રી મંડળમાં દાખલ થયા હતા તે દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ અસહયોગ કરવા લાગ્યા. જાણે બે મંત્રીમંડળ હોય તેમ વર્તવા લાગ્યા. છેવટે તેમને દૂર કરવા કે પછી પોતે દૂર થઈ જવા કોંગ્રેસે વિચાર કર્યો. સરદાર મક્કમ હતા કે કાં તો લીગવાળા બંધારણ સભામાં આવે અથવા મંત્રીમંડળમાંથી નીકળી જાય. આ મડાગાંઠ ઉકેલવા બ્રિટનના પ્રધાનમંત્રી એટલીએ સૌને લંડન બોલાવ્યા. પણ સરદાર ન ગયા. નહેરુ જ ગયા. સરદારની ચેતવણી અને ધારણા પ્રમાણે લંડનની યાત્રા સંપૂર્ણ નિષ્ફળ રહી. સરદારે ગાંધીજીને જણાવ્યું કે નહેરુ ન ગયા હોત તો સારું થાત. અંગ્રેજ સરકાર લીગ તરફી થઈ ગઈ છે. લીગનાં કોમી તોફાનો કલકત્તા, નોઆખલી પછી બિહારમાં પણ ભડકી ઊઠ્યાં હતાં. પંજાબમાં 50 હજાર લોકો માર્યા ગયા હતા. તેમાં શિખો વધારે હતા. ઘણી સ્ત્રીઓ કૂવામાં પડીને મરી ગઈ હતી, તો ઘણી સ્ત્રીઓનું બળજબરી અપહરણ થયું હતું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાન મોરચે સેનાપતિ રહેલા વેવેલ, સ્પષ્ટપણે લીગ તરફી થઈ ગયા હતા. તેથી મંત્રીમંડળ કશું કામ કરી શકતું ન હતું. અંતે લંડનમાં પ્રધાનમંત્રી એટલીને આ વાત સમજાઈ. તેમણે તત્કાલ વેવેલને પાછા બોલાવી લીધા અને તેમની જગ્યાએ લોર્ડ માઉન્ટ બેટનને મોકલ્યા. 23-3-1947ના રોજ વેવેલ દિલ્હીથી પાછા વિદાય થયા અને 24-3-1947ના રોજ લોર્ડ માઉન્ટ બેટને વાઈસરોયનો હોદ્દો સંભાળી લીધો.

ઝીણા કોઈ પણ ભોગે પાકિસ્તાનની માગણી પૂરી કરવા મરણિયો પ્રયાસ કરવા તૈયાર હતા. તે ગાંધીજીની માફક અહિંસાવાદી ન હતા. તેમને પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે સૌથી મોટું હથિયાર ‘હિંસા’ દેખાતું હતું. તે વારંવાર ‘સીધાં પગલાં’ ભરવાની ધમકી આપ્યા કરતા હતા. આખા દેશમાં મુસ્લિમોની વસ્તી ફેલાયેલી હતી. તે જન્મજાત આકામક હતી, તેથી ઝીણાને તેમની આકામકતા ઉપર પૂરો ભરોસો હતો. “સીધો દિવસ” તેનો પ્રયોગ હતો. તેમણે સર્વપ્રથમ નક્કી કર્યું કે તેની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી? તેમને કલકત્તા ઠીક લાગ્યું. કારણ કે બંગાળમાં મુસ્લિમ વસ્તી પ્રચંડ બહુમતી ધરાવતી હતી. વળી ત્યાંની પ્રાન્તીય સરકાર લીગની હતી ત્યાંના મુખ્યમંત્રી હસન શહીદ સુહરાવર્દી કટ્ટર મુસ્લિમલીગી હતા જેઓ પાછળથી પાકિસ્તાનના પ્રધાનમંત્રી પણ થયેલા. કલકત્તામાં ભીષણ હુલ્લડો કરવાની યોજના ઘડી કાઢી. મહત્ત્વનાં સ્થાનોથી હિન્દુ અધિકારીઓને હટાવી દીધા, કલકત્તાના 24 પોલીસ સ્ટેશનોમાંથી 22 ઉપર મુસ્લિમ અધિકારીઓ ગોઠવી દીધા. બાકીના બે ઉપર એગલો ઇન્ડિયન ગોઠવાયા. એકે હિન્દુ અધિકારી ન રખાયો. મુસ્લિમ ગુંડાઓને હથિયારો, પેટ્રોલ વગેરે વહેંચવામાં આવ્યું. 16મી ઓગસ્ટને “સીધાં પગલાં” દિવસ ઘોષિત કરાયો હતો. પંદરમીની રાતથી જ વાતાવરણ બગડવા માંડ્યું. મુસ્લિમ લીગની એક વિરાટ સભા કલકત્તામાં થઈ અને નેતાઓએ આગઝરતાં ભાષણો કર્યા, સભા વીખરાતાં જ ગુંડાઓએ કાળો કેર વર્તાવા માંડ્યો. 16-17-18 ત્રણ દિવસ કલકત્તાને કસાઈખાનું બનાવી દેવાયું, પોલીસ તથા સેના મૂકદર્શક બની ગઈ, સુહરાવર્દી પોતે સંચાલન કરવા લાગ્યા. ઘણો માર ખાધા પછી હિન્દુઓ જાગ્યા. તેમણે વળતા હુમલા શરૂ કરી દીધા. તે એટલા પ્રચંડ હતા કે મુસ્લિમો દંગ રહી ગયા. હવે તેમને ભાન થયું કે આ તો આપણો જ વિનાશ થઈ જશે. કલકત્તા જેમતેમ શાંત થયું, વળતા હુમલામાં મુસ્લિમોને ભારે નુકસાન થયું. તેનો બદલો લેવા માટે લીગે નોઆખલીને કેન્દ્ર બનાવ્યું. નોઆખલી જિલ્લામાં કુલ 22 લાખની વસ્તી હતી તેમાં 18 લાખ મુસ્લિમો હતા. અહીં ભારે તંગ વાતાવરણ બનાવી દેવાયું. 29મીએ ઈદના રોજ ટોળાંઓએ મંદિરો-મૂર્તિઓ તોડવા માંડી. ભયંકર કાપાકાપી શરૂ થઈ ગઈ. સૌથી વધુ નિશાન સ્ત્રીઓ બની. તેમનાં શિયળ લૂટાયાં. કેટલીક સ્ત્રીઓએ આત્મહત્યા કરી લીધી. હજારો મકાનો-દુકાનો બાળ્યાં. અહીં કોઈ રક્ષક ન હતું. લીગ “સીધા દિવસ” દ્વારા સરકારને બતાવી દેવા માગતી હતી કે અમે ધારીએ તો શું-શું કરી શકીએ તેમ છીએ. નોઆખલી અને તિપેરા જિલ્લામાં મુસ્લિમોનાં ટોળાં હિન્દુઓના ઘરે પહોંચી જતાં પહેલાં પૈસા માગતા પછી ઘરમાં હોય તે બધાં હથિયારો માગતા, પછી સંતાડેલી છોકરીઓ તથા સ્ત્રીઓને શોધી કાઢતા અને અત્યાચાર કરતા. કલકત્તાનું વેર વાળવા બધા તૂટી પડતા. હિન્દુઓ ભાગે નહીં તે માટે બધા રસ્તા બંધ કરી દીધેલા, પુલો તોડી નાખેલા. તેમછતાં ગમેતેમ કરીને ભાગીને હજારો લોકો કલકત્તામાં શરણ લેવા માંડ્યા. નોઆખલીમાં ભયંકર હત્યાકાંડ અને અગ્નિકાંડ થતો રહ્યો. પણ ના તો સુહરાવર્દી આવ્યા કે ન કોઈ અંગ્રેજ આવ્યો. ગાંધીજી પોતાની રીતે મુસ્લિમોને કાલાવાલા કરીને શાંત કરવા પ્રયત્ન કરતા રહ્યા. ગાંધીજી 28-10-1946ના રોજ કલકત્તા પહોંચ્યા. તેઓ નોઆખલી જવા માગતા હતા પણ સુહરાવર્દીએ તેમને કલકત્તા રોકી લીધા, 10મી ઓક્ટોબરથી નોઆખલીમાં

બદલાની વૃત્તિથી શરૂ થયેલાં તોફાનો હજી ચાલુ હતાં, ગાંધીજી સ્પેશિયલ ટ્રેન દ્વારા પદમાનદીએ પહોંચ્યા ત્યાંથી પદયાત્રા શરૂ કરી. ગાંધીજી પોલીસ કે સેનાનો ઉપયોગ કરાવવા માગતા ન હતા. તે નવાઈ ઉપજાવે તેવી વાત કહેવાય. આવા સમયે તો “દેખો ત્યાં ઠાર” કરવાની સત્તા પોલીસને હોય અને કર્ફ્યુ હોય તો તોફાનો કાબૂમાં આવે. ગાંધીજી કાલાવાલા કરીને સમજાવટથી કામ કરવા માગતા હતા તેથી આ તોફાનમાં માત્ર હિન્દુઓ જ મરાયા. પોલીસની ગોળીથી કે બીજી રીતે કોઈ મુસ્લિમ મરાયાનું જણાયું નહીં. ગાંધીજી પોતાની અહિંસાથી બધું શાંત કરવા માગતા હતા અને ગામડે-ગામડે પગપાળા ફરી રહ્યા હતા.

બીજી તરફ કલકત્તાનાં તોફાનોના ભોગ બનેલા બિહારીઓ ભાગીને પોતાના વતન ગયા અને પોતાની પરિસ્થિતિ વર્ણવી તેથી બિહારીઓ ભડક્યા. તેમણે પ્રચંડ હુમલાઓ કરવા માંડ્યા. તેની ભયંકરતાથી ગભરાઈને નહેરુ સરદાર, લિયાકત, અબ્દુલરબ વગેરે તાબડતોબ બિહાર પહોંચ્યા અને તોફાન અટકાવવાના કામમાં લાગી ગયા. નવાઈ એ હતી કે નોઆખલીમાં ગાંધીજી સિવાય કોઈ ગયું ન હતું. કલકત્તાની પ્રતિક્રિયા નોઆખલીમાં અને નોઆખલીની પ્રતિક્રિયા બિહારમાં આગની માફક ફેલાઈ ગઈ. બિહારમાં કોંગ્રેસની સત્તા હતી, જ્યારે બંગાળમાં લીગની સત્તા હતી.

નોઆખલી ભડભડ બળી રહી હતી ત્યાં બિહારમાંથી કોંગ્રેસના સૈયદ મેહમૂદનો પત્ર ગાંધીજીને મળ્યો. તેમણે ગાંધીજીને બિહાર બોલાવ્યા, તે જ દિવસે ગાંધીજી બિહાર જવા નીકળી પડ્યા. નોઆખલીમાં હિન્દુઓ મરી રહ્યા હતા તો બિહારમાં મુસ્લિમો મરી રહ્યા હતા. ગાંધીજીએ બિહાર જવાનું પસંદ કર્યું અને ડો. મહેમૂદના ઘરે જ ઊતર્યા. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, કૃપાલાની વગેરે પણ બિહાર આવ્યા. સરકારી આંકડા પ્રમાણે બિહારમાં 5400 મુસ્લિમો માર્યા ગયા હતા. આ ભયંકર તાંડવનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે કલકત્તા અને નોઆખલીમાં તોફાનો અટકી ગયાં. બિહારના તોફાનીઓની એવી માન્યતા હતી કે અમારી હિંસાથી નોઆખલીની હિંસા અટકી હતી. કોઈ તમારો જમણો હાથ દબાવે તો તમે તેના પગ ઉપર લાત મારો તો જ હાથ છૂટે. હાથનો જવાબ હાથથી જ ન લેવાય. જે કોઈ અંગ હાથમાં આવે તેનાથી લેવાય. આવી ગણતરી બિહારીઓની હતી. ઝીણાને “સીધો દિવસ” મનાવવાનું ભારે પડી ગયું. તે સમજતા હતા કે મુસ્લિમો એટલા આકામક છે કે પૂરા ભારતને ભડકે બાળી શકે છે. આ ધારણા ખોટી ઠરી. જો હિન્દુ પ્રજા મોડે મોડે પણ વીફરે તો તે પણ બદલો લઈ શકે છે. વળી ભારતમાં ક્યાંક મુસ્લિમ તો ક્યાંક હિન્દુઓનું જોર વધારે હતું. આ હુલ્લડોના કડવા અનુભવ પછી ઝીણાએ વસ્તીની અદલાબદલી કરી નાખવાની વાત રજૂ કરી, પણ કોંગ્રેસના મોટા નેતાઓએ આ વાત પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું નહીં. જો આ વાતને ગંભીરતાથી લેવાઈ હોત તો ભવિષ્યની ઘણી ગોઝારી ઘટનાઓને રોકી શકાઈ હોત.

નોઆખલીના હત્યાકાંડથી ગાંધીજી દુઃખી હતા પણ પટણાના હત્યાકાંડથી તેઓ વધુ દુઃખી થયા. ગાંધીજી 25મી મેએ પટણાથી દિલ્હી જવા નીકળી ગયા.

કલકત્તા, નોઆખલી અને બિહારના છાંટા લીગે પંજાબમાં પણ ઉડાડ્યા ત્યાં પણ તોફાનો થવા લાગ્યાં, ત્યાંના મુખ્યમંત્રી બિજર હયાતખાન પરિસ્થિતિને સંભાળી શક્યા નહીં તેથી રાજીનામું આપી દીધું. તેમની જગ્યા લીગવાળાઓએ લીધી. તેમણે તોફાન વધુ ભડકાવ્યાં પણ છેવટે ગવર્નર સર ઈવાન્સે લીગની સરકારને બરતરફ કરીને સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી, અમદાવાદ, મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ પણ તોફાનો થવા લાગ્યાં હતાં.

દિનપ્રતિદિન વિભાજન વધુ દઢ થવા લાગ્યું હતું. લોકોને થવા લાગ્યું હતું કે હિન્દુ-મુસ્લિમો સાથે રહી શકશે નહીં તેથી અલગ થવું જ સારું. ગાંધીજીએ છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો. દિલ્હીની પૂરી સત્તા લીગ અને ઝીણાને સોંપી દેવી. દેશહિતમાં ઠીક લાગે તેમ તે રાજ કરે પણ દેશના ટુકડા ન કરે. ગાંધીજીની આ યોજના માઉન્ટબેટને નહેરુ પાસે મૂકી. તેમણે વિરોધ કર્યો, મૌલાના આઝાદે સમર્થન કર્યું : સરદારે તો મૂળમાંથી જ યોજનાને ફગાવી દીધી.

માઉન્ટ બેટનની એક એવી યોજના પણ હતી કે ભારતના પ્રત્યેક પ્રાન્તને સ્વતંત્ર બનાવી સત્તા આપી દેવી. પણ નહેરુ-ગાંધીએ તે યોજના સ્વીકારી જ નહીં.

તા. 14-6-1947ના રોજ કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકમાં વિભાજનનો પ્રસ્તાવ પાસ થઈ ગયો. 157 મતો પક્ષમાં અને 29 મતો વિરુદ્ધમાં પડ્યા હતા. પંજાબ અને બંગાળના ભાગલાની સીમા રેડકલીફ જેવી સૂચવે તેવી બંનેએ સ્વીકારી લેવી. બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં વિભાજનનો ખરડો પાસ થઈ ગયો.

મુસ્લિમલીગે મુસ્લિમ નેશનલ ગાર્ડ્સ જેવાં લડાયક બળો ઊભાં કર્યાં હતાં તે જ્યાં ને ત્યાં તોફાનો કર્યાં કરતાં હતાં. હિન્દુ નિરાશ્રિતોનાં ટોળેટોળાં ભારત આવવા લાગ્યાં હતાં. નવા પ્રધાનમંડળમાં નહેરુએ સરદારનું નામ જ નહીં લખેલું તેવી પણ એક માહિતી હતી. વી. પી. મેનને માઉન્ટ બેટનને ચેતવ્યા અને તેનાં ગંભીર પરિણામો સૂચવ્યાં. પછી સરદારનું નામ લખાયું તેવું મનાય છે. પ્રધાનમંડળમાં ચૌદ મંત્રીઓ લેવાયા હતા જેમાં વલ્લભભાઈને નાયબ વડા પ્રધાન બનાવાયા હતા.

વિભાજનના સમાચારથી પંજાબ ખૂબ સળગ્યું હતું. રાવલપિંડીમાં ઘણા શીખોને મારી નાખવામાં આવ્યા. ગાંધીજી પંજાબ જવાની જગ્યાએ પાછા કલકત્તા—નોઆબલી ચાલ્યા ગયા હતા. કલકત્તામાં બેલિયાઘાટમાં એક મુસ્લિમના ઘરમાં તે રહ્યા હતા, સાથે માજી મુખ્યમંત્રી સુહરાવર્દી પણ હતા. પશ્ચિમ બંગાળના નવા મુખ્યમંત્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર ઘોષે શાંતિ સ્થાપવામાં મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું હતું.

13મી ઓગસ્ટે રેડકલીફનો વિભાજન અહેવાલ બહાર પડી ગયો. રેડકલીફના અહેવાલ પ્રમાણે બંગાળના ચટ્ટગાંવ પરગણાને પૂર્વ પાકિસ્તાન સાથે જોડી દેવાનો હતો. ત્યાં 93% વસ્તી હિન્દુ-બૌદ્ધોની હતી. મુસ્લિમો માત્ર સાત ટકા જ હતા. સરદારે સખત વિરોધ કર્યો. આવું જ સિંધમાં નગર પારકરનું હતું. પણ સ્થાયી નેતાઓના અભાવે આ બંને હિન્દુ-બહુલ પ્રદેશો પાકિસ્તાનમાં ચાલ્યા ગયા. જો ચટ્ટગાંવ ભારતમાં રહ્યું હોત તો ભારતને એક મહાન બંદર મળત અને આસામ જવા માટે પૂર્વપાકિસ્તાનનું મોટું ચક્કર ન મારવું પડત. લિપાકતઅલીખાને પણ ફિરોજપુર અને ગુરુદાસપુર એમ બે જિલ્લા પાકિસ્તાનમાં જોડવાનો આગ્રહ કર્યો. બીજો મોટો પ્રશ્ન મિલકતો અને દેવાની જવાબદારીઓ વહેંચવાનો હતો. પાકિસ્તાન મિલકતો તો લેવા માગતું હતું પણ દેવામાં જવાબદારી ઉઠાવવા આનાકાની કરતું હતું. સરદારે ઘોર વિરોધ કર્યો.

રેડકલીફના સીમાંકનથી ભારે અસંતોષ થયો. બંને તરફ ભયંકર કાપાકાપી શરૂ થઈ ગઈ. એક વાર ઝીણા વસ્તી બદલવાનો પ્રસ્તાવ કરી ચૂક્યા હતા પણ કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું હવે એકતરફી વસ્તી ધકેલી દેવાની નીતિ પંજાબ સરહદ પ્રાન્ત અને સિંધમાં અપનાવવામાં આવી રહી હતી. પાકિસ્તાનમાંથી ધાડેધાડાં પગે ચાલીને ભારત તરફ ધસી આવતાં હતાં તો અહીંથી પણ પાકિસ્તાન તરફ તેવાં જ ધાડાં ભાગી રહ્યાં હતાં. જોતજોતામાં દિલ્હીમાં પ્રત્યેક ચોથો વ્યક્તિ નિરાશ્રિત બની ગયો હતો. સરદાર આ બધા માટે આવાસ ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થામાં પણ રોકાયા હતા. ગાંધીજી કલકત્તા હતા. કલકત્તામાં પણ મારકાપ ચાલુ હતી. ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ઊતર્યા અને 4થી સપ્ટેમ્બરે ઉપવાસ છોડ્યા અને તે જ દિવસે દિલ્હીમાં ભયંકર રમખાણ ફાટી નીકળ્યાં. ભારતમાંથી જે મુસ્લિમો હિજરત કરીને ટ્રેન દ્વારા પાકિસ્તાન જવા માગતા હતા તેમને પંજાબમાંથી જ જવું પડતું હતું. શીખો ઘણા ઉશ્કેરાયેલા હતા તેથી ટ્રેનો સલામત ન હતી. બીજી તરફ પાકિસ્તાનથી જે ટ્રેનો આવતી તે મડદા ભરેલી આવતી. બંને તરફ મારાકાપી ચાલી રહી હતી. તેવામાં અહીંથી જનારી ટ્રેનોને શાંતિથી જવા દેવાય તેવું સમજાવવા સરદાર અમૃતસર ગયા અને પતિયાળાના મહારાજાને મળીને એક વિશાળ સભામાં તેમણે કહ્યું કે : “મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે ભારતનું હિત પોતાનાં તમામ સ્ત્રી-પુરુષોને સરહદ પારથી બોલાવી લેવામાં અને પૂર્વ પંજાબથી તમામ મુસ્લિમોને મોકલી દેવામાં રહેલું છે.”

તેમણે પંજાબના બંને ભાગની વસ્તીની અદલાબદલી કરવાની હિમાયત કરી. બંને તરફના નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ બની ગયો હતો, રામપુરના નવાબની વિનંતીથી સરદારે એક સ્પેશિયલ ટ્રેન દિલ્હીથી રામપુર મોકલવી જેમાં દિલ્હીમાં રહેતા રામપુરી મુસ્લિમો હતા. ભોપાલના નવાબની વિનંતીથી પણ સરદારે ઘણાં કામો કર્યાં હતાં. મેયો મુસલમાનોનો પ્રશ્ન વિકટ હતો તેમને જલદીથી પાકિસ્તાન પહોંચાડવાના પ્રયત્નો ચાલતા હતા. આ સમય સરદાર માટે અને ભારત સરકાર માટે ભારે ચિંતા અને વ્યથાનો હતો. કોઈને કલ્પના પણ ન હતી કે વિભાજનમાં આટલી મોટી હિંસા થઈ જશે.

છેલ્લા દશ વર્ષથી નહેરુ-સરદાર વચ્ચે મતભેદો ચાલ્યા કરતા હતા. નહેરુજી ડાબેરીઓનું નેતૃત્વ કરતા હતા તો સરદાર જમણેરીઓનું નેતૃત્વ કરતા હતા. ગાંધીજી હંમેશાં નહેરુ તરફ નમતું જોખતા હતા. સરદાર ગૃહખાતું સંભાળતા હતા તેમ છતાં નહેરુજી તેમાં દખલ કરીને મૌખિક હુકમો કરતા રહેતા જે સરદારને ગમતું નહીં. હિન્દુ-મુસ્લિમ બાબતે સરદાર અને નહેરુ કાંઈક જુદું વિચારતા હતા. સરદાર વાસ્તવવાદી હતા જ્યારે નહેરુજી વધુ પડતા તુષ્ટિકરણવાદી હતા. આવા મતભેદો મનભેદ સુધી પહોંચી ગયા હતા. ગોપાળસ્વામી આયંગરના પ્રકરણથી નહેરુ સરદાર વચ્ચે વધુ વૈમનસ્ય ઊભું થયું. સરદાર રાજીનામું આપવા તૈયાર થઈ ગયા હતા પણ કાંઈક સમાધાન થઈ ગયું વાત અટકી ગઈ.

આવો જ એક બીજો પ્રસંગ આવ્યો. અજમેર-મેરવાડામાં કોમી તોફાનો થયેલાં ત્યાં કમિશનર શંકરપ્રસાદ બહુ કુશળતાથી વહીવટ કરતા હતા, પણ નહેરુજીને મુસ્લિમોના હિતમાં પોતાનો માણસ તપાસ કરવા મોકલવાનું ઠીક લાગ્યું તે મોકલ્યો. સરદારને આ ન ગમ્યું. તે પોતાના કામમાં હસ્તક્ષેપ માનવા લાગ્યા. બંને વચ્ચે કટુ પત્રવ્યવહાર થયો. બંનેનાં મન વધુ ખાટાં થયાં. આ વખતે નહેરુજી રાજીનામું આપવા તૈયાર થયા. બંનેના કલહનું નિવારણ કરવા નહેરુજી ગાંધીજી પાસે જવા માગતા હતા પણ ગાંધીજીએ બીજા જ દિવસથી ઉપવાસ શરૂ કર્યા હોવાથી વાત અટકી ગઈ.

બંને તરફનાં તોફાનો ચાલુ હતાં. દિલ્હીના મૌલાનાએ ગાંધીજીને ફરિયાદ કરવા આવતા, તે વધારીને વાત કરતા. ગાંધીજી તેમનાથી પ્રભાવિત થઈ જતા અને સરદારને દોષી માનવા લાગ્યા. પાકિસ્તાનથી આવેલા નિરાશ્રિતો કેટલીક મસ્જિદોનો કબજો લઈને તેમાં રહેવા લાગ્યાં હતાં. ગાંધીજી આ મસ્જિદો ખાલી કરાવવા માગતા હતા. કેટલાકમાં મૂર્તિઓ પધરાવી દીધી હતી તે બધું દૂર કરાવવા માગતા હતા. નહેરુ તેમની સાથે હતા. સરદારે તેવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું, પાકિસ્તાનથી આવેલા નિરાશ્રિતો મુસ્લિમોથી બહુ ત્રાસ ભોગવીને આવ્યા હતા તેથી તેમનામાં ખુન્નસ હતું. તે ઘણી વાર તેને ક્રિયાત્મક રૂપ આપી દેતા. ગાંધી-નહેરુને સૌથી વધુ ચિંતા મુસ્લિમોની હતી. આવેલાં હિન્દુ નિરાશ્રિતોની ચિંતા તે પછી હતી. સરદારને બંનેની ચિંતા હતી, જેમાં અત્યંત ત્રાસ વેઠીને આવેલા નિરાશ્રિતોને થાળે પાડવાની ચિંતા વધુ હોય તે સ્વાભાવિક હતું. દિલ્હીમાં હજી પણ પોલીસખાતામાં વધુ અમલદારો મુસ્લિમો હતા. તે બરાબર કર્તવ્ય બજાવતા નહીં. તે પાકિસ્તાન ચાલ્યા જવા આતુર હતા. સરદારની તબિયત સારી ન રહેતી તેમાં ગાંધી-નહેરુ વિષાદથી વધુ બગડતી હતી. ગાંધી-નહેરુ R.S.S. તથા બીજી હિન્દુવાદી સંસ્થાઓ પ્રત્યે કઠોર થવા માગતા હતા. પણ સરદારને કોઈ દંઢ પુરાવો ન મળવાથી તેવું થઈ શકતું નહીં.

દિલ્હીના મૌલાનાઓ રોજ ગાંધીજીને મળવા આવતા અને સરદાર વિરોધી કાનભંભેરણી કરતા રહેતા. ગાંધીજી તેમની બધી વાતોને સાચી માની લેતા. એક વાર તો તેમણે કહ્યું કે જો તમે અમારી રક્ષા ન કરી શકતા હોવ તો અમને ઇંગ્લેન્ડની ટિકિટ કપાવી આપો અમે ઇંગ્લેન્ડ જતા રહીએ.

બીજી તરફ પાકિસ્તાનમાં કોઈ ગાંધી-નહેરુ ન હતા. ત્યાં હિન્દુઓનું સાંભળનારું કોઈ ન હતું. ત્યાંના શાસકો પૂરી વસ્તીને ધકેલી દેવા માગતા હતા, તે બાબતે શાસકોમાં કશો વિખવાદ ન હતો. બધા એકમત હતા. હિન્દુઓ માટે ઝીણાએ કદી ઉપવાસ કર્યા જાણ્યા નથી. અંતે ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ઊતરી પડ્યા. લોકો આ ઉપવાસને સરદાર સામેના ઉપવાસ ગણવા લાગ્યા. સરદારની કામગીરીથી પોતાને સંતોષ નથી તેથી ઉપવાસ કરું છું તેવો ભાવ થતો હતો. સરદાર માટે આ અસહ્ય ફટકો હતો. ગાંધીજી સત્તાના કોઈ પદ ઉપર બેઠા ન હતા. તેમણે ધાર્યું હોત તો ગમેતે મોટા પદ ઉપર તે બેસી શકતા હતા પણ પોતે સત્તાત્યાગી છે તેવો પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરવા તેમણે પદ ગ્રહણ કર્યું ન હતું, પણ પદ ત્યાગીને પણ તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિર્ણયો કરાવતા હતા. જો તેમાં અડચણ આવે તો તેમનું બ્રહ્માસ્ત્ર ‘ઉપવાસ’ હતું. તેમના ઉપવાસનો અર્થ હતો કે “મારું ધાર્યું કરો નહીં તો મરું છું” આ અહિંસક ધમકી હતી, “મરું છું” એ હિંસક ધમકી કહેવાય. એકંદરે “મરું છું” અને “મરું છું” સરખાં થઈ ગયાં હતાં. બંનેનો એક જ હેતુ રહે તો કે “મારું ધાર્યું થાય જ” ખરેખર તો પદનો અસ્વીકાર કર્યા પછી તેમણે પદધારીઓને તેમના વિવેક પ્રમાણે રાજ કરવા દેવું જોઈએ. આ લોકશાહી કહેવાય. તેમના ઉપર અનાવશ્યક દબાણ મૂકતા રહેવાથી વ્યવસ્થા ડગમગી જાય.

ઉપવાસમાં એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાયું હતું. પાકિસ્તાનને 55 કરોડ રૂપિયા આપવાના થતા હતા તે તરત જ આપી દેવા તેવો ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો, સરદાર વિલંબ કરતા હતા. તેજ વખતે પાકિસ્તાને છઞ્ચરીતે કાશ્મીર ઉપર હુમલો કરાવ્યો હતો, રજાકારો કાશ્મીરમાં આગળ વધી રહ્યા હતા, કાશ્મીરનો પ્રશ્ન માથાનો દુખાવો બન્યો હતો. આવા વખતે પાકિસ્તાનને 55 કરોડ આપવામાં આવે તો તે રકમ યુદ્ધમાં ખર્ચાય જેથી ભારતને નુકસાન થાય. નહેરુ પણ આ બાબતે સરદાર સાથે હતા. પણ ગાંધીજી અડચા હતા કે નહીં આ રકમ તરત જ પાકિસ્તાનને મોકલી આપો. બીજી તરફ પાકિસ્તાન પાસે ઘણી મોટી રકમ દેવાના રૂપમાં લેવાની નીકળતી હતી તેનું શું? સરદારે નાણાંમંત્રીને જણાવ્યું હતું કે મારી ગેરહાજરીમાં ગમેતેમ કરીને પણ તમે આ રકમ પાકિસ્તાનને આપશો નહીં. ઓરિસ્સાથી મારા આવવાની રાહ જોજો. પોતાની ગેરહાજરીમાં દબાણ કરીને આ રકમ ગાંધીજી પાકિસ્તાનને અપાવી દેશે તેવો ભય સરદારને હતો. આ બાબતે પૂરું પ્રધાનમંડળ સરદારના પક્ષમાં હતું. પ્રધાનમંડળે સર્વાનુમતે તેવો ઠરાવ પણ કર્યો હતો. ગાંધીજી અને માઉન્ટબેટન આ રકમ

તરત જ પાકિસ્તાનને આપી દેવાના પક્ષમાં હતા. સત્તાત્યાગી ગાંધીજી ઉપવાસ દ્વારા વીટો હક્ક ધરાવતા થવા માગતા હતા, ગાંધીજીએ 13-1-1948ના રોજ ઉપવાસ શરૂ કરી દીધા. સરદારના ટેન્શનની એક નવી બદનામીભરી દિશા ખૂલી ગઈ. તે જ દિવસે પાકિસ્તાનમાંથી હિન્દુ નિરાશ્રિતોની ટ્રેન ઉપર હુમલો થયો અને ટ્રેન રોકીને કત્તેઆમ કર્યાના અને સ્ત્રીઓનાં અપહરણ થયાના સમાચાર દૈનિકોમાં મોટા હેડિંગથી છપાયા. પ્રજા ઊંચી ઊઠી હતી. સરદારને બંને તરફથી ભીંસ પડી રહી હતી. આવી ભીંસ પાકિસ્તાનના કોઈ શાસકને ન હતી. ત્યાં કોઈ ગાંધી હતા જ નહીં જે સત્તાત્યાગી થઈને પણ પોતાનું ધાર્યું કરાવવા ઉપવાસ કરતા હોય.

ગાંધીજીએ સરદારને તરત જ 55 કરોડ પાકિસ્તાનને ચૂકવી દેવા ફરી દબાણ કર્યું. તેથી ગાંધીજીના પલંગની પાસે જ પ્રધાનમંડળની બેઠક મળી અને 55 કરોડ તરત જ પાકિસ્તાનને ચૂકવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો. આ રીતે ગાંધીજીના ઉપવાસનો પ્રથમ મુદ્દો પૂરો થયો. હવે બીજો મુદ્દો હતો દિલ્હીના અને દેશના મુસ્લિમોની સુરક્ષાનો. ઉપવાસ હજી ચાલુ જ હતા. બીજો મુદ્દો સરદાર સામે હતો તેવું સૌને લાગતું હતું. પાકિસ્તાનીઓ અને ભારતના મુસ્લિમો સરદારને બદનામ કરે તે તો સહન થાય પણ સ્વયં ગાંધીજી પોતે જ તેમની બદનામી થાય તેવાં પગલાં ભરે તે અસહ્ય આઘાત જ કહેવાય. ગાંધીજીના ઉપવાસ સરદાર વિરોધીઓને બળ પૂરું પાડતા હતા. નહેરુ-મૌલાના તો વિરોધી હતા જ. સરદાર ને ગાંધીજીના સંબંધ બગડી રહ્યા હતા. એક વાર તો સરદાર ગાંધીજી સાથેની મીટિંગમાંથી ગુસ્સો કરીને ઊભા થઈ ગયા અને ચાલવા માંડ્યા હતા. તેમને લાગતું હતું કે ગાંધીજી મને શાસન કરવા દેતા નથી. આ રીતે દેશને સંભાળી શકાય નહીં. આ તો હાથ બાંધીને નદી તરવા જેવું છે.

16મીએ સરદારને કાઠિયાવાડ જવાનું હતું. તેમણે ગાંધીજીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે “મને છૂટો કરો. આ રીતે હવે મારાથી કામ થઈ શકતું નથી” સરદાર કાઠિયાવાડ ગયા અને ત્યાંથી મુંબઈ પહોંચ્યા. આ બાજુ 18મી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીએ મૌલાનાના હાથે રસ લઈને ઉપવાસ છોડ્યા. ગાંધીજીના ઉપવાસના કારણથી લોકોનો મોટો વર્ગ દુઃખી હતો, અસહમત હતો તેમાં 55 કરોડ તરત જ ચૂકવવાના નિર્ણયથી વધુ ક્રુદ્ધ પણ હતો. આ ઉપવાસ અંગ્રેજો સામે ન હતા. ભારત સામે હતા. એમ કહી શકાય કે ભારતના ઉપવાસ ભારત સામે હતા. તેનો સીધો અર્થ એવો થતો હતો કે ભારતનું શાસન એટલું હીન થઈ ગયું છે કે તેને ઠેકાણે લાવવા ગાંધીજીને ઉપવાસ કરવા પડે છે. આ તો ભારતની જ વગોવણીનું હથિયાર બન્યું હતું. પણ ગમે તે ભોગે પ્રધાનમંડળ અને સરદાર પણ ગાંધીજીનો જીવ બચાવવા તૈયાર હતા. પોતાને ના ગમતું પણ કરવા તૈયાર હતા અને સત્તાત્યાગી મહાત્માજી ખરી સત્તાનો એક્કો વાપરતા હતા.

20મીએ ગાંધીજીની પ્રાર્થનાસભામાં 75 ફૂટ દૂર એક બોમ્બધડાકો થયો. બોમ્બ ફેંકનાર મદનલાલ ધીંગરા પકડાઈ ગયો. તે પાકિસ્તાનથી આવેલો નિરાશ્રિત હતો. તેનાથી ગાંધીજીની એકતરફી નીતિ સહન થઈ નહીં હોય. તેથી આવું પગલું ભરી બેઠો હશે. આ ઘટના પછી ગાંધીજીની સુરક્ષા માટે કડક વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી થઈ ગઈ હતી. સરદાર કામે લાગી ગયા. પણ ગાંધીજી આવી કોઈ વ્યવસ્થા સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા. તેમણે ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. સરદારવિરોધીઓએ સરદારને બદનામ કરવાની તક ઝડપી લીધી. ગાંધીજીનો વિરોધ હોવા છતાં પણ સરદારે ખાનગીમાં સાદા ડ્રેસમાં સુરક્ષાની વ્યવસ્થા કરી જ હતી.

25-1-1948ના રોજ સરદાર ગાંધીજીને મળવા ગયા. ગાંધીજીએ ચરખો કાંતતાં-કાંતતાં એક કલાક સુધી સરદાર સાથે વાતો કરી, સરદાર રાજીનામું લઈને જ ગયા હતા. હવે પરિસ્થિતિ અસહ્ય થઈ ગઈ હતી પણ ગાંધીજીએ તેમને રાજીનામું નહીં આપવા સમજાવ્યા. એક સમયે ગાંધીજી માનતા હતા કે પ્રધાનમંડળમાંથી નહેરુ અથવા સરદાર નીકળી જાય. તેમાં નહેરુ તો તેમના પ્રિય પાત્ર હતા તેથી સરદારને જ નીકળવાનું હતું. પણ હવે તેમને તેનાં ગંભીર અને ભયંકર પરિણામ સમજાવા લાગ્યાં હતાં. ખરેખર આવા કટોકટીના સમયે દેશને એક માત્ર સરદાર જ સંભાળી શકે તેમ છે, તે તેમને મોડે મોડે પણ સમજાવા લાગ્યું હતું. ગાંધી જ તેમના હાથ બાંધીને તેમની પાસે શાસન કરાવવા માગતા હતા. સરદાર માટે આ અસહ્ય હતું. બંને વચ્ચેનો વાર્તાલાપ પૂરો ન થયો. પ્રાર્થનાસભામાં જવા માટે ગાંધીજી દશ મિનિટ મોડા પડી રહ્યા હતા. સરદાર રવાના થયા અને ગાંધીજી બે બહેનોના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને પ્રાર્થના સભામાં જવા રવાના થયા. રસ્તામાં બંને બાજુ ઊભેલી ભીડમાંથી એક યુવાન ધસી આવ્યો, અને ધડાધડ ત્રણ ગોળીઓ ધરબી દીધી. ગાંધીજી ઢળી પડ્યા. બિરલાભવનના માળી રઘુએ પેલા યુવાનને પકડી લીધો. તરત જ સરદારને સમાચાર અપાયા. સૌથી પહેલાં સરદાર પહોંચી ગયા, સરદાર ગાંધીજીના મૃતદેહ પાસે બેસી ગયા, પછી નહેરુ વગેરે આવ્યા. કેટલાક મીડિયાવાળા સરદાર ઉપર તૂટી પડ્યા. રક્ષાની પૂરી વ્યવસ્થા રખાઈ નહીં તેવો તેમનો સૂર હતો. પ્રધાનમંત્રી ઇન્દિરા ગાંધી અને પ્રધાનમંત્રી રાજીવ ગાંધીની હત્યા વખતે તો સરદાર ન હતા

તોપણ જે બનવાનું હતું તે બન્યું જ. હત્યા કરનારાની હજાર આંખો હોય છે. તે તમારી કમજોર કડીને ધ્યાનમાં રાખીને પગલું ભરતા હોય છે. મીડિયાએ R.S.S. અને હિન્દુ મહાસભાવાળાને દોષી ચીતરવા માંડ્યા. ગાંધીવાદીઓને મુસ્લિમ લીગની એલજી ન હતી તેટલી હિન્દુવાદી સંસ્થાઓ પ્રત્યે ત્યારે અને અત્યારે પણ એલજી છે.

સરદાર આંતરિક અને બાહ્ય વાતાવરણથી ક્ષુબ્ધ થઈ ઊઠ્યા તેમણે ફરીથી રાજીનામું લખ્યું. પણ તેમના અંગત સેક્રેટરી વી. શંકરને તેને નહીં મોકલવાની વિનંતી કરી. સરદારે રાજીનામાનો પત્ર રોકી લીધો. વાતાવરણ જોતાં હિન્દુ મહાસભા અને R.S.S. ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. આવો જ પ્રતિબંધ મુસ્લિમ નેશનલ ગાર્ડ્સ, અને ખાકસાર જેવી મુસ્લિમ સંસ્થાઓ ઉપર પણ મુકાયો. અંતે એવું સાબિત થયું કે આ કામ R.S.S.નું નહીં પણ હિન્દુ મહાસભાનું હતું. પકડાયેલો યુવાન નાથુરામ ગોડસે હિન્દુ મહાસભાનો સદસ્ય હતો. કાવતરાના આઠ માણસોને પોલીસે પકડી લીધા હતા.

જે જગ્યાએ ગાંધીજીની હત્યા થઈ હતી તેને સ્મારક તરીકે બિરલા હાઉસથી જુદી કરી લઈ લેવામાં આવી. ઘણા લોકો પૂરા બિરલા હાઉસનો કબજો લેવા માગતા હતા પણ સરદારે તેમને રોક્યા.

બંને તરફથી હજારો લોકોએ હિજરત કરી હતી, પણ હવે ભારતમાં શાંતિ સ્થપાતાં પાકિસ્તાન ગયેલા મુસ્લિમો પાછા ભારત આવવા લાગ્યા હતા. જ્યારે ત્યાંથી આવેલા હિન્દુ-શિખ પાછા જવાની વાત પણ કરી શકતા નહીં. બંને દેશોનું વાતાવરણ તદ્દન ભિન્ન હતું. ભારતના મુસ્લિમો પાકિસ્તાનથી પાછા ફરતા હતા તેથી પાકિસ્તાનથી આવેલા નિરાશ્રિતો વધુ ઉદ્વિગ્ન બન્યા હતા. ડો. શ્યામાપ્રસાદ મુખરજીએ સરદારને કેટલીક બાબતોમાં સાવધાન રહેવાની સલાહ આપી હતી. સરદારની મુશ્કેલી એ હતી કે કોંગ્રેસનો જ એક મોટો વર્ગ તેમને હિન્દુવાદી સમજતો હતો. લગભગ એવું થઈ ગયું હતું કે સાચા કોંગ્રેસી થવા માટે હિન્દુત્વ વિરોધી થવું જરૂરી હતું. એટલું જ નહીં મુસ્લિમો પ્રત્યે વધુ પડતું ક્રૂણું વલણ પણ રાખવું જરૂરી હતું, સરદાર વાસ્તવવાદી હતા. તે બંને કોમના અપરાધીઓ પ્રત્યે કઠોર હતા, પણ હિન્દુત્વવાદી સંસ્થાઓ દેશદ્રોહનો પ્રચાર કરતી ન હતી પણ કડક રાષ્ટ્રવાદની હિમાયતી હતી તેની તેમને ખાતરી હતી, તેથી બંને પક્ષોની સંસ્થાઓને એક ત્રાજવામાં તોળવાનું યોગ્ય ન હતું, જ્યારે મોટા ભાગના ગાંધીવાદીઓ બંનેને સરખા જ નહીં, હિન્દુત્વવાદી સંસ્થાઓને વધુ ખતરનાક માનતા હતા. અને કડક આલોચના કરતા રહેતા હતા.

ભારતનાં બે રૂપ હતાં : 1. અંગ્રેજોનું ભારત અને 2. દેશી રજવાડાંઓનું ભારત, અંગ્રેજોનું ભારત તો આઝાદ થઈ જશે પણ દેશી રજવાડાંઓના ભારતનું શું? દેશી રાજ્યો છ લાખ ચોરસ માઈલ જેટલો વિસ્તાર રોકતાં હતાં. જેમની સંખ્યા 560 જેટલી હતી. અંગ્રેજોએ આ રજવાડાંઓ માટે ત્રણ વિકલ્પો રાખ્યા હતા : 1. તે ભારતમાં ભળી શકે છે. 2. તે પાકિસ્તાનમાં ભળી શકે છે અને 3. તે ધારે તો સ્વતંત્ર થઈ શકે છે. આ ત્રીજો વિકલ્પ બહુ ખતરનાક હતો. વિલીન થવા કરતાં સ્વતંત્ર થવાનું કેટલાકને વધુ ગમતું હતું. સૌથી મોટું રાજ્ય નિઝામનું હતું. 82000 ચો. માઈલમાં ફેલાયેલું આ રાજ્ય માથાનો દુખાવો થાય તેવાં લક્ષણ હતાં.

આગળની વાત જાણતાં પહેલાં બ્રિટિશ શાસનપદ્ધતિ વિશે થોડો વિચાર કરીએ. વ્યાપાર કરવા આવેલી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ, આપણા જ પૈસા અને આપણા જ માણસોની સેના દ્વારા રજવાડાંઓની રાજનીતિમાં ચંચુપાત કર્યો અને સફળતા મેળવી. અત્યાર સુધી બધા વિદેશીઓ પશ્ચિમમાં ખૈબર-બોલનના રસ્તે આવ્યા હતા. અંગ્રેજો પૂર્વમાં કલકત્તાથી પશ્ચિમ તરફ આગળ વધ્યા હતા. એક વાઈસરોય લોર્ડ વેલેસ્લી આવ્યો તેણે એક સંધી રાખી. બધાં રજવાડાં કંપની સરકાર સાથે જોડાય. કંપની સરકાર તેમનું રક્ષણ કરશે. આ સંધી પ્રમાણે એક પછી એક બધાં રજવાડાં કંપની સરકાર સાથે જોડાઈ ગયાં, જે ન માન્યાં તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને મનાવ્યાં. અંગ્રેજોએ શરૂઆતના કાળમાં લગભગ 33 મોટાં યુદ્ધો કર્યા અને પૂરા ભારતને એક બનાવ્યું. આ બહુ મોટી ઉપલબ્ધિ જ કહેવાય. પણ પછી લોર્ડ ડેલહાઉસી આવ્યો. તેણે નીતિ બદલી. તે વધુમાં વધુ રજવાડાંને ખાલસા કરવા લાગ્યો. તેમાંથી 1857નો બળવો ફાટી નીકળ્યો. પણ પછી નીતિ બદલાઈ. રજવાડાંઓને સ્વાયત્તશાસી બનાવાયાં, રાજા-મહારાજાઓ નવાબો દરબારો પોતપોતાના રાજ્યોમાં રાજ્ય કરે, પણ વિદેશ સંપર્કો, સેના, કરન્સી, તાર-ટપાલ વગેરે બધી સત્તા કંપની સરકારની રહે. કંપની સરકારની જગ્યાએ હવે બ્રિટનનો તાજ સત્તાનાયક હતો. પ્રત્યેક રજવાડાંએ, બ્રિટનના રાજા કે રાણી સાથે સંધી કરી લીધી. દેશને આઝાદી મળતાં જ આ સંધી રદ થઈ જતી હતી એટલે હવે બધાં રજવાડાં સ્વતંત્ર થઈ જતાં હતાં. અંગ્રેજોએ તેમને આવી છૂટ પણ આપી દીધી હતી. અંગ્રેજો ખસી જાય તો આ રજવાડાં સાર્વભૌમ થઈ જવાનાં હતાં.

આઝાદીની લડત બ્રિટિશ રાજ્ય પૂરતી જ હતી. દેશી રાજ્યો તરફ ધ્યાન અપાયું ન હતું તેનું એક કારણ એ પણ હતું કે જેટલી સરળતા બ્રિટિશ રાજ્ય સામે લડત ચલાવવાની હતી તેટલી દેશી રજવાડાંમાં ન હતી. અંગ્રેજો કાયદાને માનનારી પ્રજા હતી તે કાયદા પ્રમાણે વ્યવહાર કરતી, પણ દેશી રજવાડાં તેવાં ન હતાં તે કાર્યકર્તાઓ પ્રત્યે કઠોરથી કઠોર થઈ જતા અને કાયદાને નેવે મૂકીને ગમેતેવા અત્યાચાર કરતા. ગાંધીજીની અહિંસા માત્ર રાજકીય અહિંસા હતી, જેનો જેવી આહારાદિની અહિંસા ન હતી. કારણ કે તેમના નેતા મોટા ભાગના માંસાહારી હતા, પણ આ રાજકીય અહિંસા માત્ર ને માત્ર અંગ્રેજો સામે જ ચાલી બીજે ક્યાંય ન ચાલી, આ રજવાડાં તેમાં પ્રમાણ હતાં.

હવે આ રજવાડાં સ્વતંત્ર ન થઈ જાય, પાકિસ્તાનમાં ન ભળી જાય પણ ભારતમાં ભળે તો જ ભારતની સ્વાધીનતા સાર્થક થઈ શકે. નહીં તો ભારતની દશા અંગ્રેજી ગુલામી કરતાં પણ ભૂંડી થઈ જાય. ભારતમાં અનેક ભારત થઈ જાય અને પરસ્પરમાં સતત લડતાં રહે—જેમ અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં લડતાં હતાં તેમ. આ એકીકરણનું કામ સરદારને સોંપાયું હતું. તે વખતે આથી વધુ મહત્ત્વનું બીજું કોઈ કાર્ય ન હતું. આ કાર્યની સફળતા-નિષ્ફળતા ઉપર ભારતનું ભવિષ્ય બનવાનું હતું.

વડોદરા, કોચીન, રીવા, બિકાનેર, પતિયાળા, જયપુર અને જોધપુર એ સાત રાજ્યોએ બંધારણ સભામાં પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા. ૩જી જૂને આઝાદીની ઘોષણા થઈ ગઈ. તે પ્રમાણે 15મી ઓગસ્ટે દેશને પૂર્ણ આઝાદી મળી જવાની હતી. હવે માત્ર દસ અઠવાડિયાંનો જ સમય બાકી હતો. આ સમયમાં દેશી રજવાડાંઓનો પ્રશ્ન ઉકેલી નાખવો જરૂરી હતો. બીજી તરફ હિન્દુ-મુસ્લિમ તોફાનોથી દેશ ભડકે બળવા લાગ્યો હતો. દેશ પાસે ખાવાનું અનાજ પણ ન હતું. ઘણા સળગતા પ્રશ્નો હતા. લગભગ બધા પ્રશ્નોની જવાબદારી સરદાર પાસે હતી. સરદારે દેશી રજવાડાંઓને ભારતમાં જોડાવા અપીલ કરી. ઝીણા અને અંગ્રેજ નેતા કોરફિલ્ડ રાજા-નવાબોને સ્વતંત્ર થઈ જવાના પક્ષમાં હતા.

સરદારની ઝુંબેશના પરિણામે સર્વપ્રથમ વડોદરાના મહારાજાએ ભારતમાં ભળવાની સહી કરી, તે પછી મૈસુર, ગ્વાલિયર, કોચીનના રાજાઓએ પણ સહીઓ કરી. પણ હૈદરાબાદ, ભોપાલ, ત્રાવણકોર, જૂનાગઢ વગેરેએ સહી ન કરી. તે સ્વતંત્ર થવા માગતા હતા. ઝીણાએ જોધપુરના મહારાજાને કોરો કાગળ આપી જે શરતો લખવી હોય તે લખીને પણ પાકિસ્તાનમાં ભળવા લલચાવ્યા પણ જેસલમેરના મહારાજાએ તેમને બચાવી લીધા. જોધપુરના મહારાજાને ભારતમાં ભળવા માટે સમજાવવા માટે સરદાર અને માઉન્ટ બેટનને ઘણી મહેનત કરવી પડી, પણ સરદાર અને મેનનની કુશળતાથી એ કામ પાર પડ્યું. રજવાડાંઓને ભારતમાં ભેળવવાનું ભગીરથ કાર્ય સરદાર જ કરી શકે તેની વિગતો લખવા માટે જુદું પૂરું પુસ્તક જ લખાવું જોઈએ એટલે વિસ્તાર નહીં કરીએ. 15મી ઓગસ્ટ પહેલાં લગભગ બધાં રજવાડાં ભારતમાં જોડાઈ ગયાં પણ હૈદરાબાદ, કાશ્મીર અને જૂનાગઢ જોડાવા તૈયાર ન હતાં.

સરદારે સૌથી પહેલા ઓરિસ્સા અને છત્તિસગઢથી શરૂઆત કરી. અહીં નાનાં-મોટાં 41 રજવાડાં હતાં તેમાં બસ્તરનું રાજ્ય ક્ષેત્રફળ અને ખનિજસંપત્તિની દૃષ્ટિએ મોટું અને મહત્ત્વનું હતું. બસ્તરનો રાજા બાળક હતો. તેના રાજ્યના ખનિજ ઉપર નિઝામનો ડોળો હતો. નિઝામે ખનિજ પ્રદેશ ગીરો લેવાના પ્રયત્નો કર્યા. સરદારને ખબર પડી ગઈ. તેમણે તરત જ તે સોદાને અટકાવી દીધો. નીલગિરીના રાજાએ આદિવાસી-ઓને બોલાવીને ખેતી ઉજ્જડ કરાવવા માંડી હતી. વર્ગવિગ્રહ જેવી સ્થિતિ કરી દીધી હતી. સરદારે તરત પગલાં ભરીને તેને રોક્યો અને નીલગિરિ રાજ્ય કલેક્ટરના વહીવટમાં મૂકી દીધું. ઓરિસ્સા રાજ્યમાં આવેલાં રજવાડાં ઓરિસ્સામાં અને છત્તિસગઢમાં આવેલા રાજ્યોને છત્તિસગઢમાં મેળવીને રાજાઓને રાજ્યની આવકના પ્રમાણમાં સાલિયાણાં બાંધી આપ્યાં. આ રીતે 56000 ચો. માઈલ વિસ્તાર ભારતમાં ભળી ગયો. તેની વસ્તી 80 લાખ અને આવક 2 કરોડની હતી.

કાઠિયાવાડમાં 222 રજવાડાં હતાં. 22000 ચો. મા.નો વિસ્તાર હતો. મરાઠાઓ ચોથ ઉઘરાવવા આવતા અને કાઠિયાવાડને બાળીને લૂંટીને ખાખ કરી નાખતા. દરબારોએ મળીને વડોદરાના કર્નલ વોકરને રક્ષા કરવા વિનંતી કરી હતી. ઈ. સ. 1807માં કર્નલવોકરની સેનાએ કાઠિયાવાડમાં કૂચ કરી “વોકર સેટલમેન્ટ” તરીકે સંધિ થઈ. આ સંધિના કારણે કાઠિયાવાડ લૂંટાતું બચી ગયું અને અંદરોઅંદર લડતું પણ અટકી ગયું. વોકરસંધિ 1947 સુધી ચાલી.

સૌરાષ્ટ્રમાં સૌથી પહેલાં ભાવનગરના મહારાજા ભારતમાં ભળ્યા. પછી તો ટપોટપ બધાં રજવાડાં ભારતમાં ભળી ગયાં. જેનું એક એકમ કરી શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબરને પ્રધાન બનાવાયા. જૂનાગઢનું કોકડું બાકી હતું.

મહારાષ્ટ્રમાં કોલ્હાપુર મોટું રાજ્ય હતું. ગાંધીજીની હત્યા એક બ્રાહ્મણે કરી હોવાથી મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓ બ્રાહ્મણો ઉપર હુલ્લડો કરતા હતા. બ્રાહ્મણોનું જીવવું મુશ્કેલ થઈ ગયું હતું. નાનાં રાજ્યો પોતાને સંભાળી શકતાં ન હતાં. તેથી દક્ષિણનાં રાજ્યો ભારતમાં ભળી ગયાં. ત્યારના મુંબઈ ઇલાકાનાં તે હિસ્સો બન્યાં. કોલ્હાપુરને સ્વતંત્ર રાખવામાં આવ્યું.

ગુજરાતનું વડોદરા રાજ્ય સૌથી સમૃદ્ધ હતું. મહારાજા સયાજીરાવે તેને ખૂબ શિક્ષિત અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું પણ તેમના પછી તેમના પુત્ર પ્રતાપસિંહરાવ ગાદીએ આવ્યા, તેમની છાપ વિલાસી રાજા તરીકે ઊપસી. તેમણે પોતાના ખર્ચ માટેના 23 લાખ વધારીને 50 કરી દીધા. એક પત્ની હોવા છતાં બીજી કરી. રાજ્યનું જરઝવેરાત આઘુંપાછું કરવા માંડ્યું, સરદારને આ બધી માહિતી મળતી હતી, રાજાએ ખૂબ વિચિત્ર શરતો મૂકી, સરદાર ગુસ્સે થઈ ગયા, અંતે રાજા નમ્યા અને ભારતમાં ભળી ગયા. પણ તેના આચાર-વિચારો સુધર્યા નહીં તેથી અંતે સરદારે તેમની જગ્યાએ તેમના પુત્ર ફત્તેહસિંહરાવને ગાદીએ બેસાડી તેમને નિવૃત્ત કરી દીધા. ગુજરાતમાં કુલ 144 નાનાં-મોટાં રાજ્યો હતાં.

ભારતની વચ્ચોવચ્ચ સિંધિયાનું ગ્વાલિયર અને હોલકરનું ઈંદોર રાજ્ય હતું તેમાં ગ્વાલિયર તો શાંતિથી ભારતમાં ભળી ગયું, પણ ઈંદોરના મહારાજા આનાકાની કરતા હતા. અંતે તે પણ ભળી ગયા.

ભારતમાં રહેલા પૂર્વ પંજાબમાં 4 રાજ્યો શિખોનાં એક હિન્દુનું અને એક મુસ્લિમનું રાજ્ય હતું. આ બધાંને મેળવીને “પૈસુ” સંઘ રચ્યો અને ભારતમાં ભળી ગયો.

રાજસ્થાનમાં 19 મોટાં રાજ્યો હતાં. તેમાંનાં ભરતપુર અને અલવરમાં પાકિસ્તાનની પ્રતિક્રિયામાં ભારે તોફાનો થયાં હતાં. એટલે મુસ્લિમો ભાગીને દિલ્હી પહોંચ્યા હતા અને અશાંતિ વધારતા હતા. રાજસ્થાનમાં જે સંઘ રચાયો તે 128000 ચો. મા.નો હતો. અને વસ્તી માત્ર દોઢ કરોડ જ હતી. છેક દક્ષિણનું રાજ્ય સિરોહી માટે વિવાદ હતો. તેને કેન્દ્રશાસિત બનાવી દેવાયું. આબુના કારણે ગુજરાત પોતાનામાં ભેળવવા માગતું હતું તો રાજસ્થાન પોતાનામાં રાખવા માગતું હતું. વી. પી. મેનને વચગાળાનો રસ્તો કાઢ્યો આબુ અને દેલવાડા તાલુકો મુંબઈ પ્રાંતમાં અને બાકીનું સિરોહી રાજ્ય રાજસ્થાનમાં ભેળવી દેવાયું પણ પાછળથી જલદ અંદોલન કરીને આબુ-દેલવાડા પણ રાજસ્થાનમાં ગયું.

દક્ષિણમાં ત્રાવણકોર અને કોચીન બે મોટાં રાજ્યો હતાં. તેમાં ત્રાવણકોર સ્વતંત્ર થવા માગતું હતું પણ દીવાન બદલાયા પછી તે ભારતમાં ભળી ગયું. કોચીન પણ ભારતમાં ભળી ગયું. ત્રાવણકોરમાં ઘણાં મંદિરો હતાં તે બધાં સરકારને હસ્તક હતાં. તેની આવક બે કરોડ જેટલી થતી હતી, સરકાર તેના નિભાવ માટે 51 લાખ આપતી રહેતી હતી. કેટલાંક નાનાં રાજ્યોને કેન્દ્રશાસિત બનાવાયાં. આ રીતે ભારતનું રજવાડાંઓનું વિલીનીકરણ કામ પૂરું થયું કહેવાય.

પણ હજી ત્રણ રાજ્યોમાં ભારે અશાંતિ હતી, તે હતાં નિઝામ હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ અને કાશ્મીર. તેમાં જૂનાગઢનો પ્રશ્ન વિકટ હતો. ત્રણ હજાર ચો. મા. વિસ્તાર, જેમાં ગિરનાર, સોમનાથ, શ્રીકૃષ્ણની દેહોત્સર્ગ ભૂમિ વગેરે પવિત્ર તીર્થસ્થાનો જૂનાગઢ રાજ્યમાં હતાં, કુલ વસ્તી સાત લાખની હતી તેના નવાબ મહોબતખાન હતા અને દીવાન અબ્દુલકાદર હતા. દીવાન ભારતમાં ભળવાના પક્ષના હતા પણ બીમારીના કારણે તે રજા ઉપર ઊતરી ગયા. નવા દીવાન સિંધથી શાહનવાજ ભુટ્ટો આવ્યા. તે ચુસ્ત પાકિસ્તાન તરફી હતા. નવાબનાં ભોપાલી બેગમ તો ભોપાલથી જ પાકિસ્તાનનો રોગ લઈને આવ્યાં હતાં. વળી હિન્દુઓને ભગાડી મૂકવા અને જુલમ કરવા જમાતે ઈસ્લામી સંસ્થા રચાઈ હતી. તેના વડા શ્રી ઇસ્માઈલ અબ્રેહાનીએ પણ સાથે ભળ્યા. આમ આ ત્રિપુટીએ નવાબનું મગજ ફેરવ્યું. ભુટ્ટોએ કાવાદાવા શરૂ કર્યા. બધા હિન્દુ અમલદારોને છૂટા કર્યા અને મુસ્લિમ અમલદારો બેસાડી દીધા. પઠાણ બલોચ યુ. પી. તરફના મુસલમાનોની સેના પણ તૈયાર કરવા માંડી. છેલ્લી ઘડી સુધી ભુટ્ટો અકળ રહ્યા અને 15મી ઓગસ્ટે તેમણે નવાબની સહી પાકિસ્તાન તરફી કરાવી દીધી. હાહાકાર થઈ ગયો. સૌરાષ્ટ્રના બધા રાજાઓએ તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા પણ ફોક. સરદારને સમાચારપત્રો દ્વારા ખબર પડી. વી. પી. મેનને પત્રો લખી-લખીને સ્પષ્ટીકરણ તથા સમજાવવાના પ્રયત્નો કર્યા પણ કાંઈ ન ઊપજ્યું. અંતે જૂનાગઢના નાગરિકો જે મુંબઈમાં રહેતા હતા તેમણે ‘આરઝી હુકુમત’ની રચના કરી. તેના નેતા શામળદાસ ગાંધી રહ્યા. આ હુકુમતમાં અનેક લોકો જોડાયા અને સશસ્ત્ર આક્રમણ કરી દીધું. જૂનાગઢમાં અહિંસા લડત ચાલી શકે તેમ ન હતું. કારણ કે શાસક અંગ્રેજો ન હતા. બાબરિયાવાડના નવાબ ભારતમાં ભળ્યા હતા. જૂનાગઢના નવાબે તે રાજ્ય પોતાનું ખંડિયું હોવાનું કહીને ત્યાં સેના મોકલી કબજો લીધો.

તેથી ભારત સરકારને કારણ મળ્યું. બાબરિયાવાડ ઉપરનો હુમલો એ ભારત ઉપરનો હુમલો ગણીને ભારતે પણ ચારે તરફથી સેના મોકલી દીધી. માઉન્ટ બેટન આ પ્રશ્નને યુ.નો.માં લઈ જવા માગતા હતા પણ સરદારે વિરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું કબજો પ્રધાન છે. એક વાર કબજો લઈ લેવા દો. પછી જે કરવું હોય તે કરજો. બ્રિગેડિયર ગુરુદયાલસિંહના નેતૃત્વમાં ચારે તરફ સેના તૈનાત થઈ ગઈ. કબજો લેવાનું કામ તો આરઝીહુકુમતના સૈનિકો કરવાના હતા. નવાબ પોતાના કૂતરાઓ, બેગમો અને દરદાગીના લઈને પોતાના વિમાન દ્વારા પાકિસ્તાન ભાગી ગયા. થોડા દિવસ પછી ભુટ્ટો પણ ભાગી ગયા. જૂનાગઢ રેલું પડી ગયું. સરદારે રિજિયોનલ કમિશનર એન. એમ. બૂચને સત્તા સંભાળી લેવાનું કહ્યું. 9-11-1947ના દિવસે જૂનાગઢ ઉપર ત્રિરંગો લહેરાવી દીધો. 13મી નવેમ્બરે સરદાર જૂનાગઢ પધાર્યા. જંગી સભા થઈ. ભારતનો અને સરદારનો જયજયકાર થઈ ગયો. જૂનાગઢની સત્તા શામળદાસ ગાંધીના નેતૃત્વ નીચે સ્થાપિત થઈ ગઈ જેમાં દયાશંકર દવે અને પુષ્પાબહેન મહેતા પણ હતાં.

જૂનાગઢથી સરદાર સોમનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવા ગયા. સોમનાથનું અનેકવાર ખંડિત થયેલું ભગ્ન મંદિર જોઈને દ્રવી ઊઠ્યા અને ત્યાં જ નવું ભવ્ય મંદિર બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી કામ ચાલુ કરાવી દીધું. નહેરુને ન ગમ્યું. પણ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં. ફેબ્રુઆરીમાં પ્રજામત લેવામાં આવ્યો. ભારતના પક્ષમાં 190000 મતો પડ્યા. પાકિસ્તાનના પક્ષમાં 91 મતો પડ્યા. ઝીણા બૂમરાણ મચાવતા રહ્યા, પણ સરદારે જૂનાગઢને બચાવી લીધું. ગાંધીજી પણ જૂનાગઢ, ભારતમાં રહે તે પક્ષના હતા પણ તે નિષ્ક્રિય રહ્યા. જૂનાગઢમાં અહિંસક આંદોલનની ભૂમિકા જ ન હતી. (વધુ વિગત માટે લેખકનું પુસ્તક ‘જૂનાગઢનો આઝાદીજંગ’ વાંચો.) જૂનાગઢનો પ્રશ્ન તો ઉકેલાયો પણ હૈદરાબાદનો તેથી પણ ભયંકર પ્રશ્ન બાકી હતો. ત્યારે હૈદરાબાદની ગાદીએ નિઝામ મીર ઉસ્માન અલી હતા, હૈદરાબાદનો વિસ્તાર 82000 ચો. માઈલનો હતો. તેની વસ્તી 1.60 કરોડની હતી. વાર્ષિક આવક 26 કરોડની હતી. 85% હિંદુ વસ્તી હતી. નિઝામે પોતાની સેના પણ બનાવેલી જેમાં માત્ર મુસ્લિમો જ હતા. બીજા રાજ્યોની માફક હૈદરાબાદમાં પણ આઝાદીનું આંદોલન થવા લાગ્યું હતું. પણ નિઝામ અને મીરકાસિમના રઝાકારો મળીને આંદોલનને ફૂરતાથી કચડી નાખ્યું હતું. કાસિમના રઝાકારો અત્યંત ઝનૂની હતા. તે હત્યા, બળાત્કાર, બળજબરી ધર્મપરિવર્તન અને ઘર-બાર લૂંટીને હિન્દુ પ્રજાને ભગાડવાના કામમાં લાગ્યા હતા. લોકો હિજરત કરવા લાગ્યા હતા, નિઝામ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કરવા માગતા હતા. હૈદરાબાદને સમુદ્ર ન હતો. ચારે તરફ ભારત હતું. વાઘાઘાટો એક વર્ષ સુધી ચાલી પણ કશું પરિણામ ન આવ્યું. તે પ્રત્યેક વખતે નવી નવી કઠણ શરતો મૂકતું રહ્યું. મીર કાસિમ રીઝવીએ તો ધમકી પણ આપી દીધી હતી કે જો ભારત હૈદરાબાદમાં ડખલ કરશે તો હૈદરાબાદના દોઢ કરોડ હિન્દુઓનાં હાડકાં અને રાખ જ જોવા મળશે. તેમના વલણથી સરદાર ઊંકળી ઊઠ્યા હતા. ત્યારે સરદાર દહેરાદુનમાં રહેતા હતા. તેમની તબિયત સારી ન હતી. નિઝામ કોઈ પણ રીતે ભારતમાં ભળવા તૈયાર ન હતા. રઝાકારોને છુટ્ટો દોર મળી ગયો હતો. અત્યાચારો બેફામ થવા લાગ્યા હતા. હિન્દુઓ જીવ બચાવવા ભાગવા માંડ્યા હતા. માઉન્ટ બેટન ભારતથી વિદાય થઈ ચૂક્યા હતા તેમની જગ્યાએ રાજાજી ગવર્નર જનરલ બન્યા હતા.

હિન્દુઓ ઉપરના અસહ્ય અત્યાચારોથી અને કોઈ સમજૂતી થવાની આશા ન રહેવાથી સરદારે છેવટનો નિર્ણય લઈ લીધો. નહેરુ તેમની સાથે સંમત ન હતા, પણ કોઈની પણ પરવા કર્યા વિના 13 સપ્ટેમ્બર 1948ના દિવસે હૈદરાબાદ ઉપર સૈનિક કાર્યવાહી કરવાનો નિર્ણય લઈ લીધો. બરાબર એ જ સમયે કરાંચીમાં ઝીણાનું અવસાન થઈ ગયું. સૈનિક કાર્યવાહી બંધ રાખવાનો આગ્રહ કરાયો, પણ સરદાર માન્યા નહીં. 13મી સપ્ટેમ્બરે ભારતની સેના હૈદરાબાદમાં ચારે તરફથી દાખલ થઈ ગઈ. હિન્દુઓનાં હાડકાં ભેટ આપનાર કાસિમ ખાટલા નીચે સંતાઈ ગયો અને પછી સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરીને પાકિસ્તાન ભાગી ગયો. ધાર્યા કરતાં કામ વહેલું પત્યું. 108 કલાકની કાર્યવાહીમાં હૈદરાબાદે હથિયાર હેઠાં મૂકી દીધાં. મેજર જનરલ ચૌધરીએ નિઝામ સ્ટેટ સંભાળી લીધું. જૂનાગઢ પછી નિઝામને ભારતમાં ભેળવી દેવાનું મહાન કાર્ય કરવા બદલ હિન્દુસ્તાનની પ્રજા હંમેશાં સરદારની આભારી રહેશે. આઝાદી પછી હૈદરાબાદના અત્યાચારી રઝાકારો પ્રત્યે કોઈ કઠોર કાર્યવાહી ન કરાઈ. વિજય પછી કાંટા સાફ કરવાનું આપણને આવડતું નથી. આ જૂની પરંપરા છે તેથી આપણો વિજય ચિરસ્થાયી થઈ શકતો નથી. નિઝામના મંત્રી લાયકઅલી મીર પણ પાકિસ્તાન ભાગી ગયા. નિઝામને પદભ્રષ્ટ કરવાની જગ્યાએ બધા રાજવીઓની માફક માનસન્માન સાથે મોટું સાલિયાણું બાંધી આપ્યું.

હવે પ્રશ્ન કાશ્મીરનો હતો. કાશ્મીરમાં મહારાજા હિન્દુ હતા અને પ્રજા મુસ્લિમ હતી ત્યારે મહારાજા હરિસિંહ જમ્મુ-કાશ્મીરમાં રાજ્ય

કરતા હતા તે પણ પોતાના રાજ્યને સ્વતંત્ર કરવા માગતા હતા. શેખ મહોમ્મદ અબદુલ્લા નેશનલ કોન્ફરન્સના પ્રભાવશાળી નેતા હતા. નહેરુજીને તેમના પ્રત્યે ભાઈ જેવો પ્રેમ હતો. શેખ મુસ્લિમોના હિત માટે આંદોલન ચલાવતા રહેતા હતા, તેમણે મહારાજાને ઉઠાડી મૂકવાનું આંદોલન ચલાવ્યું હતું તેથી તેમની ધરપકડ થઈ અને ત્રણ વર્ષની સજા થઈ. નહેરુજી શેખના ટેકામાં કાશ્મીર ગયેલા પણ મહારાજા હરિસિંહે તેમની પણ ધરપકડ કરી પછી છોડી મૂક્યા. બીજા જ દિવસે નહેરુ પ્રધાનમંત્રી બનવાના હતા તેથી સરદારે તેમને કાશ્મીર જવાની ના પાડેલી પણ શેખપ્રેમના અતિરેકમાં નહેરુજી કાશ્મીર ગયા અને થોડાક કલાક ધરપકડ વહોરી આવ્યા. ત્યારે કાશ્મીરના દીવાન રામચંદ્ર કાક હતા. કાશ્મીરની એક ખરી મુશ્કેલી રસ્તાની હતી, શ્રીનગર જવા માટે બંને રસ્તાઓ પાકિસ્તાનમાંથી જતા હતા. સિયાલકોટ—જમ્મુ અને બીજો માર્ગ ગુરદાસપુર થઈને જતો હતો. બંને સ્થળો પાકિસ્તાનમાં જતાં હતાં. કાશ્મીર જવા માટે હવે તો માત્ર હિમાચલ પ્રદેશથી જ જતો હતો, પણ રેડકલીફે સીમાંકન કરતી વખતે પઠાણકોટની ચીકનનેક ભારત સાથે જોડી દીધી હતી. આ રીતે રસ્તાનો ઉકેલ આવી ગયો હતો. કાશ્મીરનો બંધો પુરવઠો પાકિસ્તાનમાંથી આવતો હતો. મહારાજા ઉપર દબાણ લાવવા, ઝીણાએ પુરવઠો બંધ કરી દીધો. એટલું જ નહીં તેમણે તો રજાકારોના વેશમાં નિવૃત્ત સૈનિકોને કાશ્મીરનો કબજો લેવા ધકેલી દીધા હતા. મારઘાડ કરતા રજાકારો આગળ વધતા રહ્યા. ઝીણાનું કહેવું હતું કે ભારત જો જૂનાગઢ અને હૈદરાબાદ લઈ લે તો અમે કાશ્મીર કેમ ન લઈએ? કાશ્મીર પાસે પ્રબળ સૈન્ય ન હતું, જે હતું તેમાં મુસ્લિમો જ હતા. ખરા સમયે તેના સૈનિકો ભાગી ગયા. કેટલાક તો તાયફાવાળા સાથે ભળી પણ ગયા. રજાકારો છેક શ્રીનગર પહોંચવાની તૈયારીમાં હતા. તેમણે શ્રીનગરનું પાવરહાઉસ કબજે કરી લીધું હતું તેથી શ્રીનગરમાં અંધારું છવાઈ ગયું હતું. કેટલાય સમયથી ભારત ભળવાની આનાકાની કરતા મહારાજા હરિસિંહના નાક સુધી પાણી પહોંચી ગયું હતું. રજાકારો શ્રીનગર પહોંચે તો હરિસિંહની હત્યા કરી નાખે. મહારાજા ગભરાયા. તેમણે તત્કાળ ભારતની મદદ માગી, સરદારે જોયું કે ખરો મોકો આવ્યો છે. તેમણે પહેલાં ભારતમાં ભળવાના દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરાવી લીધી, હવે પ્રશ્ન શ્રીનગર સુધી સેનાને પહોંચાડવી કેવી રીતે? ત્યારે માર્ગો બનેલા નહીં, માઉન્ટ બેટન અને નહેરુજી મૂંઝાતા હતા. શું કરવું તે સમજાતું ન હતું. જનરલોની મીટિંગ ભરાઈ. તેમાં સરદાર ચૂપ હતા. મીટિંગ ચાલુ હતી. લોકો સમજતા હતા કે સરદાર ઊંઘે છે. બધાંની નિરાશાજનક વાતો સાંભળ્યા પછી સરદારે આંખ ઉઘાડી અને મક્કમતાથી બોલ્યા, “જનરલો કોઈ પણ ભોગે શ્રીનગરનું રક્ષણ કરો. વિમાનો દ્વારા સેના ઉતારો પણ કાશ્મીરનું રક્ષણ કરો કરો અને કરો જ.” નેતાની મક્કમતાથી સેનાપતિઓ અને પ્રજામાં મક્કમતા આવતી હોય છે. સવાર થતાં જ ભારતનાં ખખડી ગયેલાં ડાકોટા વિમાનો ઊડ્યાં અને શ્રીનગરના હવાઈ મથકે ઉતરવા લાગ્યાં. જનરલ થિમૈયાના નેતૃત્વમાં તેમણે રજાકારોનાં ધાડાંઓને પાછાં હટાવવા માંડ્યાં. રજાકારો ઊભી પૂંછડીએ પાકિસ્તાન તરફ ભાગવા માંડ્યા. પણ આ જ સમયે 1-1-1948ના દિવસે નહેરુજી રાષ્ટ્રસંઘમાં ફરિયાદ લઈ ગયા. સરદારનો વિરોધ હોવા છતાં તે માન્યા નહીં. રાષ્ટ્રસંઘે યુદ્ધવિરામ કરાવ્યો. જે હજી પણ ચાલુ છે. શેખે મહારાજાની માફી માગી તેથી તેમને જેલમાંથી મુક્ત કર્યા, નહેરુજીએ તેમને કાશ્મીરના વડા બનાવ્યા. શેખ અને મહારાજા વચ્ચે પ્રથમથી જ વિરોધ હતો તે વધી ગયો. મહારાજાને હાંકી કાઢવાની ઝુંબેશ શેખે ઉપાડી. નહેરુજી શેખ તરફી હતા. તો સરદાર મહારાજા તરફી હતા. મહારાજાની સહીથી જ આપણે કાશ્મીરમાં છીએ એટલે મહારાજાનું મહત્ત્વ ઓછું ન કરાય તેવું સરદાર માનતા હતા. તોપણ નહેરુજીનું માન રાખવા સરદારે મહારાજાને સમજાવીને મુંબઈ મોકલી દીધા અને તેમની જગ્યાએ તેમના પુત્ર કરણસિંહને નિયુક્ત કર્યા, આ રાજ્યને વિશેષ દરજ્જો આપતી કલમ 370મી રચાઈ. એવું કહેવાય છે કે આ કલમ રચાઈ ત્યારે સરદારને પૂછવામાં આવ્યું ન હતું. આ રીતે સરદારના મક્કમ વલણથી કાશ્મીર પાકિસ્તાનમાં જતું બચાવી લેવાયું પણ રાષ્ટ્રસંઘમાં જવાની ભૂલ કરવાને કારણે આપણે 1/3 કાશ્મીર ખોઈ બેઠા છીએ તેવું લાગે છે. જો આ ભૂલ નહેરુજીથી ન થઈ હોત તો આજે પૂરું કાશ્મીર આપણી પાસે હોત અને કાશ્મીરનો કોઈ પ્રશ્ન જ ન હોત, ચીન સાથે પાકિસ્તાનની સીમા મળતી ન હોત તો સામયિક દષ્ટિએ આપણે વધારે સુરક્ષિત હતી.

રાષ્ટ્ર માટે બંધારણ અનિવાર્ય હોય છે. ડો. આંબેડકરની અધ્યક્ષતામાં બંધારણ સમિતિની રચના થઈ, પણ ખરા નિર્ણયો નહેરુ અને સરદાર કરતા હતા. બંધારણ સભાના કાયમી પ્રમુખ ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદ હતા. મુસ્લિમો માટે અલગ મતદારમંડળનો સરદારે વિરોધ કર્યો હતો. તેમને તો અનામત બેઠકો પણ પસંદ ન હતી પણ દલિતો અને આદિવાસીઓ પૂરતી સીમિત રાખવાના પક્ષના હતા. મુસ્લિમો સૌની સાથે ભળી જાય તેવી તેમની સલાહ હતી, રાજવીઓએ ભારે ત્યાગ કર્યો હતો. તેમનાં સાલિયાણાં બાંધી આપવા બંધારણમાં ઠરાવ થયો

ત્યારે કુલ રાજવીઓનાં કુલ સાલિયાણાની રકમ ચાર કરોડ જેવી થતી હતી. તેમણે રાષ્ટ્રીય ખિતાબો બંધ કરવાની પણ હિમયાત કરી હતી. બંધારણમાં સરદારનો જ વિશેષ પ્રભાવ રહ્યો હતો.

ગાંધીજીની હત્યા મહારાષ્ટ્રના એક બ્રાહ્મણે કરી હતી એટલું જ નહીં તેની ખુશીમાં હિન્દુ મહાસભાએ જાહેરમાં મીઠાઈ પણ વહેંચી હતી તેથી બ્રાહ્મણેતરો ગુસ્સાઈ ગયા અને બ્રાહ્મણોની સંપત્તિ બાળવા લાગ્યા હતા. સંઘર્ષ ઘણો ચાલ્યો, અંતે સરકારે કડક હાથે કામ લીધું. વાત શાંત થઈ ગઈ. સરદારનું વલણ આખી બ્રાહ્મણજાતિ ઉપર બદલો લેવાના વિરોધમાં હતું. મહારાષ્ટ્રમાં હિન્દુ પ્રજામાં ત્રણ ધારાઓ બની ગઈ. બ્રાહ્મણો હિન્દુ મહાસભાવાદી બન્યા, મરાઠાઓ કોંગ્રેસી બન્યા અને દલિતો આંબેડકરવાદી બની ગયા હતા.

15મી ઓગસ્ટ પછી પાકિસ્તાનથી નિરાશ્રિત બનીને આવેલા હિન્દુઓની તથા ભારતમાં રહેલા મુસ્લિમોની ફરિયાદો વધવા લાગી. બધી વાતો ગાંધીજી આગળ પહોંચતી, ગાંધીજી અને નહેરુ લગભગ એક મતના હતા. જ્યારે સરદાર વધુ વાસ્તવવાદી હતા તેથી ગાંધીજી-નહેરુ અને સરદાર વચ્ચે મતભેદો વધવા લાગ્યા હતા. સરદાર સતત માનસિક તાણમાં રહેતા, 8-3-1948ના રોજ સરદાર ઉપર હૃદયરોગનો હુમલો થયો.

બૃહદ રાજસ્થાન સંઘનું ઉદ્ઘાટન કરવા સરદાર અને વી. શંકરન, મણિબહેન વગેરે બે એન્જિનવાળા નાના વિમાનમાં જયપુર જવા રવાના થયા, પણ રસ્તામાં એક એન્જિન બંધ થઈ ગયું. બીજા એન્જિનના જોરે પાયલોટે વિમાન આગળ લીધું પણ પછી જયપુર નજીક જ એક નદીના પટમાં—રેતમાં વિમાન ઉતારવું પડ્યું. બધાં બચી ગયાં. રાત્રે અગિયાર વાગે માંડ જયપુર પહોંચાયું. બીજા દિવસે સરદાર પાછા દિલ્હી આવ્યા ત્યારે પુષ્કળ મેદની ઊમટી પડેલી અને સંસદભવનમાં ત્રણ મિનિટ સુધી ઊભા થઈને સાંસદોએ તાળીઓ પાડીને તેમને વધાવી લીધેલા. આવી તેમની ચાહના હતી.

પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી હિન્દુઓની ભારે વણઝાર શરૂ થઈ ગઈ હતી. સરદાર ભારે ચિંતિત હતા, પણ તેમના હાથ બંધાયેલા હતા. ખરેખર તો તે બંધાયેલા હાથે કામ કરી રહ્યા હતા. તેવામાં પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિપદ માટેનો પ્રશ્ન આવ્યો. નહેરુજી રાજાજી તરફી હતા. સરદાર રાજેન્દ્રપ્રસાદ તરફી હતા. ઘણી રકઝક ચાલી. નહેરુજી રાજેન્દ્રપ્રસાદને ઊભા નહીં રહેવા સમજાવતા રહ્યા પણ રાજેન્દ્રપ્રસાદને નહેરુજીના વલણથી ખોટું લાગ્યું હતું. આ પ્રશ્ન એટલો સંવેદન બન્યો કે નહેરુજીએ રાજીનામું આપવાની પણ ધમકી આપી દીધી. તેઓ અમેરિકા ગયા અને પાછા આવ્યા પણ રાજીનામું આપ્યું નહીં. વાત આગળ વધી. નહેરુજી અને મૌલાનાના હજાર પ્રયત્નો હોવા છતાં સરદારે રાજેન્દ્રપ્રસાદને પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ બનાવી દીધા. તે પણ બિનહરીફ રીતે. કેટલાક લોકોએ પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિનું પદ સરદારને આપવા હિલચાલ કરી પણ સરદાર રબ્બર સ્ટેમ્પ જેવા શોભાનો ગાંઠિયો થવા માગતા ન હતા. તેમણે એ સ્વીકાર્યું નહીં. હંમેશાં પોતાનું જ ધાર્યું કરાવવાની ટેવવાળા નહેરુજીને કડવું લાગ્યું હશે, પણ એ કડવો ઘૂંટડો ગળી ગયા વિના છૂટકો ન હતો.

પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી લાખો હિન્દુ નિરાશ્રિતો પશ્ચિમ બંગાળમાં ઠલવાતા હતા તે પશ્ચિમ બંગાળમાં રહેતા મુસ્લિમો ઉપર બદલો લેવા તલસતા હતા, તેથી નહેરુજીને ભારે ચિંતા થતી હતી ઘણા કોંગ્રેસી સભ્યો પણ હિન્દુ નિરાશ્રિતોના બદલામાં મુસ્લિમોને પૂર્વપાકિસ્તાન ધકેલી દેવાની નીતિ અપનાવવા સરદારને દબાણ કરતા હતા. પણ નહેરુજી તેના વિરોધી હતા. ભારતના મુસલમાનોને આંચ પણ આવવી જોઈએ નહીં તેવા તેમના સ્પષ્ટ વલણથી ઘણા લોકો તેમના ઉપર નારાજ થયા હતા. પ્રધાનમંડળમાં જ્યારે જ્યારે કોઈ ગંભીર ચર્ચા થતી ત્યારે સરદાર પક્ષનું વલણ વધુ પ્રભાવી થઈ જતું. સભ્યો સરદારને સાથ આપતા તેથી નહેરુજી વધુ દુઃખી થતા રહેતા. ફરી પાછા તેમણે રાજીનામું આપીને જેમ ગાંધીજી નોઆખલી ગયા હતા તેમ પોતે પૂર્વ બંગાળ જવાની તૈયારી બતાવી. નહેરુએ રાજેન્દ્રપ્રસાદને પત્ર પણ લખ્યો. નહેરુજી કોમવાદના સખત વિરોધી હતા પણ તે હિન્દુ કોમવાદના. મુસ્લિમ કોમવાદને સહી લેવાની વૃત્તિવાળા હતા. તેથી પેલો પક્ષ ગમે તે કરે તોપણ આપણે તો શાંત જ રહેવું જોઈએ બધું ચૂપચાપ સહન કરી લેવું જોઈએ તેવું વલણ ધરાવતા હતા. આ અર્થમાં તે સાચા ગાંધીવાદી હતા. પણ સરદાર અને મોટા ભાગના કોંગ્રેસીઓ આવું વલણ ધરાવતા ન હતા તે ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી નહીં તો ઈંટથી તો આપવાના મતના હતા. પ્રજા તો નિરાશ્રિતોનાં ટોળાં જોઈને ઊકળી ઊઠી હતી ભારતમાં રહેલા મુસલમાનોમાં કેટલાક પહેલાં પાકિસ્તાન તરફી હતા. પણ તે ભારતમાં રહી ગયા, પાકિસ્તાન ગયા નહીં. તેમની વફાદારી રાતોરાત બદલાઈ ગઈ હોય તેવું માની લેવાય નહીં. આવી લાગણી પ્રજામાં હતી. નહેરુજીને તો એક જ ચિંતા હતી. બહારથી આવેલા નિરાશ્રિતો અહીંના કોઈ પણ મુસલમાનને હાનિ ન પહોંચાડે. સરદારનું વલણ પ્રજાનું પ્રતિબિંબ પાડતું હતું. કારણ કે તે વાસ્તવવાદી હતા. અંતે ઘણા નિરાશ્રિતોને

ધકેલી દીધા પછી ભારત અને પાકિસ્તાનના પ્રધાનમંત્રીઓની બેઠક થઈ અને એક સમજૂતી કરાઈ. આ સમજૂતીથી ભારતના મુસ્લિમોના હક્કો સુરક્ષિત કરાયા હતા, પણ પાકિસ્તાનના હિન્દુઓની રક્ષા માત્ર કાગળ ઉપર જ રહી હતી, સમજૂતીથી પશ્ચિમ બંગાળની પ્રજા નારાજ હતી. નહેરુજીના બે બંગાળી પ્રધાનો શ્યામાપ્રસાદ મુખરજી અને નિયોગી બંનેએ રાજીનામું આપવા તૈયાર થઈ ગયા. ઘણું સમજાવ્યા પછી પણ તે માન્યા નહીં. રાજીનામાં આપી જ દીધાં. ભારતમાં ખાસ કરીને ગાંધીવાદીઓ હિન્દુઓના ગમેતેવા સાચા વિરોધની પણ પરવા કરતા નથી. તે તરત જ તેને કોમવાદ કહી દે છે. આ એક તરફી વલણથી આજે પ. બંગાળ અને આસામમાં હિન્દુઓ આવનારાં વર્ષોમાં અલ્પસંખ્યક થઈ જાય તો નવાઈ ન પામતા. પ્રશ્નને કાયમી ઉકેલ આપવાનો જ્યારે સામા પક્ષે મોકો આપો તોય છતાં તમે પ્રશ્ન ન ઉકેલો તો તમે કાચા રાજનેતા કહેવાવ. આવું કાચાપણું એક વાર નહીં અનેક વાર બતાવાયું છે.

ફરીથી કોંગ્રેસ પ્રમુખના પદનો વિવાદ શરૂ થયો. સરદાર અને કોંગ્રેસીઓનો મોટો ભાગ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનને પ્રમુખ બનાવવા માગતા હતા પણ નહેરુજીને ટંડન ગમતા ન હતા. પછી પાટીલનું નામ આવ્યું તે પણ ન ગમ્યું. નહેરુજીએ ટંડનને રોકવા માટે સરદારને પૂછ્યા વિના જ કૃપાલાણીનું નામ તરતું મૂકી દીધું. આથી સરદારને દુઃખ થયું. હવે ત્રિપાંખિયો જંગ થયો : 1. ટંડન, 2. શંકરરાવ દેવ અને 3. કૃપાલાણી. દેવ પણ બેસી જવા તૈયાર ન હતા. લોકો ખુલ્લેઆમ આ નહેરુ-સરદારનો જંગ માનતા હતા. નહેરુએ ફરીથી સરદારને ધમકી આપી કે જો ટંડન ચૂંટાશે તો પોતે કામ કરી શકશે નહીં. અર્થાત્ રાજીનામું આપી દેશે. ગાંધીજી વારંવાર ઉપવાસની ધમકી આપતા રહેતા તો નહેરુજી રાજીનામાની ધમકી આપતા રહેતા, અનેક અનુભવો પછી સરદાર એને પોકળ ધમકી માનતા હતા.

અંતે 29મીએ ચૂંટણી થઈ. મત ગણતરી કરતાં તેમાં ટંડન વિજયી થયા. તેમના પોતાના હરીફ કૃપાલાણી અને શંકરરાવ દેવ કરતાં પણ તેમને વધુ મત મળ્યા હતા. આ સરદારનો વિજય હતો. સરદારે રાજાજીને વ્યંગ કર્યો કે નહેરુનું રાજીનામું લાવ્યા છો? પણ નહેરુજીએ રાજીનામું ન આપ્યું. કોંગ્રેસમાં સરદારનો જ વધુ પ્રભાવ હતો તે અનેકવાર સાબિત થયું હતું. નહેરુજી, ગાંધીજીના પ્રભાવથી પ્રધાનમંત્રી બન્યા હતા તે સૌ જાણતા હતા. હવે પક્ષમાં એક વધુ વિરોધીનો ઉમેરો થયો છે તેવું નહેરુજી માનવા લાગ્યા હતા.

કોંગ્રેસ કારોબારીમાં નહેરુજીએ એક શરતે આવવાની તૈયારી બતાવી—રફી એહમદ કીડવાઈને પણ કારોબારીમાં લેવાય તો જ આવું. સરદાર અને ટંડન બંને આ વાત સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા. ફરી પાછી ધમકી અને લાંબો વિવાદ ચાલ્યો પણ ટંડને કીડવાઈને ના લીધા તે ના જ લીધા. નહેરુજી ચૂપચાપ કારોબારીમાં આવી ગયા.

નહેરુજીની વિદેશનીતિ પ્રત્યે સરદાર અસહમતી ધરાવતા. નહેરુ પશ્ચિમ વિરોધી અને સામ્યવાદ તરફી વલણ ધરાવતા, જે સરદારને યોગ્ય ન લાગતું પણ નહેરુના કામમાં સરદાર કદી ચંચુપાત કરતા નહીં. તેથી નહેરુ પોતાનું ધાર્યું કરતા રહેતા. એવામાં 1950માં ચીને તિબેટ ઉપર કબજો જમાવી લીધો. સરદારને આ ન ગમ્યું પણ નહેરુ હિન્દી-ચીની ભાઈભાઈનાં સ્વપ્નાં સેવતા હતા, આ વખતે સરદાર સખત બીમાર હોવા છતાં નહેરુને ચેતવતો લાંબો પત્ર લખ્યો, જે આજે પણ પૂરેપૂરો પ્રસ્તુત છે અને સરદારની દીર્ઘદષ્ટિને બતાવે છે. પત્રની નહેરુ ઉપર કશી અસર ન થઈ.

નહેરુએ સરદારની શક્તિ તોડવા માટે તેમના વફાદાર સચિવોની બદલી કરવાનો પણ વિચાર કર્યો હતો. તેમના વલણથી સરદાર ભારે વ્યથા ભોગવતા હતા. તેમાં રોજ કાંઈ ને કાંઈ નવો ઉમેરો થતો હતો.

સરદારની તબિયત બગડવા માંડી, મોઢામાંથી લોહી પડવા માંડ્યું. સરદારને અંતિમ દિવસો દેખાવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનું મન ઈશ્વર તરફ વાળ્યું. તબિયત વધુ બગડી. 12મી ડિસેમ્બરે ડાકોટા વિમાન દ્વારા સરદારને મુંબઈ લઈ જવાયા, બિરલા હાઉસમાં તેમને ઓક્સિજન ઉપર રખાયા. 15મી ડિસેમ્બરે સવારના 9 વાગીને 35 મિનિટે મણિબહેનના હાથે ગંગાજળ પીને દેહ છોડી દીધો. સરદારની ઇચ્છા પોતાના અગ્નિસંસ્કાર ચોપાટી ઉપર થાય તેવી હતી. ચોપાટી ઉપર મહાન નેતા બાળગંગાધર તિલકના સંસ્કાર થયા હતા પણ તેવું ન થઈ શક્યું. અને સોનાપુરના સર્વલોક સ્મશાનગૃહમાં અગ્નિસંસ્કાર કરવાનું થયું. આ બાબતમાં મહારાષ્ટ્રના સદોબા પાટિલનાં સંસ્મરણો વાંચવા જેવાં છે. તેમણે નહેરુજીને સરદારના મરણના સમાચાર આપ્યા અને શું કરવું તેવું પૂછ્યું તો કહેવામાં આવ્યું કે તેમાં પૂછવાનું શું હોય જેમ સૌનું થતું હોય તેમ કરવું. પં. નહેરુ સ્મશાન પ્રસંગે મુંબઈ આવ્યા, પણ રાજેન્દ્રપ્રસાદ દિલ્હીમાં જ રહે તેવો આગ્રહ કર્યો. રાજેન્દ્રપ્રસાદ રાષ્ટ્રપતિ હતા પણ સરદારના અનન્ય સ્નેહી હતા તેથી નહેરુની ઇચ્છાની અવગણના કરીને તે પણ મુંબઈ પહોંચ્યા. આવું જ સોમનાથ મહાદેવના મંદિરની શિલાન્યાસ વખતે પણ થયેલું. નહેરુ ઇચ્છતા હતા કે ભારતના ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્રપતિ

તરીકે રાજેન્દ્રબાબુ સોમનાથ ન જાય, પણ રાજેન્દ્રબાબુ ગયેલા અને ધાર્મિક વિધિમાં ભાગ લીધેલો. રાષ્ટ્રપતિ થવાથી કાંઈ ધર્મહીન થોડું થઈ જવાય છે. સોમનાથ બાબત સરદારની લાગણી જેવી જ રાજેન્દ્રપ્રસાદની પણ લાગણી હતી, જ્યારે નહેરુજીને તે વાત ગમેલી નહીં. અગ્નિસંસ્કારમાં બિરલા શેઠ પણ આવેલા. તેમણે સરદારના સ્મારક માટે 50 લાખ રૂપિયા જાહેર કર્યા હતા તો નહેરુજીને આ રકમ ઘણી વધારે લાગી હતી. આપણે ત્યાં સૂક્તિ છે કે “મરણાન્તાનિ હિ વૈરાણી” અર્થાત્ વૈરવૃત્તિ મરણની સાથે સમાપ્ત થઈ જાય. મૃત્યુ પછી વેર ન રખાય. અને કદાચ કોઈ તેવું વેર રાખે તો તે વ્યક્તિની ગરિમાને નીચે ઉતારી મૂકે. સરદાર પ્રત્યેનું વલણ સ્નેહભર્યું ન કહેવાય. તે પછી અને હજી પણ તે તેવું જ છે.

સરદાર વિશે મેં શરૂઆતમાં જ લખ્યું છે કે આવું વ્યક્તિત્વ હજાર વર્ષમાં એકાદ પેદા થતું હોય છે. તેમના મૃત્યુ પછી તેમને જે માન મળવું જોઈએ તે મળ્યું લાગતું નથી. લોકસભાની લોબીમાં તેમનું ચિત્ર છેક બિનકોંગ્રેસી સરકાર વખતે મુકાયું. તેમને ભારતરત્ન પણ મરણોપરાંત બિન કોંગ્રેસી સરકારના સમયમાં અપાયો. આવી મહાન વિભૂતિને ખરેખર તો દિલ્હીમાં ગાંધીજીની બાજુમાં જ અગ્નિદાહ દેવાવો જોઈતો હતો. ખરેખર તો તે ભારતના તે વખતના ઉપપ્રધાનમંત્રી હતા. હોદ્દાના અધિકારથી પણ રાજઘાટના અધિકારી હતા. પણ એવું કશું થયું નહીં, તેમના ચાહકો ઘણા હતા પણ તેમના અવસાન પછી સત્તાનું કેન્દ્ર એક જ હાથમાં સ્થિર થઈ જવાથી બધા તે તરફ વળી ગયા. ગાંધીજી વચ્ચે અને બંને બાજુ નહેરુ-સરદારનું પ્રસિદ્ધ ચિત્ર હતું તેમાંથી સરદારને હટાવી દેવાયા. એક સમય એવો પણ આવ્યો કે દિલ્હીના સત્તાધારીઓની નાખુશીથી લોકો સરદારના ગુણગાન ગાતાં પણ ડરવા લાગ્યા. સરદાર જે ભવનમાં રહેતા હતા તેને સંગ્રહાલય બનાવવાની જગ્યાએ વેચી દેવાયું. જાણે કે પૂરા ઇતિહાસમાંથી તેમને ભૂંસી નાખવાના પ્રયત્ન થયા. ગુજરાતના તે સમયના મોટા નેતાઓએ પણ કાંઈ દઢ અને મક્કમ અવાજ કાઢ્યો દેખાતો નથી. આ દેશમાં બધી લોકયોજનાનાં નામ ગાંધી-નહેરુવંશથી જોડાય છે. પણ સરદારનું નામ જોડવાની વાત કોઈને સૂઝતી નથી. આટલા મહાન નેતાની આટલી મોટી ઉપેક્ષા આપની પીડાજનક જ કહેવાય. જોકે આજે પણ વિકટ પરિસ્થિતિ વખતે લોકો સરદારને જ યાદ કરે છે “જો સરદાર હોત તો આવું ન થાત” એવું લોકો છૂટથી બોલે છે તે જ મોટી શ્રદ્ધાંજલિ કહેવાય.

સરદાર પોતે કદી આદર્શોનાં બણગાં ફૂંકતા નહીં. 32 વર્ષની વયે તે વિધુર થયા, ફરી લગ્ન ન કર્યા પણ કદી બ્રહ્મચર્યનો દાવો ન કર્યો કે ઉપદેશ પણ ન આપ્યો. ગાંધીજી, બ્રહ્મચર્યનો સતત ઉપદેશ આપતા રહેતા, કેટલીક વાર તો અસ્વીકાર્ય પ્રયોગો પણ કરતા પણ સરદારે કદી આવું કર્યું નથી. તેમણે સત્ય અને અહિંસાના આદર્શોને પણ વારંવાર ગાયા નથી. જરૂર પડી ત્યારે જૂનાગઢ નિઝામ, કાશ્મીરમાં સેનાનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો હતો. ઘણા ઊંચા આદર્શોની વાતો વારંવાર કરવાથી ખરા સમયે તેમાં બાંધછોડ કરવી જ પડતી હોય છે. ત્યારે આદર્શની વાતો ઝાંખી થઈ જતી હોય છે. સરદાર વાસ્તવવાદી ધરાતલના માણસ હતા તેથી જે કામ હાથમાં લેતા સફળતાપૂર્વક કરી બતાવતા. સરદાર અને નિષ્ફળતા સાથે રહ્યાં જ નથી. પાછલાં વર્ષોમાં ગાંધીજી અને નહેરુજી સાથે મતભેદો થયા હતા જે જગજાહેર વાતો છે. તેમના પ્રધાનમંત્રી પદને ગાંધીજીએ રોક્યું હતું તેમ છતાં એક અદના અનુયાયી તરીકે તેમણે કશા જ વિરોધ વિના ગાંધીજીના આદેશનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. પાછળનાં 21-3 વર્ષ તેમણે બહુ જ માનસિક તાણમાં વિતાવ્યાં હતાં. ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ઊતર્યા તે આડકતરી રીતે સરદાર સામે જ હતા તેવું બધા બોલતા હતા. સરદારે હૃદય ઉપર પથ્થર મૂકીને આ બધું સહન કર્યું હતું. સરદારનાં બીજાં બધાં કાર્યોને જવા દેવામાં આવે અને માત્ર દેશી રજવાડાંઓને ભારતમાં ભેળવવાનું એક જ કાર્ય ગણવામાં આવે તોપણ તે અદ્વિતીય જ કહેવાય. લોકો કહે છે કે કોઈની ખોટ પડતી નથી. કોઈના વિના કામ અટકતું નથી. પણ ખરેખર ભારતના રાજકારણમાં જો કોઈની ખોટ પડી હોય તો તે માત્ર સરદાર સરદાર અને સરદારની જ પડી છે. આટલાં વર્ષો પછી પણ તે ખોટ પુરાઈ નથી. મારી દૃષ્ટિએ તેમની સામે બીજા ત્રાજવામાં તોળી શકાય એવો કોઈ નેતા થયો નથી. અવસાન પછી તેમના બેન્ક ખાતામાં પૂરા 300 રૂપિયા પણ ન હતા. વિદેશોમાં કાળું ધન જમા કરાવનારા, તેમના પગરખામાં પગ ન મૂકી શકે. તેમણે હંમેશાં મહત્ત્વના પદો ઉપર દેશભરમાંથી વીણી-વીણીને યોગ્ય વ્યક્તિઓને ચૂંટ્યા હતા. પોતાના પુત્ર ડાહ્યાભાઈ કે બીજા માણસો માટે કદી કોઈ મહત્ત્વનું પદ શોધ્યું ન હતું. પછી તો ભયંકર પરિવારવાદ ચાલ્યો જે હજી પણ ચાલી રહ્યો છે. લોકશાહી અને પરિવારવાદનો મેળ ન હોય પણ આપણે ત્યાં આ મેળ જામ્યો છે. સરદાર આવાં બધાં અનેક દૂષણોથી સર્વાંગ બચ્યા હતા. ઉપરનો માણસ નીચેના માણસને પ્રેરણા આપતો હોય છે. તેમના પછી ઉપરના માણસોમાં આવું પ્રેરક બળ ન રહ્યું. તેથી સત્તાલોલુપતા, ધનલોલુપતા, પરિવારવાદ, વગેરે અનેક અનિષ્ટો ભોરિંગ થઈને દેશને ડંખી રહ્યાં

છે.

આવા મહાન સરદારની સર્વોચ્ચ ઊંચાઈ ધરાવતી મહાન પ્રતિમા સ્થાપવાનું ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ હાથ ધર્યું છે, તે જ્યારે પૂરું થશે ત્યારે એક ભવ્ય શ્રદ્ધાંજલિ કહેવાશે. મારી દૃષ્ટિએ સરદાર ઉપર કલમ ચલાવનારા ઘણા લોકોએ તેમને પૂરો ન્યાય આપ્યો નથી, તેમણે જે કાંઈ અદ્ભુત કાર્ય કર્યું તેનાં ગીતો તો લોકો ગાય છે પણ તે બાંધેલા હાથે કર્યું તે વાતને ગૌણ બનાવી દે છે. જો તેમના હાથ ખુલ્લા રહેવા દીધા હોત તો કદાચ આજે ભારતને પીડતા અનેક વણ ઉકેલાયેલા પ્રશ્નો ઊકલી ગયા હોત. સરદારના અવસાન પછી આપણે જોયું છે કે ભારતનો એક પણ સળગતો પ્રશ્ન ઉકેલાયો નથી. કાશ્મીરનું કોકડું વધુ ગૂંચવાયું છે. ચીન છેક અંદર ઘૂસી આવ્યું હતું અને ફરીથી ઘૂસી આવવાનો ભય બતાવે છે. પાકિસ્તાને ચાર વાર આક્રમણો કર્યા છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં હિન્દુઓને લગભગ નામશેષ કરી દેવાયા છે. હવે તો બાંગ્લાદેશી મુસ્લિમોનાં ધાડાં ભારતના વસ્તીસંતુલનને બગાડી રહ્યાં છે. માઓવાદ અને નક્સલવાદને નાથી શકતો નથી. સરકાર તેમના આગળ રાંક થઈ ગઈ છે. ઇસ્લામિક આતંકવાદ પાર્લમેન્ટ અને મુંબઈ ઉપર બેફામ હુમલા કરે છે પણ કશો જ મુંહતોડ જવાબ આપી શકતો નથી. સીમાપારનો આતંકવાદ લોકજીવનને ભયભીત કરી રહ્યો છે. દુપ્લીકેટ કરન્સીઓને બિન્દાસ્ત રીતે ભારતમાં ઘુસાડવામાં આવે છે. કશું કરી શકાતું નથી. જોકે હવે ચરખાનો મોહ ભાગી ગયો છે તેથી ઔદ્યોગિક વિકાસ ઠીક ઠીક થવા લાગ્યો છે. પણ ભારતની એકંદર છબિ કોઈ દુર્બળ રાષ્ટ્ર જેવી કરી મુકાઈ છે. તુષ્ટિકરણની નીતિ વોટબેન્ક બની રહી છે પણ તેથી પ્રજાનું વિભાજન થઈ રહ્યું છે તે નથી દેખાતું. આવી કપરી પરિસ્થિતિનું મૂળ કારણ દુર્બળ હાથોમાં આવેલું રાજકારણ જ કહેવાય. જો સરદારને પ્રધાનમંત્રી થવા દેવાયા હોત અને તેમના મક્કમ પગલે દેશ ચાલ્યો હોત તો દેશને આ દશા ભોગવવી ન પડત. તેમની બીમારીમાં શારીરિક કરતાં માનસિક કારણ પ્રબળ હતું. સતત વિરોધ અને ઉપેક્ષા અને છેવટે ઘૃણાભર્યા વાતાવરણમાં તે જીવતા રહ્યા. તે જ તેમની ખરી બીમારી હતી. એક દિવસ આવશે જ્યારે ભારતના લોકો તેમને પૂરેપૂરો ન્યાય આપશે. અંતિમહાન સરદારને પશ્ચાત્તાપથી વંદન કરશે. આટલું લાંબું પ્રકરણ લખવું ન હતું, પણ લખાઈ ગયું.

15-12-11

*

18. બાજીરાવ પહેલો

જ્ઞાતિઓની દૃષ્ટિએ પણ ઇતિહાસ લખાતો હોય છે. મોટા ભાગે મૌર્યવંશ, ગુપ્તવંશ, શુંગવંશ, ચૌહાણવંશ, ચાવડાવંશ, મોગલવંશ, બાબીવંશ એમ વંશનો ઇતિહાસ લખાયો છે. તેમાં બ્રાહ્મણવંશનો પણ ઇતિહાસ છે. આપણે એક મહાન પરાક્રમી બ્રાહ્મણની ચર્ચા કરવાની છે. પણ તેના પહેલાં બ્રાહ્મણોના સાત પ્રકાર સમજવા જેવા છે : 1. ઋષિબ્રાહ્મણ, 2. રાજાબ્રાહ્મણ, 3. આચાર્ય બ્રાહ્મણ 4. પંડિત બ્રાહ્મણ, 5. મંત્રી બ્રાહ્મણ, 6. સાહિત્યકાર બ્રાહ્મણ, 7. નોકરિયાત બ્રાહ્મણ, 8. ખેડુત બ્રાહ્મણ અને 9. ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ.

1. ઋષિબ્રાહ્મણ

મોટા ભાગના ઋષિઓ બ્રાહ્મણો જ થયા છે. જેમણે મૂળ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. દર્શનો રચ્યાં છે. ત્યાગી-તપસ્વી પણ ગૃહસ્થી ધર્મવાળા ઋષિઓ હિન્દુ ધર્મના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર બેઠેલા છે. જો ઋષિઓ અને ઋષિગ્રંથોને બાદ કરવામાં આવે તો આપણી પાસે કશું રહેતું નથી.

2. રાજવી બ્રાહ્મણ

બ્રાહ્મણો રાજા-મહારાજાઓ પણ થયા છે. શુંગવંશ, કણ્વવંશ બ્રાહ્મણવંશ છે. જેમણે પાટલિપુત્ર ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. તે પછી મહારાષ્ટ્રમાં પેશ્વાઓનું રાજ્ય આવ્યું તે પણ બ્રાહ્મણ વંશ જ હતો.

3. આચાર્ય બ્રાહ્મણ

ઋષિશાસ્ત્રો ઉપર જ્યારે ભાષ્ય લખવાનાં થયાં ત્યારે જે મહાન આચાર્યો થયા તે બધા બ્રાહ્મણો છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, માધ્વાચાર્ય, નિમ્બાર્કાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, રામાનંદાચાર્ય, દયાનંદ સરસ્વતી વગેરે બધા બ્રાહ્મણો છે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પણ દર્શનો લખનારા બ્રાહ્મણો જ છે. અને નાસ્તિક આચાર્ય ચાર્વાક પણ બ્રાહ્મણ જ છે.

4. પંડિત બ્રાહ્મણ

ઋષિનાં શાસ્ત્રો, તેના ઉપર ભાષ્યો અને તેના ઉપર ટીકાઓ લખનારા પંડિતો પણ બ્રાહ્મણ છે. વાયસ્પતિ મિત્રથી માંડીને અત્યાર સુધી અનેક પંડિતોએ ઘણીઘણી ટીકાઓ લખી છે. પંડિતોની સંખ્યા હજારોની થાય છે.

5. મંત્રી બ્રાહ્મણ

રાજ્યોના દીવાનો મોટા ભાગે બ્રાહ્મણો છે. ચાણક્ય, પ્રભાશંકર પટ્ટણી વગેરે બધા બ્રાહ્મણો છે.

6. સાહિત્યકાર બ્રાહ્મણો

સાહિત્યમાં કવિ-સંગીત વગેરે ક્ષેત્રોમાં બ્રાહ્મણો જ બ્રાહ્મણો જોવા મળશે. વ્યાસ, વિશિષ્ઠ, વાલ્મીકિ કાલિદાસ, દંડી, માઘથી માંડીને ગુજરાતના દલપતરામ, ન્હાનાલાલ, નર્મદ, ઉમાશંકર વગેરે મોટા ભાગના કવિઓ—સાહિત્યકારો બધા બ્રાહ્મણો છે. સંગીતકારોમાં પણ તાનસેન, બૈજુ બાબરા, પં. ઓમકારનાથ, પં. જશરાજ, લતા-આશા વગેરે બધાં બ્રાહ્મણો છે.

7. નોકરિયાત બ્રાહ્મણ

રાજા-મહારાજા-નવાબ-સુલતાન અંગ્રેજ વગેરેના શાસનકાળમાં મોટા ભાગનો નોકરિયાત વર્ગ બ્રાહ્મણોનો છે. લગભગ બધાં ખાતાંઓમાં બ્રાહ્મણો જ નાનાં-મોટાં પદો ઉપર બેઠેલા હતા.

8. ખેડુત બ્રાહ્મણ

ખેતીકામમાં પણ બ્રાહ્મણો જોતરાયેલા હતા. દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં બ્રાહ્મણો ખેતી કરતા, ત્યારથી તે અભણ પણ રહેલા.

9. ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ

બ્રાહ્મણોનું સૌથી નિમ્ન સ્થાન ભિક્ષુકો તરીકે આવે છે. બ્રાહ્મણ ભિખારી થઈ ગયો. યજમાનવૃત્તિમાંથી જમણવાર, દક્ષિણા લેતો થયો અને પછી તો ઘરે ઘરે ફરીને લોટ માગતો, દક્ષિણા માગતો પરાન્નભોજી અને દક્ષિણાભોજી થઈ ગયો. આ તેનું પતન હતું.

જોકે બ્રાહ્મણોએ ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઘણી ભૂલો કરી છે તોપણ ભૂલોને સુધારનારા પ્રખર સુધારકો પણ તેમણે જ વધુ પેદા કર્યા છે.

આમ નવ પ્રકારના બ્રાહ્મણો કહી શકાય. આપણે રાજા બ્રાહ્મણની વાત કરીશું. ઉપર કહ્યું તેમ શુંગ અને કણ્વવંશના બ્રાહ્મણોએ

પાટલિપુત્ર ઉપર લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. મેવાડમાં પણ બ્રાહ્મણોનું રાજ્ય હતું. સિસોદિયા વંશ બ્રાહ્મણથી સંબંધિત મનાય છે. પણ મહારાષ્ટ્રમાં ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણોએ પેશ્વા તરીકે પોતાનું અદ્ભુત સ્થાન દીપાવ્યું લાગે છે. 1680માં છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનું અવસાન થયું. તેમના અષ્ટપ્રધાનોમાં મુખ્ય પ્રધાન મોરોપંત બ્રાહ્મણ હતા અને સેનાપતિ પણ હતા, પણ શિવાજી પછી સંભાજી બાપ જેવા ન નીકળ્યા. દીવાની નીચે અંધારું હોય છે. એટલું જ નહીં દીવાની પાછળ પણ અંધારું હોય છે. મહત્તાની વંશપરંપરા ભાગ્યે જ ચાલતી હોય છે. શિવાજી મહારાજના પુત્ર સંભાજીની ઘાતકી રીતે હત્યા ઔરંગઝેબે કરાવી અને પત્ની યેશુબાઈ તથા પુત્ર શાહૂજીને કેદ કર્યા. આ માદીકરો 18 વર્ષ સુધી ઔરંગઝેબની કેદમાં રહ્યા તે દરમિયાન શિવાજી મહારાજની ગાદીએ રાજારામ આવ્યો. તે લાંબું જીવ્યો નહીં. તેથી રાજકારોબાર તેની પત્ની તારાબાઈએ સંભાળ્યો. તેનો પુત્ર શિવાજી બીજો બાળરાજા હતો, આ બાજુ ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થયું તેની જગ્યાએ બહાદુરશાહ ગાદીએ આવ્યો. શાહૂને નજરકેદમાંથી છોડાવવા બાલાજી વિશ્વનાથ નામના બ્રાહ્મણે તન-મન-ધનથી ભારે પ્રયત્નો કર્યા હતા. બાલાજી શ્રીવર્ધન ગામમાં જન્મ્યો હતો અને ત્યાં જજિરાના સિદ્ધીની સત્તા હતી. તેનો હિન્દુ પ્રજા ઉપર ભારે ત્રાસ હતો, તેથી બાલાજી ત્યાંથી ભાગીને શિવાજી મહારાજના દરબારમાં નોકરી કરવા આવેલો. અહીં મંત્રી રામચંદ્ર પંતના હાથ નીચે કારકુનની નોકરી કરવા લાગેલો. તે કલમ અને તલવાર બંનેમાં કુશળ હતો. તેણે તલવારના જોરે પૂના બચાવેલું અને સિંહગઢનું પણ રક્ષણ કરેલું. 18 વર્ષ નજરકેદ રહ્યા પછી જ્યારે શાહૂનો છુટકારો થયો ત્યારે તેણે બાલાજીની કદર કરીને તેને લશ્કરનો વ્યવસ્થાપક બનાવેલો. શાહૂ ચારે તરફ સંકટથી ઘેરાયેલો હતો ત્યારે બાલાજીએ તેને ખૂબ મદદ કરેલી. બાલાજીની કુનેહથી શાહૂ સંકટ પાર કરી શક્યો હતો. તેથી ફરી તેની કદર કરી તેને પેશવા બનાવી દીધો. પેશવા એટલે રાજ્યનો મુખ્ય પ્રધાન, પ્રધાનમંત્રી. એક સામાન્ય કારકુનમાંથી તે સ્વબળે છોક પેશવા સુધીના પદે પહોંચી ગયો હતો, બે યોગ્યતાઓનો મેળ થાય તો ઉન્નતિ થાય જ. બાલાજી યોગ્ય હતો અને શાહૂ મહારાજ પણ યોગ્ય હતા. આ રીતે બે યોગ્યતાઓનો મેળ જામ્યો.

ઈ. સ. 1720માં બાલાજીનું અવસાન થયું. તેની જગ્યાએ પેશવાપદે તેના પુત્ર બાજીરાવની નિમણૂક કરવામાં આવી. આમ તો બાજીરાવનું મૂળ નામ વિસાજી હતું પણ તેની પ્રસિદ્ધિ બાજીરાવ નામથી થઈ. તેને ચીમનાજી કરીને નાનો ભાઈ હતો. તે પણ બાજીરાવ જેવો જ બહાદુર હતો. તે જીવનભર સાથે રહ્યો હતો. બાજીરાવ જ્યારે પેશવા બન્યો ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર 19 વર્ષની જ હતી. બૌદ્ધિક ક્ષમતા બે પ્રકારની હોય છે : 1. જન્મજાત અને 2. અનુભવજાત. જેને જન્મજાત બૌદ્ધિક ક્ષમતા હોય તે જ અનુભવજાત ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરી શકે. જેને જન્મજાત બૌદ્ધિકતા હોય જ નહીં તેને અનુભવોથી કશું પ્રાપ્ત થતું નથી. ત્યારે અત્યારની માફક સ્કૂલ-કૉલેજો ન હતી. ખરું શિક્ષણ પિતાની પાસેથી જ મળતું. બાજીરાવે બચપણથી જ તલવાર-ભાલો, ઘોડેસવારી વગેરે શીખ્યું હતું. તેનામાં યોદ્ધાના બધા ગુણો હતા. જેનામાં યોદ્ધાના ગુણો હોય તે તક મળતાં આપોઆપ સેનાપતિ થઈ શકતો હોય છે. જેણે પોતાના સંતાનને મહાન બનાવવાં હોય તેણે તેના બાલ્યકાળને બે વાતોથી બચાવવાં જોઈએ. એક તો વ્યસની—જુગારી અને વ્યભિચારીઓની સંગતથી બચાવવા જોઈએ બીજું. સંસારત્યાગી સાધુ બાવાથી બચાવવો જોઈએ, પેલા વ્યસની કરતાં આ બીજો સંગ વધુ હાનિકર થઈ શકે છે. બાળક જો સાધુડાંઓની જમાતમાં ભળી ગયો તો તે બધી રીતે ખતમ થઈ જશે. તે પરોપજીવી થઈ જશે અને જીવનભર ઉઘરાણાં કરતો ફરશે, યાદ રહે મેં બાવા શબ્દ લખ્યો છે. સંત નથી લખ્યો. જે સાચા સંત હોય તે કોઈના બાળકોને પદભ્રષ્ટ ન કરે. તે તો કર્તવ્યપરાયણ બનાવે. જેમ સ્વામી રામદાસજીએ શિવાજીને શિવાજી બનાવ્યા, પણ જે ઉદારોણિયા બાવા હોય તે પારકાં બાળકોને મુંડતા જ ફરે. તેમને ટોળું વધારવું હોય છે. પછી ભલેને તે કોઈ વિધવા માનો એકનો એક જ બાળક કેમ ન હોય!

પિતા બાલાજીએ બાજીરાવને અનેક સુસંસ્કારો આપ્યા હતા તેથી 19 વર્ષની ઉંમરમાં પણ તે પીઠ વ્યક્તિ જેવો દેખાતો હતો. જ્યારે કોઈ જુનિયરને ઘણા સિનિયરોને કુદાવીને ઉચ્ચ પદ ઉપર બેસાડાય ત્યારે સિનિયરો નારાજ થવાના જ. સિનિયોરીટીનો હક્ક સાચો હોય તોપણ મહત્ત્વના પદ માટે રાજાએ તેમાં જકડાઈ જવાનું ન હોય. પદ માત્રને માત્ર યોગ્યતાથી જ પ્રાપ્ત કરાય અથવા અપાય. યોગ્યતા વિના પણ સિનિયોરીટી કે બીજા કોઈ અનામતના ધોરણે જ્યારે મહત્ત્વનાં પદો અપાવા લાગે ત્યારે સમજવાનું કે વહીવટ કથળી જવાનો. બાજીરાવ રૂપરૂપનો અંબાર હતો. લોકો રૂપસુંદરીઓની રૂપકથાઓનું વર્ણન કરતા હોય છે. પુરુષના રૂપની ભાગ્યે જ કોઈ કથા લખાય છે. પુરુષના પરાક્રમની કથા હોય, પણ બાજીરાવમાં રૂપ અને પરાક્રમ બંને હતાં, તે જ્યારે ઘોડેસવાર થઈને માર્ગ ઉપર નીકળતો ત્યારે તેને જોવા માટે લોકોની ભીડ જામી જતી. ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણો આમે રૂપાળા હોય છે. આજે લોકો નટ-નટીઓને જોવા માટે ભેગા થઈ જાય છે

પણ નટ-નટીઓ પાસે રૂપ સિવાય બીજું કશું પ્રેરણાદાયી ભાગ્યે જ હોય છે, બલકે નથી હોતું. તેમને જોઈને જોનારા વધુ વિકારી બનતા હોય છે. ખાસ કરીને કોઈ પુરુષ નટને જોઈને ગાંડી થયેલી છોકરીઓ આદર્શ પત્ની થવાની યોગ્યતા વિનાની હોય છે. તે છાકટી થઈને થોડાં વર્ષો ભલે રખડી ખાય પણ પછી તેનું જીવન અંધકારમય થઈ જતું હોય છે. પુરુષ રૂપનું પતંગિયું થાય તો કદાચ ચાલે, પણ સ્ત્રી પણ જો રૂપનું પતંગિયું થાય તો તે કોઈ બહુરૂપિયાની ઝાળમાં કે જાળમાં બળી મરવાની ને સાડીઓની દુકાનનો શોપીસ જેવી થઈ જવાની. જેને હજારો લોકો જોતા રહે છે પણ તે માત્ર લલચાવનારા-જોવાના જ કામમાં આવે છે. બીજા કામમાં નહીં.

બાજીરાવ એકવાર નિઝામની રાજધાની હૈદરાબાદ ગયેલો. તે જ્યારે ઘોડો નચાવતો નચાવતો માર્ગ ઉપરથી નીકળ્યો ત્યારે તેને જોવા માટે નિઝામની અસંખ્ય બેગમો બુરખો ઊંચો કરીને ઝડખામાં આવી ગઈ હતી. બુરખો રાખીને પણ જોઈ શકાય તો પછી બુરખો ઊંચો કરવાની શી જરૂર હતી? એટલા માટે કે પેલો પોતાને પણ જુએ. જ્યાં અસંખ્ય પત્નીઓ હોય ત્યાં અસંતોષની આગ પણ હોય જ. આ આગને હંમેશાં કાબૂમાં રાખી શકાતી નથી. મોકો મળતાં જ તે પોતાના લપકારા બતાવવા લાગે છે. આ બળતું જોબન અને બળતું રૂપ ઝપટમાં આવે તેને ખાખ કરી નાખતું હોય છે. તેનાથી બચે તે પણ વીર જ કહેવાય. બાજીરાવ વીર હતો તે કોઈની તરફ આંખ ઉપાડીને જોતો નહીં. તેની મુખમુદ્રા ધીર-વીર-ગંભીર બની રહેતી. કોઈ વ્યક્તિને ઘરે બોલાવવો કે રાખવો હોય તો તેની બે બાબતો જોવી એક હાથ અને બીજી આંખ. તે હાથનો ચોખ્ખો હોવો જોઈએ અને તે આંખનો લુચ્ચો ન હોવો જોઈએ. જેને હાથ અને આંખ જોતાં નથી આવડતી તે હીરાપારખુ હોય તોપણ માનવપારખું નથી હોતો, જે માનવપારખું ન હોય તે યોગ્ય રાજા કે નેતા ન થઈ શકે.

પેશવાપદ, પ્રધાનમંત્રીની સાથેસાથે સરસેનાપતિનું પણ પદ હતું. સેનાપતિ કદી નવરો ન હોવો જોઈએ. જો તે નવરો રહેશે તો ખટપટ કરતો થઈ જશે. શક્તિશાળીની ખટપટ રાજાને ભારે પડી જાય. તેથી તેને હંમેશાં કામમાં લગાડી રાખવો જોઈએ.

ત્યારે દિલ્હીની મોગલ સત્તા છેલ્લાં ડચકાં ખાતી હતી ઔરંગઝેબ પછી પતન શરૂ થયું હતું અને હવે મહમ્મદશાહ બાદશાહ હતો. તેનું કશું ઊપજતું ન હતું. સૈયદબંધુઓ સત્તા ઉપર છવાઈ ગયા હતા. તંબૂનો વચ્ચેનો મૂળ સ્તંભ ઢીલો થાય તો ચારે તરફના તાણિયા આપોઆપ ઢીલા થઈ જાય. તંબૂ ઊભો ન રહી શકે. સામ્રાજ્યનું પતન વચ્ચેના થાંભલાના પતનથી થતું હોય છે.

જ્યારે જન્મજાત શત્રુની પડતી દશા હોય ત્યારે રાજાએ તે તકનો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. જો તે લાભ ન ઉઠાવી શકે તો તે તકત્યાગી થઈને અંતે પોતાનો વિનાશ નોતરી બેસતો હોય છે. રાજકારણમાં તકત્યાગી કદી મહાન થઈ શકતો નથી, રાજકારણમાં ગૃહત્યાગી કરતાં પણ તકત્યાગી વધુ દયાને પાત્ર થઈ જતો હોય છે. મોગલો, શિવાજી મહારાજના જન્મજાત શત્રુઓ હતા. શિવાજી મહારાજને વિશ્વાસઘાત કરીને ઔરંગઝેબે કેદ કર્યા હતા અને સંભાજીને ફૂરતાથી અપમાનિત કરીને બોટી-બોટી કરીને તડપાવી-તડપાવીને માર્યા હતા. આવા શત્રુનો નાશ કરવાની તક જતી કરવી એટલે પોતાના નાશની તક આપવા બરાબર હતું.

બાજીરાવે, દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કરવા શાહૂજી મહારાજની આજ્ઞા માગી પણ ઘણા મરાઠા સરદારોએ વિરોધ કર્યો, દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કરવી તે દુસાહસ હતું. સાહસ કરવાની ઉંમર યુવાવસ્થા હોય છે. જેમજેમ ઉંમર ઢળતી જાય તેમ તેમ પ્રૌઢતા આવતી જાય. પ્રૌઢતા સાહસવૃત્તિને મંદ કરી નાખે છે. બીજા મરાઠા સરદારો યુવાવસ્થા પાર કરીને પ્રૌઢવસ્થાએ પહોંચી ગયા હતા. તેમને બાજીરાવમાં છોકરમત દેખાતી હતી, પણ શાહૂએ આ નવયુવાન પેશ્વાના સાહસને મંજૂરી આપી દીધી.

ઈ. સ. 1724માં બાજીરાવે દિલ્હી તરફ કૂચ કરી, કોઈ પણ મરાઠાસેનાની દિલ્હી તરફની આ પ્રથમ કૂચ હતી. દિલ્હીવાળા, દક્ષિણ ભારતને વારંવાર રોંદતા હતા, પણ દક્ષિણવાળા દિલ્હી તરફ ચઢી ગયા હોય તેવું આ પ્રથમવાર જ બન્યું હતું. ખરેખર તો આક્રમણથી બચવાનો સાચો ઉપાય તો, જ્યાંથી આક્રમણ થવાનું હોય ત્યાં પહેલેથી જ આક્રમણ કરી દેવું તે છે. તેમાં પણ શત્રુ જ્યારે કમજોર હોય, ત્યારે તો તકનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવો જ જોઈએ. કેટલાક પ્રશ્નોનો કાયમી ઉકેલ લાવવાની તક સામે ચાલીને આવતી હોય છે, તે જતી કરવી તે રાજકીય નાદાની જ કહેવાય.

એવું કહેવાય છે કે મરાઠા સત્તાના ત્યારે બે મુખ્ય શત્રુઓ હતા. દિલ્હીના મોગલો અને દક્ષિણનો નિઝામ, સેનાપતિની ખરી કસોટી ત્યારે થતી હોય છે જ્યારે તેને એકસાથે બે-ત્રણ મોરચે યુદ્ધ કરવું પડે. જેની પાસે મોટી સેના અને પ્રચંડ સેનાપતિઓ હોય તે જ અનેક મોરચે યુદ્ધ કરી શકે. જે સેના ઉપર પૂરતું ધ્યાન ન આપે તે યુદ્ધને જીતી શકતા નથી. બાજીરાવે પોતાના નાનાભાઈ ચીમનાજીને નિઝામ ઉપર હુમલો કરવા તૈયાર કર્યો. ચીમનાજી પણ મહાન સેનાપતિ હતો, તેણે અંબાજીપંત, પિલાજી જાધવ, જેવા અનેક સરદારોને સાથમાં લીધા

અને રમત-રમતમાં નિઝામનો બુરહાનપુરનો વિસ્તાર કબજે કરી લીધો. નિઝામને ભય લાગ્યો. તેણે રાજધાની હૈદરાબાદ ખસેડી નાખી. પણ નવાબ ચૂપ ન રહ્યો. તેણે મરાઠા સરદારોને ફોડીને-ઉશ્કેરીને બાજીરાવ ઉપર હુમલો કરવા ઉશ્કેર્યો. આર્કેટનો નવાબ આગળ આવ્યો. તેણે પેશવાની ખંડણી બંધ કરી દીધી. ખંડિયો રાજા જ્યારે ખંડણી બંધ કરી દે ત્યારે, તે ખંડણીની ધૂંસરામાંથી અલગ—સ્વતંત્ર થઈ ગયો કહેવાય. જો તેની આવી સ્વતંત્રતા સ્વીકારી લેવાય તો રાષ્ટ્ર છિન્નભિન્ન થઈ જાય. તેથી તેનો ચેપ બીજાને ન લાગે તેટલા માટે તેની સાન ઠેકાણે લાવવી જરૂરી થઈ જતી હોય છે. ચક્રવર્તીપદ ધાકથી જામતું હોય છે. ધાક બેસાડ્યા વિના સત્તા જામતી નથી હોતી, ધાક, સફળ પરાક્રમથી જામતી હોય છે. બાજીરાવે પહેલાં સીધું આક્રમણ નવાબ ઉપર કર્યું અને તેને હરાવ્યો. પાછો ખંડણી ભરતો કરી દીધો. તેના પડખે થયેલા મરાઠા સરદારોને પણ હરાવ્યા અને કર્ણાટક ઉપર સત્તા સ્થાપિત કરી દીધી. વિજય માત્ર વિજય નથી હોતો તે તમને આર્થિક અને સૈનિકક્ષમતા વધારવામાં પણ કારણ બને છે. તમારી ક્ષમતા વધે છે જેથી આગળનું કામ સરળ થાય છે. પરાજય પણ માત્ર પરાજય નથી રહેતો. પરાજિત રાજ્ય પોતાનું ઘણુંબધું ખોઈ બેસે છે. તેની જમીન જાય છે. ખજાનો લૂંટાય છે અને સેનાનો કચ્ચરઘણ નીકળી જાય છે. પરાજય પછી પાછા ઊભા થતાં ઘણાં વર્ષો લાગી જતા હોય છે અને સૌથી મોટું નુકસાન તો તેની છાપ ભૂંસાય છે. છાપ જીવનમાં મહત્ત્વની વસ્તુ હોય છે. એક વાર છાપ ભૂંસાયા પછી ફરી તેને જમાવવી ઘણી કઠિન થઈ જતી હોય છે. નિઝામે કાવાદાવા કરીને ઘણા મરાઠા સરદારોને બાજીરાવની વિરુદ્ધ ભડકાવ્યા. રાજપૂતો હોય કે મરાઠા હોય તેમને બહુ જલદીથી પરસ્પરમાં લડાવી શકાય છે, કારણ કે તે સ્વકેન્દ્રિત મહત્ત્વાકાંક્ષા ધરાવતા હોય છે. સ્વકેન્દ્રિત વિચારધારા, સમર્પિત નથી હોતી. તેથી રાષ્ટ્ર નથી બનતું, રજવાડાં બને છે, જે અસ્થિર થઈને થોડો સમય જ ટકતાં હોય છે. પ્રજાના વિચારો રાષ્ટ્રકેન્દ્રિત બન્યા હોય તો જ રાષ્ટ્ર બનતું હોય છે. આપણી પાસે આવું પરિબળ ઉત્પન્ન થયું નથી. રાજનેતાઓ સ્વકેન્દ્રિત હોય છે.

બાજીરાવ નિઝામની ચાલ સમજી ગયો. ચોપાટ રમનારા જેમ સામા પક્ષનાં સોગંદાંની ચાલ ઉપર નજર રાખતા રહે છે તેમ કુશળ રાજાએ પણ હંમેશાં સાવધાનીપૂર્વક શત્રુ પક્ષની ચાલ ઉપર બાજનજર રાખવી જોઈએ. તેના આધારે પોતાની ચાલ ગોઠવવી જોઈએ. બાજીરાવે તરત જ નિઝામની ચાલ નિષ્ફળ કરવા, નિઝામને ગેરીલાપદ્ધતિથી હેરાન-પરેશાન કરીને બળહીન બનાવી દીધો. પાલખેડમાં નિઝામને હરાવી દીધો. જેથી સંધિ કરવી પડી. આ સંધિથી બાજીરાવને કર્ણાટકનો ઘણો પ્રદેશ મળ્યો, નિઝામના હાથમાં ગયેલા મરાઠાપ્રદેશો પાછા મળ્યા. ચોથ ઉઘરાવવાની છૂટ મળી. અને ભવિષ્યમાં કોઈ મરાઠા સરદારોને ઉશ્કેરી ફાટફૂટ પડાવવી નહીં. યુદ્ધકૌશલ્ય કરતાં પણ સંધિકૌશલ્ય વધુ મહત્ત્વનું હોય છે. યુદ્ધ પરાક્રમથી જીતાય છે પણ સંધિ મુત્સદ્દીગીરીથી થાય છે. યુદ્ધ વિજયનું સ્થાયી પરિણામ સંધિથી જ મળતું હોય છે. જો તે કરતાં આવડે તો. રાજા પરાક્રમી અને મુત્સદ્દી બંને હોવો જોઈએ. કોરો પરાક્રમી નહીં, કોરા પરાક્રમનું પરિણામ અલ્પજીવી હોય છે.

નિઝામને હરાવ્યા પછી બાજીરાવની નજર હવે માળવા ઉપર પડી. માળવા દિલ્હી વચ્ચે આવતું રાજ્ય હતું. અને તેનો હાકેમ ગિરધર મોગલોનો સૂબો હતો. બાજીરાવ અને ચીમનાજી તેના ઉપર ત્રાટક્યા. ઘનઘોર યુદ્ધ થયું. ગિરધર યુદ્ધમાં મરાયો અને પૂરું માળવા મરાઠારાજ્ય બની ગયું. બાજીરાવની ધાક જયપુર સુધી પહોંચી. જયપુર રાજસ્થાનનું સૌથી મોટું અને સમૃદ્ધ રાજ્ય હતું. તેના રાજાઓ મોગલોના સેનાપતિઓ થઈને મોગલ સામ્રાજ્યને દૂરદૂર સુધી ફેલાવવામાં નિમિત્ત બનતા હતા. બાજીરાવથી તે ગભરાયો. અને સંધિ કરી લીધી. પણ તેવામાં એક નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો. બુંદેલખંડના રાજાને હરાવવા મોગલ બાદશાહે મોહમ્મદ બંગેશ નામના સેનાપતિને મોકલ્યો. છત્રસાલ તેને પહોંચી શકે તેટલો શક્તિશાળી ન હતો. તેથી ભાગીને બીજા કિલ્લામાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંથી બાજીરાવને મદદ કરવા વિનંતી કરી. બાજીરાવે તરત જ બુંદેલખંડ તરફ કૂચ કરી પણ ત્યાં સુધી તો છત્રસાલને બંદી બનાવી દીધો હતો. છત્રસાલ યુક્ત-પ્રયુક્ત કરીને બંદીખાનામાંથી ફરી ભાગ્યો અને જાતે જઈને બાજીરાવને મળ્યો. પોતાને મદદ કરવા વિનંતી કરી. દુર્બળ રાષ્ટ્રની જો પ્રબળ રાષ્ટ્ર સાથે શત્રુતા થઈ ગઈ હોય તો તેણે હંમેશાં બીજા પ્રબળ રાષ્ટ્રની ઓથ લેવી જોઈએ. આવી ઓથ ન લેનારો કમોતે મરતો હોય છે.

બાજીરાવ અને ચીમનાજીએ તરત જ મોહમ્મદ બંગેશ ઉપર આક્રમણ કરી દીધું અને તેને હરાવી દીધો. બંગેશ ભાગીને ફરુખાબાદ જતો રહ્યો. પ્રશ્નોનો ઉકેલ શક્તિથી થતો હોય છે. સમજાવટ પણ ત્યારે જ સફળ થતી હોય છે જ્યારે સમજાવટની પાછળ પ્રચંડ શક્તિ હોય. શક્તિ વિનાની સમજાવટ રાંક હોય છે. છત્રસાલને પરાજય અને વિનાશથી બચાવી લેવા બદલ, છત્રસાલ ઘણો આભારી થયો. તેણે

કેટલાંય પરગણાં બાજીરાવને આપી દીધાં. જેમાં કાલવી, માટા, સાગર, ઝાંસી, સિરોન્જ, ગરખોટા વગેરે હતાં. પોતાના બે પુત્રો પણ યુદ્ધ માટે આપ્યા અને એક અદ્વિતીય નર્તકી મસ્તાની પણ આપી.

ત્યારે ગુજરાત ઉપર અમુક ભાગમાં મરાઠા સરદારોનું રાજ્ય હતું. જે બાજીરાવનો વિરોધ કરતા હતા. બાજીરાવે તેમના ઉપર હુમલો કરી ડભોઈ પાસેના ભીલપુર ગામે યુદ્ધ કર્યું, જેમાં દાભાડે સરદાર મરાયો. તેની જગ્યાએ પિલાજી ગાયકવાડને સૂબો બનાવ્યો. તેની પાછળથી હત્યા થઈ ગઈ તેથી તેની જગ્યાએ દામાજી ગાયકવાડને બેસાડ્યો. આ દામોજીના વંશજો છેક 1947 સુધી રાજ્ય કરતા રહ્યા તે બાજીરાવના બેસાડેલા હતા.

કુશળ રાજાનું પહેલું કામ રાજ્યને નિષ્કંટક બનાવવાનું હોય છે, કાંટા ચાલુ રાખીને શાંતિથી રાજ કરી શકાય નહીં. કાંટા બે પ્રકારના હોય છે. અંદરના અને બહારના. ગુપ્ત અને પ્રગટ. આ બંને પ્રકારના કાંટાઓ યુક્ત-પ્રયુક્ત અને પરાક્રમથી દૂર કરી શકે તે જ શાંતિથી રાજ કરી શકે. પ્રથમ નાના કાંટા દૂર કરવાના પછી મોટા.

મુંબઈથી 50 માઈલ દૂર એક ટાપુ ઉપર જંજિરાનો કિલ્લો હતો. તેના ઉપર સિદ્દીઓનો કબજો હતો. દૂર દેશથી આવેલો સિદ્દી ત્યાં પોતાની ધાક જમાવતો હતો. તેની પાસે મોટી નૌસેના હતી. તે મરાઠાઓનો જન્મજાત શત્રુ હતો. ચીમનાજીએ સિદ્દી ઉપર સમુદ્રી આક્રમણ કરી તેને હરાવી દીધો. કઠોર દંડ કરીને કઠોર સંધિ કરી તેથી સિદ્દી સીધો થઈ ગયો.

મરાઠા શક્તિના ઉદયથી જયપુરના મહારાજા સવાઈ જયસિંહ ગભરાયા. તેમણે દિલ્હીના મોગલ બાદશાહને ઉશ્કેર્યો. જયપુર અને દિલ્હીનો જૂનો સંબંધ હતો. બાદશાહે સેનાપતિ સાદતખાને મરાઠારાજ્ય ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. તેણે દોઆબનો પ્રદેશ કબજે કરી લીધો. હવે મરાઠા વીર્યો. બાજીરાવે તરત જ સેના તૈયાર કરી. ખરેખર તો તેની સેના ચોવીસે કલાક તૈયાર રહેતી હતી. વીજળીવેગે તે 14મા દિવસે દિલ્હી પહોંચી ગયો. ભયંકર યુદ્ધ થયું. મોગલ બાદશાહને આટલી ઝડપી આક્રમણ થવાની કલ્પના પણ ન હતી. દુર્બળ રાજાઓ વિરોધપત્રો મોકલતા હોય છે. જ્યારે પ્રબળ રાજાઓ તરત જ પ્રતિક્રિયા બતાવતા હોય છે. જેથી તરત જ પરિણામ આવે. મરાઠા સરદારોએ મોગલોને હરાવી દીધા. દિલ્હી ઉપર બાજીરાવનો કબજો થઈ ગયો.

હવે બાદશાહ મહમ્મદ શાહે ચાલ ચાલી પોતાના કટ્ટર શત્રુ નિઝામને મદદે આવવા વિનંતી કરી, નિઝામે દિલ્હી તરફ મોટું લશ્કર લઈને કૂચ કરી, બીજી તરફ મરાઠા સેના દિલ્હી તરફ ગઈ હોવાથી મરાઠારાજ્ય સેના વિનાનું ખાલી હતું તે તકનો લાભ લેવા પોતાના પુત્ર નાસીરજંગને દક્ષિણના પ્રદેશો જીતવા મોકલ્યો આમ ઉત્તર અને દક્ષિણ બંને તરફ મરાઠાઓને ભીંસમાં લેવાનો વ્યૂહ રચ્યો.

મહાન સેનાપતિ વ્યૂહબાજ તો હોય જ, વ્યૂહને ભેદવાની ક્ષમતા પણ તેનામાં હોય. બાજીરાવે જાણ્યું કે નિઝામ દિલ્હી આવી રહ્યો છે. તરત જ પળનો પણ વિલંબ કર્યા વિના તે તેની સામે ધસ્યો. ભોપાલ પાસે તેને આંતર્યો અને ભીષણ યુદ્ધ કરી તેને હરાવી દીધો. બીજી તરફ ચીમનાજીએ નાસિરજંગને બુરહાનપુર આગળ હરાવી દીધો. આમ નિઝામ બંને મોરચે હારી ગયો. મરાઠાઓની એક મોટી ઐતિહાસિક કમજોરી, પૈસા લઈને શત્રુને છોડી દેવાની રહી છે, જેથી શત્રુને જીવતદાન મળતું અને ફરી-ફરીને તે હુમલા કરતો રહેતો. નિઝામ સાથે સંધિ થઈ. તે આ પ્રમાણે.

1. નિઝામ યુદ્ધના ખર્ચ પેટે 50 લાખ રૂપિયા આપે.
2. યમુના-નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ બાજીરાવને સોંપી દે
3. માળવા મરાઠાઓને સોંપે.
4. યુદ્ધમાં કેદ થયેલા બધા મરાઠા સરદારોને મુક્ત કરે.

નિઝામે શરતો માન્ય કરી લીધી. બચી ગયો. મરાઠા તક ચૂકી ગયા. ચાણક્યનીતિ નહીં વાંચી હોય. કાયમી શત્રુનો કાયમી રીતે કાંટો કાઢી નાખવાનો હોય.

ગોવાનો પ્રદેશ પોર્ટુગીઝોના હાથમાં હતો. વસઈ તેની રાજધાની હતી. પોર્ટુગીઝે જબરજસ્તી હિન્દુઓનું ધર્મપરિવર્તન કરાવતા પેશવાની સત્તાને માન્યતા ન આપતા તેથી બાજીરાવને લાગ્યું કે તેમને પાઠ ભણાવવો જોઈએ. ચીમનાજીને આક્રમણ કરવા મોકલ્યો, પણ ચતુર પોર્ટુગીઝોએ પોતાના દેશથી કુમક મંગાવી લીધા. ક્યાં ભારત અને ક્યાં પોર્ટુગલ ...પણ કુશળ રાજનેતા પહેલેથી જ સમજી ગયા કે મરાઠા આક્રમણ કરવાના છે તેથી તરત જ આ પગલું ભરી લીધું. પોર્ટુગીઝો પાસે તોપો રહેતી, તેમનું નૌકાસૈન્ય પ્રબળ રહેતું તેથી તેમની

સાથેના યુદ્ધમાં મહાદજી ફડકેનું મરણ થઈ ગયું પણ તેણે માહિમનું રક્ષણ કર્યું. આ ઘટનાથી ચીમનાજી બહુ દુઃખી થયો તેણે બદલો લેવાનું નક્કી કર્યું અને પોર્ટુગીઝ સેનાપતિ પેટ્રોડી મેલ્વાને સમુદ્રયુદ્ધમાં ગોળીએ દીધો, સાધુ-સંતો બદલો ન લે તો તે તેમની શોભા કહેવાય પણ રાજા પણ જો બદલો ન લે તો તે તેમની દુર્બળતા કહેવાય. તેથી શત્રુને પાનો ચઢે. ચીમનાજીએ પોર્ટુગીઝના સેનાપતિને મારીને જ સંતોષ ન કર્યો, પણ માહિમથી તારાપુર સુધીનો પૂરો વિસ્તાર જીતી લીધો. વસઈ માટે ભયંકર યુદ્ધ થયું. જેમાં 800 પોર્ટુગીઝો મરાયા અને દેશી સૈનિકો મોટા પ્રમાણમાં મરાયા. સંધિ કરીને પોર્ટુગીઝો ભાગી ગયા. વસઈ બાજીરાવના હાથમાં આવ્યું, ભારત ઉપર આક્રમણ કરનાર મુસ્લિમ હોય કે ગોરા હોય કદી પૂરું ભારત તેમની સાથે લડ્યું જ નથી. નાનાં-નાનાં રજવાડાં જ એકલાં લડ્યાં છે. તેમને હરાવીને વિદેશીઓ સત્તાનો વિસ્તાર કરતા રહેતા. પોર્ટુગીઝો હાર્યા અને સંધિ કરીને ગોવા ચાલ્યા ગયા. તે છેક 1961 સુધી ગોવામાં રહ્યા હતા. 1961માં સેના દ્વારા ગોવાને ભારતમાં ભેળવી દેવાયું હતું.

હવે બાજીરાવે નૌકાશક્તિ વધારી, જ્યારથી ગોરી પ્રજા ભારતમાં આવી ત્યારથી સમુદ્રનું મહત્ત્વ વધી ગયું હતું. અત્યાર સુધી બધાં આક્રમણો ભૂમિ માર્ગે—ખૈબર—બોલનથી થયાં હતાં, સમુદ્રમાર્ગે એક પણ આક્રમણ થયું ન હતું. તેથી સેનાની દૃષ્ટિએ ભારતીય રાજાઓએ નૌસેનાનું મહત્ત્વ ગણ્યું ન હતું. યાદ રહે સામરિક દૃષ્ટિએ આપણે પાછળ ચાલનારી પ્રજા છીએ. આપણને સમુદ્રસંબંધી કોઈ મહત્ત્વકાંક્ષા ન હતી, આમ તો કશી જ મહત્ત્વાકાંક્ષા ન હતી, આપણે સેના એટલા માટે રાખતા હતા કે કોઈ ચઢી આવે તો રક્ષણ કરાય. કોઈના ઉપર ચઢી જવાની તો વાત જ ક્યાં હતી! રક્ષકસેના અને આક્રમક સેનામાં ઘણું અંતર હોય છે. ખરું રક્ષણ આક્રમણથી થાય છે તે વાત આપણે સદીઓથી ભૂલી ગયા હતા.

પોર્ટુગીઝોએ દીવ-દમણ અને ગોવાથી વસઈ સુધીની 480 માઈલની સમુદ્રી પટ્ટી પોતાના અધિકારમાં કરી લીધી હતી. તે નૌસેનાના જોરે ભારતમાં આવ્યા હતા અને જામ્યા હતા. બાજીરાવે પણ પોતાની નૌશક્તિ વધારવા માંડી. મરાઠા નૌસેના વધવાથી દુરંદેશી અંગ્રેજો સાવધાન થઈ ગયા. જ્યારે ત્યારે આ શક્તિ પોતાની વિરુદ્ધમાં પ્રયોજવાની છે તેનો ખ્યાલ તેમને આવી ગયો. તેમણે મરાઠાઓ સાથે એક સંધિ કરી મિત્રતા બાંધી. કેપ્ટન ઇંચવર્ડ અને પેશવા બાજીરાવ વચ્ચે આઠ મુદ્દાની સંધિ થઈ. જ્યારે તમને એમ લાગે કે યુદ્ધ થવાનું જ છે અને યુદ્ધમાં આપણે જીતી શકવાના નથી તો હારીને સંધિ કરવી તેના કરતાં યુદ્ધ પહેલાં જ સંધિ કરી લેવી હડાપણ કહેવાય. હાર્યા પછી સંધિની શરતો કઠિન હોય અને હારની અપ્રતિષ્ઠા પણ હોય. આ સંધિ પ્રમાણે બાજીરાવને ચૌલદેશ અને રેવાદંડનો પ્રદેશ મળ્યો.

હવે અંગ્રેજો તરફથી બાજીરાવને અને બાજીરાવ તરફથી અંગ્રેજોને શાંતિ થઈ. નિઝામના પુત્ર નાસિરજંગ સાથે ફરી એક વાર યુદ્ધ થયું. તેને હરાવીને હાંડિયા-ખરગામનો પ્રદેશ પડાવી લીધો. મરાઠા મૂળમાંથી શત્રુનો કાંટો કાઢવામાં સમજતા ન હતા. તેથી એનો એ જ દુશ્મન વારંવાર તૈયાર થઈને ચઢી આવતો.

બાજીરાવ સતત યુદ્ધમાં વ્યસ્ત રહેતો તેથી ઘણી વાર થાકી જતો. પુરુષનો થાક સ્ત્રી ઉતારતી હોય છે, જો તે વફાદાર પત્ની હોય તો. વફાદાર પત્ની ન હોય તે તેવી સ્ત્રી થાકેલાને વધુ થકવી નાખતી હોય છે. કદાચ મારી પણ નાખે. વફાદારી સૌથી દુર્લભ તત્ત્વ છે. મસ્તાની નર્તકીને તે પત્ની માનતો હતો. બંને એકબીજામાં એટલાં બધાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં હતાં કે જુદાં કરવાં જ શક્ય ન હતું. મસ્તાની પોતે જેટલી રૂપાળી હતી તેટલી જ બહાદુર પણ હતી. ખરેખર તો જે બહાદુર હોય તે જ પ્રેમ કરી શકે. કાયરો ભોગ તો ભોગવી શકે પણ સામા પૂરનો પ્રેમ ન કરી શકે. સામું પૂર એટલે લોકવિરુદ્ધનો પ્રેમ. બાજીરાવ મસ્તાનીને પણ યુદ્ધમાં સાથે લઈ જતો અને મસ્તાની પુરુષ વેશમાં યુદ્ધ પણ કરતી. મસ્તાનીને બે પુત્રો થયા. જેમાં એકનું નામ શમશેર બહાદુર રખાયું હતું. પરિવારે તેમનો સ્વીકાર ન કર્યો. બ્રાહ્મણ તરીકે તેમને જનોઈ ન આપવા દીધી, મસ્તાનીની મા મુસ્લિમ હતી અને બાપ હિન્દુ હતો, તોપણ તેને મુસ્લિમ તરીકે જ બધાં ગણતાં હતાં. તેના પ્રત્યે રૂઢીચુસ્ત બ્રાહ્મણ સમાજ ઘૃણા કરતો, પણ બાજીરાવની ધાકથી કોઈ કશું બોલી શકતું નહીં. સૌને પોતાનું કુળ ભ્રષ્ટ થઈ ગયાનું દુઃખ રહેતું. અંદરોઅંદર ગુસપુસ ચાલ્યા કરતી. પેશવા પરિવારમાં રાજબટપટનું મુખ્ય કારણ મસ્તાની બની ગઈ. બાજીરાવે મસ્તાનીને પૂના પાસે એક નાનકડી જાગીર આપી હતી જેમાંથી તે પોતાનું અને પુત્રોનું જીવન સંચાલિત કરી શકે. પણ સરદારોને ચિંતા હતી કે મસ્તાનીના પુત્રો ભવિષ્યમાં પેશ્વાપદનો દાવો કરે તો? આવી અનેક સાચી-ખોટી શંકાકુશંકાઓમાં બાજીરાવનું જીવન કલહમાં ઘેરાઈ ગયું. લાંબો ગૃહકંકાશ સમર્થ વ્યક્તિને પણ ભાંગી નાખતો હોય છે. ગૃહકંકાસથી મોટો કોઈ અગ્નિ નથી, જે પૂરા પરિવારને બાળી નાખે.

ઈ. સ. 1740માં બાજીરાવ, નિઝામ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે તેની ગેરહાજરીમાં નાના ભાઈ ચીમનાજી આવ્યા અને નાના સાહેબે મસ્તાનીને નજરકેદ કરી લીધી. અને દૂર મોકલી દીધી. અનેક યુદ્ધો જીતનારો બાજીરાવ ઘરમાં જ હારી ગયો. તે મસ્તાનીને મળી ન શકે તેવી સખત વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. તે બધાની ઉપરવટ જઈને મસ્તાનીને મેળવી શકે તેમ હતો પણ તેમ કરવા જતાં આંતરિક બળવો થવાનો જ હતો. ચીમનાજી અને બીજા સરદારો આ બાબતમાં બાજીરાવની વિરુદ્ધમાં હતા. પૂરું જમાવેલું પેશ્વાઈ સામ્રાજ્ય ધ્વસ્ત થઈ જવાના આરે હતું. આવી સ્થિતિમાં બાજીરાવે પરિવારની આજ્ઞા માની લીધી. ઉપરના વર્ગના આબરૂદાર માણસો પ્રેમ ન કરી શકે અને કદાચ કરી બેસે તો નિભાવી ન શકે. સૌથી મોટો અવરોધ ‘આબરૂ બની જતી હોય છે. જેમ રામે સીતાજીનો ત્યાગ લોકટીકાઓથી કર્યો હતો તેમ બાજીરાવે પણ મસ્તાનીને મળવાનું છોડી દીધું. અથવા કહો કે છોડી દેવું પડ્યું. પણ સીતાત્યાગથી જેમ રામને શાંતિ ન થઈ તેમ બાજીરાવને પણ શાંતિ ન થઈ. તે મસ્તાનીના વિયોગમાં ઝૂરતો રહ્યો. તેને ડિપ્રેશન થઈ ગયું. તે પૂરેપૂરો ભાંગી પડ્યો. એકાંતમાં બેસીને એકલો-એકલો ઝૂંપી કરતો. તે દાડની લતે ચઢી ગયો. જ્યારે જુઓ ત્યારે નશામાં ચૂર હોય. તેણે બધી પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરી દીધી. હવે તે ક્યાંય યુદ્ધ કરવા ન જતો. એક ખૂણામાં બેઠોબેઠો મસ્તાની-મસ્તાની કર્યા કરતો. તે પ્રેમ હારી ગયો હતો. અંતે તે એટલી હદે ડિપ્રેશ થઈ ગયો કે 28-4-1740ના રોજ નર્મદા નદીના કિનારે રાવર નામના ગામમાં પ્રાણ છોડી દીધા. ત્યારે તે માત્ર 40 વર્ષનો જ હતો. બાજીરાવનું આ અકાળ મૃત્યુ હતું. તેને હત્યા જ કહેવાય. આવા મહાસમર્થ વીરપુરુષની હત્યા કોઈ શત્રુએ ન કરી, પણ પરિવારનાં માણસોએ અને ઉચ્ચ ગણાતા સમાજે જ કરી કહેવાય. જો મસ્તાનીને સ્વીકારી લેવાઈ હોત તો કદાચ બાજીરાવ બીજો 40 વર્ષો વધુ જીવ્યો હોત અને ઘણાં પરાક્રમો કરી શક્યો હોત. જે બેટીવ્યવહારની ઉદારતા મુસ્લિમોમાં છે તે આપણામાં નથી તેનું ભાન હવે થાય તોપણ સારું. મોગલોના બે બાદશાહો રાજપૂતાણીઓના પેટે જન્મ્યા હતા. તોપણ તેમણે કશો વિરોધ કર્યો ન હતો. આ તેમનું જમા પાસું અને આપણું ઉધાર પાસું સમજાય તોય ઘણું થયું કહેવાય.

બાજીરાવના મરણના સમાચાર સાંભળતાં જ મસ્તાની દોડી અને બાજીરાવની ચિતામાં કૂદી પડી તેની સાથે જ વિદાય થઈ ગઈ હતી. કેટલાકના મતે તેણે વિષપાન કરી આત્મહત્યા કરી લીધી હતી. મસ્તાનીની કબર આજે પણ જીર્ણ અવસ્થામાં પબોલ ગામમાં છે. નર્મદા કિનારે રાવર ગામમાં બાજીરાવનો પણ જીર્ણ ચબુતરો હજી પણ છે. આ બંને ભગ્ન સ્મારકો એકતરફ પ્રેમગાથાની કરુણાન્તિકા બતાવે છે તો બીજી તરફ આપણી ધાર્મિક સામાજિક સંકુચિતતા પણ બતાવે છે.

શમશેર બહાદુર પાણીપતના યુદ્ધમાં વીરગતિ પામ્યો. બાજીરાવના મૃત્યુ પછી નાનાભાઈ ચીમનાજીને ખૂબ પસ્તાવો થયો પણ તે રાંડ્યા પછીનું હડાપણ કહેવાય. ધર્મ, સંસ્કૃતિ મળીને જીવનવ્યવસ્થા આપતાં હોય છે. આવી જીવનવ્યવસ્થાથી પ્રજા સુખી કે દુઃખી થતી હોય છે. હિન્દુઓને જે જીવનવ્યવસ્થા મળી છે તેના ઉપર શાંતિથી પુનર્વિચાર કરવા જેવો ખરો, શું આ વ્યવસ્થાથી પ્રજા બળવાન બને છે કે દુર્બળ? શું આ વ્યવસ્થાથી પ્રજામાં એકતા વધે છે કે વિભાજન? શું આ વ્યવસ્થાથી પ્રજા શૂરવીર બને છે કે કાયર? આવા બધા અનેક પ્રશ્નોના સાચા જવાબ હજી પણ મેળવાય અને સ્વીકારાય તો ઘણું સુધરી શકે છે.

બાજીરાવ પછી તેનો પુત્ર બાલાજી પેશવા બન્યો તે પણ મહાપરાક્રમી હતો પણ 1761માં પાણીપતના યુદ્ધમાં અહમદશાહ અબ્દાલીના હાથે પરાજય પામવાથી તેને ભારે આઘાત લાગ્યો. આ યુદ્ધમાં એક લાખ મરાઠા મરાયા હતા. તે પછી મરાઠાશક્તિની પડતી થવા લાગી. 40 વર્ષે તે પણ મૃત્યુ પામ્યો. તેના પછી તેનો પુત્ર માધવરાવ 16 વર્ષની વયે પેશવા બન્યો. તે 27મા વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો. તેને ક્ષયરોગ થયો હતો. તેને સંતાન ન હતું તેથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશવા બન્યો, તેના કાકા રાઘોબાએ તેની હત્યા કરાવી નાખી. ભયંકર પરિવારકંકાસ ઊભો થયો. નારાયણરાવની વિધવા પત્ની સતી થવા માગતી હતી. પણ તેને રોકવામાં આવી અને તેના ગર્ભમાં રહેલ પુત્ર સવાઈ માધવરાવને પેશવા બનાવાયો. તેના વતી વહીવટકર્તા નાના ફંડનવીસે વહીવટની દોર સંભાળી. એક રીતે પેશવાયુગ પૂરો થયો.

1714થી 1796 સુધીનાં 80 વર્ષ પેશવાનો યુગ કહેવાય. આ બધા બ્રાહ્મણો હતા. તેમણે અડધા ભારત ઉપર મરાઠા રાજ્યનો વાવટો લહેરાવ્યો હતો. આ તે વખતની પરિસ્થિતિમાં હિન્દુઓ માટે સુવર્ણયુગ કહેવાય. પણ તેનો અસ્ત આપણી જીવનપદ્ધતિ અને જીવનમૂલ્યોની સંકુચિતતાથી આવ્યો તેમ કહીએ તો તે ખોટું નહીં હોય. બોધપાઠ લેવાય તો સારું.